

В.И.ЛЕНИН

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ВТОРО ИЗДАНИЕ

В ПЕТДЕСЕТ И ПЕТ
ТОМА

ПАРТИЗДАТ
ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА
КОМУНИСТИЧЕСКА
ПАРТИЯ
СОФИЯ

В.И.ЛЕНИН

ТОМ

2

1895—1897

ПАРТИЗДАТ
ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА
КОМУНИСТИЧЕСКА
ПАРТИЯ
СОФИЯ 1979

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

МОСКВА

ПРЕДГОВОР

Във втория том на Събрани съчинения на В. И. Ленин са включени произведенията, написани през 1895—1897 година.

Втората половина на 90-те години се характеризира с бързо развитие на капитализма в Русия, с увеличаване числеността на работническата класа и засилване на стачното движение. В историята на руската социалдемократия това е вторият период, който Ленин нарече период на «детство и юношество», когато социалдемократията започва да развива практическа дейност и да преминава от пропагандиране на марксизма сред малък кръг съзнателни работници към масова политическа агитация. Петербургският «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», който Ленин организира от марксистките работнически кръжоци през есента на 1895 г., установява връзка с масовото работническо движение и започва да осъществява съединяването на социализма с работническото движение. «Съюзът за борба» е първата наченка на революционна пролетарска партия в Русия и неговото влияние се разпространява далеч извън Петербург. Такива съюзи и социалдемократически групи се създават и в други градове и области на Русия: в Москва, Иваново-Вознесенск, Киев, Самара, Сибир и т. н. На дневен ред се поставя задачата марксистките организации да бъдат обединени в една обща партия, с един център и марксистка програма.

Огромна роля в изпълнението на тази задача изиграват произведенията на В. И. Ленин от 1895—1897 година. Те посочват най-непосредствените и крайните цели на борбата на пролетариата, поставят пред руските социалдемократи конкретни задачи и стават теоретично оръжие в

борбата против народничеството, което през този период все още е сериозна идейна пречка по пътя на социалдемократическото движение.

В голяма група от включените в тома трудове се разработват програмните, тактическите и организационните задачи на руските марксисти. Такива са трудовете: «Проект и обяснение на програмата на социалдемократическата партия», «Задачите на руските социалдемократи» и «От какво наследство се отказваме?»

Значителна част от тома заемат произведенията на Ленин, адресирани до масовия читател-работник: брошурите «Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците във фабриките и заводите» и «Новият фабричен закон», позивите «Към работниците и работничките от фабриката на Торнтън», «До царското правителство», статията «За какво мислят нашите министри?»

Централно място в тома заемат икономическите трудове на Ленин: «Към характеристиката на икономическия романтизъм (Сисмонди и нашите отечествени сисмондисти)», «Кустарното преброяване от 1894/95 г. в Пермска губерния и общи въпроси на «кустарната» промишленост», «Бисери на народническото фантазьорство», «Гимназиални стопанства и изправителни гимназии» и «По повод на една вестникарска бележка». В тях Ленин оборва дребнобуржоазните народнически теории, според които в Русия не можел да се развие капитализмът, и с богат фактически материал доказва, че Русия върви по капиталистически път.

Томът започва със статията-некролог «Фридрих Енгелс», написана през есента на 1895 година. В нея се прави задълбочена и всестранна характеристика на Ф. Енгелс като най-забележителния след К. Маркс учител на пролетариата, целият живот на когото е неразделно свързан с борбата на работническата класа. В този кратък очерк за живота и дейността на Ф. Енгелс Ленин подчертава значението на неговите трудове и характеризира великото дружеско сътрудничество на Маркс и Енгелс. Излагайки основните идеи на марксизма, Ленин изтъква, че вождовете на пролетариата — Маркс и Енгелс — са се отнасяли със съчувствие към героичната борба на руските революционери; те са смятали, че непосредствена и най-важна задача на

руската социалдемокрация е извоюването на политическа свобода, предвиждали са какво огромно значение ще има свободна революционна Русия за успехите на работническото движение на Запад.

Творчески прилагайки и развивайки марксизма, Ленин разработва програмните задачи на руските социалдемократи. В края на 1895 г., в затвора, той пише своята първа «Проектопрограма» на социалдемократическата партия, а през лятото на 1896 г. — «Обяснение на програмата», в което се разясняват смисълът и значението на основните точки от програмата. Тези трудове са отпечатани в тома като едно цялостно произведение под заглавие «Проект и обяснение на програмата на социалдемократическата партия». В него Ленин прави анализ на развитието на капитализма в Русия и излага основните цели и задачите на класовата борба на пролетариата. Още в първата проектопрограма той формулира крайната цел на пролетариата — извоюване на политическата власт, премахване на частната собственост върху средствата за производство и създаване на социалистическо общество. В «Проектопрограмата» се съдържат и практическите искания на социалдемократията: искания в общодържавен мащаб, искания на работническата класа и искания на селяните.

В брошурата «Задачите на руските социалдемократи», написана по време на заточението му в Сибир в края на 1897 г., Ленин обобщава опита от дейността на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» и обосновава политическата програма и тактиката на руските социалдемократи. Той отбелязва неразривната връзка между социалистическата дейност на руските социалдемократи (пропагандиране на научния социализъм и водене на борба за установяване на социалистическо общество) и демократическата (пропагандиране на демократичните идеи и водене на борба против царизма) и същевременно посочва съществената разлика между тях.

Като разобличава заговорническата тактика на народо-волците, Ленин посочва, че борбата с абсолютизма трябва да водят не заговорници, а една революционна марксистка партия, опираща се на работническото движение. В тази брошура Ленин подчертава огромното значение на революционната теория в освободителната борба на пролетариата

и за пръв път развива известната си теза: «Без революционна теория не може да има и революционно движение» (настоящия том, с. 453), доразвита в книгата «Какво да се прави?» Брошурата завършва с призив на Ленин към съзнателните работници, към всички социалдемократически кръжоци и групи да се обединят в една обща марксистка партия.

В настоящия том брошурата «Задачите на руските социалдемократи» е отпечатана заедно с двата Ленинови предговора към второто и третото ѝ издание, написани през 1902 и 1905 година. В предговорите Ленин подчертава, че в брошурата се дава само общ очерк за задачите на руските социалдемократи. При характеризирането на развитието на социалдемократията Ленин показва как са се изменяли нейните конкретни задачи.

Включените в тома Ленинови брошури и позиви са образец на марксистка агитационна литература и са достъпни и за най-неподготвения читател. Ленин винаги е писал с готовност и голямо желание за работниците. «Аз нищо не съм желал така — казва той, — за нищо не съм мечтал толкова много, както да мога да пиша за работниците» (Съч. Т. 34, с. 6). Той свързва конкретните факти от фабричния живот с целия обществен строй в Русия, пробуждайки по този начин политическото съзнание на работническата класа. В тези трудове Ленин показва обезправеното положение на пролетариата, извънредно жестокото му експлоатиране от капиталистите, немотията и потискането на трудещите се маси в царска Русия и набелязва пътищата на борбата на работническата класа за своето освобождение. Брошурата «Обяснение на закона за глобите», излязла в края на 1895 г., поучава работниците как трябва да се борят с фабрикантите и ги призовава да се обединяват за революционна борба с капиталистите и царското самодържавие. Позивът «Към работниците и работничките от фабриката на Торнтън», написан през ноември 1895 г. по повод стачката на тъкачите от фабриката на Торнтън, разяснява на работниците, че те могат да подобрят положението си «само с общи задружни усилия» (настоящия том, с. 69).

През ноември 1896 г., в затвора, Ленин написва позива «До царското правителство», в който се дава преценка за

руските стачки от 1895 и 1896 г. и за отношението на царското правителство към тях. В затвора е написано и «Съобщение от името на «старите» до членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», което се публикува за пръв път. Целта на «Съобщението» е да се предупредят незадържаните още членове на «Съюза за борба» за провокатора Н. Михайлов, по доноса на когото през декември 1895 г. са били арестувани Ленин и група «стари» — членове на петербургския «Съюз за борба».

Един от най-важните икономически трудове, включени в тома, е трудът «Към характеристиката на икономическия романтизъм», написан през пролетта на 1897 г. по време на заточението на Ленин в Сибир. Той е насочен срещу швейцарския икономист Сисмонди и неговите руски последователи — народниците В. В. (Воронцов В. П.), Николай—он (Даниелсон Н. Ф.) и други. След като отбелязва заслугата на Сисмонди, който посочил наличието на противоречия в капиталистическото общество, Ленин разкрива утопичността и реакционността на неговите възгледи, доказва, че Сисмонди критикува капитализма от гледна точка на дребния буржоа, като идеализира остарялата цехова организация на промишлеността и патриархалното селско стопанство. Ленин разяснява, че руските народници използват идеите на Сисмонди, за да обосноват «самобитността» на икономическото развитие на Русия. По-специално народниците са заимствували погрешната теза на Сисмонди, че при капитализма вътрешният пазар се стеснява в резултат от разоряването на дребните производители. Ленин съпоставя възгледите на Сисмонди с възгледите на народниците и стига до извода, че *«икономическото учение на народниците е само руска разновидност на общоевропейския романтизъм»* (с. 241). Той разобличава опитите на народниците да прикрият дребнобуржоазната същност на възгледите си с фразите, че признават икономическата теория на Маркс, и прави научен анализ на истинските противоречия на капитализма.

В друг икономически труд «Кустарното преброяване от 1894/95 г. в Пермска губерния и общи въпроси на «кустарната» промишленост», написан през август—сеп-

тември 1897 г.; Ленин прави критичен анализ на данните от кустарното преброяване от 1894/95 г., обработени от пермските народници в книгата «Очерк за състоянието на кустарната промишленост в Пермска губерния». Той се залавя да анализира тази книга, понеже състоянието на кустарната промишленост в Пермска губерния е било характерно за кустарните производства в цяла Русия. Ленин критикува субективния подход на народниците към материалите от преброяването, разобличава опитите им с помощта на така наречените средни цифри да изопачат действителността и да докажат, че капитализмът не прониквал в кустарната промишленост, че кустарната промишленост се различавала от капиталистическата промишленост. Нагледно, въз основа на конкретен материал, Ленин доказва проникването на капитализма в кустарната промишленост и предизвиканото от него класово разслояване на кустарите. Материалите от този си труд В. И. Ленин е използвал в книгата «Развитието на капитализма в Русия», с която завършва идейното разгромяване на народничеството.

В статиите «Гимназиални стопанства и изправителни гимназии» и «Бисери на народническото фантазьорство» задълбочено и всестранно се критикува предложеният от либералния народник С. Н. Южаков проект за обобществяване на производството, с което Русия можела да избегне капиталистическия път на развитие. Ленин посочва утопичността и реакционността на проекта на Южаков, който предлагал в земеделските гимназии да се въведе задължително средно образование, като бедните ученици отработват обучението си. В статията «По повод на една вестникарска бележка», написана през септември 1897 г., също се разобличават фантазьорските икономически планове на либералния народник Н. В. Левитски относно задължителното взаимно застраховане на живота на цялото селско население.

Вторият том завършва със статията «От какво наследство се отказваме?», написана в края на 1897 година. В тази статия Ленин определя отношението на пролетарската партия към революционните традиции на своята страна. Народниците, които сами се смятали за продължители на наследството от 60-те години, твърдят, че марк-

систите били скъсвали с най-добрите традиции, с идейното «наследство» на прогресивната част от руското общество. Като съпоставя възгледите на руските просветители от 60-те години, на народниците и социалдемократите, Ленин доказва, че в действителност именно марксистите, а не народниците са много по-последователни пазители на наследството на руските революционни просветители, най-забележителният представител на които е Н. Г. Чернишевски. Според Ленин марксистката партия е законният наследник на всички прогресивни завоевания и на революционно-демократичните традиции на народите в Русия. Обаче да се пази наследството, посочва той, не значи да се ограничаваме само с полученото наследство; необходимо е да се отиде по-нататък, самостоятелно да се определят пътищата и средствата за революционната борба.

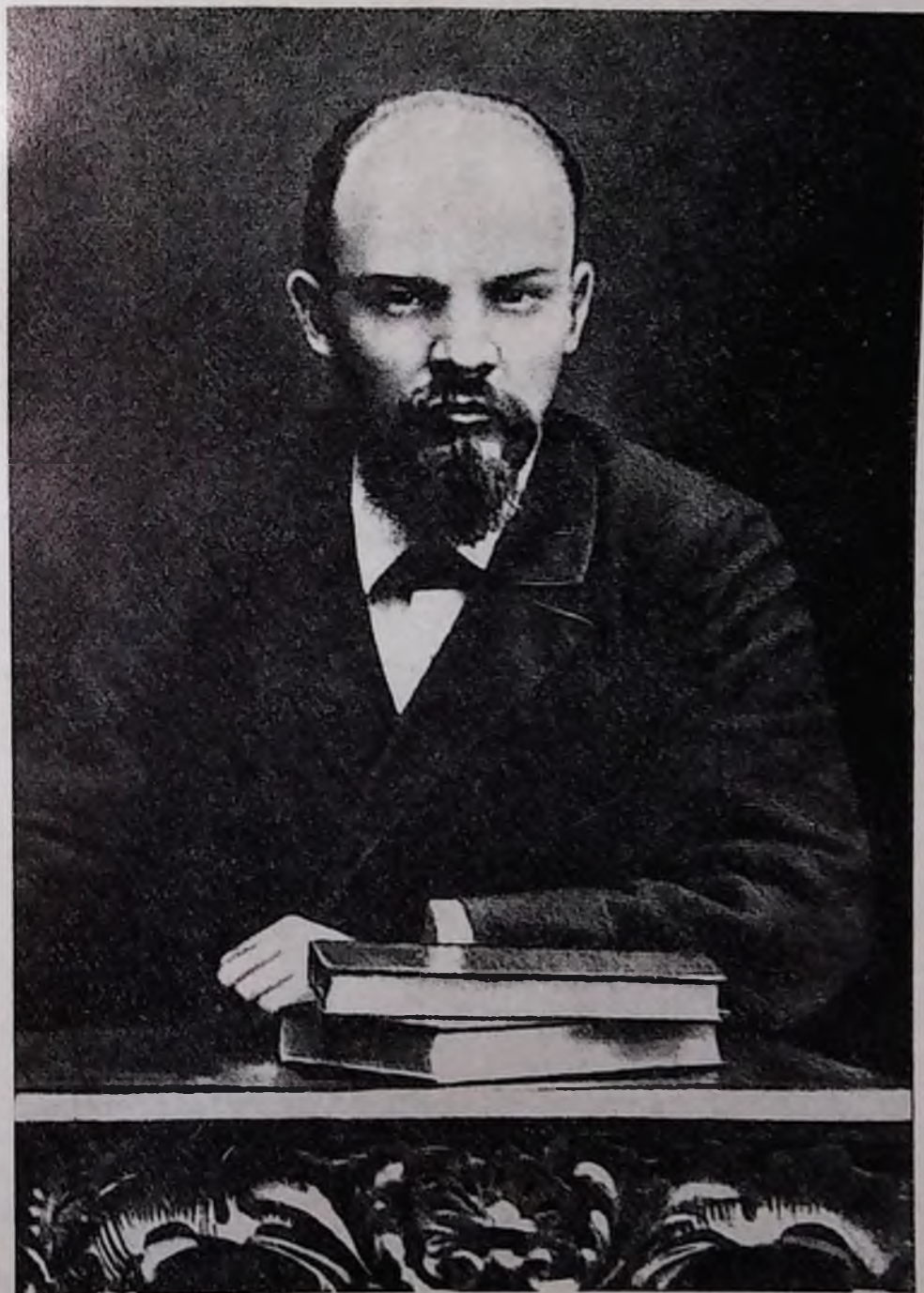
В раздела «Подготвителни материали» в настоящия том са дадени «План на предговора към второто издание на брошурата «Задачите на руските социалдемократи»» и «Незавършен вариант на предговора към второто издание на брошурата «Задачите на руските социалдемократи»», които се публикуват за пръв път.

*Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС*

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС¹

*Написано през есента на 1895 г.
Отпечатано за пръв път в 1896 г.
в сборника «Работник» № 1—2*

*Печата се по текста
на сборника «Работник»*

В. И. ЛЕНИН

1897

ПРОЛЕТАРИИ ВСЪХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

РАБОТНИКЪ

№. №. 1 и 2.

НЕПЕРІОДИЧЕСКІЙ СБОРНИКЪ

Съ портретомъ Фридриха Энгельса.

Издание „Союза Русскихъ Соціалъдемократовъ“.

ЖЕНЕВА
 Типографія „Союза Русскихъ Соціалъдемократовъ“
 1896.

Титулната страница на сборника «Работникъ»,
 в който е отпечатана за пръв път статията-некролог
 на В. И. Ленин «Фридрих Энгелс» — 1896 г.

Какъв светилник на ума угасна,
какво сърце престана да тупти!²

На 5 август нов стил (24 юли) 1895 г. в Лондон почина Фридрих Енгелс. След своя приятел Карл Маркс (умрял в 1883 г.) Енгелс беше най-забележителният учен и учител на съвременния пролетариат в целия цивилизован свят. Откакто съдбата събира Карл Маркс и Фридрих Енгелс, житейският труд на двамата приятели става тяхно общо дело. Ето защо, за да се разбере какво е направил Фридрих Енгелс за пролетариата, трябва да бъде ясно значението на учението и дейността на Маркс в развитието на съвременното работническо движение. Маркс и Енгелс първи посочиха, че работническата класа с нейните искания е необходим продукт на съвременната икономическа система, която заедно с буржоазията неизбежно създава и организира пролетариата; те посочиха, че не доброжелателните опити на отделни благородни личности, а класовата борба на организирания пролетариат ще избави човечеството от потискащите го сега бедствия. В научните си трудове Маркс и Енгелс първи разясниха, че социализмът не е измислица на мечтатели, а крайна цел и необходим резултат от развитието на производителните сили в съвременното общество. Цялата писана история досега е била история на класовата борба, на сменянето на господството и на победите на едни обществени класи над други. И това ще продължава, докато не изчезнат основите на класовата борба и на класовото господство — частната собственост и хаотичното обществено производство. Интересите на пролетариата налагат да бъдат унищожени тези основи и затова против тях трябва да бъде насочена съзнателната класова борба на организираните работници. А всяка класова борба е политическа борба.

Тези възгледи на Маркс и Енгелс сега са усвоени от целия борещ се за своето освобождение пролетариат, но когато двамата приятели през 40-те години са участвували в социалистическата литература и обществените движения на своето време, тези възгледи са били съвсем нови. Тогава е имало голям брой талантиливи и бездарни, честни и нечестни хора, които, увличайки се от борбата за политическа свобода, от борбата против самодържавието на царете, полицията и поповете, не са виждали противоположността между интересите на буржоазията и пролетариата. Тези хора не са допускали дори мисълта, че работниците трябва да действуват като самостоятелна обществена сила. От друга страна, имало е много мечтатели, понякога гениални, които са мислили, че е достатъчно само да се убедят управниците и господстващите класи в несправедливостта на съвременния обществен строй и тогава лесно ще се установят на земята мир и всеобщо благополучие. Те са мечтаели за социализъм без борба. Най-после почти всички тогавашни социалисти и изобщо приятелите на работническата класа са виждали в пролетариата само язва и с ужас са гледали как заедно с растежа на промишлеността расте и тази язва. Поради това всички те са мислили как да спрат развитието на промишлеността и пролетариата, как да спрат «колелото на историята». В противоположност на общия страх от развитието на пролетариата Маркс и Енгелс са възлагали всичките си надежди на непрекъснатото нарастване на пролетариата. Колкото повече са пролетариите, толкова по-голяма е тяхната сила като революционна класа, толкова по-близък и по-възможен е социализмът. С няколко думи заслугите на Маркс и Енгелс към работническата класа могат да се определят така: те научиха работническата класа да се самоопознае и самоосъзнае и замениха мечтите с науката.

Ето защо името и животът на Енгелс трябва да се знаят от всеки работник, ето защо в нашия сборник, целта на който — както и на всички наши издания — е да буди класовото самосъзнание сред руските работници, ние трябва да дадем очерк за живота и дейността на Фридрих Енгелс, един от двамата велики учители на съвременния пролетариат.

Енгелс е роден в 1820 г. в гр. Бармен, в Рейнската про-

винция на пруското кралство. Баща му бил фабрикант. В 1838 г. семейни причини заставят Енгелс, без да завърши гимназията, да постъпи като служител в една бременска търговска къща. Но търговските работи не попречат на Енгелс да работи над своето научно и политическо образование. Още като гимназист той намразва самодържавието и произвола на чиновниците. Философските му занимания го отвеждат още по-далече. По онова време в немската философия господствува учението на Хегел и Енгелс става негов последовател. Макар самият Хегел да бил поклонник на самодържавието на пруската държава, на която той служел като професор в Берлинския университет, *учението* на Хегел е революционно. Вярата на Хегел в човешкия разум и неговите права и основната теза на Хегеловата философия, че в света се извършва постоянен процес на изменение и развитие, довеждат онези от учениците на берлинския философ, които не са искали да се примиряват с действителността, до мисълта, че и борбата с действителността, борбата със съществуващата неправда и царуващото зло се корени в световния закон за вечното развитие. Щом всичко се развива, щом едни институции се заменят с други, защо тогава ще продължават да съществуват вечно самодържавието на пруския крал или на руския цар, обогатяването на едно нищожно малцинство за сметка на огромното мнозинство, господството на буржоазията над народа? Философията на Хегел говори за развитието на духа и на идеите, тя е *идеалистическа*. Тя извежда развитието на природата, на човека и човешките, обществените отношения от развитието на духа. Маркс и Енгелс, запазвайки мисълта на Хегел за вечния процес на развитие*, отхвърлиха предвзетия идеалистически възглед; като се обърнаха към живота, те видяха, че не развитието на духа обяснява развитието на природата, а обратно — духът трябва да се обясни с природата, с материята... В противоположност на Хегел и другите хегелианци Маркс и Енгелс са материалисти. Като погледнаха на света и човечеството материалистически, те видяха, че както в основата на всички природни явления стоят мате-

* Маркс и Енгелс неведнъж подчертават, че за умственото си развитие много дължат на великите немски философи и по-специално на Хегел. «Без немската философия — казва Енгелс — нямаше да има и научен социализъм.»

риални причини, така и развитието на човешкото общество се обуславя от развитието на материалните, производителните сили. От развитието на производителните сили зависят отношенията, в които влизат хората помежду си при производството на предметите, необходими за задоволяване на човешките потребности. И в тези отношения се крие обяснението на всички явления в обществения живот, на човешките стремежи, идеи и закони. Развитието на производителните сили създава обществени отношения, опиращи се на частната собственост, но днес виждаме как същото това развитие на производителните сили отнема собствеността от мнозинството и я съсредоточава в ръцете на едно нищожно малцинство. То унищожава собствеността, основата на съвременния обществен строй, самото се стреми към същата цел, която са си поставили социалистите. Социалистите трябва само да разберат коя обществена сила поради своето положение в съвременното общество е заинтересувана да се осъществи социализмът и да помогнат на тази сила да осъзнае собствените си интереси и историческата си задача. Такава сила е пролетариатът. С него Енгелс се запознава в Англия, в центъра на английската промишленост — Манчестър, където той се преселва в 1842 г. и постъпва на работа в търговската къща, единият от акционерите на която бил баща му. Тук Енгелс не стои само във фабричната кантора — той обикаля мръсните квартали, където се приютявали работниците, и със собствените си очи вижда тяхната мизерия и злочестини. Но той не се задоволява само с личните си наблюдения; прочита всичко писано дотогава за положението на английската работническа класа и проучва най-грижливо всички достъпни за него официални документи. Плод на тези проучвания и наблюдения е излязлата в 1845 г. книга: «Положението на работническата класа в Англия»⁴. Споменахме вече каква е главната заслуга на Енгелс като автор на «Положението на работническата класа в Англия». И преди Енгелс доста много автори са описвали страданията на пролетариата и са посочвали необходимостта да му се помогне. Енгелс беше *първият*, който каза, че пролетариатът е *не само* страдаща класа; че тъкмо позорното икономическо положение, в което се намира пролетариатът, го тласка неудържимо напред и го заставя да се бори

за окончателното си освобождение. А борещият се пролетариат *ще си помогне сам*. Политическото движение на работническата класа неизбежно ще доведе работниците до съзнанието, че за тях няма друг изход освен социализма. От друга страна, социализмът ще се превърне в сила само тогава, когато стане цел на *политическата* борба на работническата класа. Ето тези са основните мисли в книгата на Енгелс за положението на работническата класа в Англия — мисли, които днес са усвоени от целия мислещ и борещ се пролетариат, но които тогава са били съвсем нови. Тези мисли са изложени в една улекателно написана книга, изпълнена с най-достоверни и потресаващи картини на бедствията на английския пролетариат. Тази книга е била страшно обвинение срещу капитализма и буржоазията. Впечатлението от нея било много силно. Навсякъде започнали да се позовават на книгата на Енгелс като на най-добрата картина на положението на съвременния пролетариат. И наистина, нито преди, нито след 1845 г. не се е появявало нито едно толкова ярко и правдиво описание на бедствията на работническата класа.

Социалист Енгелс става едва в Англия. В Манчестър той установява връзка с дейците на тогавашното английско работническо движение и започва да пише в английските социалистически издания. В 1844 г., на връщане в Германия, той се запознава в Париж, където се отбива, с Маркс, с когото вече бил започнал да си кореспондира. В Париж, под влияние на френските социалисти и френския живот, Маркс също е станал социалист. Тук двамата приятели написват заедно книгата: «Светото семейство, или критика на критическата критика»⁶. В тази книга, излязла една година преди «Положението на работническата класа в Англия» и написана в по-голямата ѝ част от Маркс, са поставени основите на революционно-материалистическия социализъм, главните мисли на който изложихме по-горе. «Светото семейство» е шеговито прозвище на философите братя Бауер и техните последователи. Тези господа проповядвали такава критика, която стои над всякаква действителност, над партиите и политиката, която отрича всякаква практическа дейност и само «критически» съзерцава околния свят и ставащите в него събития. Господа Бауер съдят от високо за пролетариата като

за некритична маса. Маркс и Енгелс въстават решително против това глупаво и вредно направление. В името на действителната човешка личност — на работника, тъпкан от господстващите класи и от държавата — те искат не съзercание, а борба за по-добро устройство на обществото. Силата, способна да води такава борба и заинтересувана от нея, те виждат, разбира се, в пролетариата. Още преди «Светото семейство» Енгелс отпечатва в «Немско-френско списание»⁶ на Маркс и Руге «Критически очерци по политическа икономия»⁷, в които разглежда от гледна точка на социализма основните явления в съвременната икономическа система като неизбежни последици от господството на частната собственост. Общуването с Енгелс безспорно допринесло Маркс да реши да се заеме с политическата икономия — науката, в която неговите трудове извършиха цял преврат.

Времето от 1845 до 1847 г. Енгелс прекарва в Брюксел и Париж, като съчетава научните занимания с практическата дейност сред немските работници в Брюксел и Париж. Тук Енгелс и Маркс влизат във връзка с тайния немски «Съюз на комунистите»⁸, който им възлага да изложат основните принципи на създадения от тях социализъм. Така възниква знаменитият «Манифест на Комунистическата партия» на Маркс и Енгелс, отпечатан в 1848 година. Тази малка книжка струва колкото цели томове: с нейния дух живее и действа и до днес целият организиран и борещ се пролетариат в цивилизования свят.

Революцията от 1848 г., която избухва най-напред във Франция, а след това се разпространява и в другите западноевропейски страни, връща Маркс и Енгелс в родината. Тук, в Рейнски Прусия, те застават начело на демократичния «Нов Рейнски Вестник»⁹, който излиза в Кьолн. Двата приятели са душата на всички революционно-демократични стремежи в Рейнска Прусия. Те отстояват до последна възможност интересите на народа и свободата от реакционните сили. Последните, както е известно, успяват да надвият. «Нов Рейнски Вестник» е забранен, Маркс, който през време на емигрантския си живот загубва правото на пруско поданство, е екстерниран, а Енгелс взема участие във въоръженото народно въстание, сражава се в три битки за свободата и след

поражението на въстаниците избягва през Швейцария в Лондон.

Там се преселва и Маркс. Скоро Енгелс отново става търговски служител, а после и акционер в същата търговска къща в Манчестър, в която работил през 40-те години. До 1870 г. той живее в Манчестър, а Маркс — в Лондон, но това не им пречело да се намират в най-живо духовно общуване: те си пишат писма почти всеки ден. В тези писма приятелите обменят възгледи и знания и продължават заедно да разработват научния социализъм. В 1870 г. Енгелс се премества в Лондон и техният съвместен духовен живот, изпълнен с напрегната работа, продължава до 1883 г., когато умира Маркс. Плод на тази работа — от страна на Маркс — е «Капиталът», най-великото политико-икономическо произведение на нашия век, а от страна на Енгелс — редица големи и малки съчинения. Маркс работи над анализа на сложните явления в капиталистическото стопанство. Енгелс в много леко написани, често пъти полемични трудове осветлява най-общите научни въпроси и различни явления от миналото и настоящето — в духа на материалистическото разбиране на историята и икономическата теория на Маркс. От тези трудове на Енгелс ще споменем: полемичното съчинение против Дюринг (тук са разгледани основните въпроси в областта на философията, природознанието и обществените науки)*, «Произход на семейството, частната собственост и държавата»¹² (преведено на руски език, издадено в С.-Петербург, 3-то издание, 1895 г.), «Лудвиг Фойербах»¹³ (руски превод с бележки на Г. Плеханов, Женева, 1892 г.), статия за външната политика на руското правителство (преведена на руски език в женевския «Социал-Демократ»¹⁴, кн. 1 и 2), забележителните статии по жилищния въпрос¹⁵ и, най-после, двете малки, но много ценни статии за икономическото развитие на Русия («Фридрих Енгелс за Русия», преведени на руски език от В. И. Засулич, Женева, 1894 г.)¹⁶. Маркс умира, без да успее да обработи окончателно своя колосален труд за капитала.

* Това е много съдържателна и поучителна книга¹⁰. От нея, за съжаление, на руски език е преведена само малка част, съдържаща исторически очерк за развитието на социализма («Развитие на научния социализъм»¹¹, 2-ро изд., Женева, 1892).

Този труд обаче е бил готов в чернова и ето че Енгелс след смъртта на приятеля си се заема с тежкия труд да обработи и издаде II и III том на «Капиталът». През 1885 г. той издава II, през 1894 г. — III том (IV том не успява да обработи¹⁷). Огромна работа е била нужна над тези два тома. Австрийският социалдемократ Адлер с право отбелязва, че с издаването на II и III том на «Капиталът» Енгелс е издигнал на своя гениален приятел величествен паметник, върху който неволно е издълбал с неизгладими черти и собственото си име. Наистина, тези два тома на «Капиталът» са труд и на двамата: на Маркс и Енгелс. Стари предания разказват най-различни трогателни примери на дружба. Европейският пролетариат може да каже, че неговата наука е създадена от двама учени и борци, отношенията между които надминават и най-трогателните легенди на дрезните за чозешката дружба. Енгелс всякога — и, общо взето, напълно справедливо — поставя себе си след Маркс. «При Маркс — пише той на един стар приятел — аз свирех втора цигулка.»¹⁸ Любовта му към живия Маркс и благоговението му пред паметта на умрелия са били безгранични. Този суров борец и строг мислител е имал дълбоко любеща душа.

След движението от 1848—1849 г. Маркс и Енгелс в изгнание се занимават не само с наука. През 1864 г. Маркс създава «Международно работническо дружество»¹⁹ и ръководи това дружество в продължение на цяло десетилетие. Живо участие в неговите работи взема и Енгелс. Дейността на «Международното дружество», съединяващо, според замисъла на Маркс, пролетариите от всички страни, има огромно значение за развитието на работническото движение. Но и след разтурянето през 70-те години на «Международното дружество» обединяващата роля на Маркс и Енгелс не се прекратява. Напротив, може да се каже, че тяхното значение като духовни ръководители на работническото движение постоянно растяло, защото непрестанно растяло и самото движение. След смъртта на Маркс Енгелс продължава сам да бъде съветник и ръководител на европейските социалисти. Към него еднакво се обръщат за съвети и указания и немските социалисти, силата на които, въпреки правителствените преследвания, бързо и непрекъснато се е увеличавала, и представители на

изостаналите страни — напр. испанци, румънци, руснаци, които е трябвало да обмислят и преценяват своите първи крачки. Те всички черпели от богатата съкровищница на знания и опит на стария Енгелс.

Маркс и Енгелс, които знаели руски език и четели руски книги, се интересували живо от Русия, следели със съчувствие руското революционно движение и поддържали връзки с руските революционери. И двамата станали социалисти от *демократи* и демократичното чувство на *омраза* към политическия произвол у тях било извънредно силно. Това непосредствено политическо чувство заедно с дълбокото теоретично разбиране на връзката на политическия произвол с икономическото потисничество, както и богатият житейски опит направили Маркс и Енгелс необикновено чувствителни именно в *политическо* отношение. Поради това героичната борба на малобройната групичка руски революционери с могъщото царско правителство намира в душите на тези изпитани революционери най-съчувствен отзвук. Напротив, домогването заради мними икономически облаги да бъдат отклонявани руските социалисти от най-непосредствената и най-важната задача — извоюването на политическа свобода — естествено им изглеждало подозрително и дори открито са го смятали за измяна на великото дело на социалната революция. «Освобождението на пролетариата трябва да бъде негово собствено дело» — ето какво учат постоянно Маркс и Енгелс.²⁰ А за да може да се бори за икономическото си освобождение, пролетариатът трябва да си извоюва известни *политически* права. Освен това и Маркс, и Енгелс ясно са виждали, че политическата революция в Русия ще има огромно значение и за западноевропейското работническо движение. Самодържавна Русия винаги е била опора на цялата европейска реакция. Необикновено изгодното международно положение, в което беше поставена Русия от войната през 1870 г., посяла за дълго време раздор между Германия и Франция, разбира се, само засилва значението на самодържавна Русия като реакционна сила. Единствено свободна Русия, която няма да има нуждата нито да потиска поляци, финландци, немци, арменци и други малки народи, нито постоянно да насъсква Франция и Германия една срещу друга, ще даде възможност на

съвременна Европа свободно да си отдъхне от военните тежести, ще отслабн всички реакционни елементи в Европа и ще увеличи силата на европейската работническа класа. Ето защо Енгелс и заради успехите на работническото движение на Запад горещо желаше да се установи политическа свобода в Русия. В негово лице руските революционери загубиха свой най-добър приятел.

Вечна памет на Фридрих Енгелс, великия борец и учител на пролетариата!

ОБЯСНЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА ГЛОБИТЕ,
НАЛАГАНИ НА РАБОТНИЦИТЕ
ВЪВ ФАБРИКИТЕ И ЗАВОДИТЕ²¹

*Написано през есента на 1895 г.
Отпечатано в 1895 г. в Петербург
в отделна брошура*

*Печата се по текста на брошурата
в изданието от 1895 г., сверен
с изданието от 1897 г.*

ОБЪЯСНЕНІЕ
ЗАКОНА
О
ШТРАФАХЪ, ВЗИМАЕМЫХЪ
СЪ
рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ.

ХЕРСОНЪ.
Типографія К. Н. Субботина, Екатерин. ул. д. Калинина.
1895.

КАКВО ПРЕДСТАВЛЯВАТ ГЛОБИТЕ?

Ако запитаме някой работник знае ли какво представляват глобите, той май ще се учуди на такъв въпрос. Как да не знае какво представляват глобите, когато постоянно трябва да ги плаща? Какво има тук за питане?

Но само тъй изглежда, че тук нямало за какво да се пита. А всъщност повечето работници нямат правилна представа за глобите.

Обикновено се смята, че глобата е плащане на работодателя за причинена му от работника загуба. Това не е вярно. — Глобата и обезщетението за загуба са две различни неща. Ако един работник е причинил някаква загуба на друг работник — той може да иска обезщетение за тази загуба (напр. за изхабен материал), но не може да му налага глоба. Също така, ако един фабрикант причини загуба на друг (напр. не достави в срок дадена стока), фабрикантът може да иска обезщетение, но не може да наложи глоба на другия фабрикант. — Обезщетение за загуба се иска от човек, който е равен, а глоба може да се налага само на подчинен човек. Ето защо обезщетението за загуба трябва да се иска чрез съда, а глобата се налага от работодателя без съд. Глоба се налага понякога и в такива случаи, когато на работодателя не е причинена никаква загуба: напр. глоба за пушене. Глобата е наказание, а не обезщетение за загуба. Ако работник, да кажем, е изтървал при пушенето огънче и е изгорил материал на работодателя, последният не само ще му наложи глоба за пушенето, но и отгоре на това ще му удържи и за изгорения материал. От този пример ясно се вижда разликата между глоба и обезщетение за загуба.

Предназначението на глобите е не да се обезщетява за загуба, а да се създаде дисциплина, т. е. подчинение на

работниците на работодателя, да се принудят работниците да изпълняват нарежданията на работодателя, да го слушат през време на работата. — В закона за глобите така е и казано: глобата е «парично наказание, налагано с цел да се поддържа редът със собствената власт на управителите на фабриката». И поради това големината на глобата зависи не от големината на загубата, а от степента на неизправността на работника: глобата е толкова по-голяма, колкото по-голяма е неизправността, колкото по-голямо е неподчинението спрямо работодателя, отстъпленето от неговите изисквания. Щом някой отива да работи за работодателя, ясно е, че той става зависим човек; той дължи на работодателя послушание и работодателят може да го наказва. — Крепостните селяни работеха за помещиците и помещиците ги наказваха. — Работниците работят за капиталистите и капиталистите ги наказват. — Цялата разлика е само в това, че преди зависимият човек го биеха с тояга, а сега го удрят по джеба.

Против това може би ще възразят: ще кажат, че общата работа на масата работници във фабриката или завода е невъзможна без дисциплина: необходим е ред в работата, необходимо е да се следи за този ред и да се наказват нарушителите. Ето защо, ще кажат, глобите се вземат не защото работниците са зависими хора, а защото съвместната работа налага известен ред.

Такова възражение е съвсем неправилно, макар че на пръв поглед би могло да ни заблуди. Това възражение правят само онези, които искат да скрият от работниците тяхното зависимо положение. Редът наистина е необходим при всяка обща работа. Но нима е необходимо хората, които работят, да бъдат подчинени на произвола на фабрикантите, т. е. на хора, които самите не работят и са силни само защото са заграбили в ръцете си всички машини, оръдия и материали? Обща работа не може да се върши без ред, без всички да се подчиняват на този ред; но общата работа може да се върши и без подчиняване работниците на фабрикантите и заводоприжателите. Общата работа наистина иска надзор за реда, но тя изобщо не иска властта за надзираване на другите да се дава винаги на онзи, който самият не работи, а живее от чужд труд. — Оттук се вижда, че глобите се вземат не защото хората вършат

обща работа, а защото при сегашния капиталистически ред целият работнически народ няма никаква собственост: всички машини, оръдия, суровини, земята, житото се намират в ръцете на богатите. Работниците трябва да им се продават, за да не умрат от глад. А след като са се продали, те, разбира се, са вече задължени да им се подчиняват и да търпят техните наказания.

Това трябва да си изясни всеки работник, който иска да разбере какво представляват глобите. Това е необходимо да се знае, за да се опровергае обикновеното (и много погрешно) разсъждение, че глобите били необходими, тъй като без тях общата работа била невъзможна. Необходимо е да знаем това, за да можем да обясним на всеки работник по какво се отличава глобата от обезщетението за загуба и защо глобите означават зависимо положение на работниците, подчиняване на работниците на капиталистите.

II

КАК СЕ НАЛАГАХА ГЛОБИ ПРЕДИ И КАКВО ПРЕДИЗВИКА ИЗДАВАНЕТО НА НОВИ ЗАКОНИ ЗА ГЛОБИТЕ?

Законите за глобите съществуват отскоро: едва от девет години. До 1886 г. нямаше никакви закони за глобите. — Фабрикантите можеха да налагат глоби за каквото си искаха и колкото си искаха. Фабрикантите налагаха тогава глоби в безобразни размери и си докарваха от глобите огромни доходи. — Понякога глоби се налагаха просто «по усмотрение на работодателя», без да се посочват причините за глобяването. — Понякога глобите стигаха до половината от припечеленото, така че под формата на глоби работникът даваше на работодателя петдесет копейки от припечелената рублина. — Имаше случаи, когато върху глобите се налагаше и неустойка; напр. 10 рубли за напускане на фабриката. Всеки път, когато работите на фабриканта вървяха зле, на него нищо не му пречеше да намали възнаграждението въпреки условието. — Той заставяше майсторите да налагат по-строго глоби и да бракуват стоката: получаваше се същото, както ако биха намалили възнаграждението на работника.

Дълго време работниците търпяха всички тези притеснения, но колкото повече се разрастваха големите заводи и фабрики, особено тъкачните, като изтласкваха дребните предприятия и ръчните тъкачи — толкова и възмущението на работниците срещу произвола и притесненията все повече се засилваше. Преди 10 години в работите на търговците и фабрикантите настъпи *застой*, така наречената криза: стоката се застояваше; фабрикантите понасяха загуби и започнаха по-силно да наблюдават върху глобите. Работниците, възнагражденията на които и без това бяха малки, не можеха вече да понесат новите притеснения и ето че през 1885—1886 г. в Московска, Владимирска и Ярославска губерния започнаха работнически бунтове. Изкараните от търпение работници прекъсваха работата и откъсваха страшно на притеснителите, като разрушаваха фабричните здания и машините, понякога ги подпалваха, биеха администрацията и т. н.

От всички тези стачки особено забележителна е стачката в известната Николска манифактура на Тимофей Савич Морозов (в село Николско, край гара Орехово, на московско-нижегородската железопътна линия). От 1882 г. Морозов започва да намалява възнаграждението и до 1884 г. е имало пет намалявания. Същевременно все по-строги и по-строги стават и глобите: за цялата фабрика те съставлявали почти една четвърт от възнаграждението (24 копейки глоби на припечелена рубли), а понякога стигали при отделни работници до половината от възнаграждението. За да скрие тези безобразни глоби, последната година преди погрома канцеларията на фабриката постъпва така: онези работници, при които глобите били стигнали до половината от възнаграждението, били заставяни да напускат, а след това дори още същия ден тези работници можели пак да постъпят на работа и да получат нова книжка. По този начин книжките, в които имало записани прекомерно големи глоби, се унищожават. — При неявяване на работа — за един пропуснат ден се приспадали 3 дни, за пушене глобявали с по 3, 4 и 5 рубли наведнъж. Изкарани от търпение, на 7 януари 1885 г. работниците прекратяват работата и в продължение на няколко дена разрушават фабричната лавка, жилището на майстора Шорин и някои други фабрични здания. Този страшен бунт на десетина хиляди

работници (броят на работниците стигал до 11 000 души) изплашва извънредно много правителството: в Орехово-Зуево веднага пристигат войски, губернаторът, прокурор от Владимир, прокурор от Москва. — При преговорите със стачниците от тълпата се предават на началството «условията, съставени от самите работници»²², в които работниците настоявали да им се върнат глобите от Великден 1884 г., занаят пред глобите да не надминават 5% от възнаграждението, т. е. да не възлизат на повече от 5 коп. на припечелена рубла, за неявяване на работа един ден да се взема не повече от една рубла. Освен това работниците искали да бъде възстановено възнаграждението от 1881—1882 г., искали собственикът да заплати за пропуснатите по негова вина работни дни, уволняването от работа да става след изтичане на 15 дни от момента на предупреждението, приемането на стоката да се извършва пред свидетели измежду работниците и т. н.

Тази огромна стачка направи много силно впечатление на правителството, което видя, че когато действуват заедно, работниците са опасна сила, особено когато масата на съвместно действащите работници предявява исканията си направо. Фабрикантите също почувствуваха силата на работниците и станаха по-предпазливи. — Във вестник «Новое Время»²³ съобщаваха напр. от Орехово-Зуево: «Миналогодишният погром (т. е. погромът през януари 1885 г. при Морозов) има това значение, че промени изведнъж старите фабрични порядки както в орехово-зуевските фабрики, така и в околността». Значи не само господарите на Морозовата фабрика бяха принудени да изменят безобразните порядки, когато работниците задружно поискаха тяхното отменяване, но дори и съседните фабриканти започнаха да правят отстъпки, страхувайки се от погроми и в своите фабрики. «Главното е — пише в същия вестник, — че сега се установи по-човешко отношение към работниците, с което преди се отличаваха малцина измежду фабричните администратори »

Дори «Московские Ведомости»²⁴ (този вестник винаги защитава фабрикантите и за всичко обвинява работниците) разбраха, че е невъзможно да се запазят старите порядки, и трябваше да признаят, че произволните глоби са «зло, което води до най-възмутителни злоупотреби», че

«фабричните лавки са истински грабеж», че поради това е необходимо да се въведат закон и правилници за глобите.

Огромното впечатление, което тази стачка направи, се засили още поради процеса срещу работниците. За буйство по време на стачката, за нападение срещу военния караул (част от работниците били арестувани по време на стачката и затворени в едно здание, но работниците счурили вратата и си отишли) 33 работници бяха дадени под съд. Делото се гледа във Владимир през май 1886 година. Съдебните заседатели оправдаха всички подсъдими, тъй като пред съда показанията на свидетелите — в това число и на собственика на фабриката Т. С. Морозов, на директора Дианов и на много тъкачни работници — изясниха всички безобразни притеснения, които са били вършени спрямо работниците. Тази присъда на съда беше пряко осъждане не само на Морозов и на неговата администрация, но и изобщо на всички стари фабрични порядки.

Зщитниците на фабрикантите страхотно се изглашиха и озлобиха. Същите «Московские Ведомости», които след псгрома признаваха безобразието на старите порядки, сега започнаха да говорят съвсем друго: «Николската манифактура», значи, «е една от най-хубавите манифактури. Работниците не се намират спрямо фабриката в никакви крспсстни или задължителни отношения, те идват доброволно и си отиват, без да им се пречи. Глоби — но глобите във фабриките са необходимост; без тях не би могло да се излезе на глава с работниците и по-добре затваряй фабриката.» — Цялата вина, значи, е в самите работници, «разпуснати, пияни и небрежни». Присъдата на съда може само «да развъртава народните маси»*. — «Но да се шегуваш с народните маси е опасно — възклицаваха «Московские Ведомости». — Какво ще си помислят работниците след оправдателната присъда на Владимирския съд? Новината за това решение обиколи за миг целия този манифактурен край. Нашият кореспондент, който отпътува от Владимир

* Фабрикантите и техните защитници винаги са смятали и смятат, че ако работниците започнат да мислят за своето положение, започват да търсят своите права и да се съпротивяват с общи сили срещу безобразието и тормоза на собствениците — всичко това е само «разврат». — Разбира се, за собствениците е по-изгодно работниците да не мислят за своето положение и да не разбират правата си.

веднага след произнасянето на присъдата, вече чувал за нея по всички гари. . .»

Следователно фабрикантите се стараеха да сплашат правителството: с една дума, ако днес се отстъпи на работниците в едно, утре те ще поискат друго.

Но погромите на работниците бяха още по-страшни и правителството беше принудено да отстъпи.

През юни 1886 г. излезе новият закон за глобите, който посочи случаите, когато е позволено да се налагат глоби, определи най-големия размер на глобите и постанови, че парите от глобите трябва да отиват не в джоба на фабриканта, а за нуждите на самите работници.

Мнозина от работниците не знаят този закон, а онези, които са запознати с него, мислят, че облекчението в глобите е дошло от правителството, че за това облекчение трябва да бъдат благодарни на началството. Ние видяхме, че това не е вярно. — Колкото и безобразни да бяха старите фабрични порядки — началството не направи абсолютно нищо за облекчаването на работниците, докато работниците не започнаха да се бунтуват против тях, докато озлобените работници не стигнаха дотам, че започнаха да разрушават фабриките и машините, да изгарят стоките и материалите, да бият администрацията и фабрикантите. — *Едва тогава правителството се изплаши и отстъпи.* — Работниците трябва да благодарят за това облекчение не на началството, а на своите другари, които се бориха да постигнат и постигнаха отменяването на безобразните притеснения.

Историята на погромите от 1885 г. ни показва каква огромна сила се крие в обединения протест на работниците. — Необходимо е само да се погрижим тази сила да бъде използвана по-съзнателно, да не се изразходва напразно, за отмъщение срещу един или друг отделен фабрикант или заводоприетжател, за разрушаване на една или друга омразна фабрика или завод, цялата сила на това възмущение и на тази омраза да бъде насочвана срещу всички фабриканти и заводоприетжатели, взети заедно, срещу цялата *класа* на фабрикантите и заводоприетжателите и да бъде изразходвана за постоянна, упорита борба с нея.

Да разгледаме сега подробно нашите закони за глобите.

За да се запознаем с тях, трябва да анализираме следните въпроси: 1) В какви случаи или по какви поводи законът разрешава да се налагат глоби? — 2) Какъв трябва да бъде според закона размерът на глобите? — 3) Какъв ред за налагане на глоби е посочен в закона? — т. е. кой може според закона да налага глоби? може ли да се обжалва това? как трябва да бъде обявена на работника предварително таблицата за глобите? как трябва да се записват глобите в книгата? — 4) За какво трябва да бъдат изпълзвани според закона парите от глобите? къде се пазят те? по какъв начин се изразходват за нуждите на работниците и за какви именно нужди? И накрая, последния въпрос 5) За всички ли работници важи законът за глобите?

Когато анализираме всички тези въпроси, ние ще знаем не само какво представлява глобата, но и всички специални правила и подробни постановления на руските закони за глобите. А за работниците е необходимо да знаят това, за да се отнасят съзнателно към всеки случай на несправедливи глоби, за да могат да разяснят на другарите си защо съществува една или друга несправедливост — дали защото началството на фабриката нарушава закона или защото в самия закон съществуват такива несправедливи правила — и съобразно с това да могат да изберат подходящата форма за борба против притесненията.

III

ПО КАКВИ ПОВОДИ ФАБРИКАНТЪТ МОЖЕ ДА НАЛАГА ГЛОБИ?

В закона се казва, че поводите за налагане на глоби, т. е. провиненията, заради които собственикът на фабриката или на завода има право да глобява работниците, могат да бъдат следните: 1) неизправна работа; 2) неявяване на работа. 3) нарушаване на реда. «Никакви наказания — се казва в закона — не могат да бъдат налагани по други поводи.»* Да разгледаме внимателно всеки от тези три повода поотделно.

* Законът, за който говорим, е «Устав за промишлеността», който влиза във втората част на единнадесетия том на руския «Сборник на законите». — Законът е изложен в отделни членове, които са номерирани. — За глобите се говори в членове 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151 и 152.

Първият повод — неизправна работа. В закона се казва: «Неизправна работа се смята произвеждането от работника — поради небрежност — на недоброкачествени изделия, повредане от него при работата на материали, машини и други оръдия за производство.» Трябва да се запомнят тук думите: «поради небрежност». Те са много важни. — Глоба може да се налага, значи, само поради небрежност. Ако изделието се е оказало недоброкачествено не поради небрежност на работника, а например защото собственикът е дал лош материал — тогава фабрикантът няма право да налага глоба. Необходимо е работниците да разберат добре това и в случай на налагане на глоба за неизправна работа, когато неизправността е произлязла не по вина на работника, не поради негова небрежност, да протестираат, защото глобяването в такъв случай е направо незаконно. — Да вземем още един пример: заводски работник работи на струг близо до електрическа крушка. Отхвърква парче желязо, попада точно в крушката и я счупва. Собственикът записва глоба: «за повредане на материали». Има ли той право за това? Не, няма, защото работникът е счупил крушката не поради небрежност: работникът не е виновен, че не е направено нищо за предпазване на крушката от парчетата желязо, които винаги отхвъркват при работа*.

Пита се сега, достатъчно ли закриля този закон работника? защитава ли го от произвола на собственика и от несправедливо налагане на глоби? Разбира се, не, защото работодателят решава по своя преценка дали едно изделие е доброкачествено или недоброкачествено; винаги са възможни заяждания, винаги е възможно собственикът да увеличи глобите за недоброкачественост и да започне чрез тях да изтръгва повече работа за едно и също възнаграждение. — Законът оставя работника беззащитен, оставя на собственика възможност да притеснява. Ясно е, че законът е пристрастен, че е съставен в полза на фабрикантите и е несправедлив.

* Такъв именно случай имаше в Петербург, в пристанището (новото Адмиралтейство), чийто командир Верховски е известен със своите тормозения на работниците. След стачката на работниците той заменя глобите за счупени крушки с удръжки за счупена крушка от всички работници в работилницата. Ясно е, че тези удръжки са също тъй незаконни, както и глобите.

Как би трябвало да бъде защитен работникът? Работниците отдавна вече са посочили това: тъкачите от Николската фабрика на Морозов по време на стачката от 1885 г. предявиха между другото следното искане: «доброкачествеността или недоброкачествеността на стоката да се установява при предаването ѝ, в случай на разногласие — със свидетели измежду работниците, които работят наблизо, със записване на всичко това в приемателната стокова книга.» (Това искане беше записано в една тетрадка, съставена «с общото съгласие на работниците» и предадена на прокурора из тълпата по време на стачката. — Тази тетрадка е била четена пред съда). Това искане е съвсем справедливо, защото няма друг начин да се предотвратява произволът на собственика, освен като се привличат свидетели при възникване на спор относно доброкачествеността на стоката, и при това тези свидетели трябва да бъдат непременно измежду работниците: майсторите или служещите никога не биха посмели да се обявят против собственика.

Вторият повод за налагане на глоби е неявяването на работа. Какво законът нарича неявяване на работа? «За неявяване на работа — се казва в закона, — за разлика от ненавременното явяване на работа или от самоволното отлъчване от работа, се смята неявяването на работа в течение на не по-малко от половин работен ден.» Ненавременното явяване на работа или самоволното отлъчване се смята според закона, както ще видим след малко, за «нарушение на реда» и за това се налага по-малка глоба. Ако работникът е дошъл в завода със закъснение от няколко часа, но все пак преди обед, това няма да бъде неявяване на работа, а само нарушение на реда; а ако е дошъл едва по обед — тогава това е неявяване на работа. — Също тъй ако работникът самоволно, без разрешение, е напуснал работа след обед, т. е. ако е пропуснал няколко часа, тогава това ще бъде нарушение на реда, а ако е напуснал работата за целия предиобед — това е неявяване на работа. — В закона е постановено, че ако работникът не се яви на работа повече от три дни подред или общо повече от шест дни в месеца — фабрикантът има право да го уволни. — Пита се, винаги ли пропускането на половин или на цял ден се смята за неявяване на работа? —

Не. — Само тогава, когато не е имало уважителни причини за неявяване на работа. Уважителните причини за неявяване на работа са изброени в закона. Те са следните: 1) «лишаване на работника от свобода». Значи ако работникът например е арестуван (по заповед на полицията или по решение на мировия съдия), фабрикантът няма право при уволняването да наложи глоба за неявяване на работа, 2) «внезапно съсипване поради нещастен случай». 3) «пожар», 4) «наводнение». Напр. ако работникът поради пролетно прииждане на водите не може да премине през реката — фабрикантът няма право да го глобява, 5) «болест, лишаваща го от възможността да се отлъчи от къщи», и 6) «смърт или тежка болест на родителите, мъжа, жената или децата». При всичките тези шест случая неявяването на работника на работа се смята за уважително. За да не бъде глобен за неявяване на работа, работникът трябва само да се погрижи за доказателство: на думите му в канцеларията няма да повярват, че не се е явил поради уважителна причина. Необходимо е да се вземе свидетелство от доктора (в случай напр. на болест) или от полицията (в случай напр. на пожар). Ако не може да се представи свидетелство веднага, то трябва да се представи, макар и по-късно, и да се иска въз основа на закона да не се налага глоба, а ако такава вече е наложена, да бъде отменена.

По повод на тези правила в закона относно уважителните причини за неявяване на работа е необходимо да се отбележи, че те са толкова строги, като че ли се отнасят до войници в казармата, а не до свободни хора. Тези правила са копирани от правилата за законните причини за неявяване в съда: ако някой се обвинява в някакво престъпление, съдебният следовател го призовава и обвиняемият е длъжен да се яви. Неявяване се разрешава само именно в случаите, когато се разрешава неявяване на работниците*. Значи, законът се отнася към работниците също тъй строго, както към всякакви мошеници, крадци и др. т. Всеки разбира защо са толкова строги правилата за явяване в съда — защото преследването на престъпленията засяга цялото общество. Но явяването на работника на работа съвсем не засяга цялото общество, а само фабри-

* С изключение на един случай — «пожар», който не е споменат в закона за призоваване на обвиняемите.

канта, и при това един работник лесно може да бъде заменен с друг, за да не спира работата. Значи нямало е никаква нужда от такава военна строгост на законите. Но капиталистите не се ограничават с това, че отнемат цялото време на работника за работа във фабриката; те искат също да отнемат на работника всякаква свобода, всякакви други интереси и помисли освен само за фабриката. С работника се отнасят като със зависим човек. — Именно затова и се съставят такива казармени, канцеларско-придирчиви правила. Напр. току-що видяхме, че законът признава като уважителна причина за неявяване на работа «смърт или тежка болест на родителите, мъжа, жената или децата». — Тъй се казва в закона за явяването в съда. Точно тъй се казва и в закона за явяването на работника на работа. Значи, ако на работника умре напр. не жената, а сестрата — работникът не смее да пропусне работния ден, не смее да губи време за погребението: времето принадлежи не на него, а на фабриканта. А погребението може да го извърши и полицията — струва ли си да се грижи човек за това. Според закона за явяването в съда интересът на семейството трябва да отстъпи пред интересите на обществото, за което е необходимо да се преследват престъпниците. — Според закона за явяването на работа интересите на семейството на работника трябва да отстъпят пред интересите на фабриканта, за когото е необходимо да получи печалба. — И след всичко това чистите господа, които съставят, изпълняват и защищават такива закони, се осмеляват да обвиняват работниците, че не ценели семейния живот! . . .

Нека видим справедлив ли е законът за глобите за неявяване на работа? Ако работникът изоставя работата за ден, за два — туй се смята за неявяване на работа, работникът се наказва за това, а при неявяване на работа повече от три дни подред могат и да го изгонят. — Е добре, а ако фабрикантът спре работата (напр. поради липса на поръчки) или започне да дава работа само пет дни в седмицата вместо установените шест дни? Ако работниците бяха наистина равноправни с фабрикантите, тогава законът би трябвало да бъде за фабриканта също такъв, какъвто е и за работника. — Ако работникът прекрати работата, той губи възнаграждението си и плаща глоба,

Значи ако фабрикантът прекратява произволно работата, той би трябвало, първо, да плаща на работника пълна работна заплата за цялото време на престоя на фабриката и, второ, би трябвало да подлежи и на глобяване. — Но в закона не е постановено нито едното, нито другото. С този пример се потвърждава ясно онова, което казахме по-горе за глобите, а именно, че глобите означават заробване на работниците от капиталистите, означават, че работниците представляват низша, зависима класа, осъдена през целия си живот да работи за капиталистите и да създава тяхното богатство, като получава за това грошове, които са недостатъчни за що-годе сносен живот. — Че фабрикантите трябва да плащат глоба за произволно спиране на работата, не може и дума да става. Но фабрикантите не плащат работна заплата дори когато работата спира не по вина на работниците. Това е най-възмутителна несправедливост. В закона само се казва, че договорот между фабриканта и работника се прекратява «поради спиране на работата във фабриката или в завода за повече от 7 дни вследствие на пожар, наводнение, експлозия на котел и други подобни случаи.» Работниците трябва да се борят за въвеждане на правилник, който да задължава фабрикантите да плащат на работниците работната им заплата и през времето, когато работата е била спряла. Това искане беше вече предявено публично от руските работници на 11 януари 1885 г., по време на известната стачка във фабриката на Т. С. Морозов*. В тетрадката на работническите искания имаше следното искане: «удръжката за неявяване на работа да не надминава една рубла, собственикът също да плаща за пропуснатите по негова вина дни, като например за времето на престой и поправане на машините, и за тази цел всеки пропуснат ден да се записва в надничната тетрадка». — Първото искане на работниците (глобата за неявяване на работа да не надминава една рубла)

* Трябва да се отбележи, че по онова време (1881/85 г.) случаите на престой на фабриката не по вина на работниците бяха много чести, тъй като тогава имаше търговска и промишлена криза: стоките на фабрикантите не се харчех, фабрикантите се старяха да намаляват производството. Напр. през декември 1884 г. голямата Вознесенска мануфактура (в Московска губ. край гара Талица, на московско-ярославската железопътна линия) намали броя на работните дни през седмицата до 4 дни. Работниците, които работеха на парче, отговориха на това със стачка, която завърши в началото на януари 1885 г. с отстъпка на фабриканта.

е изпълнено и е влязло в закона за глобите от 1886 година. Второто искане (собственикът да плаща за пропуснатите по негова вина дни) не е изпълнено и работниците трябва да продължават да се борят за неговото изпълнение. За да бъде успешна борбата за такова искане, всички работници трябва да разбират ясно несправедливостта на закона, да разбират ясно какво трябва да искат. При всеки отделен случай, когато някоя фабрика или завод не работят и работниците не получават възнаграждение — работниците трябва да повдигат въпрос за несправедливостта на това, те трябва да настояват, че докато договорът с фабриканта не е развален, фабрикантът е длъжен да плаща за всеки ден, да заявяват това на инспектора, разясненията на когото ще потвърдят пред работниците, че в закона наистина не се казва нищо по това, и ще предизвикат обсъждане на закона от работниците. Те трябва да се обръщат към съда, когато има възможност, с искова молба фабрикантът да плаща на парче — най-после да предявяват общи искания за заплащане за дните на престоя.

Третият повод за налагане на глоба е, «нарушение на реда». — Законът отнася към нарушенията на реда следните 8 случая: 1) «ненавременен явяване на работа или самоволно отлъчване от нея» (току-що вече казахме по какво тази точка се отличава от неявяването на работа); 2) «неспазване в заводските или фабричните помещения на установените правила за предпазливост при боравене с огън, в случаите, когато управителят на фабриката или завода не намира за нужно да развали — по силата на забележка 1 към чл. 105 — сключения с работниците договор за наемане». — Това значи, че при нарушаване правилата за предпазливо боравене с огъня законът предоставя на фабриканта да избере дали да глоби работника, или да го изгони («да развали договора за наемане», както се изразява законът); 3) «неспазване на чистота и прибраност в заводските или фабричните помещения»; 4) «нарушаване на тишината при работата с шум, вик, псувни, караници или сбиване»; 5) «непослушание». По повод на тази точка трябва да се отбележи, че фабрикантът има право да глобява работника за «непослушание» само тогава, когато работникът не е изпълнил законно искане, т. е. искане, основано върху договора. — Ако е предяве-

но някакво произволно искане, което не произтича от договора между работника и собственика — тогава не може да се налага глоба за «непсслушание». — Например съгласно условието работникът работи на парче. Майсторът го вика и иска да остави тази работа и да свърши друга. Работникът отказва. — В този случай глобата за непослушание би била неправилна, защото работникът се е договорил да извърши само една работа и тъй като той работи на парче, преминаването на друга работа за него означава да работи даром; 6) «идване на работа в пияно състояние»; 7) «устройство на непозволенни игри на пари (на карти, на ези-тура и т. н.)» и 8) «неспазване правилниците за вътрешния ред във фабриките». Тези правилници се съставят от собственика на всяка фабрика и завод и се одобряват от фабричния инспектор. — Извлечения от тях се отпечатват в работническите книжки. — Работниците трябва да четат тези правилници и да ги знаят, за да проверяват дали правилно или неправилно им се налагат глоби за неизпълнение на правилниците за вътрешния ред. — Трябва да се прави разлика между тези правилници и закона. Законът е един за всички фабрики и заводи: правилниците за вътрешния ред са различни за всяка фабрика. — Законът се одобрява или отменява по волята на царя; правилниците за вътрешния ред — от фабричния инспектор. — Затова, ако тези правилници се окажат притесняващи работниците, тяхното отменяване може да се постигне с оплакване до инспектора (срещу когото в случай на отказ може да се подаде оплакване до фабричното присъствие). — За да покажем необходимостта да се прави разлика между закона и правилниците за вътрешния ред, ще вземем един пример. Да предположим, че работникът е глобен, по искане на майстора, за неявяване на работа в празничен ден или в извънредни часове. — Правилна ли е такава глоба или не? — За да се отговори на този въпрос, трябва да се знаят правилниците за вътрешния ред. — Ако в правилниците не е казано, че работникът е длъжен да се явява, когато му бъде наредено, на работа в извънработно време — тогава глобата е незаконна. Но ако в правилниците е казано, че работникът е длъжен, по нареждане на началството, да се явява на работа в празнични дни и в извънработно време — тогава глобата ще бъде законна. —

За да постигат отменяването на това задължение, работниците трябва да се оплакват не срещу глобите, а да настояват да бъдат изменени правилниците за вътрешния ред. — Необходимо е всички работници да се споразумеят и тогава със задружно действие те ще успеят да постигнат отменяването на този правилник.

IV

КОЛКО ГОЛЕМИ МОГАТ ДА БЪДАТ
ГЛОБИТЕ?

Сега знаем всички случаи, когато законът позволява да се глобят работниците. — Нека разгледаме какво казва законът за размера на глобите. Законът не определя един и същ размер на глобите за всички фабрики и заводи. Той определя само границата, над която глоби не могат да се налагат. Тази граница се посочва отделно за всеки един от трите случая на налагане на глоби (неизправна работа, неявяване на работа и нарушаване на реда). — Именно за глобите за неявяване на работа границата е следната: при наднично заплащане — не повече от сумата на 6-дневното възнаграждение (като се пресмятат глобите за цял месец), т. е. за един месец глобите за неявяване на работа не могат да надхвърлят размера на 6-дневното възнаграждение*. Ако се заплаща на парче, тогава границата на глобата за неявяване на работа е 1 рубла за ден и общо не повече от 3 рубли месечно. Освен това при неявяване на работа работникът губи възнаграждението си за цялото пропуснато време. По-нататък, за глобите за нарушаване на реда границата е една рубла за всяко отделно нарушение. Най-последно, що се отнася до глобите за неизправна работа, в закона границата изобщо не е определена. — Посочена е още една обща граница за сумата на всички глоби: за неявяване на работа, за нарушаване на реда и за неизправна работа вкупом. Всички тези глоби, взети заедно, «не трябва да надхвърлят една трета от възна-

* Границата на глобата за един ден неявяване на работа при наднично заплащане не е посочена. Казано е само: «съобразно с работната заплата на работника». Размерът на глобите се посочва точно в таблицата за глобите във всяка фабрика, както сега ще видим.

граждението, което работникът има действително да получава към установената дата за плащане». Т. е. ако работникът трябва да получи, да кажем, 15 рубли, според закона размерът на наложените му глоби не трябва да надхвърля 5 руб. — за всички нарушения, неявения на работа и неизправности. Ако са се натрупали повече глоби, фабрикантът е длъжен да ги намали. Но в такъв случай законът дава на фабриканта и друго право: а именно — фабрикантът има право да развали договора, ако размерът на наложените на работника глоби надхвърля една трета от възнаграждението му.*

За тези правила на закона, относно пределния размер на глобите, трябва да се каже, че те са прекалено строги за работника и предпазват само фабриканта във вреда на работника. — Първо, законът допуска прекалено големи глоби — до една трета от възнаграждението. Това са безобразно големи глоби. Нека сравним тази граница с известните случаи на особено големи глоби. Фабричният инспектор от Владимирска губерния г-н Микулин (който е написал книга за новия закон от 1886 г.) разказва, колко големи са били глобите във фабриките преди този закон. Най-големи са били глобите в тъкачното производство и най-големите глоби в тъкачна фабрика са стигали до 10% от възнаграждението на работниците, т. е. *една десета от възнаграждението*. — Фабричният инспектор от Владимирска губерния г-н Песков в своя отчет** дава примери на особено големи глоби: най-голямата от тях е глоба от 5 руб. и 31 коп. при възнаграждение 32 рубли и 31 коп. Това е 16,4% (16 копейки на рубли), т. е. *по-малко от една шеста от възнаграждението*. Такава глоба се нарича голяма и така я нарича не работникът, а инспекторът. А нашият закон позволява да се налагат *два пъти* по-големи глоби, *една трета от възнаграждението*, 33 $\frac{1}{3}$ копейки на рубли! Очевидно, в повече или по-малко порядъчните фабрики не е имало такива глоби, допускани от нашите закони. — Да вземем данните за глобите в Никол-

* Работникът, който намира това разваляне на договора за неправилно, може да подава жалба до съда, само че за такива жалби е определен много къс срок: един месец (смятано, разбира се, от деня на уволнението).

** Първият отчет за 1885 г. Отпечатани бяха само първите отчети на фабричните инспектори. Правителството тутакси прекрати отпечатването на отчетите. — Види се, хубави ще да са били фабричните порядки, щом се бояха да публикуват описанието им.

ската манифактура на Т. С. Морозов преди стачката от 7 януари 1885 година. Според думите на свидетели глобите в тази фабрика са били по-големи, отколкото в съседните фабрики. Те били толкова безобразни, че съвсем изкарали от търпение 11 000 души. Вероятно няма да сгрешим, ако вземем тази фабрика за образец на фабрика с безобразни глоби. — А колко големи са били глобите в нея? — Майсторът-тъкач Шорин заявил в показанията си пред съда, както вече казахме, че глобите стигали до половината от възнаграждението и изобщо били от 30 до 50 %, от 30 до 50 копейки на една рубла. — Но това показание, първо, не е потвърдено от точни данни, и, второ, то се отнася или до отделни случаи, или до една работилница. — Пред съда по делото против стачниците бяха съобщени известни данни относно глобите. — Приведени бяха възнагражденията (месечни) и глобите за 17 случая: цялото възнаграждение възлиза на 179 руб. и 6 коп., а глобите — на 29 руб. и 65 коп. Това прави 16 коп. глоби на възнаграждение от една руб. Най-голямата глоба във всички тези 17 случая е 3 руб. и 85 коп. от припечелени 12 руб. и 40 коп. Това прави 31 $\frac{1}{2}$ копейки на рубла — все пак по-малко от това, което нашият закон допуска. — Но най-добре е да вземем данните за цялата фабрика. — Глобите през 1884 г. са били по-големи, отколкото през предишните години: те са възлизали на 23 $\frac{1}{4}$ коп. на една рубла (това е най-голямата цифра: глобите са били от 20 $\frac{3}{4}$ до 23 $\frac{1}{4}$ %). И така, във фабриката, която се е прочула с безобразно големия размер на глобите — глобите все пак са били по-ниски от онези, които руският закон допуска! . . . Добре защитава работниците един такъв закон, няма що! — Стачниците от фабриката на Морозов искаха: «глобите да не бъдат по-големи от 5% от припечелена рубла, като работникът трябва да бъде предупреждаван за лошата работа и да бъде извикван не повече от два пъти в течение на един месец». Глобите, разрешавани от нашите закони, могат да се сравнят само с лихварски проценти. Едва ли някой фабрикант ще се реши да доведе глобите до такъв голям размер; законът разрешава, но работниците няма да позволят.*

* По този повод не може да не се отбележи, че г-н Михайловски, бивш главен фабричен инспектор на Петербургския окръг, намира за справедливо да на-

Нашите закони за размера на глобите се отличават не само с безобразната си неотстъпчивост, но и със страшната си несправедливост. Ако глобата е прекалено голяма (повече от една трета), фабрикантът може да развали договора, а на работника не се дава същото право, т. е. правото да напусне фабриката, ако му налагат толкова много глоби, че те надминават една трета от възнаграждението му. Ясно е, че законът се грижи само за фабриканта, сякаш глобите се предизвикват само по вина на работниците. А всъщност всеки знае, че фабрикантите и заводопридетелите доста често налагат глоби без всякаква вина на работниците, напр. за да ги накарат да работят по-усилено. Законът защитава само фабриканта от неизправния работник, но не защитава работника от прекалено стиснатите фабриканти. В този случай значи работниците няма от кого да търсят защита. Те трябва сами да помислят за себе си и за борба с фабрикантите.

V

КАКЪВ Е РЕДЪТ ЗА НАЛАГАНЕ НА ГЛОБИ?

Ние вече казахме, че според закона глобите се налагат от «собствената власт» на управителите на фабриката или завода. Относно оплакванията срещу техните разпореждания законът гласи: «Разпорежданията на управителя на фабриката или завода за налагане глоби на работниците не подлежат на обжалване. Но ако при посещение във фабриката или завода чиновниците от фабричната инспекция открият въз основа на заявленията, направени от работниците, несъобразно с исканията на закона налагане на глоби, управителят се привлича под отговорност.» — Това

рече такъв закон «истински хуманна (човеколюбива) реформа, която прави най-голяма чест на загрижеността на руското императорско правителство за трудещите се класи». (Такъв отзив има в книгата за руската фабрично-заводска промишленост, издадена от руското правителство за световната изложба през 1893 г. в Чикаго.) Ето каква е загрижеността на руското правителство!!! Преди закона и без всякакъв закон все още измежду фабрикантите се намираха такива грабители, които удържаха от работника по 23 коп. от рубли. А законът, грижейки се за работниците, е постановил: да не се удържа повече от 33¹/₂ (тридесет и три цяло и една трета) коп. от рубли! А тридесет и три копейки без една трета сега вече може да се удържи по закон. — Действително, «истински хуманна реформа»!

постановление, както виждате, е много неясно и противоречиво: от една страна, на работника се казва, че не може да се оплаква срещу налагането на глоба. А, от друга страна, казват, че работниците могат да «заявяват» на инспектора за «несъобразно със закона» налагане на глоби. «Да заявява за незаконност» и «да се оплаква срещу незаконност» — човек, който не е имал случай да се запознае с руските закони, би запитал каква разлика има тук? Разлика няма, но целта на този параграф от закона е много ясна: законът е искал да ограничи правото на работника да се оплаква срещу фабрикантите за несправедливо и незаконно налагане на глоби. Сега, ако някой работник се оплаче на инспектора за незаконна глоба, инспекторът може да му отговори: «Оплаквания за налагането на глоби законът не разрешава.» — Много ли запознати с хитрия закон работници ще се намерят, които ще съумеят да отговорят на това: «Аз не се оплаквам, аз само заявявам.» — Инспекторите затова са и поставени, за да бдят над спазването на законите за отношенията на работниците към фабрикантите. Инспекторите са длъжни да приемат всякакви заявления относно неизпълнението на закона. Инспекторът обикновено (вж. одобрената от министъра на финансите «Наредба до чиновниците от фабричната инспекция») трябва да има приемни дни, не по-малко от един в седмицата, за устни обяснения с лицата, които се нуждаят от такива, и във всяка фабрика трябва да има качено обявление за тези дни. — Тъй че ако работниците знаят закона и твърдо решат да не позволяват никакви отстъпления от него — тогава хитростта на току-що приведения закон ще се окаже безпредметна и работниците ще успеят да постигнат да се спазва законът. — Имат ли те право да получават обратно парите от глобите, ако те са удържани неправилно? Разсъждавайки според здравия разум, би трябвало, разбира се, да се отговори: да. Не бива да се допусне фабрикантът да има възможност да глобява работника неправилно и да не връща обратно неправилно удържаните пари. Но оказва се, че при обсъждането на този закон в Държавния съвет е било решено *нарочно* да се премълчи това. Членовете на Държавния съвет са сметнали, че ако на работниците се даде право да си искат обратно неправилно удържаните пари, това «ще отслаби

в очите на работниците значението, което се има предвид да се придаде на управителя на фабриката с цел да се поддържа редът сред работниците». Ето как държавниците разсъждават относно работниците! Ако фабрикантът е удържал неправилно пари от работника, на работника не трябва да се дава право да си ги иска обратно. А защо трябва да се отнемат от работника тези пари? — Защото оплакванията «ще отслабят значението на управителите»! Значи, «значението на управителите» и «поддържането на реда във фабриките» се крепят само на това, че работниците не знаят правата си и «не смеят» да се оплакват срещу началството, макар то и да нарушава закона! Значи, държавниците чисто и просто се боят да не би на работниците да им хрумне да следят дали правилно се налагат глобите! Работниците трябва да благодарят на членовете на Държавния съвет за тяхната откровеност, която им показва какво могат да очакват от правителството. Работниците трябва да покажат, че те се смятат за също такива хора, каквито са и фабрикантите, и нямат намерение да позволяват да се отнасят с тях като с безсловесен добитък. Ето защо работниците трябва да си поставят за свой дълг да не оставят без оплакване нито един случай на неправилно налагане на глоба, непременно да предявяват искане за връщане на парите — или пред инспектора, или в случай че той откаже пред съда. — Макар и да не постигнат нищо нито от инспекторите, нито от съда — все пак техните усилия няма да отидат напразно: те ще отворят очите на работниците, ще им покажат как нашите закони се отнасят към правата на работниците.

И така, сега знаем, че глобите се налагат от «собствената власт» на управителите. Но във всяка фабрика могат да съществуват различни размери на глобите (тъй като законът посочва всъщност само границата, която глобата не може да надхвърли), могат да съществуват различни правилници за вътрешния ред. Затова законът иска всички нарушения, облагани с глоби, и размерът на глобата за всяко нарушение да бъдат посочени предварително в *таблицата за глобите*. Тази таблица се съставя от всеки фабрикант и заводоприетел поотделно и се одобрява от фабричния инспектор. Такава трябва да бъде поставена, според закона, във всяка работилница.

За да може да се следи дали правилно се налагат глобите и колко глоби се налагат, необходимо е всички глоби без изключение да бъдат записвани правилно. Законът иска глобите да бъдат записвани «не по-късно от три дни от момента на тяхното налагане» в работническата книжка. Това записване трябва да посочва, първо, повода за налагането на глобата (т. е. за какво е глобен работникът — за неизправна работа и за каква именно, за неявяване на работа или за нарушаване на реда и какво именно) и, второ, размера на глобата. — Записването на глобите в работническата книжка е необходимо, за да могат работниците да прsverяват дали глобите се налагат правилно и да направят своевременно оплакване в случай на някаква незаконност. След това всички глоби трябва да бъдат вписани в специална прошнурована книга, каквато трябва да има във всяка фабрика или завод за проверяване на глобите от инспекцията.

По този повод, може би, няма да бъде излишно да кажем две думи за оплакванията срещу фабрикантите и инспекторите, тъй като работниците в повечето случаи не знаят как и на кого да се оплакват. — Според закона оплакванията срещу всякакви нарушавания на закона в дадена фабрика или завод трябва да се правят пред фабричния инспектор. Той е длъжен да приема всички устни и писмени заявления за недоволство. Ако фабричният инспектор не уважи молбата, тогава може да се подаде заявление до старшия инспектор, който също е длъжен да има приемни дни за изслушване на заявления. — Нещо повече, канцеларията на старшия инспектор трябва да бъде отворена *всеки ден* за лицата, които се нуждаят от справки или разяснения или подават заявления (вж. «Наредба до чиновниците от фабричната инспекция», чл. 18). Срещу дадено решение на инспектора може да се направи оплакване пред Губернското присъствие по фабричните работи*. За тези оплаквания в закона е установен едномесечен срок, смятан от деня, в който инспекторът е обявил своето разпорежда-

* От какви хора се състои Фабричното присъствие? От губернатора, прокурора, началника на жандармското управление, фабричния инспектор и *двама фабриканти*. — Ако прибавим тук и началника на затвора и командувачия казациите, биха се оказали налице всички чиновници, които осъществяват «загрижеността на руското императорско правителство за работническите класи».

не. По-нататък срещу постановленията на Фабричното присъствие в същия срок може да се подаде оплакване до министъра на финансите.

Както виждате, в закона са посочени твърде много лица, пред които може да се правят оплаквания. И при това и фабрикантът, и работникът имат еднакво право да правят оплаквания. Бедата е само в това, че тази защита си остава само на книга. Фабрикантът има пълна възможност да подава оплаквания — има свободно време, има средства да си вземе адвокат и т. н., и затова фабрикантите наистина подават оплаквания срещу инспекторите, стигат до министъра и вече са си издействували различни привилегии. А за работника правото да подава оплаквания са само думи, които нямат никакво значение. Преди всичко той няма време да ходи по инспектори и канцеларии! Той работи и за «неявяване на работа» го глобяват. Той няма пари, за да си вземе адвокат. Той не знае законите и поради това не може да настоя на правото си. А началството не само че не се грижи работниците да знаят законите, а, напротив, старее се да ги скрие от работника. За онзи, който няма да повярва на това, ще приведем следното правило из «Наредба до чиновниците от фабричната инспекция» (тази наредба е одобрена от министъра и разяснява правата и задълженията на фабричните инспектори): «Всички разяснения пред притежателя на дадено промишлено предприятие или пред управителя на същото по въпроса за допуснати нарушения на закона и на издадените като негово допълнение задължителни постановления се правят от фабричния инспектор само в отсъствие на работника.»* Ето каква била работата. Ако фабрикантът нарушава закона, инспекторът не смее да му говори за това в *присъствие на работниците*: министърът забранява! Иначе, току-виж, работниците наистина ще научат закона и ще вземат да настояват за неговото изпълнение! Не случайно вестник «Московские Ведомости» писа, че това би било истински «разврат»!

Всеки работник знае, че оплакванията, особено срещу инспектора, са почти напълно недостъпни за тях. Разбира се, ние не искаме да кажем, че работниците не трябва да

* Забележка към член 26 от «Наредбата».

подават оплаквания: напротив, винаги когато има, макар и най-малка възможност, непременно трябва да правят оплаквания, защото само така ще опознават своите права и ще се научат да разбират в чий интерес са написани фабричните закони. Ние искаме само да кажем, че с оплаквания не може да се постигне никакво сериозно и общо подобрене на положението на работниците. Затова има само един път — работниците да се обединят за отстояване на своите права, за борба срещу притесненията на работодателите, за извоюване на по-сносно трудово възнаграждение и по-къс работен ден.

VI

ЗА КАКВО ТРЯБВА ДА СЕ ИЗРАЗХОДВАТ СПОРЕД ЗАКОНА ПАРИТЕ ОТ ГЛОБИТЕ?

Сега да разгледаме последния въпрос, отнасящ се до глобите: как се изразходват парите, събрани от глобите? — Вече казахме, че до 1886 г. тези пари отиваха в джоба на фабрикантите и на заводоприитежателите. Но този ред довеждаше до толкова много злоупотреби и толкова много дразнеше работниците, та самите собственици започнаха да съзнават, че се налага да бъде премахната тази система. В някои фабрики от само себе си се установи обичай да се дават помощи на работниците от парите, събирани от глобите. Напр. при същия този Морозов още преди стачката от 1885 г. беше решено глобите за пушене и внасяне на водка да се изразходват за помощи на осакатените, а глобите за неизправна работа — да остават за собственика.

Новият закон от 1886 г. установи общо правило, че глобите не могат да отиват в джоба на собственика. В закона се казва: «Глобите, налагани на работниците, се използват за образуване във всяка фабрика на особен вид капитал, с който се разпорежда фабричното управление. Този капитал може да бъде използван, с разрешение на инспектора, само за нуждите на самите работници съгласно правилниците, издавани от министъра на финансите по споразумение с министъра на вътрешните работи.» И така, според закона глобите трябва да се изразходват само за

нуждите на самите работници. Парите от глобите — това са собствени пари на работниците, удържки от техните трудови възнаграждения.

Правилникът за изразходване на капитала от глобите, за който се говори в закона, беше издаден едва в 1890 г. (на 4 декември), т. е. цели 3 1/2 години след излизането на закона. В правилника се казва, че парите от глобите се изразходват *предимно* за следните нужди на работниците: «а) за подпомагане на работниците, които са загубили завинаги работоспособността си или са се лишили временно от възможността да работят поради болест». Днес работници, които са се осакатили, обикновено остават без каквито и да било средства за преживяване. За да се съдят с фабриканта, те обикновено приемат издръжката на адвокатите, които водят техните дела и които, в замяна на подаянията си, вземат за себе си огромни части от присъденото възнаграждение. А ако работникът може да получи чрез съда само незначително възнаграждение, той дори няма да намери адвокат. Парите от глобите непременно трябва да се използват за такива случаи; с помощта на капитала, образуван от глобите, работникът ще преживее известно време и ще може да си намери адвокат за водене на дело срещу работодателя, без да изпада, по принуда, от заробването при работодателя в заробване при адвоката. Работниците, които са изгубили работата си по болест, също трябва да получават помощи от своя капитал, образуван от глобите.*

За разясняване на тази първа точка от правилника С.-Петербургското фабрично присъствие е постановило, че помощи трябва да се дават въз основа на медицинско свидетелство в размер не повече от половината от предишното възнаграждение. Ще отбележим в скоби, че СПб-то фабрично присъствие е съставило това постановление на заседанието си от 26 април 1895 година. Разяснението значи е дадено 4 1/2 години след излизането на правилника, а правилникът — 3 1/2 години след излизането на закона. Следователно *необходими са били цели осем години само за това, законът да бъде достатъчно разяснен!!*

* От само себе си се разбира, че получаването на помощ от образувания от глобите капитал не лишава работника от правото да иска от фабриканта възнаграждение в случай напр. на осакатяване.

А колко ли години ще са нужни сега, за да стане законът известен на всички и да започне да се прилага в действителност?

Второ, суми от образувания от глобите капитал се отпускат «б) за помощи на работнички, намиращи се в последния период на бременност и прекратили работа две седмици преди раждането». Според разяснението на Петербургското фабрично присъствие суми трябва да се отпускат само в продължение на 4 седмици (2 преди раждането и 2 след него) и в размер не повече от половината от предишното възнаграждение.

Трето, помощи се отпускат «в) в случай на загубване или повреда на имущество при пожар или друго бедствие». Според разяснението на Петербургското присъствие за удостоверяване на такова обстоятелство се представя свидетелство от полицията и размерът на помощта трябва да бъде не по-голям от $\frac{2}{3}$ от половингодишното възнаграждение (т. е. не повече от четиримесечно възнаграждение)

Най-после, четвърто, помощи се отпускат «г) за погребение». Според разяснението на СПб-то присъствие тези помощи трябва да се отпускат само за работници, които са работили и са умрели в дадената фабрика, или за техните родители и деца. — Размерът на помощта е от 10 до 20 рубли.

Такива са посочените в правилника 4 случая за отпускане на помощи. — Но работниците имат право да получават помощи и в други случаи: в правилника се посочва, че помощи се дават «предимно» в тези 4 случая. Работниците имат право да получават помощ за всякакви нужди, а не само за изброените. Петербургското присъствие в разяснението си на правилника за глобите (това разяснение е окачено във фабриките и заводите) казва също: «Отпускането на помощ във всички други случаи става с разрешение на инспекцията» и при това Присъствието е добавило, че помощите в никакъв случай не трябва да намаляват разходите на фабриката за различните заведения (напр. училища, болници и т. н.) и задължителните разноски (например за поддържане в изправност помещенията за работниците, за лекарска помощ и т. н.). Това означава, че отпускането на помощи от образувания от глобите капитал не дава право на фабриканта

да смята това за свой разход; това не е негов разход, а разход пак на тези работници. Разходите на фабриканта трябва да си останат предишните.

Петербургското присъствие е издало и следното правило: «сумата на отпусканите постоянни помощи не трябва да надхвърля половината от годишното постъпление на глоби». Тук се прави разлика между постоянни помощи (които се дават за известно време, напр. на болен или осака-тен) и еднократни (които се дават веднъж, напр. за погребение или при пожар). За да останат пари за еднократни помощи, постоянните помощи не трябва да надхвърлят половината от събраните глоби.

Как се получават помощи от образувания от глобите капитал? Според правилника работниците трябва да подадат молба за помощ до собственика, който именно отпуска помощта с разрешение на инспекцията. В случай че собственикът откаже, трябва да се обръщат към инспектора, който има право сам да отпусне помощ.

Фабричното присъствие може да разрешава на благонадеждните фабриканти да дават малки помощи (до 15 рубли), без да искат разрешение от инспектора.

Събраните от глобите пари до 100 рубли се съхраняват от собственика, а над тая сума се внасят в спестовната каса.

Ако някоя фабрика или някой завод бъдат затворени, образуваният от глобите капитал се прехвърля в общия за губернията работнически капитал. В правилника не е казано как се изразходва този «работнически капитал» (за който работниците изобщо нищо не знаят и не могат да знаят). Трябва, значи, да се съхранява в Държавната банка «до специално нареждане». Щом в столицата са били нужни 8 години, за да бъде определен правилникът за изразходване на капиталите ст глобите в отделните фабрики — навярно ще трябва да се почака не една десетица години, докато бъде съставен правилник за изразходване на «общия за губернията работнически капитал».

Такива са правилата за изразходване на парите от глобите. Както виждате, те се отличават с извънредната си сложност и заплетеност и поради това няма нищо чудно, че и досега работниците почти изобщо не знаят за тяхното съществуване. През настоящата година (1895) в петербургските

фабрики и заводи се окачват обявления за тези правила.* Ще трябва вече самите работници да се постараят всички да знаят тези правила, работниците да се научат да гледат правилно на помощите, отпускани от образувания от глобите капитал — не като на подаяния от фабрикантите, не като на милостиня, а като на свои собствени пари, събрани от удръжките от техните възна-граждения и които се изразходват само за техни нужди. Работниците имат пълно право да настояват да им се отпускат тези пари.

По повод на тези правила е необходимо да кажем, първо, как те се прилагат, какви неудобства и какви злоупотреби възникват при това прилагане. Второ, трябва да видим справедливо ли са съставени тези правила, защищават ли те достатъчно интересите на работниците.

Що се отнася до прилагането на правилата, преди всичко е необходимо да посочим следното разяснение на Петербургското фабрично присъствие: «Ако в даден момент няма пари от глоби. . . работниците не могат да предявят никакви претенции към фабричните управления.» Но пита се, как работниците ще знаят има ли пари от глоби или няма и колко са те, ако има такива? Фабричното присъствие разсъждава така, като че ли на работниците това е известно — а пък то не се е потрудило да направи нещо, за да се съобщава на работниците за състоянието на образувания от глобите капитал, не е задължило фабрикантите и заводоприжателите да окачват обявления за парите от глобите. — Нима Фабричното присъствие мисли, че е достатъчно работниците да научат това от собственика, който ще пъди молителите, когато няма пари от глоби? Това би било безобразие, защото тогава с работниците, които желаят да получат помощ, собствениците биха се отнасяли като с просяци. — Работниците трябва да се борят във всяка фабрика или завод всеки месец да се окачва обявление за състоянието на образувания от глобите капитал: колкото пари има налице, колко са получени през по-

* Така че в Петербург едва през 1895 г. се пристъпи към изпълнение на закона за глобите от 1886 година. А главният инспектор, г-н Михайловски, за когото споменахме по-горе, казваше в 1893 г., че законът от 1886 г. «сега се спазва точно». — От този малък пример виждаме каква нагла лъжа е написал главният фабричен инспектор в книгата, предназначена за запознаване на американците с руските фабрични порядки.

следния месец, колко са изразходвани и «за какви нужди»? Иначе работниците няма да знаят колко могат да получат; няма да знаят могат ли да бъдат задоволени от образуванния от глобите капитал всички искания или само една част — в този случай би било правилно да се подбират най-насъщните нужди. По-добре уредените заводи сами са въвели тук-там подобни обявления: в С.-Петербург, струва ми се, това се прави в завода «Сименс и Халске» и в Държавния завод за патрони. Ако работникът при всеки разговор с инспектора обръща настойчиво вниманието му върху това обстоятелство и заявява, че трябва да се окача обявление, тогава работниците навярно ще постигнат това да бъде въведено навсякъде. По-нататък, за работниците би било много удобно, ако във фабриките и в заводите се въведат печатни бланки* за молби за отпускане на помощи от образувания от глобите капитал. Такива бланки са въведени напр. във Владимирска губерния. За работника не е лесно да пише сам цялата молба, а освен това той няма да може да напише всичко, което е необходимо, а в бланката е посочено всичко и на него му остава само да впише в оставените празни места няколко думи. Ако не бъдат въведени такива бланки, мнозина работници ще трябва да прибегват до помощта на писари, които да им съставят молбите, а това налага разходи. Разбира се, самите молби за отпускане на помощ могат, според правилника, да бъдат и устни, но, първо, работникът все едно ще трябва да се снабдява с исканото от правилника писмено удостоверение от полицията или лекаря (при бланкова молба удостоверението се пише именно тук, на самата бланка) и, второ, на устна молба някой собственик може комай и да не отговори, а на писмена той е длъжен да отговори. Печатните заявления, подавани в кантората на фабриката или завода, ще отнемат от молбите за отпускане на помощи характера на прося, който собствениците се стараят да им придадат. Много фабриканти и заводоприетатели са особено недоволни, че парите от глобите, според закона, отиват не в техния джоб, а за нуждите на работниците. Поради това се измисляха много хитрини и

* Т. е. печатни заявления, в които самата молба е напечатана и са оставени празни места, за да се попълни името на фабриката, по какъв случай се иска помощ, местожителство, подписи и т. н.

машинации, за да бъдат измамени работниците и инспекторите и да се заобиколи законът. За да предупредим работниците, ще разкажем за някои такива машинации.

Някои фабриканти са записвали глобите в книгата не като глоби, а като отпуснати на работника пари. Глобят работника с една рубла, а в книгата запишат, че на работника е отпусната една рубла. Когато тази рубла се удържи при изплащане на възнаграждението, тя остава в джоба на собственика. Това вече е не само заобикаляне на закона, а чисто и просто измама, фалшификация.

Други фабриканти вместо глоби за неявяване на работа са записвали на работника не всичките работни дни, т. е. ако работникът не се е явил на работа, да кажем, един ден в седмицата, вписват му се не пет дни, а четири: работната заплата за един ден (която би трябвало да е глоба за неявяване на работа и да се внесе в образувания от глобите капитал) остава за собственика. Това е пак груба измама. Тук ще отбележим, между другото, че работниците са напълно незащитни пред такива измами*, тъй като не ги уведомяват за състоянието на образувания от глобите капитал. Само при всекймесечни подробни обявления (в които се посочва броят на глобите за всяка седмица, за всяка работилница поотделно) работниците могат да следят дали глобите наистина постъпват в този капитал. А кой ще следи дали правилно се записва всичко, ако не самите работници? Фабричните инспектори ли? Но как инспекторът ще разбере, че ето тази именно цифра е вписана в книгата като измама? Фабричният инспектор — г-н Микулин, като разказва за тези измами, отбелязва:

«Във всички такива случаи беше извънредно трудно да се откриват злоупотребите, ако за това нямаше преки посочвания под формата на оплаквания от работниците.» Самият инспектор признава, че той не може да открие измамата, ако не я посочат работниците. А работниците не могат да я посочат, ако фабрикантите не бъдат задължени да окачват обявления за глобите.

Трети фабриканти са измислили много по-удобни начини да мамат работниците и да заобикалят закона — толкова

* А че подобни измами се практикуват, разказва не друг, а самият фабричен инспектор във Владимирска губерния — г-н Микулин, в книгата си за новия закон от 1886 г.

хитри и коварни начини, че не е лесно да се хване човек за тях. Мнозина собственици на памукотъкачни фабрики във Владимирска губ. са представяли на инспектора за одобрение не една разценка за всеки вид плат, а по две или дори по три разценки; в забележка към разценката се казвало, че тъкачите, които са изработили стоката безупречно, получават за нея възнаграждение по най-високата цена, които са изработили стоката по-лошо — по втората цена, а стоката, която ще се смята за брак, се оценява по най-ниската цена*. Ясно е с каква цел е била измислена тая хитрост: разликата между най-високата и най-ниската разценка е отивала в джоба на собственика, докато тази разлика всъщност е означавала глобяване за неизправна работа и поради това е трябвало да отива в образувания от глобите капитал. Ясно е, че това е било грубо заобикаляне на закона, и то не само на закона за глобите, но също и на закона за одобряване на разценката; разценката се одобрява, за да не може собственикът да изменя произволно работната заплата, а ако разценката бъде не една, а няколко, ясно е, че тогава на собственика се предоставя пълен произвол.

Фабричните инспектори разбирали, че такива разценки *«очевидно имат за цел да бъде заобиколен законът»* (всичко това разказва същият г-н Микулин в споменатата по-горе книга), но въпреки това *«не са смятали, че имат право»* да попречат на почтените «господа» фабриканти.

Има си хас! Лесна работа ли е — да откажеш на фабрикантите (такава хитрост е измислил не един фабрикант, а неколцина наведнъж!). Е добре, ами ако биха се опитали да заобиколят закона не «господа» фабрикантите, а работниците? Интересно е да се знае дали щеше да се намери тогава в цялата Руска империя поне един фабричен инспектор, който да *«смята, че няма право»* да откаже на работниците да се опитат да заобикалят закона!

И тъй, тези дву-и триетажни разценки са били одобрени от фабричната инспекция и въведени в действие. Но оказало се, че от въпроса за разценката се интересуват не само господа фабрикантите, които измислят начини да заобиколят закона, и не само господа инспекторите, които не се

* Такива разценки има и в петербургските фабрики; пишат напр.. че за едно какво си количество стока работникът получава от 20 до 50 копейки.

смятат в правото си да пречат на фабрикантите в доброто им намерение, а още и . . . работниците. При работниците не се оказала такава нежна снизходителност към мошеничествата на господата фабрикантите и те «се сметнали в правото си» да попречат на тези фабриканти да изиграват работниците.

Тези разценки — разказва г-н инспекторът Микулин — «възбудиха такова недоволство сред работниците, че то беше една от главните причини за станалите безредици с буйствуване, които *наложиха* да се намеси въоръжена сила».

Ето как вървят работите в света! Отначало «не се сметнали в правото си» да попречат на господата фабрикантите да нарушават закона и да мамят работниците — а когато работниците, възмутени от тези безобразия, вдигнали въстание, тогава се «наложила» въоръжена сила! А защо тази въоръжена сила е станала «наложителна» срещу работниците, които са защищавали своите *законни* права, а не срещу фабрикантите, които явно са нарушавали закона? Както и да било, само че след въстанието на работниците «по нареждане на губернатора разценките от този род бяха премахнати». Работниците настояха на своето. Законът беше въведен не от господата фабричните инспектори, а от самите работници, които доказаха, че няма да позволят да се гаврят с тях и ще съумеят да защитят правата си. «След това — разказва г-н Микулин — фабричната инспекция вече отказваше да одобрява такива разценки.» Следователно работниците научиха инспекторите да прилагат закона.

Но това беше урок само за владимирските фабриканти. А пък фабрикантите навсякъде са едни и същи: и във Владимир, и в Москва, и в Петербург. Опитът на владимирските фабриканти да надхитрят закона — не случи, но измисленият от тях начин не само остана, но дори беше усъвършенствуван от един гениален петербургски заводоприжател.

В какво се състоеше начинът на владимирските фабриканти? В това, да не се употребява думата «глоба», а да се заменя с други думи. Ако кажа, че работникът поради неизправност получава една рубла по-малко — тогава това ще бъде глоба и тя ще трябва да се внесе в образувания от

глобите капитал. Но ако кажа, че работникът поради неизправност получава възнаграждение по най-ниската разценка — тогава това няма да бъде глоба и рублата ще се окаже в моя джоб. Така са разсъждавали владимирските фабриканти, които обаче бяха опровергани от работниците. Може да се разсъждава и малко по-иначе. Може да се каже: работникът поради неизправност получава възнаграждение без премия, тогава това пак няма да бъде глоба и рублата се оказва в джоба на собственика. Именно такова разсъждение е измислил хитроумният петербургски заводпритежател Яковлев, собственик на машинен завод. Той казва така: ще получавате по една рубла на ден, но ако нямате никакви провинения — нито неявявания на работа, нито грубости, нито неизправности, — тогава ще получите и по 20 коп. «премия». А ако имате провинение, собственикът удържа 20-те копейки и ги слага, разбира се, в джоба си — защото това не е глоба, а «премия». Всички закони, отнасящи се до въпроса, за какви провинения може да се налага глоба и в какъв размер, как те трябва да бъдат изразходвани за нуждите на работниците — за г-н Яковлев се оказват несъществуващи. Законите са писани за «глобите», а при него има «премии». Ловкият заводпритежател и досега мами работниците с лукавата си машинация. Петербургският фабричен инспектор също вероятно *«не се е сметнал в правото си»* да му попречи да заобикаля закона. Да се надяваме, че петербургските работници няма да останат по-назад от владимирските и ще научат инспектора и заводпритежателя как трябва да се спазва законът.

За да покажем какви огромни суми се набират от глобите, ще приведем сведенията за размера на образуваните от глоби капитали във Владимирска губерния.

Отпускането на помощи започнало там от февруари 1891 година. До октомври 1891 г. са били отпуснати на 3665 души помощи, възлизащи на сумата 25 458 руб. и 59 коп. Капиталът, образуван от глоби, към 1 октомври 1891 г. е бил 470 052 руб. и 45 коп. Тук, между другото, трябва да споменем за още един начин на използване на парите от глоби. В една фабрика образуваният от глоби капитал възлизал на 8242 руб. и 46 коп. Тази фабрика фалирала и работниците останали през зимата без хляб и без работа.

Тогава от този капитал били раздадени 5820 руб. за подпомагане на работниците, които били около 800 души.

От 1 октомври 1891 до 1 октомври 1892 г. са били събрани 94 055 руб. и 47 коп. от глоби, а са били отпуснати като помощи 45 200 руб. и 52 коп. на 6312 души. По отделни параграфи тези помощи се разпределяли така: на 208 души били отпуснати — поради неработоспособност — месечни пенсии на обща сума 6198 руб. и 20 коп., значи средно на 1 човек се падат годишно 30 рубли (определят се такива просяшки помощи, докато десетки хиляди рубли, събрани от глоби, стоят неизползвани!). По-нататък, на 1037 души са били отпуснати — поради загубване на имущество — 17 827 руб. и 12 коп., средно по 18 рубли на човек. На бременни жени при 2669 случая са отпуснати 10 641 руб. и 81 коп. — средно по 4 рубли (това е за три седмици, една преди раждането и две след раждането). Поради болест на 877 работници са отпуснати 5380 руб. и 68 коп. — средно по 6 руб. За погребения 4620 руб. — на 1506 работници (по 3 рубли) и при различни случаи 532 руб. и 71 коп. — на 15 души.

Сега сме запознати напълно с правилата за изразходване на парите от глоби и как тези правила се прилагат. Да видим дали тези правила са справедливи и дали защитават достатъчно правата на работниците.

Знаем, че в закона е постановено, че парите от глобите не принадлежат на собственика, че те могат да се използват само за нуждите на работниците. Правилата за изразходване на парите трябваше да бъдат одобрени от министрите.

А какво излезе от тези правила? Тези пари са събрани от работниците и се изразходват за техни нужди — а в правилата дори не се казва, че собствениците са длъжни да уведомяват работниците за състоянието на образувания от глобите капитал. На работниците не е дадено правото да избират свои представители, които да следят за правилното постъпване на парите в образувания от глобите капитал, които да приемат заявления от работниците и да разпределят помощите. В закона се казва, че помощи се отпускат «с разрешение на инспектора», а според правилата, издадени от министрите, излиза, че с молби за помощи трябва да се обръщат към *собственика*.

А защо трябва да се обръщат към собственика? Та нали тези пари не са на собственика, а пари на работниците, събрани чрез удръжки от техните възнаграждения. Собственикът няма право да липа тези пари: ако ги изразходва — отговаря за това като за присвояване и злоупотреба, все едно че е изразходвал чужди пари. Очевидно министрите са издали такъв правилник, защото са искали да служат на собствениците: сега работниците трябва да *молят* собственика за помощ, като за подаяние. Наистина, ако собственикът откаже — инспекторът сам може да определи помощ. Но нали инспекторът сам не знае нищо — ако собственикът му каже, че този работник е такъв-онакъв, че не заслужава помощ, инспекторът ще повярва.* Пък и дали ще се намерят много работници, които ще вземат да се обръщат към инспектора с оплакване, да губят работно време за ходене при него, за писане на молби и други такива? В действителност в резултат от министерските правила ще се получи само нова форма на зависимост на работниците от собствениците. Те ще получат възможност да потискат онези работници, от които са недоволни може би поради това, че тези работници не се оставят да бъдат обиждани: отказвайки на молбата, собствениците ще създадат на такъв работник много допълнителни главоболия, а може би дори ще постигнат той изобщо да не получи помощ. Напротив, на онези работници, които угаждат на собственика и лакейничат пред него, които му доносничат за другарите си — собствениците могат да разрешават да им бъдат отпускани особено големи помощи и при такива случаи, когато друг работник би получил отказ. Вместо да бъде премахната зависимостта на работниците от собствениците по въпросите с глобите, ще се получи нова зависимост, която разединява работниците, създава лакейничество и подлизурство. И после обърнете внимание и на безобразното разтакаване, с което, според правилника,

* В печатното заявление за помощ, което, както казахме, е разпратено до фабриките и заводите от Владимирското фабрично присъствие и което представлява най-удобно за работниците прилагане на «правилника» — е записано: «канцеларията на фабриката, удостоверява саморъчния подпис и изложеното в заявлението, като добавя, че, според нея, молителят заслужава помощ в еди-какъв си размер».

Значи, канцеларията винаги може да напише, дори и без да обяснява причините, че «според нея» молителят не заслужава помощ.

Помощи ще получават не онези, които имат нужда, а онези, които «според фабрикантите я заслужават».

е съпроводено получаването на помощи: всеки път работникът трябва да отива за удостоверение ту при лекаря, който сигурно ще го посрещне грубо, ту в полицията, която нищо не върши без рушвети. Повтаряме, в закона няма нищо такова; това е въведено от министерските правила, които явно са съставени в угода на фабрикантите, които явно имат за цел освен зависимостта от собственика да създадат още и зависимост на работниците от чиновниците, за да бъдат изключени работниците от всякакво участие в изразходването за техни нужди на взетите пак от тях пари за глобите, за да се изплете паяжината на един безсмислен бюрократичен формализъм, който затъпява и деморализира* работниците.

Предоставянето на собственика той да разрешава отпускането на помощи от парите от глобите е крещяща несправедливост. Работниците трябва да се борят да им бъде дадено по закон правото да избират депутати (избраници), които да следят за внасянето на глобите в образувания от глобите капитал, да приемат и проверяват заявленията на работниците за отпускане на помощи, да дават отчет пред работниците за състоянието на капитала от глобите и за неговото изразходване. В онези заводи, в които в момента има депутати, последните трябва да обърнат внимание на парите от глобите, да искат да им се съобщават всички данни за глобите, те трябва да приемат заявленията на работниците и да ги предават на началството.

VII

ЗА ВСИЧКИ ЛИ РАБОТНИЦИ ВАЖАТ ЗАКОНИТЕ ЗА ГЛОБИТЕ?

Законите за глобите, както и повечето други руски закони не важат за всички фабрики и заводи, за всички работници. Когато издава някой закон, руското правителство винаги се страхува да не засегне с него господа фабрикантите и заводоприетелите, страхува се, че хитроумните канцеларски правилници и чиновническите права и задължения могат да се сблъскат с някои други канцелар-

* Разединява, създава лакейничество, развива лоша нрав.

ски правилници (а у нас те са безброй) с правата и задълженията на някои други чиновници, които ще се обидят кръвно, ако в тяхната област нахълта някой нов чиновник, и ще прахосат цели бъчви държавно мастило и купища хартия за преписки относно «разграничаване на ведомството». Поради това у нас рядко някой закон се въвежда изведнъж за цяла Русия, без изключения, без боязливи отлагания, без предоставяне на министрите и другите чиновници да разрешават известни отстъпления от закона.

Всичко това се отрази особено силно върху закона за глобите, който, както видяхме, предизвика такова голямо недоволство сред господата капиталистите и който бе прокаран само под натиска на страхотните работнически въстания.

Първо, законът за глобите важи само за една малка част от Русия*. Този закон, както казахме, е издаден на 3 юни 1886 г. и влиза в сила от 1 октомври 1886 г. *само в три губернии*: Петербургска, Московска и Владимирска. *Пет години* след това законът беше разпрострян върху Варшавска и Петроковска губерния (11 юни 1891 г.). След още *три години* той беше разпрострян върху още 13 губернии (именно: от централните губернии — Тверска, Костромска, Ярославска, Нижегородска и Рязанска; от остзейските губернии — Естландска и Лифландска; от западните — Гродненска и Киевска; от южните — Волинска, Подолска, Харковска и Херсонска) — със закона от 14 март 1894 година. През 1892 г. правилата за глобите бяха разпрострени върху частни мини, заводи и рудници.

Бързото развитие на капитализма в Южна Русия и грамадното израстване на минното дело съсредоточава там работнически маси и кара правителството да бърза.

Както виждаме, правителството се отказва много бавно от старите фабрични порядки. Необходимо е да се отбележи още, че то се отказва от тях само под натиска на работниците: засилването на работническото движение и стачките в Полша предизвикаха разпространето на закона

* Този закон е част от така наречените «специални правила за взаимните отношения между фабрикантите и работниците». Тези «специални правила» важат само за «местностите, които се отличават със значително развитие на фабрично-заводската промишленост», които ще посочим по-долу в текста.

върху Варшавска и Петроковска губерния (към Петроковска губ. спада и град Лодз). Огромната стачка в Хлудовската манифактура в Егориевски уезд, Рязанска губерния, предизвика незабавно разпростирание на закона върху Рязанска губерния.²⁶ Правителството — то се знае — също «не се смята в правото си» да отнеме на господата капиталистите правото безконтролно (произволно) да глобяват, докато не се намесят самите работници.

Второ, законът за глобите, както и всички правила за надзора върху фабриките и заводите, не се разпростира върху предприятията, които принадлежат на държавата и на правителствените учреждения. Държавните заводи си имат свое «попечителско» за работниците началство, което законът не иска да затруднява с правилници за глобите. Наистина, защо да се надзирават държавните заводи, когато самият началник на завода е чиновник? Работниците могат да се оплакват срещу него на самия него. Нищо чудно, че сред тези началници на държавни заводи попадат такива безобразници като например командира на петербургското пристанище г-н Верховски.

Трето, правилата за образуванияте от глоби капитали, които се изразходват за нуждите на самите работници, не се отнасят за работниците от работилниците на онези железопътни линии, където има пенсионни или спестовно-спомагателни каси. Парите от глобите отиват в тези каси.

Всички тези изключения са се сторили все пак още недостатъчни и в закона е постановено, че министрите (на финансите и на вътрешните работи) имат право, от една страна, «да отстраняват от подчинение» на тези правила «незначителните фабрики и заводи, когато това е наистина необходимо», а, от друга страна, да разпростират тези правила върху «значителните» занаятчийски предприятия.

Тъй че не стига, че законът е възложил на министъра да съставя правила за парите от глобите — но той е дал на министрите и правото да освобождават някои фабриканти от задължението да се подчиняват на закона! Ето докъде стига любезността на нашия закон към господата фабрикантите! В едно от разясненията на министъра се казва, че той освобождава само такива фабриканти, за

които фабричното присъствие е *«уверено, че собственикът на предприятието няма да накърнява интересите на работниците»*. Фабрикантите и фабричните инспектори са толкова близки достове-приятели, че взаимно си вярват на думата. Защо да се обременява фабрикантът с правилници, когато той *«уверява»*, че няма да накърнява интересите на работниците? Ами ако работникът би се опитал да помоли инспектора или министъра да го освободи от правилниците, като *«уверява»*, че няма да накърни интересите на фабриканта? Такъв работник сигурно ще бъде сметнат за умопобъркан.

Това се нарича *«равноправие»* между работниците и фабрикантите.

Що се отнася до разпространето на правилата за глобите върху значителните занаятчийски предприятия досега, доколкото е известно, тези правила са били разпрострени само (през 1893 г.) върху раздавателните кантори, раздаващи основа на тъкачите, които работят в къщи. Министрите не бързат да разпростират нашироко правилата за глобите. Цялата маса работници, които работят по къщите си за собствениците, за големите магазини и т. н., и досега си остава в старото положение, напълно подчинена на произвола на собствениците. На тези работници им е по-трудно да се обединят, да се разберат относно своите нужди, да предприемат обща борба срещу притесненията на собствениците — затова на тях и не им обръщат внимание.

VIII

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ние се запознахме с нашите закони и правилата за глобите, с цялата тази извънредно сложна система, която със своята сухост и неприветлив канцеларски език отблъсква работника.

Сега отново можем да се върнем на въпроса, поставен в началото — именно, че глобите са породени от капитализма, т. е. от такова обществено устройство, при което народът се разделя на две класи, на собственици на земята, машините, фабриките и заводите, на материалите и при-

пасите — и на хора, които нямат никаква собственост, които поради това са принудени да се продават на капиталистите и да работят за тях.

Винаги ли работниците, които са работили за собствениците, са били принудени да им плащат глоби за всевъзможни неизправности?

В малките предприятия — напр. на градски занаятчии или на работници — няма глоби. Там няма пълно отчуждаване на работника от собственика, те живеят и работят заедно. Собственикът и не мисли да въвежда глоби, защото сам наблюдава работата и винаги може да накара да бъде поправено онова, което не му харесва.

Но тези дребни предприятия и производства постепенно изчезват. Кустарите и занаятчиите, както и дребните селяни, не могат да издържат конкуренцията на големите фабрики и заводи и на едрите собственици, които употребяват по-добри оръдия и машини и съединяват ведно труда на маса работници. Затова виждаме как кустарите, занаятчиите и селяните все повече и повече се разоряват, отиват като работници във фабриките и заводите, напускат селото и отиват в града.

В големите фабрики и заводи отношенията между собственика и работниците вече съвсем не са такива, както в малките работилници. По богатството и общественото си положение собственикът стои толкова високо над работника, че между тях зее цяла пропаст, често пъти те дори не се и познават и нямат нищо общо. Работникът няма никаква възможност да стане собственик, той е осъден вечно да бъде беден, да работи за неизвестни на него богаташи. Вместо двамата или тримата работници, които е имал дребният собственик, сега има маса работници, които прииждат от различни краища и се сменят постоянно. Вместо отделните разпореждания на собственика се появяват общи правилници, които стават задължителни за всички работници. Предишното постоянство в отношенията между собственика и работниците изчезва: собственикът никак не цени работниците, тъй като за него е винаги лесно да намери друг от тълпата безработни, готови да се наемат при когото и да било. Така че властта на собственика над работниците се засилва и той използва тази власт, затваря работника в строгите рамки на фабрич-

ната работа с помощта на глобите. Работникът беше принуден да се подчини на това ново ограничаване на своите права и на своето трудово възнаграждение, понеже сега той е безсилен пред собственика.

И така, глобите се появиха на божия свят не много отдавна — заедно с големите фабрики и заводи, заедно с едрия капитализъм, заедно с пълното разцепление между богатите-собственици и босяците-работници. Глобите са резултат от пълното развитие на капитализма и от пълното заробване на работника.

Но това развитие на големите фабрики и засилването на натиска от страна на собствениците имаше и други последици. Работниците, оказали се съвсем безсилни пред фабрикантите, започнаха да разбират, че ги очаква пълно западане и сиромашия, ако продължават да бъдат разединени. Работниците започнаха да разбират, че за да се спасят от гладна смърт и израждане, с които ги застрашава капитализмът, имат само едно средство — да се обединят за борба срещу фабрикантите за по-добро трудово възнаграждение и по-добри условия на живот.

Видяхме до какви безобразни притеснения на работниците стигнаха нашите фабриканти през 80-те години, как превърнаха глобите в средство за намаляване на работната заплата на работниците, без да се ограничават само с намаляване на разценките. Потискането на работниците от капиталистите достигна най-високото си развитие.

Но това потискане предизвика и съпротивата на работниците. Работниците въстанаха против притеснителите и удържаха победа. Изплашеното правителство отстъпи пред техните искания и побърза да издаде закона за премахване на глобите.

Това беше отстъпка на работниците. Правителството мислеше, че като издаде законите и правилата за глобите и въведе помощите от събраните от глобите пари, ще задоволи изведнъж работниците и ще ги накара да забравят общото си работническо дело, борбата си против фабрикантите.

Но тези надежди на правителството, което се представя за защитник на работниците, няма да се оправдаят. Видяхме колко несправедлив към работниците е новият закон, колко малки са отстъпките на работниците в срав-

нение дори с онези искания, които бяха предявени от морозовските стачници; видяхме как навсякъде са оставени вратички за фабрикантите, желаещи да нарушат закона, как са съставени в техен интерес правилата за помощите, които към произвола на собствениците прибавят произвола на чиновниците.

Когато този закон и тези правила започнат да се прилагат, когато работниците се запознаят с тях и започнат да научават от сблъскванията си с началството как законът ги притеснява — тогава те ще започнат малко по малко да осъзнават своето зависимо положение. Те ще разберат, че само немотията ги е принудила да работят за богатите и да се задоволяват с грошове за тежкия си труд. Те ще разберат, че правителството и неговите чиновници са на страната на фабрикантите, а законите се съставят така, че на собственика да му бъде по-лесно да притиска работника.

И работниците ще узнаят най-после, че законът не прави нищо, за да подобри тяхното положение, докато съществува зависимостта на работниците от капиталистите, защото законът ще бъде винаги пристрастен към капиталистите-фабриканти, защото фабрикантите ще съумеят винаги да намерят начини да заобиколят закона.

След като разберат това, работниците ще видят, че за самозащита им остава само едно средство — да се обединят за борба с фабрикантите и срещу несправедливите отношения, установени от закона.

ГИМНАЗИАЛНИ СТОПАНСТВА И ИЗПРАВИТЕЛНИ ГИМНАЗИИ²⁷

(«Русское Богатство»²⁸)

Отдавна е известно разрешаването на въпроса за капитализма в Русия, предлагано от народниците и представяно напоследък най-релефно от «Русское Богатство». Като не отричат наличиостта на капитализма и принудени да признаят неговото развитие, народниците смятат обаче, че нашият капитализъм не е естествен и необходим процес, който завършва вековното развитие на стоковото стопанство в Русия, а случайност, която няма здрави корени, която означава само отклонение от пътя, налаган от целия исторически живот на нацията. «Ние трябва — казват народниците — да изберем други пътища за отечеството», да изоставим пътя на капитализма и да «обобщиним» производството, като използваме наличните сили на «цялото» «общество», което вече започвало да се убеждава в несъстоятелността на капитализма.

Очевидно е, че ако може да се избере друг път за отечеството, ако цялото общество започва да разбира необходимостта от това, тогава «обобщиняването» на производството не представлява големи трудности и не налага никакъв подготвителен исторически период. Достатъчно е само да се изработи план за такова обобщиняване и да убедим когото трябва, че той е осъществим — и «отечеството» ще свърне от погрешния път на капитализма и ще тръгне по пътя на обобществяването.

Всеки разбира какъв огромен интерес трябва да представлява подобен план, който обещава толкова светли перспективи, и затова руската публика трябва да бъде много благодарна на г-н Южаков, един от постоянните сътрудници на «Рус. Богатство», че си е направил труд да разработи подобен план. В майската книжка на «Русское Богатство» намираме неговата статия: «Просветна уто-

пия» с подзаглавие: «План за общонародно задължително средно образование.»

Но какво отношение има това към «обобщенияването» на производството? — ще запита читателят. Най-непосредствено, тъй като планът на г-н Южаков е много обширен. Авторът проектира във всяка волост да бъде открита гимназия, която да включва цялото население от мъжки и женски пол на училищна възраст (от 8 до 20 години, максимум и до 25 години). Тези гимназии трябва да представляват производителни асоциации, които да водят земеделско и нравствено стопанство, които да издържат със своя труд не само населението на гимназиите (което според г-н Южаков възлиза на *една пета част* от цялото население), но и да дават освен това средства за издържане на *цялото детско население*. Подробното изчисление, направено от автора за една типична гимназия-волост (същата е «гимназия-ферма», «гимназиално стопанство» или «земеделска гимназия»), показва, че гимназията ще издържа само — *над половината от цялото местно население*. Ако вземем под внимание, че всяка подобна гимназия (за Русия се проектират 20 000 двойни гимназии, т. е. 20 000 мъжки и 20 000 девически) ще бъде снабдена със земя и средства за производство (има се предвид да бъдат пуснати земски, гарантирани от правителството облигации с $4\frac{1}{2}\%$ лихва и $1\frac{1}{2}\%$ погасяване) — ще разберем до каква степен «планът» на г-н Южаков наистина е «огромен». Производството се обобществява за цялата половина от населението. Изведнъж, значи, се избира друг път за отечеството! И това се постига «без всякакви разходи (sic!*) от страна на правителството, земството и народа». Това «изглежда утопия само на пръв поглед», а всъщност е «много по-осъществимо, отколкото общонародното начално образование». Г-н Южаков твърди, че необходимата за тази цел финансова операция «не е химера и утопия» и се постига не само, както видяхме, без разходи, без всякакви разходи, но дори без изменение на «установените учебни планове»! Г-н Южаков съвсем правилно отбелязва, че «всичко това има немаловажно значение при желание да не се ограничаваме само с опита, а да постигнем действително

общонародно образование». Той казва наистина, че «не си е поставил за цел да състави изпълнителен проект», но в неговото изложение се дава и предполагаемият брой на учениците и ученичките в гимназията, и са изчислени работните сили, необходими за издържане на цялото население на гимназиите, и се изброяват преподавателският и административният персонал, като се посочва както снабдяването на членовете на гимназията с провизии, така и паричната заплата на учителите, лекарите, техниците и майсторите. Авторът пресмята подробно броя на работните дни, необходими за земеделски работи, количеството земя, необходима за всяка гимназия, и паричните средства, необходими за първоначално обзавеждане. Той предвижда съдбата, от една страна, на инородците и сектантите, които не ще могат да се възползват от благата на общонародното средно образование, и, от друга страна, на лицата, отстранявани от гимназиите за порочно поведение. Пресмятанията на автора не се ограничават само с една типична гимназия. В никакъв случай. Той поставя въпроса за осъществяването на всичките 20 000 двойни гимназии и дава указания, как да се намери необходимата за тази цел земя и как да се осигури «задоволителен персонал от обучаващи, администратори и стопани».

Ясно е какъв вълнуващ интерес представлява подобен план — не само теоретичен (очевидно е, че толкова конкретно разработеният план за обобщиняване на производството трябва да убеди окончателно всички скептици и да унищожи всички, които отричат осъществимостта на подобни планове), но и жив практически интерес. Би било странно, ако върховното правителство не обърне внимание на проекта за организиране на общонародно задължително средно образование, особено когато авторът на предложението решително твърди, че работата ще се уреди «без всякакви разходи» и «ще срещне пречки не толкова от страна на финансовите и икономическите условия на задачата, колкото от страна на културните условия», които обаче «не са непреодолими». Такъв проект засяга непосредствено не само Министерството на народната просвета, но и Министерството на вътрешните работи, Министерството на финансите, Министерството на земеделието и дори, както ще видим по-долу — Военното мини-

стерство. Проектираните «изправителни гимназии» по всяка вероятност, ще трябва да минат към Министерството на правосъдието. Никак не се съмняваме, че и останалите министерства ще бъдат заинтересувани от този проект, който, според думите на г-н Южаков, «ще отговори на всички гореизброени потребности (т. е. за образование и издръжка), а вероятно и на много други».

Затова сме уверени, че читателят няма да ни се разсърди, ако се заловим с подробното разглеждане на този високозабележителен проект.

Основната мисъл на г-н Южаков се състои в следното: лятното време се освобождава напълно от учебни занятия и се посвещава на земеделската работа. След това завършилите гимназията ученици остават известно време в нея като работници; те извършват зимните работи и се използват за занаятчийска работа, която допълва земеделската и дава възможност на всяка гимназия с труда на своята работна ръка да издържа всички ученици и работници, целия обучаващ и административен персонал и да покрива разходите по образованието. Подобни гимназии, правилно казва г-н Южаков, биха представлявали големи земеделски артели. Последният израз, впрочем, вече не оставя ни най-малко съмнение, че имаме правото да разгледаме плана на г-н Южаков като първи стъпки на народническото «обобщиняване» на производството като част от онзи нов път, който Русия трябва да избере, за да избегне перипетиите на капитализма.

«Днес — разсъждава г-н Южаков — гимназията се завършва на 18—20-годишна възраст, а понякога се закъснява с 1—2 години. При задължителното обучение. . . закъсняването ще стане още по-разпространено. Ще се завършва по-късно, а трите горни класа ще са за възраст от 16 до 25 години, ако именно 25 години бъде пределната възраст за уволняване без завършване на курса. По този начин, като се вземе под внимание допълнителният контингент от петокласници, надхвърлили училищна възраст, смело може да се смята, че около една трета от учащите се в гимназията ще бъде. . . на трудова възраст.» Ако този процент бъде намален дори на една четвърт, както пресмята по-нататък авторът, като към 8-те класа на гимназията прибавим и два класа за подготвително начално

училище (щели да се приемат осемгодишни неграмотни деца) — все пак ще получим твърде голям брой работници, които с помощта на полуработниците ще се справят с лятната работа. Но «десетокласната гимназия-ферма — с основание отбелязва г-н Южаков — ще наложи по необходимост известен контингент от зимни работници». А откъде да се вземат те? Авторът предлага два изхода: 1) да се наемат работници («от които някои заслужили биха могли да се включват в разпределянето на доходите»). Гимназиалното стопанство трябва да бъде доходно стопанство и да оправдае такова наемане. Но на автора «му се струва по-важен другият изход»: 2) завършилите гимназията ще бъдат задължени да отработят разходите по учението и издръжката им в долните класове. Това е тяхно «пряко задължение» — добавя г-н Южаков, — разбира се, само за онези, които не могат да заплатят стойността на учението. Именно те и ще съставят необходимия контингент от зимни работници и допълнителния контингент от летни.

Такава е първата черта на проектираната организация, която трябва да «обобщини» в земеделски артели една пета от населението. От тази черта можем вече да видим какъв ще бъде изборът на друг път за отечеството. Наемният труд, който днес е единственият източник за живот за лицата, които «не могат да заплатят стойността на учението» и на живота, се заменя със задължителен безплатен труд. Но ние не трябва да се смущаваме от туй: не трябва да забравяме, че в замяна на това населението ще се ползва от благата на общото средно образование.

Да продължим. Авторът проектира отделни мъжки и девически гимназии, тъй като споделя господстващото на европейския континент предубеждение към съвместното обучение, което всъщност би било по-рационално. «50 ученика в клас, или 500 в десетте класа, или 1000 в гимназиалното стопанство (500 момчета и 500 момичета) ще бъде напълно нормален състав» на средната гимназия. В нея ще има 125 «чифта работници» и съответен брой полуработници. «Ако отбележа — казва Южаков, — че такъв брой работници са в състояние да обработят напр. в Малорусия 2500 дес. културна полска земя, всеки ще разбере каква огромна сила представлява трудът на гимназията!»...

Но освен тези работници ще има и «постоянни работни-

ци», които ще «отработват» образованието и издръжката си. Колко ще бъдат те? Годишният випуск ще бъде 45 ученици и 45 ученички. Една трета от учениците ще отбива военната си служба (сега отбива една четвърт. Авторът увеличава този брой на една трета, като намалява срока на службата на 3 години) в продължение на три години. «Не ще бъде несправедливо да бъдат поставени при същите условия и останалите две трети, т. е. да бъдат задържани в гимназиите, за да отработят цената на собственото си образование, както и на образованието на другарите си, отишли под знамената. Всички момичета могат също да бъдат задържани за същото.»

Организацията на новите отношения, които се установяват в отечеството, избрало друг път, се очертава все по-ясно. Сега всички руски поданици са задължени да отбиват военна служба и тъй като броят на лицата от наборна възраст е по-голям от броя на необходимите воители, последните се избират по жребие. При «обобщиненото» производство новобранците ще се избират също по жребие, но се предполага останалите «да бъдат поставени при същите условия», т. е. да бъдат задължени да прекарат три години на служба, не военна, наистина, а на работа в гимназията. Те трябва да отработват цената на издръжката на другарите си, отишли под знамената. Всички ли трябва да отработват? Не. Само онези, които не могат да заплатят стойността на учението си. Авторът вече е направил по-горе тази уговорка, а по-долу ще видим, че за лицата, които са в състояние да заплатят учението си, той изобщо проектира специални гимназии от стария тип. Но защо, пита се, отработването на издръжката на другарите, които са отишли под знамената, се възлага на ония, които не могат да заплатят стойността на учението си? а не на онези, които могат? Много ясно защо. След като гимназистите ще се делят на плащащи и безплатни, очевидно е, че съвременното устройство на обществото не се засяга от реформата: това много добре го осъзнава и самият г-н Южаков. А щом е така, ясно е, че общите разходи на държавата (за войниците) ще поемат онези, които нямат средства за живот* — така, както те ги поемат и сега под

* Иначе не би могло да се поддържа господството на първите над последните.

формата напр. на косвени данъци и т. н. А в какво се състои отликата на новия строй? В това, че днес онези, които нямат средства, могат да продадат работната си сила, а при новия строй те ще бъдат *задължени* да работят *даром* (т. е. само за издръжката си). Не може да има и най-малко съмнение, че по този начин Русия избягва всички перипетии на капиталистическия строй. Свободният наемен труд, който застрашава с «язвата на пролетариата», се премахва и отстъпва място на. . . задължителния безплатен труд.

И няма нищо чудно, че хората, поставени в отношения на задължителен безплатен труд, се оказват в условия, съответстващи на тези отношения. Слушайте какво ни казва народникът («приятелят на народа») непосредствено след горното:

«Ако при това бъдат разрешени браковете между завършилите курса и останалите за 3 години при гимназията млади хора; ако бъдат уредени отделни помещения за семейните работници; и ако доходите на гимназията ѝ дадат възможност при тяхното напускане на гимназията да дава макар и скромна помощ в пари и натура, такова тригодишно пребиваване при гимназията ще бъде далеч по-малко обременително от военната повинност». . .

Не е ли очевидно, че тези изгодни условия ще накарат населението с всички сили на душата да се стреми да попадне в гимназията. Помислете сами: първо, ще бъде разрешено да се встъпи в брак. Наистина, според сегашните граждански закони такова разрешение (от началството) изобщо не се иска. Но имайте предвид, че все пак това ще бъдат *гимназисти и гимназистки* — наистина приближаващи 25-годишна възраст, но все пак гимназисти. Щом като на студентите от университета не се разрешават бракове, би ли могло те да бъдат разрешени на гимназистите. И освен това, та нали разрешението ще зависи от началството на гимназията, следователно от хора с висше образование: ясно е, че няма основания да се боим от злоупотреби. Обаче завършилите гимназията и останали при нея като постоянни работници вече не са гимназисти. И въпреки това и по отношение на тях става дума за разрешаване на бракове — по отношение на лица от 21 до 27 години. Не може да не признаем, че новият път, избран от отечеството, е свързан с известно намаляване на граж-

ци», които ще «отработват» образованието и издръжката си. Колко ще бъдат те? Годишният випуск ще бъде 45 ученици и 45 ученички. Една трета от учениците ще отбива военната си служба (сега отбива една четвърт. Авторът увеличава този брой на една трета, като намалява срока на службата на 3 години) в продължение на три години. «Не ще бъде несправедливо да бъдат поставени при същите условия и останалите две трети, т. е. да бъдат задържани в гимназиите, за да отработят цената на собственото си образование, както и на образованието на другарите си, отишли под знамената. Всички момичета могат също да бъдат задържани за същото.»

Организацията на новите отношения, които се установяват в отечеството, избрало друг път, се очертава все по-ясно. Сега всички руски поданици са задължени да отбиват военна служба и тъй като броят на лицата от наборна възраст е по-голям от броя на необходимите воини, последните се избират по жребие. При «обобщиненото» производство новобранците ще се избират също по жребие, но се предполага останалите «да бъдат поставени при същите условия», т. е. да бъдат задължени да прекарат три години на служба, не военна, наистина, а на работа в гимназията. Те трябва да отработват цената на издръжката на другарите си, отишли под знамената. Всички ли трябва да отработват? Не. Само онези, които не могат да заплатят стойността на учението си. Авторът вече е направил по-горе тази уговорка, а по-долу ще видим, че за лицата, които са в състояние да заплатят учението си, той изобщо проектира специални гимназии от стария тип. Но защо, пита се, отработването на издръжката на другарите, които са отишли под знамената, се възлага на ония, които не могат да заплатят стойността на учението си? а не на онези, които могат? Много ясно защо. След като гимназистите ще се делят на плащащи и безплатни, очевидно е, че съвременното устройство на обществото не се засяга от реформата: това много добре го осъзнава и самият г-н Южаков. А щом е така, ясно е, че общите разходи на държавата (за войниците) ще поемат онези, които нямат средства за живот* — така, както те ги поемат и сега под

* Иначе не би могло да се поддържа господството на първите над последните.

формата напр. на косвени данъци и т. н. А в какво се състои отликата на новия строй? В това, че днес онези, които нямат средства, могат да продадат работната си сила, а при новия строй те ще бъдат *задължени* да работят *даром* (т. е. само за издръжката си). Не може да има и най-малко съмнение, че по този начин Русия избягва всички перипетии на капиталистическия строй. Свободният наемен труд, който застрашава с «язвата на пролетариата», се премахва и отстъпва място на. . . задължителния безплатен труд.

И няма нищо чудно, че хората, поставени в отношения на задължителен безплатен труд, се оказват в условия, съответстващи на тези отношения. Слушайте какво ни казва народникът («приятелят на народа») непосредствено след горното:

«Ако при това бъдат разрешени браковете между завършилите курса и останалите за 3 години при гимназията млади хора; ако бъдат уредени отделни помещения за семейните работници; и ако доходите на гимназията ѝ дадат възможност при тяхното напускане на гимназията да дава макар и скромна помощ в пари и натура, такова тригодишно пребиваване при гимназията ще бъде далеч по-малко обременително от военната повинност». . .

Не е ли очевидно, че тези изгодни условия ще накарат населението с всички сили на душата да се стреми да попадне в гимназията. Помислете сами: първо, ще бъде разрешено да се встъпи в брак. Наистина, според сегашните граждански закони такова разрешение (от началството) изобщо не се иска. Но имайте предвид, че все пак това ще бъдат *гимназисти* и *гимназистки* — наистина приближаващи 25-годишна възраст, но все пак гимназисти. Щом като на студентите от университета не се разрешават бракове, би ли могло те да бъдат разрешени на гимназистите. И освен това, та нали разрешението ще зависи от началството на гимназията, следователно от хора с висше образование: ясно е, че няма основания да се боим от злоупотреби. Обаче завършилите гимназията и останали при нея като постоянни работници вече не са гимназисти. И въпреки това и по отношение на тях става дума за разрешаване на бракове — по отношение на лица от 21 до 27 години. Не може да не признаем, че новият път, избран от отечеството, е свързан с известно намаляване на граж-

данската правоспособност на руските граждани, но трябва и да признаем, че богатата на общото средно образование не могат да бъдат придобити без жертви. Второ, за семейните работници ще бъдат уредени отделни помещения, вероятно не по-лоши от килийките, в които живеят сега фабричните работници. И, трето, постоянните работници получават за това «скромна помощ». Без съмнение населението ще предпочете тези предимства на спокойния живот под крилцето на началството пред тревълненията при капитализма, ще ги предпочете до такава степен, че някои работници ще останат за постоянно при гимназиите (вероятно от благодарност, че са им разрешили брак): «Неголемият контингент от постоянни работници, останали окончателно при гимназията и приобщили се към нея (sic!), ще допълни работните сили на гимназиалното стопанство. Такива са възможните и далеч не утопични работни сили на нашата земеделска гимназия.»

Моля ви се! Че какво «утопично» има тук? Постоянни безплатни работници, «приобщили се» към работодателите, които им разрешават бракове — та запитайте който и да е стар селянин и той ще ви разкаже от собствен опит за пълната осъществимост на всичко това.

(Ще има продължение).*

Написано през есента на 1895 г.

*Отпечатано на 25 ноември 1895 г.
във вестник «Самарский Вестник», № 254*

Подпис: К. Т—ин

*Печата се по текста на вестник
«Самарский Вестник»*

* Продължение във вестник «Самарский Вестник» не е имало. *Ред.*

КЪМ РАБОТНИЦИТЕ И РАБОТНИЧКИТЕ ОТ ФАБРИКАТА НА ТОРНТЪН²⁹

Работници и работнички от фабриката на Торнтън! 6 и 7 ноември трябва да бъдат за всички нас паметни дни. . . С дружния си отпор срещу натиска на работодателите тъкачите доказаха, че в труден момент в нашата среда все още се намират хора, които умеят да защитят нашите общи работнически интереси, че нашите добродетелни господари още не са успели да ни превърнат окончателно в жалки роби на своята бездънна кесия. Другари, нека провеждаме твърдо и неотклонно нашата линия докрай, нека помним, че можем да подобрим своето положение само с общи задружни усилия. Преди всичко, другари, не падайте в капана, който господата Торнтънови са поставили тъй хитро. Те разсъждават по следния начин: «сега е време на застой в пласмента на стоките, така че при предишните условия на работа във фабриката ние няма да можем да получим предишната печалба. . . А на по-малка не сме съгласни. . . Така че ще трябва да се постегнат братята работници, нека те понесат върху плещите си лошите пазарни цени. . . Само че тази работица трябва да се нареди не как да е, а с умение, та работникът поради простотията си да не може и да разбере какъв сладкиш му готвим. . . Ако засегнеш всички наведнъж — всички наведнъж и ще се вдигнат и нищо не можеш им стори, а пък ние отначало ще изиграем бедняците-тъкачета и тогава и другите няма да могат да се отърват. . . Ние не сме свикнали да се церемоним с тези хорица, пък и защо ли? При нас новите метли по-чисто метат. . .» И така, загрижените за благата на работника работодатели тихомълком искат да подготвят за работниците от всички отделения на фабриката същото бъдеще, каквото осъществиха вече за тъкачите. . . Ето защо, ако всички ние останем безучастни към

съдбата на тъкачното отделение, тогава със собствените си ръце ще изкопаем ямата, в която в скоро време ще запратят и нас. През последно време тъкачите изкарваха средно взето по 3 р. и 50 к. за половин месец и през същото това време се изхитряха да живеят със семейства от по 7 души с 5 р., със семейство от мъж, жена и дете — само с 2 р. Те се лишаваха и от последната си дрешка, изхарчиха и последните си грошове, спечелени с адски труд, докато благодетелите Торнтънови притуряха милиони към своите милиони. Но и всичко това бе малко за тях и пред техните очи се изхвърляха на улицата все нови и нови жертви на користолюбието на работодателите, а притискането растеше на свой ред с най-безсърдечна жестокост. . . Във вълната започнаха да се сипят без всякакви уговорки полеси и кнопки³⁰, поради което се забавяше страшно много изработването на стоката, протаканията при получаването на основата — уж случайно — се увеличиха и, накрая, започнаха направо да намаляват работните часове, а сега се въвеждат парчета от по 5 шмица³¹ вместо 9, та тъкачът по-продължително и по-често да се разтакава с разправните по получаването и приготвянето на основите, за което, както е известно, не се плаща нито грош. Искат да уморят от глад нашите тъкачи и заплащането от 1 р. и 62 к. за половин месец, което вече започна да се появява в работническите книжки на някои тъкачи, в скоро време може да стане общо заплащане в тъкачното отделение. . . Другари, искате ли и вие да дочакате такава работодателска ласка? Ако не искате, ако най-после вашите сърца не са се съвсем вкаменили към страданията на също такива бедняци като вас, сплотете се дружно около нашите тъкачи, да изложим нашите общи искания и да започнем при всеки удобен случай да извоюваме от нашите потисници по-добра участ. Работници от предачното отделение, не се самозалъгвайте с устойчивото си положение и мъничкото увеличение на вашето възнаграждение. . . Защото почти $\frac{2}{3}$ от вашето братя са вече уволнени от фабриката и вашето по-добро възнаграждение е купено с цената на глада на изхвърлените на улицата пак ваши предачи. Това е пак хитра уловка на собствениците, която не е трудно да се разбере, ако само се пресметне колко изработваше цялото селфакторно-предачно отделение преди и колко изработва

сега. — Работници от новата бояджийница! Вие заработвате с цената на 14 и $\frac{1}{4}$ часа всекидневен труд, просмуквани от главата до петите от убийствените изпарения на боите, и досега всичко на всичко 12 р. на месец! Обърнете внимание на нашите искания: ние искаме да се сложи край и на онези незаконни удръжки, които ви се правят поради некадърността на вашия майстор. — Общи работници и изобщо всички неспециалисти-работници от фабриката! — Нима вие се надявате да задържите своите 60—80 коп. надница, когато специалистът-тъкач ще бъде принуден да се задоволява с 20 коп. на ден? — Другари, не бъдете слепи, не падайте в работодателския капан, дръжте се по-здраво един за друг, иначе всички зле ще си патим тази зима. Всички трябва да следим най-зорко маневрите на нашите собственици за намаляване на разценките и да се съпротивяваме с всички сили на този гибелен за нас стремеж. . . Бъдете глухи към всички техни оправдания, че работите вървели зле: за тях това е само по малка печалба от техния капитал, за нас — гладни страдания на нашите семейства, лишаване от последния залък корав хляб, а нима едното и другото могат да бъдат поставени на едни и същи возни? Сега притискат най-напред тъкачите и ние трябва да се борим:

1) за увеличаване на тъкачните разценки до техния пролетен размер, т. е. приблизително с 6 коп. за един шмиц;

2) за спазване и спрямо тъкачите на закона, който гласи, че на работника, преди да започне да работи, трябва да се каже размерът на възнаграждението, с което той постъпва. Таблицата, подписана от фабричния инспектор, да не остане само на книга, но и да бъде приложена на дело, както иска законът. За работата на тъкачите например към съществуващата разценка трябва да бъдат прибавени указания относно качеството на вълната, количеството нолеси и кнопи в нея; трябва да бъде прибавено времето, което се губи за подготвителна работа;

3) работното време да бъде разпределено така, че от наша страна да няма неволни престои; сега например така са го нагласили, че за всяко парче тъкачът губи по цял ден, за получаване на основата, а тъй като парчето ще излезе почти два пъти по-малко, тъкачът и тук ще понася — независимо от таблицата за разценките — двойна загуба. Щом

собственикът иска да ограбва нашето възнаграждение по този начин, тогава нека го прави открито, така че твърдо да знаем с колко искат да ни завлекат;

4) фабричният инспектор да следи да няма измама в разценките, да не бъдат двойни. Това значи например, че в таблицата за разценките не трябва за един и същ вид стока, само че с различни наименования, да се допускат две различни цени. Например бибера го тъчахме по 4 р. и 32 к., а урала³² само за 4 р. и 14 к. — а няма по работата това не е едно и също? Още по-нагло измамничество е двойната цена за работа при стока с едно наименование. По такъв начин господа Торнтънови заобикаляха законите за глобите, в които е казано, че глоба може да се наложи само за такова похабяване на работата, което е зависело от небрежността на работника, в такъв случай удръжката трябва да се вписва в работническата книжка, в графата за глобите, не по-късно от три дни от деня на налагането ѝ. А всички глоби трябва да се намират под строга отчетност и сумата, която се образува от тях, не може да отива в джоба на фабриканта, а трябва да се използва за нуждите на работниците от тази фабрика. А при нас — вижте нашите книжки — е чисто, няма глоби, може да си помислиш, че нашите собственици са най-добрите. А всъщност те заобикалят поради нашето незнание закона и лесно уреждат работите си. . . . Нас, видите ли, не ни глобяват, а ни правят удръжки, като ни плащат по по-малка разценка, и докато съществуват две разценки — по-малка и по-голяма, не можеш по никакъв начин да се заловиш с тях, те си правят и правят удръжки и си ги турят в джоба;

5) заедно с въвеждането на една разценка всяка удръжка да се записва в графата за глобите, като се посочва защо е направена.

Тогава на нас ще ни бъде ясно неправилното глобяване, по-малко наш труд ще пропада даром и ще се намали броят на безобразията, които се вършат сега например в бояджийницата, където работниците изработваха по-малко по вина на некадърния майстор, което според закона не може да бъде причина за незаплащане на труда, тъй като тук няма никаква небрежност от страна на работника. А малко ли се правят на всички ни такива удръжки, за които ни най-малко не сме виновни?

б) ние искаме за жилище да ни вземат толкова, колкото вземаха до 1891 г., т. е. по 1 р. на човек месечно, тъй като при нашия доход наистина няма откъде да вземем и плащаме 2 руб., пък и защо? . . . За тази мръсна, вонеща, тясна и пожароопасна дупка ли? Не забравяйте, другари, че в целия Питер наем 1 р. месечно се смята за достатъчен, а само нашите грижовни собственици не се задоволяват с нея и ние трябва да ги принудим да понамалят и тук своята алчност. Като защитаваме тези искания, другари, ние съвсем не се бунтуваме, ние само искаме да ни дадат онова, от което се ползват вече всички работници от другите фабрики според закона, което ни отнеха, разчитайки само на нашето неумение да защитим собствените си права. Да докажем този път, че нашите «благодетели» са се излъгали.

*Написано през ноември, след 7 (19).
1895 г.*

*Отпечатано като позив
на mimeограф*

*Печата се по текста на позива,
сверен с текста в сборника
«Работник», № 1—2, 1896*

ЗА КАКВО МИСЛЯТ НАШИТЕ МИНИСТРИ?²³

*Написано през ноември — декември,
не по-късно от 8(20), 1895 г.
за вестник «Рибачье Дело»*

*Отпечатано за пръв път на
27 януари 1924 г. във вестник
«Петроградская Правда», № 22*

*Печата се по машикописното
копие, запазило се в архивите
на Департамента на полицията*

Министърът на вътрешните работи Дурново е написал писмо до оберпрокурора на Св. Синод Победоносцев. Писмото е написано на 18 март 1895 г. под № 2603 и върху него има надпис: «строго поверително». Значи министърът е искал писмото да остане в най-строга тайна. Но намерили са се хора, които не споделят възгледите на господин министъра, че руските граждани не трябва да знаят намеренията на правителството и ето че сега това писмо се разхожда навсякъде в ръкописен препис.

Какво е писал г-н Дурново на г-н Победоносцев?

Той му пише за неделните училища. В писмото се казва: «Сведенията, получавани през последните години, говорят, че лица, неблагонадеждни в политическо отношение, както и част от учащата се младеж от известно направление, по примера на 60-те години, се стремят да постъпят в неделните училища като преподаватели, лектори, библиотекарите и т. н. Такъв систематичен стремеж, който не се оправдава дори с търсенето на средства за съществуване, тъй като длъжностите в подобни училища се изпълняват безвъзмездно, доказва, че горепосоченото явление е едно от средствата на противоправителствените елементи за борба на легална (законна) почва със съществуващия в Русия държавен ред и обществен строй.»

Ето как разсъждава г-н министърът! Измежду образованите хора се намират такива, които искат да споделят своите знания с работниците, искат учението да принася полза не само на тях, а и на народа — и министърът веднага решава, че тук има «противоправителствени елементи», т. е. че именно някакви заговорници подстрекават хората да отиват в неделните училища. Нима без умисъл за подстрекателство не е могло да се появи у някои образовани хора желание да учат другите? Но министърът го смущава

това, че учителите в неделните училища не получават заплата. Той е свикнал да вижда, че служещите при него шпиони и чиновници служат само за заплата, служат на онзи, който дава повече пари, а тук изведиъж хората работят, служат, занимават се и всичко това . . . даром. Подозрително! — мисли министърът и изпраща шпиони да разузнаят работата. В писмото по-нататък се казва: «От следните сведения» (получени от шпионите, съществуването на които се оправдава с получаването на заплата) «се установява, че не само в състава на преподавателите се оказват лица от това вредно направление, но че често самите училища се намират под тайното ръководство на цял кръжок неблагонадеждни лица, членове на който, съвсем непринадлежащи към официалния служителски персонал, по покана на поставените от самите тях учители и учителки четат вечерно време лекции и се занимават с учащите се. . . Този ред, който допуска възможността да се четат лекции от външни хора, дава пълен простор за проникване сред лекторите на лица направо от революционната среда.»

И така, ако «външни хора», неодобрени и неогледани от поповете и шпионите, искат да се занимават с работниците — това означава същинска революция! Министърът гледа на работниците като на барут, а на знанието и образованието като на искра; министърът е уверен, че ако искрата попадне в барута, избухването ще се насочи преди всичко срещу правителството.

Не можем да се откажем от удоволствието да отбележим, че в този рядък случай ние сме напълно и безусловно съгласни с възгледите на негово високопревъзходителство.

По-нататък министърът привежда в писмото си «доказателства» за достоверността на своите «сведения». Хубави доказателства!

Първо, «писмо на преподавател в едно от неделните училища, чието име остава неизяснено и досега». Това писмо е иззето при обиск. В писмото се говори за програма на исторически четения, за идеята за закрепостяването и разкрепостяването на съсловията, споменава се за бунта на Разин и Пугачов.

Както изглежда именно последните имена са изплашили толкова много добрия министър: вероятно веднага са започнали да му се привиждат вили.

Второ доказателство:

«В Министерството на вътрешните работи е получена по таен път програмата за публично четене в едно от московските неделни училища със следното съдържание: «Произход на обществото. Първобитно общество. Развитие на обществената организация. Държавата и за какво е нужна тя. Ред. Свобода. Справедливост. Форми на държавното устройство. Абсолютна и конституционна монархия. Трудът — основа на общото благосъстояние. Ползност и богатство. Производство, размяна и капитал. Как се разпределя богатството. Преследване на собствения интерес. Собственост и нейната необходимост. Освобождаване на селяните с даване на земя. Рента, печалба, работна заплата. От какво зависи трудовото възнаграждение и неговите видове. Пестеливост.»

Тази програма, безусловно негодна за народното училище, дава пълна възможност на лектора постепенно да запознае слушателите ѝ с теориите на Карл Маркс, Енгелс и т. н., а присъстващото лице, определено от епархиалното началство, едва ли ще бъде в състояние да долови в четенето наченки на социалдемократическа пропаганда.»

Както изглежда, г-н министърът много се бои от «теориите на Маркс и Енгелс», щом забелязва техни «наченки» дори в такава програма, в която не се забелязва и следа от тях. Какво «негодно» е намерил министърът в нея? Вероятно въпроса за формите на държавното устройство и конституцията.

Та вземете, г-н министре, който и да е учебник по география и вие ще намерите там тези въпроси! Нима възрастните работници не бива да знаят онова, което учат децата?

Но г-н министърът не се осланя на лицата от епархиалното ведомство: «Май няма да разберат за какво се говори».

Писмото завършва с изреждане на «неблагонадеждните» учители в църковно-енорийското неделно училище при московската фабрика на Дружеството на прохоровската манифактура, от неделното училище в гр. Елец и от преподаваемото училище в гр. Тифлис. Г-н Дурново съветва г-н Победоносцев да се заеме със «старателна проверка на лицата, допускани до занятия в училищата». Сега, когато четеш списъка на учителите, косите ти настръхват: все

бивш студент, та бивш студент, та и бивша курсистка. Г-н министърът би желал преподавателите да бъдат само бивши подофицери.

Особено ужасен г-н министърът казва, че училището в гр. Елец «се намира отвъд река Сосна, където живее предимно прост» (о, ужас!) «и фабрично-заводски народ и където се намира железопътната работилница».

По-далеч, по-далеч трябва да се държат училищата от «простия и фабрично-заводския народ.»

Работници! Вие виждате как нашите министри се боят до смърт от съединяването на знанието с работническия народ! Покажете на всички, че никаква сила не ще може да отнеме съзнанието на работниците! Без знание работниците са беззащитни, със знание те са сила!

ПРОЕКТ
И ОБЯСНЕНИЕ НА ПРОГРАМАТА
НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА
ПАРТИЯ³⁴

Написано в затвора: «Проектпрограма» — през декември, след 9(21), 1895г.; «Обяснение на програмата» — през юни—юли 1896 г.

Отпечатано за пръв път в 1924 г. в списание «Пролетарская Революция», № 3

«Проектпрограма» се печата по ръкописа, написан със симпатично мастило между редовете в списание «Научное Обозрение»³⁴, № 5 от 1900 г., и е сверен с хектографирания текст. «Обяснение на програмата» — по хектографирания текст

ПРОЕКТОПРОГРАМА

А. 1. В Русия все по-бързо и по-бързо се развиват големи фабрики и заводи, като разоряват дребните занаятчийни и селяните, превръщат ги в безимотни работници, струпват все повече и повече народ в градовете, фабричните и промишлените села и селища.

2. Това нарастване на капитализма означава огромно увеличаване на богатството и разкоша сред шепа фабриканти, търговци и земевладелци и още по-бързо увеличаване на сиромашията и потискането на работниците. Въвежданите от големите фабрики подобрения в производството и машините, като допринасят за повишаване производителността на обществения труд, служат за засилване властта на капиталистите над работниците, за увеличаване на безработицата, а заедно с нея и за беззащитността на работниците.

3. Но засилвайки гнета на капитала над труда до най-висока степен, големите фабрики създават особената класа на работниците, която получава възможност да води борба с капитала, понеже самите условия на нейния живот разрушават всичките ѝ връзки със собственото стопанство и като съединяват работниците с общата работа и ги прехвърлят от фабрика във фабрика, сплотяват работническите маси. Работниците започват борба с капиталистите и сред тях се появява усилен стремеж към обединяване. От отделните въстания на работниците израства борбата на руската работническа класа.

4. Тази борба на работническата класа с класата на капиталистите е борба против всички класи, които живеят от чужд труд, и против всякаква експлоатация. Тя може да завърши само с преминаването на политическата власт в ръцете на работническата класа, с предаването на цялата земя, оръдията, фабриките, машините, рудниците в ръце-

те на цялото общество за организиране на социалистическо производство, при което всичко произвеждано от работниците и всички подобрения в производството трябва да отиват в полза на самите трудещи се.

5. Движението на руската работническа класа по своя характер и цел е част от международното (социалдемократическото) движение на работническата класа от всички страни.

6. Главна пречка в борбата на руската работническа класа за освобождението си е неограниченото самодържавно правителство с неговите безотговорни чиновници. Опирайки се на привилегиите на земевладелците и капиталистите и на обслужването на техните интереси, то държи в пълно безправие низшите съсловия и с това сковáva движението на работниците и задържа развитието на целия народ. Затова борбата на руската работническа класа за освобождението си по необходимост поражда борба против неограничената власт на самодържавното правителство.

Б. 1. Руската социалдемократическа партия обявява за своя задача — да помага на тази борба на руската работническа класа чрез развиване на класовото самосъзнание на работниците, оказване съдействие за тяхното организиране и посочване задачите и целите на борбата.

2. Борбата на руската работническа класа за освобождението си е политическа борба и нейната първа задача постигането на политическа свобода.

3. Поради това руската социалдемократическа партия без да се отделя от работническото движение, ще подкрепя всяко обществено движение против неограничената власт на самодържавното правителство, против класата на привилегированите дворяни-земевладелци и против всички остатъци от крепостничеството и съсловността, които ограничават свободата на конкуренцията.

4. Напротив, руската социалдемократическа работническа партия ще води война срещу всички стремежи да се облагодетелствуват трудещите се класи с опеката на неограниченото правителство и на неговите чиновници и да се спъне развитието на капитализма, а следователно и развитието на работническата класа.

5. Освобождението на работниците трябва да бъде дело на самите работници.

6. На руския народ е нужна не помощта на неограниченото правителство и на неговите чиновници, а освобождение от неговото потисничество.

В. Изхождайки от тези възгледи, руската социал-демократическа партия иска преди всичко:

1. Да се свика Земски събор от представители на всички граждани за изработване на конституция.

2. Общо и пряко избиращо право за всички руски граждани, навършили 21-годишна възраст, без разлика на вероизповедание и националност.

3. Свобода на събранията, съюзите и стачките.

4. Свобода на печата.

5. Премахване на съсловията и пълно равенство на всички граждани пред закона.

6. Свобода на вероизповеданието и равноправие на всички националности. Предаване воденето на метрическите книги* в ръцете на самостоятелни граждански чиновници, независими от полицията.

7. Даване право на всеки гражданин да преследва всеки чиновник пред съда, без да се подава жалба до началството.

8. Отменяване на паспортите, пълна свобода на преместванията и на преселванията.

9. Свобода при упражняването на професии и занаяти, и премахване на цеховете.**

Г. За работниците руската социалдемократическа партия иска:

1. Учредяване на промишлени съдилища във всички отрасли на промишлеността с изборни съдии измежду капиталистите и работниците по равно.

2. Законодателно ограничаване на работния ден на 8 часа дневно.

3. Законодателно забраняване на нощния труд и на смените. Забраняване работата на деца под 15 години.

4. Законодателно установяване на празнична почивка.

5. Разпростирание действието на фабричните закони и на фабричната инспекция върху всички отрасли на промишлеността в цяла Русия и върху държавните фабрики, както и върху кустарите, работещи в къщи.

* — регистрите по гражданското състояние. Бълг. ред.

** — еснафските сдружения. Бълг. ред.

6. Фабричната инспекция трябва да бъде самостоятелна и да не се води към ведомството на Министерството на финансите. Членовете на промишлените съдилища получават равни права с фабричната инспекция по надзора за изпълнението на фабричните закони.

7. Безусловна повсеместна забрана на заплащането със стоки.

8. Надзор от страна на избрани измежду работниците представители за правилното съставяне на разценките, за бракуването на стоката, за изразходването на парите от глоби и за фабричните жилища на работниците.

Закон, установяващ всички удръжки от работната заплата на работниците, каквото и предназначение да имат те (глоби, бракуване и др.), взети заедно, да не надхвърлят 10 коп. на рубли.

9. Закон за отговорност на фабрикантите заради осакатяване на работниците със задължение на фабриканта да доказва, че вината е на работниците.

10. Закон, който да задължава фабрикантите да издържат училища и да дават медицинска помощ на работниците.

Д. За селяните руската социалдемократическа партия иска:

1. Отменяване на откупните плащания³⁶ и възнаграждаване на селяните за изплатените откупни платежи. Връщане на селяните внесените в хазната пари в повече.

2. Връщане на селяните на отрязаните им през 1861 г. земи.

3. Пълно равенство при облагане земите на селяните и на помешчиците с данъци и берии.

4. Отменяване на взаимното поръчителство³⁷ и на всички закони, ограничаващи селяните при разпореждането им с тяхната земя.

ОБЯСНЕНИЕ НА ПРОГРАМАТА

Програмата се дели на три главни части. В първата част се излагат всички възгледи, от които произтичат останалите части на програмата. В тази част се посочва какво положение заема работническата класа в съвременното общество, какъв смисъл и значение има нейната борба с фабрикантите и какво е политическото положение на работническата класа в руската държава.

Във втората част се излага *задачата на партията* и се посочва в какво отношение се намира тя спрямо другите политически течения в Русия. Тук се говори каква трябва да бъде дейността на партията и на всички съзнаващи класовите си интереси работници и как те трябва да се отнасят към интересите и стремежите на другите класи в руското общество.

Третата част съдържа практическите искания на партията. Тази част се дели на 3 раздела. Първият раздел съдържа искането за общодържавни преобразования. Вторият раздел — исканията и програмата на работническата класа. Третият — исканията в полза на селяните. Някои предварителни обяснения към тези раздели се дават по-долу, преди да се премине към практическата част на програмата.

А. 1. В програмата се говори преди всичко за бързото нарастване на големите фабрики и заводи, понеже това е най-същественото явление в съвременна Русия, което променя напълно всички стари условия на живот, особено условията на живота на трудещата се класа. При старите условия почти всички богатства се произвеждаха от дребните стопани, които съставляваха огромното мнозинство от населението. Населението живееше неподвижно по селата, произвеждайки по-голямата част от продуктите или за собствено потребление, или за неголемия пазар на околните селища, слабо свързани с другите съседни пазари. За помешчиците работеха същите тези дребни стопани и помешчиците ги заставяха да произвеждат продукти главно за собствено потребление. Домашните продукти се даваха за обработване на занаятчиите, които също живееха в селата или ходеха да събират поръчки из околните селища.

И ето че след освобождаването на селяните тези условия на живот на масата от народа претърпяха пълно изменение: на мястото на дребните занаятчийски предприятия започнаха да се появяват големи фабрики, които нарастваха с извънредно голяма бързина; те изтласкваха дребните стопани, като ги превръщаха в наемни работници, и заставяха стотици и хиляди работници да работят заедно, произвеждайки огромно количество стока, която се разпродаваше из цяла Русия

Освобождаването на селяните премахна неподвижността на населението и постави селяните в такива условия, че те не можеха вече да се прехранват от останалите им парчета земя. Масата на народа се впусна да търси препитание, като отиваше във фабриките, на строежите на железопътни линии, съединяващи различни краища на Русия и превозващи навред стоките на големите фабрики. Масата на народа се отправи да търси препитание в градовете, залавяше се със строеж на фабрични и търговски здания, с доставяне на гориво за фабриките, с подготвяне на материали за него. Накрая, голям брой хора се заловиха с работа в къщи, раздавана им от търговци и фабриканти, които не успяваха да разширят предприятията си. Подобни изменения настъпиха и в земеделието, помешчиците започнаха да произвеждат зърнени храни за продажба, появиха се селяни и търговци, които засяваха големи площи, стотици милиони пуда зърнени храни започнаха да се продават в чужбина. За производството бяха нужни наемни работници и стотици хиляди и милиони селяни, захвърляйки своите мънички надели, станаха ратаи и надничари при новите собственици, които произвеждаха зърнени храни за продажба. Именно тези изменения в старите условия на живот описва програмата, като изяснява, че големите фабрики и заводи разоряват дребните кустари и селяни, превръщайки ги в наемни работници. Дребното производство се заменя навсякъде с едро и в това едро производство масите на работниците са вече прости наемници, работещи срещу работна заплата за капиталиста, който притежава огромни капитали, строи грамадни работилници, закупува огромни количества материали и слага в джоба си цялата печалба от това масово производство на обединените работници. Производството стана капиталистическо и то

души безпощадно и безмилостно всички дребни стопани, като нарушава техния неподвижен живот в селата, заставя ги да обикалят от край до край цялата страна като прости общи работници и да продават труда си на капитала. Все по-голяма и по-голяма част от населението се откъсва завинаги от селото и от селското стопанство и се събира в градовете, фабричните и промишлените села и селища, като образува особена класа от хора, които нямат никаква собственост, класата на наемните работници-пролетарии, които живеят само от продажбата на своята работна сила.

Ето в какво се състоят грамадните изменения в живота на страната, които бяха извършени от големите фабрики и заводи: дребното производство се заменя с едро, дребните стопани се превръщат в наемни работници. А какво означава тази промяна за целия трудещ се народ и до какво води тя? Именно за това се говори по-нататък в програмата.

А. 2. Заменянето на дребното производство с едро се придружава от заменяне на дребните парични средства в ръцете на отделния стопанин — с огромни капитали, от заменяне на дребните, нищожни печалби — с възлизаци на милиони печалби. Поради това нарастването на капитализма води навсякъде до увеличаване на разкоша и богатството. В Русия се създаде цяла класа от едри парични тузове, фабриканти, собственици на железници, търговци, банкери, създаде се цяла класа от хора, които живеят от доходите от своите парични капитали, давани под лихва на индустриалците; обогатиха се едрите земевладелци, като получават от селяните доста откуп за земята, използват тяхната нужда от земя, за да повишават цените на даваната под аренда земя, създават в именията си големи захарни и спиртоварни заводи. Разкошът и разточителството на всички тези богаташки класи достигнаха невидани размери и главните улици на големите градове се застроиха с техните княжески дворци и разкошни замъци. Но с нарастването на капитализма положението на работника се влошаваше все повече. Макар и след освобождаването на селяните доходите тук-таме да се увеличиха, то беше твърде малко и не задълго, тъй като масата на прииждащия от селото гладен народ подбиваше цените, а в също-

то време хранителните и другите средства за живот все повече поскъпваха, така че дори при увеличилото се трудово възнаграждение работниците получаваха по-малко средства за живот; да се намери работа ставаше все по-трудно и по-трудно и редом с разкошните дворци на богатшите (или в покрайнините на градовете) растяха копторите на работниците, принудени да живеят в мазета, в претъпкани влажни и студени жилища, а понякога и направо в землянки около новите промишлени предприятия. Уедрявайки се все повече, капиталът все по-силно притискаше работниците, като ги превръщаше в просяци, принуждаваше ги да отдават цялото си време на фабриката, вкарваше в производството и жените, и децата на работниците. Тъй че, ето в какво се състои първата промяна, към която води нарастването на капитализма: грамадни богатства се натрупват в ръцете на малка шепа капиталисти, а масите на народа се превръщат в просяци.

Втората промяна е тази, че заменянето на дребното производство с едро доведе до много подобрения в производството. Преди всичко трудът поединично, поотделно във всяка мъничка работилница, при всеки дребен собственик, се замести с работата на съединените работници, трудещи се заедно в една фабрика, при един земеделец, при един предприемач. Съвместният труд е много по-успешен (по-производителен) от индивидуалния и дава възможност да се произвеждат стоки много по-леко и по-бързо. Но от всички тези подобрения извлича полза само капиталистът, който плаща на работниците все същите грошове и присвоява даром цялата печалба от обединения труд на работниците. Капиталистът се оказва още по-силен, работникът още по-слаб поради това, че той свиква само с една работа и по-трудно може да премине на друга работа, да промени професията си.

Друго много по-важно подобрение в производството са *машините*, които капиталистът въвежда. Успешността на труда се увеличава многократно в резултат от използването на машини; но капиталистът насочва цялата тази изгода срещу работниците; възползвайки се от обстоятелството, че машините искат по-малко физически труд, той поставя при тях жени и деца, като им плаща по-малко възнаграждение. Използвайки обстоятелството, че при

машините са нужни много по-малко работници, той ги изгонва масово от фабриката и използва тази безработица, за да зароби още по-силно работника, за да увеличи работния ден, за да отнеме нощната почивка на работника и го превърне в обикновен придатък към машината. Безработицата, създадена от машините и увеличаваща се постоянно, води сега до пълна беззащитност на работника. Неговото изкуство се обезценява, той лесно може да бъде заменен с обикновен общ работник, който бързо свиква с машината и с желание се съгласява да работи за по-малко възнаграждение. Всеки опит да се защити срещу още по-големия натиск на капитала води до уволнение. Поотделно работникът се оказва съвсем безсилен пред капитала, машината застрашава да го смачка.

А. З. В обяснението към предишната точка ние показахме, че работникът поединично се оказва безсилен и беззащитен пред капиталиста, който въвежда машини. Работникът е принуден да търси на всяка цена средства за отпор срещу капиталиста, за да се защити. И такова средство те намират в *съединението*. Безсилен поединично, съединявайки се със своите другари, работникът става сила, получава възможност да се бори против капиталиста и да му даде отпор.

Съединението става необходимост за работника, против когото застава вече едрият капитал. Но възможно ли е да се съединят масата чужди един на друг, случайно събрани заедно хора, макар и да работят в една фабрика? Програмата посочва условията, които подготвят работниците за съединяване и развиват у тях способности и умение да се съединяват. Тези условия са следните: 1) голямата фабрика с машинно производство, налагащо постоянна работа през цялата година, скъсва напълно връзката на работника със земята и със собственото му стопанство, като го превръща в пълен пролетарий. А собственото стопанство на малко парче земя разединяваше работниците, даваше на всеки от тях известен частен интерес, отделен от интересите на другаря, и по този начин пречеше за тяхното обединение. Скъсването на работника със земята премахва тези пречки. 2) По-нататък, съвместната работа на стотици и хиляди работници от само себе си приучва работниците съвместно да обсъждат своите нужди, съвместно да дей-

ствуват, показвайки нагледно еднаквото положение и еднаквите интереси на цялата маса на работниците. 3) Най-после, постоянните прехвърляния на работниците от фабрика във фабрика ги приучват да съпоставят условията и установения ред в различните фабрики, да ги сравняват, да се убеждават в еднаквата експлоатация във всички фабрики, да заимствуват опита на другите работници при техните сблъсквания, с капиталиста и по този начин засилват сплотяването, солидарността на работниците. Та именно тези условия, взети заедно, доведоха до това, че появата на големи фабрики и заводи предизвика съединяването на работниците. Сред руските работници това съединяване се изразява най-често и най-силно в стачките (защо за нашите работници е недостъпно съединяването във формата на съюзи или каси, ще говорим по-късно). Колкото повече се разрастват големите фабрики и заводи, толкова по-чести, по-силни и по-упорити стават работническите стачки, така че колкото по-силен е гнетът на капитализма, толкова по-необходим е съвместният отпор на работниците. Стачките и отделните въстания на работниците, както се казва в програмата, днес са най-разпространено явление в руските фабрики. Но колкото повече капитализмът нараства и стачките зачестяват, толкова повече те се оказват недостатъчни. Фабрикантите вземат общи мерки против тях: те сключват помежду си съюз, доставят си работници от други места, обръщат се за съдействие към държавната власт, която им помага да смазват съпротивата на работниците. Срещу работниците стои вече не един отделен фабрикант от всяка отделна фабрика, срещу тях стои *цялата класа на капиталистите* заедно с правителството, което ѝ помага. *Цялата класа на капиталистите* се включва в борбата с *цялата класа на работниците*, като търси общи мерки против стачките. Настойчиво иска от правителството да издаде закони против работниците, пренася фабриките и заводите в по-затънтени местности, прибегва до раздаване на работа в къщи и до хиляди други най-различни машинации и хитрости против работниците. Съединяването на работниците от отделна фабрика, дори от отделен отрасъл на промишлеността се оказва недостатъчно за отпор срещу *цялата класа на капиталистите*, безусловно необходимо става съв-

местното действие на *цялата класа на работниците*. Така че от отделните въстания на работниците израства борбата на цялата работническа класа. Борбата на работниците с фабрикантите се превръща в *класова борба*. Всички фабриканти ги обединява един интерес — да държат работниците в подчинение и да им плащат колкото се може по-малка работна заплата. И фабрикантите виждат, че не могат да отстояват своето дело по друг начин освен със съвместно действие на цялата класа на фабрикантите, по друг начин освен с придобиване на влияние върху държавната власт. Работниците също така ги свързва един общ интерес — да не позволят на капитала да ги задуши, да отстоят своето право на живот и на човешко съществуване. И работниците също се убеждават, че и на тях е необходимо обединяване, съвместно действие на цялата класа — работническата класа — и че за тази цел е необходимо да постигнат влияние върху държавната власт.

А. 4. Ние обяснихме как и защо борбата на фабричните работници с фабрикантите става *класова борба*, борба на работническата класа — на пролетариите — с класата на капиталистите — буржоазията. Пита се, какво значение има тази борба за целия народ и за всички трудещи се? При съвременните условия, за които говорихме вече в обяснението към 1-ва точка, производството посредством наемни работници измества все повече и повече дребното стопанство. Броят на хората, *които живеят от наемна труд*, бързо се увеличава и се увеличава не само броят на постоянните фабрични работници, но още повече се увеличава броят на селяните, които трябва да си търсят също такава наемна работа, за да се прехранят. Днес наемният труд, трудът за капиталиста, вече е станал най-разпространената форма на труда. Господството на капитала над труда е обхванало масата на населението не само в промишлеността, но и в земеделието. Именно тази експлоатация на наемния труд, която стои в основата на съвременното общество, големите фабрики развиват до най-висока степен. Всички начини на експлоатация, които се използват от всички капиталисти във всички отрасли на промишлеността, от които страда цялата маса на работническото население в Русия — тук, във фабриката, се концентрират, засилват се, стават постоянно правило разпростират се

върху всички страни на труда и живота на работника, създават цял ред, цяла система за изстискване на соковете на работника от страна на капиталиста. Ще поясним това с пример: навсякъде и винаги всеки, който се наема на работа, почива, изоставя работата в празник, ако той се празнува в околността. Съвсем друго е във фабриката: наемайки работника, фабриката вече се разпорежда с него, както намери за добре, без да обръща никакво внимание на навиците на работника, на обикновения му начин на живот, на семейното му положение, на духовните му потребности. Фабриката го кара да работи тогава, когато за нея е нужно, като го заставя да нагажда целия си живот към нейните нужди, заставя го да разкъсва на части почивката си, при работа на смени го заставя да работи и нощем, и в празник. Фабриката пуска в действие всички злоупотреби, които можем да си представим относно работното време, а заедно с това въвежда свой «правилник», свой «ред», задължителни за всеки работник. Фабричният ред се оказва нарочно нагоден така, че да се изстиска от наетия работник цялото количество труд, което той може да даде, да го изстиска колкото се може по-скоро и след това да го захвърли! Друг пример. Всеки, който се наема на работа, се задължава, разбира се, да се подчинява на собственика, да изпълнява онова, което му заповядат. Но задължавайки се да изпълнява временна работа, наемащият се съвсем не се отказва от волята си; когато намери, че искането на собственика е неправилно или прекалено, той го напуска. А фабриката иска работникът да се откаже напълно от своята воля; тя си въвежда дисциплина, принуждава работника по звънец да започва работа и да я прекратява, тя си присвоява правото да наказва сама работника и за всяко нарушение на съставените от самата нея правила го глобява или му прави удръжки. Работникът става част от грамадния машинен апарат: той трябва да бъде така безпрекословен, заробен, лишен от собствена воля, както и самата машина.

И 3-ти пример. Всеки, който се наема на работа, постоянно се оказва недоволен от собственика, прави срещу него оплакване до съда или до началника. И началникът, и съдът обикновено решават спора в полза на собственика, държат неговата страна, но това покровителствование

на собственическите интереси се основава не върху общ правилник или закон, а върху услужливостта на отделни чиновници, които ги защитават понякога повече, понякога по-малко, които решават делото несправедливо в полза на собственика или поради познанство с него, или поради непознаване на условията за работа и неумеене да разберат работника. Всеки отделен случай на такава несправедливост зависи от всяко отделно сблъскване на работника със собственика, от всеки отделен чиновник. А фабриката съединява в едно такава маса работници, довежда притесняванията дотам, че става невъзможно да се разглежда специално всеки отделен случай. Създават се общи правила, изработва се закон за отношенията на работниците към фабрикантите, закон, задължителен за всички. И в този закон покровителствуването на интересите на собственика се утвърждава вече от държавната власт. Мястото на несправедливостта на отделни чиновници заема несправедливостта на самия закон. Появяват се напр. такива правила, че за неявяване на работа работникът не само губи работната си заплата, но плаща и глоба, а собственикът, когато оставя работник без работа, не му плаща нищо; че собственикът може да уволни работника заради грубост, а работникът не може да го напусне по същата причина; че собственикът има право да налага самоволно глоби, удръжки или да иска извънредна работа и т. н.

Всички тези примери ни показват как фабриката засилва експлоатацията на работниците и прави тази експлоатация обща, прави от нея цял «ред». Сега вече работникът е принуден, ще не ще, да има работа не с отделен собственик и с неговата воля и потисничество, а с произвола и потисничеството на цялата класа на собствениците. Работникът вижда, че негови потисници не са отделни капиталисти, а цялата класа на капиталистите, тъй като всички предприятия имат еднакъв начин на експлоатация; отделният капиталист дори не може да се отклони от този начин: ако той би намислил напр. да намали работното време, стоките ще му струват по-скъпо, отколкото на неговия съсед, на другия фабрикант, който принуждава работника да работи за същото възнаграждение по-дълго време. За да постигне подобрене на своето положение, на работника сега се

налага да има работа с цялото обществено устройство, целта на което е експлоатацията на труда от капитала. Срещу работника стои вече не отделната несправедливост на някой чиновник, а несправедливостта на самата държавна власт, която взема под своя защита цялата класа на капиталистите и издава задължителни за всички закони в полза на тази класа. Следователно борбата на фабричните работници с фабрикантите неизбежно се превръща в борба против цялата класа на капиталистите, против цялото обществено устройство, основано върху експлоатацията на труда от капитала. Поради това именно борбата на работниците придобива обществено значение, превръща се в борба от името на всички трудещи се против всички класи, които живеят от чужд труд. Поради това борбата на работниците открива нова епоха в руската история и е зората на освобождението на работниците.

Но на какво се крепи господството на класата на капиталистите над цялата работническа маса? На това, че в ръцете на капиталистите, в тяхна частна собственост се намират всички фабрики, заводи, мини, машини, оръдия на труда; на това, че те държат в ръцете си грамадни количества земя (от цялата земя на Европейска Русия над $\frac{1}{3}$ принадлежи на земевладелци, които не наброяват и половин милион). Работниците, които сами не притежават никакви оръдия на труда и материали, са принудени да продават работната си сила на капиталистите, които плащат на работниците само онова, което е необходимо за тяхната издръжка, а целия излишък, произвеждан от труда, прибират в джоба си; тъй че те заплащат само една част от изразходваното от него в работа време и си присвояват останалата част. Цялото увеличение на богатството, което идва от съединения труд на масата работници или от подобренията в производството, получава класата на капиталистите, а работниците, трудейки се поколение след поколение, си остават все същите бедни пролетарии. Поради това има само едно средство да се сложи край на експлоатацията на труда от капитала, а именно: да се унищожи частната собственост върху оръдията на труда, да се предадат всички фабрики, заводи, мини, както и всички големи имения и т. н. в ръцете на цялото общество и да се води общо социалистическо производство, насочвано от самите

работници. Тогава продуктите, произведени с общ труд, ще се използват от самите трудещи се, а произвежданият от тях излишък над необходимото за тяхната издръжка ще служи за задоволяване потребностите на самите работници, за пълно развиване на всички техни способности и за равноправно ползване от всички придобивки на науката и изкуството. Затова и в програмата се посочва, че борбата на работническата класа с капиталистите може да завърши само с това. А за тази цел е необходимо политическата власт, т. е. властта за управлението на държавата, да премине от ръцете на правителството, намиращо се под влиянието на капиталистите и земевладелците, или от ръцете на правителството, състоящо се просто от избрани представители на капиталистите, в ръцете на работническата класа.

Такава е крайната цел на борбата на работническата класа, такава е условието за пълното ѝ освобождение. Към тази крайна цел трябва да се стремят съзнателните, обединените работници: но у нас, в Русия, те все още срещат огромни пречки, които ги възпрепятствуват да водят борба за своето освобождение.

А. 5. Борба срещу господството на класата на капиталистите сега водят вече работниците във всички европейски страни, както и работниците в Америка и Австралия. Съединяването и сплотяването на работническата класа не се ограничава в пределите на една страна или една националност: работническите партии в различните държави заявяват високо за пълната еднаквост (солидарност) на интересите и целите на работниците от целия свят. Те се събират на общи конгреси, предявяват общи искания към класата на капиталистите от всички страни, учредяват международен празник на целия обединен, стремящ се към своето освобождение пролетариат (1 май), сплотявайки работническата класа от всички националности и от всички страни в една велика работническа армия. Това обединение на работниците от всички страни се предизвиква от необходимостта, от обстоятелството, че класата на капиталистите, която господства над работниците, не ограничава своето господство само в една страна. Търговските връзки между различните държави стават все по-тесни и по-обширни; капиталът постоянно преминава от една страна в друга. Банките, тези грамадни складове на капитали,

които събират капитал отвсякъде и го разпределят между капиталистите под формата на заем, се превръщат от национални в международни, събират капиталите от всички страни, разпределят ги между капиталистите от Европа и Америка. Вече се създават огромни акционерни компании за управляване на капиталистически предприятия не само в една страна, а в няколко наведнъж; появяват се международни дружества на капиталистите. Господството на капитала е международно. Ето защо и борбата на работниците от всички страни за освобождение има успех само при съвместна борба на работниците против международния капитал. Ето защо в борбата против класата на капиталистите другар на руския работник е и работникът-немец, и работникът-поляк, и работникът-французин, така както негов враг са и руските, и полските, и френските капиталисти. Така например напоследък чуждестранните капиталисти пренасят с голяма готовност капиталите си в Русия, строят в Русия филиали на своите фабрики и заводи и основават компании за нови предприятия в Русия. Те се нахвърлят алчно върху младата страна, в която правителството е тъй благосклонно и услужливо към капитала, както никъде другаде, в която те намират работници по-малко обединени, по-малко способни за отпор, отколкото на запад, в която жизненото равнище на работниците, а поради това и тяхната работна заплата е много по-ниско, така че чуждестранните капиталисти могат да получават огромни, нечувани в собствената им родина печалби. Международният капитал вече протегна ръка и към Русия. Руските работници протягат ръце на международното работническо движение.

А. 6. Ние споменахме вече как големите фабрики и заводи засилват до най-висока степен гнета на капитала над труда, как те създават цяла система от начини на експлоатация; как работниците, въставайки против капитала, неизбежно стигат до необходимостта от обединяване на всички работници, до необходимостта от съвместна борба на цялата работническа класа. В тази борба против класата на капиталистите работниците се сблъскват с общите държавни закони, които вземат под своя закрила капиталистите и техните интереси.

Но работата е там, че след като работниците, обединя-

вайки се в едно, са в състояние да изтръгват от капиталистите отстъпки, да им дават отпор, работниците биха могли също тъй със своето обединяване да влияят върху държавните закони, да постигат тяхното изменение. Именно така постъпват работниците от всички други страни, но руските работници не могат да влияят пряко върху държавата. В Русия работниците са поставени в такива условия, при които те са лишени от най-обикновените граждански права. Те не смеят нито да се събират, нито да обсъждат своите работи заедно, нито да организират съюзи, нито да печатат свои искания, с други думи — държавните закони не само са съставени в интерес на класата на капиталистите, но те направо лишават работниците от всякаква възможност да влияят върху тези закони и да постигнат тяхното изменение. Това става поради обстоятелството, че в Русия и единствено в Русия измежду всички европейски държави) и досега се запазва неограничената власт на самодържавното правителство, т. е. такова държавно устройство, при което закони, задължителни за целия народ, може да издава само царят по своя преценка, а тези закони могат да изпълняват само чиновниците, назначавани от него. Гражданите са лишени от каквото и да било участие в издаването на законите, в обсъждането им, в предлагането на нови, в искането за отменяване на старите. Те са лишени от всякакво право да искат отчет от чиновниците, да проверяват техните действия, да ги обвиняват пред съда. Гражданите са лишени дори от правото да обсъждат държавните работи: те не смеят да устройват събрания или съюзи без разрешение от същите тези чиновници. Така че чиновниците са в пълния смисъл на думата безотговорни; те представляват нещо като особена каста, поставена над гражданите. Безотговорността и произволът на чиновниците и пълната безгласност на самото население пораждат такива крещящи злоупотреби на чиновниците с властта и такова нарушаване на правата на простия народ, каквито едва ли са възможни в която и да било европейска страна.

Следователно според закона руското правителство е напълно неограничено, то се смята за напълно независимо от народа, стоящо над всички съсловия и класи. Но ако това действително беше така, защо и законът, и правителството при всички сблъсквания между работниците и ка-

питалистите трябва да застават на страната на капиталистите? Защо капиталистите колкото повече се увеличават техният брой и расте тяхното богатство трябва да срещат все по-голяма подкрепа — а работниците да срещат все по-големи и по-големи противопоставяния и ограничения?

Всъщност правителството не стои над класите и взема под своя защита едната класа против другата, взема под своя защита класата на имотните против безимотните, на капиталистите против работниците. Неограниченото правителство не би и могло да управлява такава грамадна държава, ако не даваше всевъзможни привилегии и облаги на имотните класи.

Макар според закона правителството да е неограничена и независима власт, всъщност обаче капиталистите и земевладелците разполагат с хиляди начини да влияят върху правителството и държавните работи. Те имат свои, признати от закона съсловни институции, дворянски и търговски дружества, комитети за търговия и манифактури и т. н. Техните изборни представители или направо стават чиновници и вземат участие в управлението на държавата (напр. предводителите на дворянството), или биват канени за членове във всички правителствени учреждения: напр фабрикантите според закона са членове на фабричните присъствия (това е началство над фабричната инспекция), като избират там свои представители. Но те не се ограничават с това пряко участие в управлението на държавата. В своите дружества те обсъждат държавните закони, изработват проекти и по всеки повод правителството обикновено иска тяхното мнение, то им предлага някакъв проект и ги моли да направят бележки по него.

Капиталистите и земевладелците устройват общоруски конгреси, на които обсъждат своите работи, подбирайки различни мероприятия в полза на своята класа, ходатайствуват от името на всички дворяни-помещици, от името на «всеруското търговско съсловие» за издаване на нови закони и изменение на старите. Те могат да обсъждат своите работи във вестниците, тъй като, колкото и да ограничават печата със своята цензура, правителството не смее дори и да мисли да отнеме на имотните класи правото да обсъждат своите работи. Те имат всевъзможни пътища и достъпи до

висшите представители на държавната власт и по-лесно могат да обсъждат произвола на низшите чиновници, лесно могат да издействуват отменяне на някои по-ограничителни закони и правилници. И ако в нито една страна в света няма толкова много закони и правилници, такава без-примерна полицейска опека на правителството, която предвижда всевъзможни дреболии и обезличава всяко живо дело — в нито една страна в света не се нарушават толкова лесно тези буржоазни правилници и не се заобикалят толкова лесно тези полицейски закони със снисходителното благоволение на висшето началство. А такова снисходително благоволение никога не се отказва.*

Б. 1. Тази точка от програмата е най-важната, най-главната, понеже посочва в какво трябва да се състои дейността на партията, която защитава интересите на работническата класа, и дейността на всички съзнателни работници. Тя посочва как стремежите на социализма, стремежите да се премахне вечната експлоатация на човек от човека трябва да бъдат съединени с народното движение, което се поражда от условията на живота, създадени от големите фабрики и заводи.

Дейността на партията трябва да се състои в оказване съдействие на класовата борба на работниците. Задачата на партията се състои не в това, да съчини някакви модерни средства за оказване помощ на работниците, а в това, да се присъедини към движението на работниците, да внесе в него светлина, да подпомогне работниците в тази борба, която те вече сами започнаха да водят. Задачата на партията е да защитава интересите на работниците и да представлява интересите на цялото работническо движение. В какво трябва да се проявява помощта за работниците в тяхната борба?

В програмата се казва, че тази помощ трябва да се състои, 1-во, в развиване на класовото самосъзнание на работниците. Относно това, как борбата на работниците с фабрикантите става класова борба на пролетариата с буржоазията — ние вече говорихме.

* По-нататък преписвачът очевидно не е разбрал няколко думи в оригинала. В хектографирания текст тук стои думата «[*пропуск !*]», а след това следва откъс от фразата: «господство на безотг. чиновници, отколкото всякаква намеса на обществото в правит. работи, колкото по-охотно то предоставя възможност [** пропуск !!**]». *Ред. 2*

От казаното тогава произтича какво трябва да подразбираме под класово самосъзнание на работниците. Класовото самосъзнание на работниците означава разбирането от работниците, че единственото средство да подобрят своето положение и да постигнат своето освобождение е борбата с класата на капиталистите и фабрикантите, създадени от големите фабрики и заводи. По-нататък, самосъзнанието на работниците означава разбирането, че интересите на всички работници в дадена страна са еднакви, солидарни, че те всички съставляват една класа, отделна от всички други класи на обществото. Най-последно, класовото самосъзнание на работниците означава разбирането от работниците, че за да постигнат своите цели, те трябва да се стремят да постигнат влияние върху държавните работи, както са постигнали и продължават да постигат това земевладелците и капиталистите.

А по какъв начин работниците разбират всичко това? Работниците го разбират, като постоянно го черпят от самата борба, която те започват да водят с фабрикантите и която се развива все повече и повече, става по-остра, увелича по-голям брой работници успоредно с развитието на големите фабрики и заводи. Беше време, когато враждата на работниците против капитала се изразяваше само в смътното чувство на омраза против своите експлоататори, в смътното съзнание на своята потиснатост и робство и в желанието да *отмъстят* на капиталистите. Тогава борбата се изразяваше в отделни въстания на работниците, които разрушаваха зданията, чупеха машините, биеха фабричното началство и т. н. Това беше *първата*, началната форма на работническото движение и тя беше необходима, понеже омразата към капиталиста винаги и навсякъде е била първият тласък към събуждане у работниците на стремеж да се защищават. Но руското работническо движение вече надрасна тази първоначална форма. Вместо смътната омраза към капиталиста работниците вече започнаха да разбират враждебността между интересите на класата на работниците и интересите на класата на капиталистите. Вместо неясното чувство за потиснатост те започнаха вече да разбират *с какво именно и как именно* капиталът ги потиска и въстават против една или друга форма на потисничество, като поставят граница на натиска

на капитала и се защищават срещу алчността на капиталиста. Вместо да отмъщават на капиталистите, сега те преминават към борба за отстъпки, започват да предявяват към класата на капиталистите едно след друго искания и настояват за подобряване на условията за работа, за увеличаване на възнаграждението, за намаляване на работния ден. Всяка стачка съсредоточава цялото внимание и всичките усилия на работниците ту върху едно, ту върху друго условие, при които е поставена работническата класа. Всяка стачка предизвиква обсъждане на тези условия, помага на работниците да ги оценят, да си изяснят в какво се състои тук натискът на капитала, с какви средства може да се води борба против този натиск. Всяка стачка обогатява опита на цялата работническа класа. Ако стачката е сполучлива, тя ѝ показва силата на обединяването на работниците и подтиква другите да се възползват от успеха на другарите си. А ако е несполучлива, предизвиква обсъждане на причините за неуспеха и търсене на по-добри начини за борба. Това сега започнало навсякъде в Русия преминаване на работниците към неотклонна борба за насъщните си нужди, борба за отстъпки, за по-добри условия на живот, възнаграждение и работен ден, е огромна крачка напред, направена от руските работници, и затова към тази борба, към оказването ѝ на съдействие трябва да бъде насочено главното внимание на с. д. партия и на всички съзнателни работници. Оказването помощ на работниците трябва да се състои в посочването на най-насъщните нужди, за задоволяването на които трябва да се води борба, в разглеждането на причините, които особено влошават положението на едни или други работници, в разясняването на фабричните закони и правилници, нарушаването на които (и измамническите хитрости на капиталистите) излага тъй често работниците на двойно ограбване. Оказването на помощ трябва да се състои в по-точното и по-определено изразяване на исканията на работниците и в публичното им предявяване; то трябва да се състои в избирането на най-удобния момент за съпротива, в избирането на начина за борба, в обсъждането на положението и силите на двете борещи се страни, в обсъждането дали не може да се избере още по-добър начин за борба (може би начин от рода на писмо до фабриканта или обръщане към

инспектора, или към лекаря, според случая, ако не се налага да се премине направо към стачка и т. н.).

Казахме, че преминаването на руските работници към такава борба говори за направената от тях грамадна крачка напред. Тази борба поставя (извежда) работническото движение на прав път и е сигурна гаранция за по-нататъшния му успех. От тази борба работническите маси се учат, 1-во, да разпознават и да разглеждат подробно един по един методите на капиталистическата експлоатация, да ги преценяват и с оглед на закона, и на жизнените си условия, и на интересите на класата на капиталистите. Като разглеждат подробно отделните форми и случаи на експлоатация, работниците се научават да разбират значението и същността на експлоатацията изобщо, научават се да разбират обществения строй, който е основан върху експлоатацията на труда от капитала. Второ, в тази борба работниците изпробват силите си, учат се на обединение, учат се да разбират необходимостта и значението му. Разширяването на тази борба и зачестяването на сблъскванията неизбежно водят до разширяване на борбата, до развиване на чувството за единство, на чувството за своята солидарност отначало сред работниците от дадена местност, след това сред работниците от цялата страна, сред цялата работническа класа. Трето, тази борба развива политическото съзнание на работниците. Масата на работниците е поставена от условията на самия ѝ живот в такова положение, че те (не могат) нямат нито свободно време, нито възможност да размишляват върху каквито и да било държавни въпроси. Но борбата на работниците с фабрикантите за техните всекидневни нужди от само себе си и неизбежно навежда работниците на държавни и политически въпроси, на въпросите, как се управлява руската държава, как се издават законите и правилниците и на чии интереси служат те. Всяко фабрично сблъскване по необходимост довежда работниците до сблъскване със законите и представителите на държавната власт. Работниците тук слушат за пръв път «политически речи». Отначало макар и от фабричните инспектори, които им разясняват, че хитростта, с помощта на която фабрикантът ги е доизстискал, е основана върху точния смисъл на правилниците, одобрени от съответната власт и предоставящи на фабриканта пълен

произвол да доизстиска работниците, или че притесненията на фабриканта са напълно законни, тъй като фабрикантът само използва своето право, опира се на едн-кой си закон, утвърден от държавната власт и закрилян от нея. Към политическите обяснения на господа инспекторите понякога се прибавят още по-полезните «политически обяснения» на г-н министъра, който напомня на работниците за «християнската обич», която те дължали на фабрикантите за туй, че фабрикантите трупат милиони от труда на работниците.³⁸ После към тези обяснения на представителите на държавната власт и непосредственото запознаване на работниците в чия полза действува тази власт, се прибавят и позивите или другите обяснения на социалистите, така че работниците вече получават напълно политическото си възпитание при такава стачка. Те се учат да разбират не само специалните интереси на работническата класа, но и специалното място, което работническата класа заема в държавата. И така, ето в какво трябва да се състои *помощта*, която с. д. партия може да окаже на класовата борба на работниците: в развиването на класовото самосъзнание на работниците чрез оказването на помощ в борбата за най-насъщните им нужди.

Втората *помощ* трябва да се състои, както се казва в програмата, в оказване съдействие при организирането на работниците. Борбата, която току-що описахме, по необходимост налага организирането на работниците. Организирането става необходимо и за стачка, за да бъде водена тя по-успешно, и за събиране на средства за стачниците, и за създаване на работнически каси, и за агитация сред работниците, за разпространяване на позиви или обявления, възвания и т. н. сред тях. Организирането е необходимо още повече, за да се защитят от преследването на полицията и жандармерията, за да се скрият от тях всички обединения на работниците, всички техни връзки, за да се организира снабдяването им с книги, брошури, вестници и т. н. Оказване помощ във всичко това — такава е втората задача на партията.

Третата се състои в посочване истинската цел на борбата, т. е. в разясняване на работниците в какво се състои експлоатацията на труда от капитала, на какво се крепи тя, по какъв начин чаетната собственост върху земята и

оръдията на труда води до осиромашаване на работническите маси, принуждава ги да продават труда си на капиталистите и да им дават даром целия излишък, произведен с труда на работника свръх неговата издръжка, по нататък, в разясняване как тази експлоатация води неизбежно до класова борба на работниците с капиталистите, какви са условията на тази борба и нейните крайни цели — с една дума, в разясняване на онова, което е посочено накратко в тази програма.

Б. 2. Какво означава, че борбата на работническата класа е политическа борба? Това означава, че работническата класа не може да води борба за освобождението си без да се стреми да постигне влияние върху държавните работи, върху управлението на държавата и издаването на законите. Необходимостта от това влияние руските капиталисти отдавна са разбрали и ние посочихме как те, въпреки всевъзможните забрани на полицейските закони, съумяха да намерят хиляди начини да влияят върху държавната власт и как тази власт служи на интересите на класата на капиталистите. Оттук от само себе си следва, че и работническата класа не може да води своята борба, не може дори да постигне постоянно подобрене на своята участ без влияние върху държавната власт.

Споменахме вече, че борбата на работниците с капиталистите неизбежно ще ги доведе до сблъскване с правителството, и самото правителство се старее с всички сили да докаже на работниците, че само с борба и съединена съпротива те могат да повлияят върху държавната власт. Това показаха особено нагледно големите стачки, които избухнаха в Русия през 1885—1886 година. Правителството веднага се зае с изработване на правилници за работниците, тутакси издаде нови закони за фабричния ред, като отстъпи пред настойчивите искания на работниците (напр. бяха въведени правила за ограничаване на глобите и за правилно заплащане)*, също така и сегашните (1896 г.) стачки предизвикаха пак незабавното участие на правителството и правителството вече разбра, че не може да се ограничи с арести и заточения, че е смешно да се гошават работниците с глупави наставления за благородството на

* Вж. настоящия том, с. 21—25. *Ред.*

фабрикантите (вж. окръжното на министъра на финансите Вите до фабричните инспектори. Пролетта на 1896 г.*). Правителството видя, че «съединените работници представляват сила, за която трябва да се държи сметка», и ето то вече предприе преразглеждане на фабричните закони и свиква в С.-Петербург конгрес на старшите фабрични инспектори, за да обсъдят въпроса за намаляване на работния ден и за други неизбежни отстъпки на работниците.

Следователно виждаме, че борбата на работническата класа с класата на капиталистите по необходимост трябва да бъде политическа борба. Тази борба наистина оказва влияние върху държавната власт още отсега и придобива политическо значение. Но колкото повече се развива работническото движение, толкова по-ясно, по-рязко изпъква и се чувствава пълното политическо безправие на работниците, за което споменахме преди, пълната невъзможност работниците да оказват открито и пряко влияние върху държавната власт. Поради това най-насъщно искане на работниците и първа задача за влияние на работническата класа върху държавните работи трябва да бъде *постигането на политическа свобода*, т. е. пряко, осигурено от законите (от конституцията) участие на всички граждани в управлението на държавата, осигуряване правото на всички граждани свободно да се събират, да обсъждат своите работи, да влияят върху държавните работи чрез съюзи и печата. Постигането на политическа свобода става *«насъщно дело на работниците»*, тъй като без нея работниците нямат и не могат да имат никакво влияние върху държавните работи и по този начин неизбежно си остават една безправна, унижена, безсловесна класа. И щом като дори и сега, когато борбата на работниците и тяхното сплотяване токущо започва, правителството вече бърза да направи на работниците отстъпки, за да спре по-нататъшното разрастване на движението, няма съмнение, че когато работниците се сплотят и обединят под ръководството на една политическа партия, те ще успеят да заставят правителството да отстъпи, ще успеят да извоюват за себе си и за целия руски народ политическа свобода!

* Вж. настоящия том, с. 112. Ред.

В предишните части на програмата беше посочено какво място заема работническата класа в съвременното общество и в съвременната държава, каква е целта на борбата на работническата класа и в какво се състои задачата на партията, която представлява интересите на работниците. При неограничената власт на правителството в Русия няма и не може да има открити политически партии, но има политически течения, които изразяват интересите на другите класи и влияят върху общественото мнение и правителството. Затова, за да се изясни положението на с. д. партия, необходимо е сега да посочим нейното отношение към останалите политически течения в руското общество, за да могат работниците да определят кой може да бъде техен съюзник, до какви граници и кой е техен враг. Това именно се посочва в двете следващи точки на програмата.

Б. 3. Програмата обявява, че съюзници на работниците са, 1-во, всички слоеве от обществото, които се борят против неограничената власт на самодържавното правителство. Тъй като тази неограничена власт е главната пречка в борбата на работниците за освобождението си, оттук от само себе си следва, че прекият интерес на работниците налага да се подкрепя всяко обществено движение против абсолютизма (абсолютен — значи неограничен; абсолютизъм — неограничена власт на правителството). Колкото по-силно се развива капитализмът, толкова повече се задълбочават противоречията между това чиновническо управление и интересите на самите имотни класи, интересите на буржоазията. И с. д. партия обявява, че тя ще подкрепя всички слоеве и групи на буржоазията, които се борят против неограниченото правителство.

За работниците е безкрайно по-изгодно *прякото* влияние на буржоазията върху държавните работи, отколкото сегашното ѝ влияние посредством бандата продажни и безчинствуващи чиновници. За работниците е много по-изгодно *откритото* влияние на буржоазията върху политиката, отколкото сегашното *прикрито*, уж всесилно «независимо» правителство, което се подписва «по божия милост» и раздава «своите милостини» на страдащите и трудолюбиви земевладелци и на бедстващите и потиснати фабриканти. На работниците е нужна *открита борба* с класата на капиталистите, за да може целият руски про-

летарнат да види за какви интереси водят борба работниците, за да може да се учи как трябва да води борбата, за да не се крият машинациите и стремежите на буржоазията в приемните на великите князе, в гостните на сенаторите и министрите, в затворените за всички департаментски канцеларии, за да излязат те наяве и да отворят очите на всички за това — кой всъщност внушава правителствената политика и към какво се стремят капиталистите и земевладелците. Затова долу всичко, което прикрива сегашното влияние на класата на капиталистите, затова подкрепя на всички и всякакви представители на буржоазията, които се *борят* против чиновничеството, против чиновническото управление, против неограниченото правителство! Но обявявайки, че ще подкрепя всяко обществено движение против абсолютизма, с. д. партия признава, че тя не се отделя от работническото движение, тъй като работническата класа има свои специални интереси, противоположни на интересите на всички други класи. Оказвайки подкрепа на всички представители на буржоазията в борбата за политическа свобода, работниците трябва да помнят, че имотните класи могат да бъдат техни съюзници само временно, че интересите на работниците и на капиталистите не могат да бъдат помирени, че премахването на неограничената власт на правителството е необходимо на работниците само, за да могат да поведат открито и широко своята борба срещу класата на капиталистите.

По-нататък с. д. партия обявява, че ще оказва подкрепа на всички въставащи против класата на привилегированите дворяни-земевладелци. Дворяните-помещици в Русия се смятат за първо съсловие в държавата. Остатъците от тяхната крепостническа власт над селяните потискат и досега народните маси. Селяните продължават да плащат откуп за освобождаването им от властта на помещиците. Селяните все още остават прикрепени към земята, за да не изпитват господата помещиците недостиг от евтини и покорни ратаи. Селяните и досега, сякаш са безправни и непълнолетни, са предадени на произвола на чиновниците, които пазят чиновническия си джоб, намесват се в селския живот, за да плащат селяните «редовно» откупите или оброците на крепостниците-помещици, за да не смеят «да се отклоняват» от работа за помещиците, за да не смеят на-

пример да се преселват и по този начин току-виж да заста-
вят помещниците да наемат работници от другаде, не тол-
кова евтини и не толкова притиснати от нуждата. Като
заробват милиони и десетки милиони селяни на служба
при себе си и поддържат тяхното безправие, господа по-
мещниците се ползват за тази си доблест с най-високи
държавни привилегии. Висшите държавни длъжности се
заемат главно от дворяни-земевладелци (а и по закон дво-
рянското съсловие има най-голямо право на държавна
служба); знатните помещници стоят най-близко до царския
двор и най-пряко и най-лесно наклоняват към своята
страна политиката на правителството. Те използват своята
близост до правителството, за да грабят държавната хазна
и да получават от народните пари подаръци и подаяния за
милиони рубли — ту под формата на големи имения, раз-
давани заради службата, ту под формата на «отстъпки».*

* Тук прекъсва намиращият се в Института по марксизъм-ленинизъм прѣ
ЦК на КПСС хектографиран текст. Ред.

ДО ЦАРСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО³⁹

През настоящата 1896 г. руското правителство вече два пъти съобщава на публиката за борбата на работниците против фабрикантите. В други държави такива съобщения не са рядкост — там не крият какво става в държавата и вестниците свободно печатат известия за стачките. Но в Русия правителството се бои като от огън от даването на гласност на фабричните порядки и произшествия: то забрани да се пише във вестниците за стачките, то забрани на фабричните инспектори да отпечатват отчетите си, то дори престана да разглежда делата за стачките в обикновените съдилища, открити за публиката — с една дума, то взе всички мерки, за да запази в строга тайна всичко, което става във фабриките и сред работниците. И изведнъж всички тези полицейски хитрости се пръскат като сапунен мехур — и правителството е принудено само да каже открито, че работниците водят борба с фабрикантите. От какво е предизвикана тази промяна? — През 1895 г. имаше особено много работнически стачки. Да, но стачки е имало и преди, обаче правителството умееше да не нарушава тайната и тези стачки минаваха безгласно за цялата работническа маса. Сегашните стачки бяха много по-силни от предишните и съсредоточени на едно място. Да, но и по-преди е имало не по-малко силни стачки — напр. през 1885—1886 г. в Московска и Владимирска губ. — Но правителството все пак още се държеше и не отваряше дума за борбата на работниците с фабрикантите. А защо този път то отвори дума? Защото този път на помощ на работниците се притекоха социалистите, които помогнаха на работниците да разяснят работата, да ѝ дадат широка гласност — и сред работниците; и в обществото, да изложат точно исканията на работниците, да покажат пред всички

недобросъвестността и дивите насилия на правителството. Правителството видя, че става съвсем глупаво да мълчи, когато всички знаят за стачките — и то също така се помъкна след всички. Позивите на социалистите поискаха от правителството да даде отговор и правителството излезе и даде отговор.

Да видим какъв бе отговорът.

Отначало правителството се опитваше да отбегне да даде гласен и публичен отговор. Един от министрите, министърът на финансите Вите, разпрати окръжно до фабричните инспектори и в това окръжно наричаше работниците и социалистите «най-злостни врагове на обществения ред», съветваше фабричните инспектори да заплашват работниците, да ги уверяват, че правителството ще забрани на фабрикантите да правят отстъпки, да им посочват добрите подбуди и благородните помисли на фабрикантите, да говорят как фабрикантите се грижат за работниците и за техните нужди, че фабрикантите са изпълнени с «добри чувства». За самите стачки правителството не говореше, то не каза нито дума защо е имало стачки, в какво се състояха безобразните притеснения на фабрикантите и нарушенията на закона, какво искаха да постигнат работниците; с една дума, то просто *се уплете в лъжи* за всички избухнали през лятото и есента на 1895 г. стачки, опита се да се отърве с изтъркани казъонни фрази за някакви си насилствени и «противозаконни» действия на работниците, въпреки че работниците не вършеха насилия: насилия вършеше само полицията. Министърът искаше да остави това окръжно в тайна, но самите чиновници, на които той я бе поверил, не запазиха тайната и окръжното получи широка гласност. След това то беше отпечатано от социалистите. Тогава правителството, което както обикновено, се оказа в глупаво положение със своите известни на всички «тайни», го отпечата във вестниците. Това беше, както вече казахме, отговорът на летните и есенните стачки през 1895 година. Но ето че през пролетта на 1896 г. стачките се повториха, и то с още по-голяма сила.⁴⁰ Към слуховете за тях се прибавиха и позивите на социалистите. Отначало правителството страхливо мълчеше, изчакавайки как ще завърши работата, и след това, когато въстанието на работниците вече стихна — то излезе със задна дата с

цялата си канцеларска мъдрост, като със закъснял полицейски протокол. Този път стана нужда да излезе вече открито, и то цялото правителство. Неговото съобщение беше отпечатано в брой 158 на «Правительственный Вестник»⁴¹. Този път вече не можеха, както преди, да наговорят куп лъжи за работническите стачки. Наложиха се да се разкаже как стои работата, в какво се състояха притесненията на фабрикантите, какво искаха работниците; наложи се да се признае, че работниците са се държали «прилично». Тъй че работниците отучиха правителството от гнусната полицейска лъжа: те го принудиха да признае истината, когато се вдигнаха масово, когато използваша позиви, за да разгласят работата. Това е голям успех. Сега работниците ще знаят кое е единственото средство да постигнат публично изразяване на своите нужди, оповестяване на борбата на работниците в цяла Русия. Сега работниците ще знаят, че лъжата на правителството се опровергава единствено със съвместната борба на самите работници и с тяхното съзнателно отношение — да постигнат своето право. — След като разказаха в какво се състои работата, министрите започнаха да измислят претексти в съобщението си, започнаха да уверяват, че стачките били предизвикани само от «особеностите на памукопредачното производство и на производството на конци.» Ето каква била работата! А дали не от особеностите на цялото руско производство, дали не от особеностите на руския държавен ред, даващ възможност на полицията да преследва и задържа мирните работници, които се защищават от притесненията? А защо, добри господа министри, работниците четяха в надпревара и искаха позиви, в които се говореше съвсем не за памук и конци, а за безправие то на руските граждани и за дивия произвол на правителството, което слугува на капиталистите, не, този нов претекст едва ли не е още по-лош, още по-гнусен от онзи, с който искаше да се отърве в окръжното си министърът на финансите Вите, който стоварваше всичко върху «подстрекателите». Министър Вите разсъждава за стачката точно тъй, както разсъждава за нея всеки полицейски чиновник, който получава подаяния от фабрикантите: дошли подстрекатели — избухнала стачка. Сега, като видяха стачката на 30 хиляди работници, всички министри заедно се заловиха да мислят

и най-после измислиха, че стачки били избухвали не защото се появяват подстрекатели-социалисти, а че социалисти се появяват, защото започват стачки, защото започва борба на работниците против капиталистите. Министрите сега уверяват, че социалистите «се присъединили» към стачките след това. Това е добър урок за министъра на финансите Вите. Гледайте, господин Вите, учете се хубавичко! Учете се занаят да разбирате от какво е произлязла дадена стачка, учете се да поглеждате исканията на работниците, а не донесенията на вашите полицейски плъхове, на които вие сам, разбира се, никак не вярвате. Господа министрите уверяват публиката, че само «злонамерени личности» се опитвали да придадат на стачките «престъпен политически характер» или, както казват на едно място, «социален характер» (господа министрите са искали да кажат социалистически, но поради неграмотност или поради канцеларска страхливост са казали социален и се е получила безсмислица: социалистически значи подкрепящ работниците в борбата с капитала, а социален значи просто обществен. Как може на стачката да се придаде обществен характер? Та това е все едно на министрите да се придаде министерски чин!). Ама че забавно! Социалистите придават на стачките политически характер! Че нали самото правителство преди каквито и да било социалисти взе всички мерки, за да придаде на стачките политически характер. Не беше ли то, което започна да залавя мирни работници като престъпници? Да ги арестува и заточава? Не беше ли то, което разпрати навсякъде шпиони и провокатори? Не беше ли то, което прибираше всички, които му попаднеха под ръка? Не бешели то, което обеща да окаже помощ на фабрикантите, та да не отстъпват? Не беше ли то, което преследваше работниците само защото събираха пари в полза на стачниците? Самото правителство най-добре разясни на работниците, че тяхната война с фабрикантите неизбежно трябва да бъде и война с правителството. Социалистите трябваше само да потвърдят това и да го отпечатат в позивите. И това е всичко. Но руското правителство вече е минало през огън и вода в изкуството да лицемери и министрите са се постарали да премълчат с какви средства нашето правителство «придаваше политически характер на стачките», то разказа на публиката

какви дати стоят на позивите на социалистите, а защо не разказа какви дати имат заповедите на градоначалника и на другите башибозуци за арестуване на мирни работници, за въоръжаване на войската, за изпращане на шпиони и провокатори? Те изброиха пред публиката колко позива на социалистите е имало, а защо не изброиха колко работници и социалисти бяха задържани, колко семейства бяха разорени, колко хора бяха заточени и хвърлени в затвора без съд. Защо? Ами защото дори руските министри, въпреки цялото си безсрамие, се пазят да говорят публично за такива разбойнически подвизи. Върху мирните работници, които въстанаха, бранейки правата си, които се защитаваха от произвола на фабрикантите, се стовари цялата сила на държавната власт, с полицията и войската, с жандармите и прокурорите — против работниците, които се държаха със своите грошове и грошовете на другарите си, английските, полските, германските и австрийските работници, излезе цялата сила на държавната хазна, като обеща да подпомогне бедните фабриканти.

Работниците не бяха обединени. За тях беше невъзможно да организират събиране на пари, да привлекат другите градове и другите работници, тях ги преследваха навсякъде, те бяха принудени да отстъпят пред цялата сила на държавната власт. Господа министрите ликуват, че правителството е победило!

Хубава победа! Против 30 хиляди мирни работници, които нямаха пари — цялата сила на властта, цялото богатство на капиталистите! Министрите щяха да постъпят по-умно, ако бяха почакали с хваленето си с такава победа, а сега тяхната хвалба твърде много прилича на хвалбата на стражаря, който се хвалтоти, че излязъл от стачката *небит*.

«Подсторванията» на социалистите нямаха успех — тържествено обявява правителството, успокоявайки капиталистите. — Да, никакви подсторвания — ще отговорим и ние на това — не биха могли да направят и една стотна част от впечатлението, което направи на всички петербургски на всички руски работници поведението на правителството в тази работа! Работниците ясно видяха политиката на правителството — да премълчи работническите стачки и да наговори куп лъжи за тях. Работниците видяха как тяхната обединена борба стана причин ицемерната по

лицейска лъжа да бъде отхвърлена. Те видяха чии интереси закриля правителството, което обеща да подкрепи фабрикантите. Те разбраха кой е истинският им враг когато срещу тях, които не нарушават закона и реда, бяха изпратени — сякаш срещу неприятели — войска и полиция. Колкото и да приказват министрите за безрезултатността на борбата, работниците виждат как фабрикантите навсякъде се усмириха и знаят, че правителството вече свиква фабричните инспектори, за да се съвещава какви отстъпки да се направят на работниците, понеже вижда, че отстъпки са необходими. Стачките от 1895—1896 г. не бяха проведени напразно. Те направиха грамадна услуга на руските работници, те им показаха как трябва да водят борбата за своите интереси. Те ги научиха да разбират *политическото положение и политическите нужди на работническата класа.*

· *Съюз за борба за освобождение на работническата класа.*⁴²

Ноември 1896 година.

*Написано в затвора преди
25 ноември (7 декември) 1896 г.*

*Отпечатано на мимеограф
като позив*

*Печата се по текста
на позива*

**СЪОБЩЕНИЕ ОТ ИМЕТО НА «СТАРИТЕ»
ДО ЧЛЕНОВЕТЕ НА ПЕТЕРБУРГСКИЯ
«СЪЮЗ ЗА БОРБА ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ
НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА»⁴³**

Михайлов се появи в С.-Петербург в 1891 г. като изключен заради безредици харковски студент. Той влезе в студентската организация, която се наричаше «корпорация»⁴⁴ и след разпадането ѝ. В зъболекарските курсове се пръсна слух за поведението му по време на някакво подозрително познанство, те го упрекваха в разхищаване на пари, събрани за гладуващите, но той възстановил парите. По това време се сближил с. . .*

През януари 1894 г. беше направен обиск също на мнозина бивши членове на споменатата «корпорация», включително и на Михайлов. При разпитите на всички било прочетено подробно за състава на организацията и т. н. Жандармите заявявали, че тази работа възникнала по донос на един бивш член. От Михайлов отпаднало всякакво подозрение, понеже жандармите казвали, че на тази празна работа било придадено значение само защото в нея бил замесен явен революционер. По същото време стана стачката във фабриката на Воронин⁴⁵. Михайлов проникна там и започна да събира пари за тях. През февруари бяха арестувани 8 работници, които са били свързани с Михайлов, и 1 студент, който събирал по негово поръчение пари (Талалаев). Оттогава Михайлов отново започна да се сближава с ouvriers** и успя да проникне в кръжоци, ръководени от народоволците. През лятото на 1894 г. последните бяха арестувани. При следствието се оказва, че на полицията са известни много неща. При нашето следствие старите бяха обвинени в познанство с неколцина от тези народоволци, но случаят. . .*** Наскоро след това завърши първото дело на Михайлов: . . .*** и др. бяха

* В ръкописа не може да се разчете. *Ред.*

** — работниците. *Ред.*

*** В ръкописа не може да се разчете. *Ред.*

заточени, а той остана ненаказан и навсякъде разправяше, че бил подал молба за помилване и че направил това с намерението да работи като преди. За нещастие намериха се хора, които сметнаха, че този факт не е достатъчно позорен, и го взеха под своето покровителство, и той, въпреки че не се ползваше с уважението на работниците, получи възможност да заздравя и разшири връзките си.

След описание на похватите му, предлагане пари на работници, каненето им в жилището си, научаване на псевдонимите им и т. н. Благодарение на това и ползвайки се с пълното доверие на споменатите лица, скоро узнал самоличността на много членове на различни групи. Всички те бяха арестувани. Когато един работник. . . * каза, че получавал книги от Михайлов, той беше задържан, но веднага беше пуснат и досега се намира в СПб. При следствието като обвиняем наклеветил всичките си другари, на някои от обвиняемите. . . * бил прочетен подробният му доклад за състава на различни групи.

(Подписи.)

Написано в 1896 г.

Печата се за пръв път по ръкопис

* В ръкописа не може да се разчете. Ред.

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА
НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РОМАНТИЗЪМ

*Сисмонди и нашите отечествени
сисмондисти*⁴⁶

*Отпечатано през април—юли 1897 г.
в списание «Новое Слово», № 7—10
Подпис: К. Т-н*

*Препечатано в 1898 г. в сборника:
Владимир Ильин. «Экономические
этюды и статьи». СПб*

*Печата се по текста на сборника
«Экономические этюды и статьи»,
сверен с текста на списание «Новое
Слово» и с текста на сборника:
Вл. Ильин «Аграрный вопрос», 1908*

Корьцата на списание «Новое Слово»,
 в което са отпечатани за пръв път статии на В. И. Ленин
 «Към характеристика на икономическия романтизъм»
 и «По повод на една вестникарска бележка» — 1897 г.

Умалево

Швейцарският икономист Сисмонди (J.-C.-L. Simonde de Sismondi), който е писал в началото на текущото столетие, представлява особен интерес за разрешаването на онези общи икономически въпроси, които особено силно изпъкват сега в Русия. Ако към това се прибави, че в историята на политическата икономия Сисмонди заема особено място, понеже стои настрана от главните течения, че той е горещ привърженик на дребното производство, като се обявява против защитниците и идеолозите на едрокапиталистическата дейност (точно така, както се обявяват против тях и съвременните руски народници), тогава читателят ще разбере намерението ни да дадем един очерк за учението на Сисмонди в главните му черти и за отношението на неговото учение към другите — едновременни и посетнешни — направления в икономическата наука. Интересът към изучаването на Сисмонди се засилва тъкмо днес поради това, че в списание «Русское Богатство» от миналата 1896 г. намираме статия, посветена също на излагането на учението на Сисмонди (*Б. Ефруси: «Социално-икономическите възгледи на Симонд дьо Сисмонди»*. «Р. Б.» 1896 г., кн. 7 и 8)*.

Сътрудникът на «Русск. Богатство» още в самото начало заявява, че няма автор, на когото «да е била давана толкова неправилна оценка», както на Сисмонди, който, видите ли, «несправедливо» бил изкарван ту реакционер, ту утопист. — Точно обратното. Именно *такава* оценка за Сисмонди е напълно правилна. А статията в «Русск. Богатство», която представлява подробно и старателно преразказване на Сисмонди, характеризира неговата теория съв-

* Ефруси почина в 1897 година. Некролог за него е отпечатан в мартенската книжка на сп. «Русск. Богатство» от 1897 г.

сем погрешно*, идеализирайки Сисмонди тъкмо в онези пунктове от неговото учение, в които той най-много се доближава до народниците, като игнорира и осветлява неправилно неговото отношение към по-сетнешните течения в икономическата наука. Затова нашето изложение и нашият анализ на учението на Сисмонди ще бъде същевременно и критика на статията на Ефрусн.

Г Л А В А I

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ НА РОМАНТИЗМА

Отличителна особеност на теорията на Сисмонди е неговото учение за дохода, за отношението на дохода към производството и към населението. Главното произведение на Сисмонди е и озаглавено така: «Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population» (Seconde édition. Paris, 1827, 2 vol.** Първото издание излязло в 1819 г.).— «Нови принципи на политическата икономия, или богатството в неговите отношения към населението». Тази тема е почти тъждествена с въпроса, който в руската народническа литература е известен под названието «въпрос за вътрешния пазар за капитализма». Сисмонди твърди именно, че развитието на едрокапиталистическата дейност и на наемния труд в промишлеността и земеделието води до това, че производството неизбежно изпреварва потреблението и се изправя пред неразрешимата задача да намери потребители; че в самата страна то не може да намери потребители, понеже превръща масата на населението в надничари, в обикновени работници и създава незаето население, а с излизането на нови капиталистически страни на световната арена търсенето на външен пазар става все по-трудно. Читателят вижда, че това са съвсем същите въпроси, които занимават икономистите-народници начело с господата В. В. и Н.—он. Но нека разгледаме по-отблизо отделните моменти в аргументацията на Сисмонди и нейното научно значение.

* Напълно правилно е, че Сисмонди не е социалист, което посочва и Ефрусн в началото на статията, повтаряйки казвното от Липерт (вж. Handwörterbuch der Staatswissenschaften, V. Band, Artikel «Sismondi» von Lippert, Seite 678 («Речник на държавните науки», т V, статията на Липерт «Сисмонди», с. 678. *Ред.*).

** Второ издание. Париж, 1827, 2 тома. *Ред.*

I

Стеснява ли се вътрешният пазар вследствие разоряването на дребните производители?

В противоположност на икономистите-класици, които при развиването на своите теории имат предвид вече оформил се капиталистически строй и приемат наличността на класата на работниците като нещо дадено и подразбиращо се от само себе си, Сисмонди подчертава именно процеса на разоряването на дребния производител — процес, който води до образуването на тази класа. Че посочването на това противоречие в капиталистическия строй е заслуга на Сисмонди — е безспорно, но работата е там, че като икономист Сисмонди не е могъл да *разбере* това явление и прикрива неспособността си за последователен анализ с «благих пожелания». Разоряването на дребния производител доказва, според Сисмонди, стесняването на вътрешния пазар.

«Ако фабрикантът продава по-евтино — казва Сисмонди в главата «Как продавачът разширява своя пазар?» (ch. III, livre IV, t. I, p. 342 et suiv.)* — той ще продаде повече, тъй като другите ще продадат по-малко. Затова усилията на фабриканта винаги са насочени да направи някаква икономия за сметка на труда или на суровите материали, което би му дало възможност да продава по-евтино от своите колеги. Тъй като материалите сами по себе си представляват продукт от предишен труд, неговата икономия винаги се свежда в края на краищата до употребяване на по-малко количество труд за произвеждане на същия този продукт.» «Наистина отделният фабрикант се старее не да намалява броя на работниците, а да увеличава производството. Да допуснем, че това му се удаде, че ще успее да отнеме клиентите на своите конкуренти, като смъкне цената на стоката. А какъв ще бъде «националният резултат» от това?» «Другите фабриканти ще въведат неговите похвати на производство. Тогава едни или други от тях ще трябва, разбира се, да освободят част от работниците според това, доколко новата машина увеличава производителна-

* — гл. III, кн. IV, т. I, с. 342 и следващите. *Ред.*

** Всички цитати, по-нататък без специални посочвания са от горепосоченото издание на «Nouveaux Principes».

та сила на труда. Ако потреблението е останало неизменно и ако същото количество труд се извършва от десет пъти по-малък брой ръце, тогава девет десети от доходите на тази част от работническата класа ще ѝ бъдат отнети и нейното потребление във всички видове ще се намали също с толкова. . . Резултатът от изобретението — ако нацията няма външна търговия и ако потреблението си остава неизменно — ще бъде следователно загуба за всички, намаляване на националния доход, което през следващата година ще доведе до намаляване на общото потребление» (I, 344). «А това така и трябваше да бъде: трудът сам по себе си е важна част от дохода (Сисмонди има предвид работната заплата) и затова не може да се намалява търсенето на труда, без да се направи нацията по-бедна. Именно затова изгодата, очаквана от изнамирането на нови начини на производство, се отнася почти винаги до външната търговия» (I, 345).

Читателят вижда, че още в тези думи пред нас е цялата толкова известна ни «теория» за «стесняването на вътрешния пазар» вследствие развитието на капитализма и за необходимостта поради това от външен пазар. Сисмонди се връща към тази мисъл извънредно често, като свързва с нея и своята теория за кризите, и «теорията» за населението; в неговото учение това е също такъв доминиращ пункт, както и в учението на руските народници.

Сисмонди не е забравил, разбира се, че разорението и безработицата при новите отношения се придружават от увеличаване на «търговското богатство», че трябва да се говори за развитието на едрото производство, на капитализма. Той прекрасно разбира това и твърди именно, че нарастването на капитализма намалява вътрешния пазар: «Точно тъй, както за благо на гражданите не е безразлично дали благосъстоянието и потреблението на всички ще вървят към равенство или едно нищожно малцинство ще разполага с излишък във всичко, а масата ще бъде сведена до съвсем необходимото, точно тъй и тези два вида разпределяне на дохода не са безразлични и за развитието на *търговското богатство* (*richesse commerciale*)*. Равенството в потреблението трябва винаги да води до раз-

* Тук, както я навсякъде другаде, курсивът е наш, ако не е споменато обратното.

ширяване на пазара на производителите, неравенството — до *стесняване на пазара*» (de le (le marché) resserrer toujours davantage) (I, 357).

И така, Сисмонди твърди, че вътрешният пазар се стеснява поради присъщото на капитализма неравенство в разпределянето, че пазарът трябва да се създава с равномерно разпределяне. Но как може да става това при наличието на *търговско богатство*, към което Сисмонди е преминал незабелязано (и към което не е можел да не премине, тъй като иначе не би могъл да говори за *пазар*)? Той не изследва това. С какво доказва възможността да се запази равенството между производителите при търговско богатство, т. е. при конкуренция между отделните производители? Абсолютно с нищо. Той просто декретира, че така *трябва да бъде*. Вместо да анализира по-нататък противоречието, което правилно е посочил, Сисмонди започва да разправя за нежелателността на противоречията изобщо. «Може би при заменянето на дребното земеделие с едро в земята да са вложени повече капитали, между цялата маса земеделци да са разпределени повече богатства, отколкото преди». . . (т. е. «може би» вътрешният пазар, който се определя именно от абсолютното количество на *търговското* богатство, да се е разраснал? — да се е разраснал едновременно с развитието на капитализма?). . . «Но за нацията потреблението на едно семейство богати фермери плюс 50 семейства бедни надничари не е равносилно на потреблението на 50 семейства на селяни, от които нито едно не е богато, затова пък нито едно не е лишено от (умерено) прилично благосъстояние» (une honnête aisance) (I, 358). С други думи: може би именно развитието на фермерството създава вътрешен пазар за капитализма. Сисмонди е много образован и добросъвестен икономист, за да отрича този факт, но. . . но тук авторът напуска изследването си и вместо «нацията» на търговското богатство поставя направо «нацията» на селяните. Отървавайки се от неприятния факт, който опровергава дребнобуржоазното му гледище, той забравя дори онова, което самият е казал малко по-преди, а именно: че «фермерите» са се развили тъкмо от «селяните» благодарение развитието на търговското богатство. «Първите фермери — казва Сисмонди — са били прости ораци. . . Те не са преставали да бъдат селя-

ни. . . За съвместна работа не са използвали почти никога надничари, а само слуги (ратан — *des domestiques*), избирани винаги измежду равните им, с които и се отнасяли като с равни, ядели на една маса. . . образували една класа на селяните» (I, 221). Цялата работа значи се свежда до това, че тези патриархални селяци със своите патриархални ратан допадат на автора много повече и той просто обръща гръб на измененията, които нарастването на «търговското богатство» беше извършило в тези патриархални отношения.

Но Сисмонди ни най-малко не възнамерява да признае това. Той продължава да мисли, че изследва законите на търговското богатство, и забравил уговорките си, заявява направо:

«И така, вследствие концентрацията на имуществата в ръцете на малък брой собственици *вътрешният пазар все повече и повече се стеснява (!)* и промишлеността е принудена все повече и повече да търси пласмент на външните пазари, където е застрашена от големи сътресения» (*des grandes révolutions*) (I, 361). «И така, вътрешният пазар не може да се разширява иначе, освен като се разширява националното благосъстояние» (I, 362). Сисмонди има предвид народното благосъстояние, понеже той току-що признаваше възможността за «национално» благосъстояние при фермерството.

Както вижда читателят, нашите икономисти-народници казват дума по дума съвсем същото.

Сисмонди се връща още веднъж на този въпрос в края на съчинението, в VII книга: «За населението», в глава VII: «За населението, което е станало излишно вследствие изнамирането на машините.»

«Въвеждането на системата на големи ферми в селото доведе във Великобритания до изчезване на класата на арендаторите-селяни (*fermiers-paysans*), които работеха сами и въпреки това се ползваха с умерено благосъстояние; населението намаля значително; но потреблението му намаля още повече, отколкото неговата численост. Надничарите, които извършват всички полски работи, получавайки само най-необходимото, далеч не дават такова поощрение (*encouragement*) на градската индустрия, каквото даваха по-рано богатите селяни» (II, 327). «Аналогично измене-

ние стана и сред градското население. . . Дребните търговци, дребните индустриалци изчезват и стотици от тях се заменят от един едър собственик на предприятие; може би те всички, взети заедно, не са били толкова богати, както той. Все пак те, взети заедно, са били по-добри потребители, отколкото той. Неговият разкош дава на индустрията много по-малко поощрение, отколкото умереното благосъстояние на стоте стопанства, които той е заменил» (ib*.).

Пита се до какво се свежда теорията на Сисмонди за стесняването на вътрешния пазар при развитието на капитализма? До това, че нейният автор, който едва опитал се да погледне работата направо, се е отклонил от анализа на условията, които съответствуват на капитализма («търговското богатство» плюс едрата капиталистическа дейност в промишлеността и земеделието, понеже Сисмонди не знае думата «капитализъм». Тъждеството на понятията прави тази словоупотреба напълно правилна и занаят ние ще казваме просто: «капитализъм») и е заменил анализа със своята дребнобуржоазна гледна точка и дребнобуржоазна утопия. Развитието на търговското богатство и след. на конкуренцията трябва да остави неприкосновено равното, средното селячество с неговото «умерено благосъстояние» и с неговите патриархални отношения към ратаите.

Ясно е, че това невинно пожелание си е останало изключително достояние на Сисмонди и на другите романтици от «интелигенцията», че то с всеки изминат ден все повече се е сблъсквало с действителността, която е развивала противоречията, чиято дълбочина Сисмонди още не е можел да оцени.

Ясно е, че теоретическата политическа икономия, присъединила се** при по-нататъшното си развитие към класиците, е установила с точност именно онова, което Сисмонди е искал да отрече, а именно: че развитието на капитализма изобщо и на фермерството по-специално не стеснява, а създава вътрешния пазар. Развитието на капитализма върви ръка за ръка с развитието на стоковото стопанство и колкото повече домашното производство отстъпва място на производството за продажба, а кустарят отстъпва място

* Ibidem — пак там. Ред.

** Става дума за марксизма (Забележка на автора към изданието от 1908 г.). Ред.

на фабриката — толкова повече се образува пазар за *капитала*. «Надничарите», изтласквани от земеделието с превръщането на «селяните» във «фермери», доставят работна сила за капитала, а фермерите са купувачи на продуктите на индустрията, и при това не само купувачи на предмети за потребление (които преди са се произвеждали от селяните в къщи или от селските занаятчии), а и купувачи на оръдия за производство, които вече не са могли да си остават предишните при заменянето на дребното земеделие с едро*. Последното обстоятелство заслужава да бъде подчертано, тъй като тъкмо него особено игнорира Сисмонди, който говори в цитирания от нас пасаж за «потреблението» на селяните и на фермерите така, като че ли съществува само *лично* потребление (потребление на хляб, дрехи и т. н.), като че ли купуването на машини, оръдия и т. н., строенето на здания, складове, фабрики и т. н. не са също потребление, само че друг вид, а именно: *производително* потребление, потребление не на хората, а на капитала. И все пак трябва да се отбележи, че именно тази грешка, която Сисмонди, както ще видим, след малко е заел от Адам Смит, са възприели в пълна неприкосновеност и нашите народници икономисти**.

II

Взгледите на Сисмонди за националния доход и капитала

Аргументацията на Сисмонди, че капитализъм и неговото развитие са невъзможни, не се ограничава само с това. Той прави същите изводи и от своето учение за дохода. Трябва да кажем, че Сисмонди е възприел напълно от Ад. Смит теорията за трудовата стойност и за трите вида доход: рента, печалба и работна заплата. Той дори прави туктаме опит да обобщи първите два вида доход в противо-

* Следователно създават се едновременно елементите и на променлив капитал («свободен» работник), и на постоянен; към последния спадат онези средства за производство, от които се освобождава дребният производител.

** За тази част от доктрината на Сисмонди — за стесняването на вътрешния пазар вследствие развитието на капитализма — Ефруси не казва нищо. Ние ще видим още много пъти, че той е пропуснал именно онова, което характеризира най-релефно *гледната точка* на Сисмонди и отношението на народничеството към неговото учение.

положност на третия: така например понякога той ги съединява, противопоставяйки ги на работната заплата (I, 104—105); при него се среща дори думата: *mieux-vale* (сврхстойност⁴⁷), употребена за тях (I, 103). Обаче не трябва да се преувеличава значението на такава словоупотреба, както това прави, изглежда, Ефруси, като казва, че «теорията на Сисмонди е близка до теорията за принадлежната стойност» («Р. Б.», кн. 8, с. 41). Сисмонди всъщност не е направил нито крачка напред в сравнение с Ад. Смит, който също казва, че рентата и печалбата са «удръжка от труда», част от онази стойност, която работникът прибавя към продукта (вж. «Изследване за природата и причините на богатството», руски превод на Бибиков, т. I, гл. VIII: «За работната заплата» и гл. VI: «За частите, влизащи в състава на цената на стоките»). По-далеч от това не е отишъл и Сисмонди. Но той се опитва да свърже това делене на новосъздавания продукт на сврхстойност и работна заплата с теорията за обществения доход, вътрешния пазар и реализацията на продукта в капиталистическото общество. Тези опити са извънредно важни за оценяване научното значение на Сисмонди и за изясняване връзката между неговата доктрина и доктрината на руските народници. Поради това си струва да ги разгледаме по-подробно.

Като поставя навсякъде на първо място въпроса за дохода, за отношението му към производството, към потреблението, към населението, Сисмонди естествено е трябвало да разгледа и теоретичните основания на понятието «доход». И ние намираме при него, в самото начало на съчинението, три глави, посветени на въпроса за дохода (I, II, ch. IV—VI). Глава IV: «Как доходът произлиза от капитала» разглежда разликата между капитал и доход. Сисмонди започва направо да излага този предмет по отношение на цялото общество. «Тъй като всеки работи за всички — казва той, — производството на всички трябва да бъде потребено от всички. . . Разликата между капитала и дохода е съществена за обществото» (I, 83). Но Сисмонди чувства, че тази «съществена» за *обществото* разлика не е тъй проста, както за отделния капиталист. «Ние се приближаваме — прави уговорка той — до най-абстрактния и най-трудния въпрос на политическата икономия. При-

родата на капитала и на дохода постоянно се преплитат в нашата представа: виждаме, че *доходът за едного става капитал за другото* и един и същ предмет, минавайки от ръце в ръце, последователно придобива различни наименования» (I, 84), т. е. ту наименованието «капитал», ту наименованието «доход». «Но да се смесват те — твърди Сисмонди — е грешка» (*leur confusion est ruineuse*, p. 477). «Колкото трудно е да се направи разлика между капитала и дохода на обществото, толкова е и важна тази разлика» (I, 84).

Читателят вероятно е забелязал в какво се състои трудността, за която говори Сисмонди: ако за отделния капиталист доход е неговата печалба, изразходвана за едни или други предмети за потребление*, ако за отделния работник доход е неговата работна заплата, може ли да се съберат тези доходи, за да се получи «доходът на обществото»? Ами как ще стои въпросът с онези капиталисти и работници, които произвеждат напр. машини? Техният продукт съществува в такъв вид, че не може да влезе в потреблението (т. е. в личното потребление). Той не може да се събира с предметите за потребление. Предназначението на тези продукти е да служат като капитал. Значи те, като *доход* за своите производители (именно в онази своя част, която възстановява печалбата и работната заплата), стават *капитал* за купувачите. Как да се ориентираме в тази бъркотия, която пречи да се установи понятието обществен доход?

Както видяхме, Сисмонди само се е доближил до въпроса и веднага се отклонява от него, като се е ограничил с изтъкването на «трудността». Той направо заявява, че «обикновено признават три вида доход: рента, печалба и работна заплата (I, 85), и започва да преразказва учението на А. Смит за всеки един от тях. Поставеният въпрос — за разликата между капитал и доход на обществото — е останал без отговор. Сега изложението следва вече без строго разграничаване на обществения доход от индивидуалния. Но Сисмонди се приближава до поставения въпрос още веднъж. Той казва, че подобно на различните видове доход съществуват и «различни видове богатство»

* По-точно: онази част от печалбата, която не отива за натрупване.

(I, 93), а именно: *основен капитал* — машини, оръдия и т. н., *оборотен капитал* — изразходван за разлика от първия бързо и изменящ формата си (семена, суровини, работна заплата) и, най-после, *доход от капитала* — изразходван без възпроизводство. Тук за нас не е важно обстоятелството, че Сисмонди повтаря всички грешки на Смит в учението си за основния и оборотния капитал, като смесва тези категории, спадащи към процеса на обръщението, с категориите, произтичащи от процеса на производството (постоянен и променлив капитал). Нас ни интересува учението на Сисмонди за дохода. И по този въпрос той извежда от току-що цитираното разделяне на три вида богатства следното:

«Важно е да се отбележи, че тези три вида богатства отиват еднакво за потребление; защото всичко, което е било произведено, има стойност за човека само дотолкова, доколкото служи за неговите нужди, а тези нужди се задоволяват само с потреблението. Но основният капитал служи за това по косвен начин (*d'une manière indirecte*); той се потребява бавно, като помага на човека при възпроизводството на онова, което служи за неговото потребление» (I, 94—95), докато оборотният капитал (Сисмонди го отъждествява вече с променливия) се обръща в *«потребителен фонд на работника»* (I, 95). Излиза след., че *общественото потребление*, в противоположност на индивидуалното, бива два вида. Тези два вида се различават помежду си доста съществено. Разбира се, работата не е в това, че основният капитал се потребява бавно, а в това, че той се потребява, без да образува *доход* (потребителен фонд) за нито една класа на обществото, че той се потребява не лично, а производително. Но Сисмонди не вижда това и чувствувайки, че пак е сбъркал пътя* при търсенето на разликата между обществен капитал и доход, безпомощно заявява: «Това движение на богатството е толкова абстрактно, то налага такава сила на вниманието, за да бъде схванато ясно (*pour le bien saisir*), че ние смятаме за полезно да вземем най-простия пример» (I, 95). Примерът

* Именно: Сисмонди едва сега отделя *капитала от дохода*. Първият отива за производството, а вторият — за потреблението. Но работата е там, че ставя дума за обществото. А обществото «потребява» и основния капитал. Приведената разлика отпада и общественно-стопанският процес, който превръща «капитала за едного» в «доход за другия», си остава неизяснен.

наистина е «най-прост»; фермер, който живее сам (*un fermier solitaire*), е получил реколта 100 чувала пшеница; една част е потребил сам, една част отива за посев, една част за потребление на наетите работници. Следващата година се получават вече 200 чувала. Кой ще ги потреби? Семейството на фермера не може да се увеличи тъй бързо. Посочвайки с този (до последна степен несполучлив) пример разликата между основния капитал (семена), оборотния капитал (работна заплата) и потребителния фонд на фермера, Сисмонди казва:

«Ние различихме три вида богатства в отделното семейство; да разгледаме сега всеки вид по отношение на цялата нация и да анализираме как от това разпределяне може да произлезе националният доход» (I, 97). Но по-нататък се казва само, че и в обществото е необходимо да се възпроизведат същите три вида богатства: основният капитал (при което Сисмонди подчертава, че за него ще трябва да се изразходва известно количество труд, но не обяснява как основният капитал ще се размени срещу предмети за потребление, необходими за капиталистите и работниците, заети с това производство); след това суровините (тук Сисмонди ги отделя специално); после издръжката на работниците и печалбата на капиталистите. Ето всичко, което ни се дава в IV глава. Очевидно е, че въпросът за националният доход си остава открит и че Сисмонди не е разгледал не само разпределението, но дори и *понятието* доход. Той веднага забравя извънредно важното в теоретично отношение указание за необходимостта да се възпроизведе и основният капитал на обществото и в следващата глава, говорейки за «разпределянето на националният доход между различните класи граждани» (ch. V), говори направо за три вида доход и като обединява рентата и печалбата в едно, заявява, че националният доход се състои от две части; печалба от богатството (т. е. рента и печалба в истинския смисъл) и средства за съществуване на работниците (I, 104—105). Нещо повече, той заявява:

«Също тъй и годишното производство или резултатът от всички работи, извършени от нацията през годината, се състои от две части: едната. . . това е печалбата, произтичаща от богатството; другата е способността да се работи (*la puissance de travailler*), която се предполага, че е

равна на онази част от богатството, срещу която тя се разменя, или на средствата за съществуване на трудещите се класи.» «И така, националният доход и годишното производство се уравновесяват взаимно и се появяват като равни величини. Цялото годишно производство се потребява през годината, но отчасти от работниците, които, давайки в замяна своя труд, го превръщат в капитал и го възпроизвеждат; отчасти от капиталистите, които, давайки в замяна своя доход, го унищожават» (1,105).

Следователно въпроса за разграничаването на националния капитал от дохода, който самият Сисмонди признава така определено за извънредно важен и труден — той чисто и просто е изоставил, като е забравил напълно за казаното няколко страници преди това! И Сисмонди вече не забелязва, че като е изоставил този въпрос, е стигнал до съвсем безсмислената теза: как именно годишното производство може да влезе изцяло в потреблението на работниците и на капиталистите във вид на доход, когато за производството е нужен капитал, нужни са — да се изразим по-точно — средства и оръдия за производство. Те трябва да бъдат произведени и се произвеждат всяка година (както признава веднага и самият Сисмонди). И ето че всички оръдия за производство, суровините и т. н. изведнъж се изхвърлят и «трудният» въпрос за разграничаването на капитала от дохода се разрешава с несъобразното твърдение, че годишното производство се равнява на националния доход.

Тази теория, че цялото производство на капиталистическото общество се състои от две части — частта на работниците (работната заплата, или променливия капитал, според съвременната терминология) и частта на капиталистите (свръхстойността), не е особеност на Сисмонди. Тя не е негова. Той я е заел изцяло от Ад. Смит, като е направил дори известна крачка назад. Цялата по-нататъшна политическа икономия (Рикардо, Мил, Прудон, Родбертус) повтаряше тази грешка, разкрита едва от автора на «Капиталът» в III отдел на II том. Ние ще изложим по-долу основата на неговите възгледи.* А сега ще отбележим, че тази грешка се повтаря и от нашите народници-

* Вж. настоящия том, с 141—145. *Ред.*

икономисти. Съпоставянето им със Сисмонди става особено интересно, защото те правят от тази погрешна теория *същите изводи, които прави пряко и Сисмонди**, а именно: извода за невъзможността да се реализира свръхстойност в капиталистическото общество; за невъзможността да се развива общественото богатство; за необходимостта да се прибягва до външния пазар *поради това*, че вътре в страната свръхстойността не може да бъде реализирана; най-после, за кризите, които били предизвикани именно от тази невъзможност да се реализира продуктът в потреблението на работниците и на капиталистите.

III

Изводите на Сисмонди от погрешното учение за двете части на годишното производство в капиталистическото общество

За да може читателят да получи представа за доктрината на Сисмонди в нейната цялост, отначало ще изложим неговите най-главни изводи от тази теория, а след това ще преминем към направената в «Капиталът» на Маркс поправка на неговата основна грешка.

Преди всичко Сисмонди прави от тази погрешна теория на Ад. Смит извода, че производството трябва да съответствува на потреблението, че производството се определя от дохода. На подробното предъвкване на тази «истина» (къято говори за пълно неразбиране на характера на капиталистическото производство) е посветена цялата следваща глава, VI: «Взаимно определяне на производството от потреблението и на разхода — от дохода». Сисмонди направо пренася върху капиталистическото общество морала на пестеливия селянин и мисли сериозно, че с това е внесъл поправка в учението на Смит. В самото начало на съчинението, говорейки в уводната част (кн. I, история на науката) за Ад. Смит, той заявява, че «допълва» Смит с тезата, че «потреблението е единствената цел на натрупването» (I, 51). «Потреблението — казва той — определя възпроизводството» (I, 119—120), «националният

* И от които благоразумно са се въздържали другите икономисти, които повтарят грешката на Ад. Смит.

разход трябва да регулира националния доход» (I, 113) и други подобни тези са изпъстрили цялото съчинение. Непосредствено свързани с това са и още две характерни черти на доктрината на Сисмонди: 1-во, недоверие към развитието на капитализма, неразбиране на факта как той създава все по-голямо и по-голямо нарастване на производителните сили, отричане на възможността за това нарастване — точно така, както и руските романтици «учат», че капитализмът води до прахосване на труда и т. н.

«Грешат онези, които подстрекават към безгранично производство» — казва Сисмонди (I, 121). Излишъкът на производството над дохода предизвиква свръхпроизводство (I, 106). Нарастването на богатството е изгодно само «когато то е постепенно, когато е пропорционално на самото себе си, когато нито една от неговите части не се развива прекомерно бързо» (I, 409). Добрият Сисмонди мисли, че «непропорционалното» развитие не е развитие (както мислят и нашите народници), че тази непропорционалност не е закон на дадения строй на общественото стопанство и неговото движение, а «грешка» на законодателя и т. н., че това е изкуствено подражаване от страна на европейските правителства на Англия, която е тръгнала по погрешен път*. Сисмонди напълно отрича тезата, която беше провъзгласена от класиците и която е напълно приета от теорията на Маркс, а именно, че капитализмът развива производителните сили. Нещо повече — той стига дотам, че всяко натрупване смята за осъществимо само «помъничко», тъй като съвсем не е в състояние да обясни процеса на натрупването. Това е втората в най-висока степен характерна черта на неговите възгледи. Той разсъждава за натрупването крайно забавно:

«В края на краищата сумата на производството от дадена година винаги само се разменя срещу сумата на производството от предишната година» (I, 121). Тук вече натрупването се отрича напълно: излиза, че нарастването на общественото богатство при капитализма е невъзможно. Тази теза не ще учуди много руския читател, понеже той е слушал същото и от г-н В. В. и от г-н Н.—он. Но Сисмон-

* Вж. напр. II, 456—457 и много други места. По-долу ще приведем образци от тях и читателят ще види, че дори и начинът, по който се изразяват нашите романисти като г-н Н.—он, не се различава по нищо от Сисмондовия.

ди все пак е ученик на Смит Той чувствува, че говори нещо вече съвсем несъобразно, и иска да се поправи:

«Ако производството нараства постепенно — продължава той, — размяната през всяка година причинява само малка загуба през всяка година (*une petite perte*), като същевременно подобрява условията за в бъдеще (*en même temps qu'elle bonifie la condition future*). Ако тази загуба е лека и добре разпределена, всеки ще я понесе, без да се оплаква. . . А ако несъответствието между новото производство и предшестващото е голямо, капиталите загиват (*sont entamés*), настъпва страдание и нацията, вместо да прогресира, върви назад» (I, 121). Трудно е да се изкаже по-релефно и по-пряко основната теза на романтизма и на дребнобуржоазния възглед за капитализма, отколкото това е направено в тази тирада. Колкото по-бързо се извършва натрупването, т. е. превишаването на производството над потреблението — толкова по-добре, учеха класиците, които, макар че не можеха да се ориентират в процеса на общественото производство на капитала, макар че не можеха да се освободят от грешката на Смит, че общественият продукт се състоял от две части, все пак изтъкваха напълно правилната теза, че производството само си създава пазар, само определя потреблението. И ние знаем, че такъв възглед за натрупването е възприела от класиците и теорията на Маркс, като призна, че колкото по-бързо нараства богатството, толкова по-пълно се развиват производителните сили на труда и неговото обобществяване, *толкова по-добро е положението на работника*, доколкото то може да бъде по-добро при дадената система на обществено стопанство. Романтиците твърдят тъкмо обратното и възлагат всичките си надежди именно на слабото развитие на капитализма, призовават към неговото *задържане*.

По-нататък, от неразбирането на обстоятелството, че производството си създава пазар, произтича учението за невъзможността да се реализира свръхстойност. «От възпроизводството произхожда доходът, но *производството само по себе си още не е доход*: то получава такова название (се пом! И така, отликата на производството, т. е. на продукта, от дохода е само в думата!), то се проявява като такъв (*elle n'opère comme tel*) само след като е реализирано, след като всеки произведен предмет си е намерил по-

требител, който се нуждае от него или който намира в него наслада» (qui en avait le besoin ou le désir) (I, 121). Така че от отъждествяването на дохода с «производството» (т. е. с всичко онова, което е произведено) произтича отъждествяването на реализацията с *личното* потребление. А че реализацията на такива продукти като напр. желязото, въглищата, машините и т. н., изобщо на средствата за производство, става по друг начин — Сисмонди вече е забравил, макар че преди се беше доближил непосредствено до това. От отъждествяването на реализацията с *личното* потребление естествено произтича учението, че капиталистите не могат да реализират именно *свръхстойността*, тъй като от двете части на обществения продукт работниците реализират работната заплата чрез своето потребление. И Сисмонди наистина стига до този извод (по-късно развит по-подробно от Прудон и повтарян постоянно от нашите народници). В полемика с Мак-Кълък Сисмонди посочва именно това, че последният (излагайки Рикардо) не обяснявал реализацията на печалбата. Мак-Кълък казва, че при разделението на обществения труд едно производство е пазар за друго: производителите на зърнени храни реализират стоките в продукта на производителите на дрехи и обратно*. «Авторът предполага — казва Сисмонди — труд без печалба (un travail sans bénéfice), въз производство, което възстановява само потреблението на *работниците*» (II, 384, курсивът е на Сисмонди). . . «той не оставя нищо за собственика». . . «ние ще изследваме в какво се превръща излишъкът на производството на работниците над тяхното потребление» (ib.). Следователно при този пръв романтик намираме вече напълно определено посочване, че капиталистите не могат да реализират *свръхстойност*. От тая теза Сисмонди прави по-нататъшен извод — пак именно извода, който правят и народниците, — че поради *самите условия на реализацията* е необходим *външен пазар за капитализма*. «Тъй като трудът сам по себе си е важна част от дохода, търсенето на

* Вж. притурката към «Nouveaux Principes», второ издание, т. II: «Eclaircissements relatifs à la balance des consommations avec les productions» («Разяснения, отнасящи се до баланса на потреблението и производството». *Ред.*). Където Сисмонди превежда и оспорва статията на ученика на Рикардо (Мак-Кълък), отпечатана в «Edinburgh Review» под заглавие «Изследване на въпроса, нараства ли винаги в обществото способността за потребление заедно със способността за производство»⁴⁰

труда не може да се намали, без да се прави нацията победна. Поради това изгодата, очаквана от откриването на нови начини на производство, почти винаги се отнася до *чуждестранната търговия*» (I, 345). «Нацията, която прави за пръв път някакво откритие, дълго време успява да разширява своя пазар съответно на броя на ръцете, освобождавани от всяко ново изобретение. Тя тутакси ги използва за увеличаване количеството на продуктите, които нейното изобретение дава възможност да се произвеждат по-евтино. Но най-после, настъпва епоха, когато целият цивилизован свят образува един пазар и когато вече няма да бъде възможно да се придобиват нови купувачи в лицето на някаква нова нация. Търсенето на световния пазар тогава ще бъде неизменна (précise) величина, която взаимно ще си оспорват различните промишлени нации. Ако една достави повече продукти, това ще бъде във вреда на друга. Общата продажба не може да бъде увеличена другояче освен чрез увеличаване на общото благосъстояние или чрез преминаване на стоките, които са били изключително притежание на богатите — в потребление на бедните» (II, 316). Читателят вижда, че Сисмонди е представител именно на доктрината, усвоена така добре от нашите романтици, според която външният пазар бил *изход от затруднението* при реализацията на продукта изобщо и на свръхстойността по-специално

Най-после, от същата доктрина за тъждеството на националния доход с националното производство е произлязло и учението на Сисмонди за кризите. След всичко изложено по-горе едва ли е нужно да привеждаме извадки из многобройните места в съчинението на Сисмонди, посветени на този въпрос. От неговото учение за необходимостта да се постигне съразмерност между производството и дохода е произтекъл от само себе си възгледът, че кризата е именно резултат от нарушаването на това съответствие, резултат от прекомерното производство, което е изпреварило потреблението. От току-що приведенния цитат е ясно, че Сисмонди смята за основна причина на кризите именно това несъответствие между производството и потреблението, при което на първо място поставя недостатъчното потребление на народните маси, на работниците. Поради това именно теорията на Сисмонди за кризите (възприета и

от Родбертус) е и известна в икономическата наука като образец на теориите, които извеждат кризите от недостатъчното потребление (*Unterkonsumption*.)

IV

В какво се състои грешката на ученията на Ад. Смит и Сисмонди за националния доход?

В какво се състои основната грешка на Сисмонди, която е довела до всички тези изводи?

Учението си за националния доход и за разпределянето му на две части (част на работниците и част на капиталистите) Сисмонди е заимствувал изцяло от Ад. Смит. Сисмонди не само че не е прибавил нищо към неговите тези, но дори, след като е направил крачка назад, е пропуснал опита на Адам Смит (макар и несполучлив) да докаже теоретично тази представа. Сисмонди като че ли не забелязва противоречието, в което е изпаднала тази теория спрямо учението за производството изобщо. Всъщност в стойността на отделния продукт, според теорията, която извежда стойността от труда, влизат три съставни части: част, която възстановява суровия материал и оръдията на труда (постоянен капитал), част, която възстановява работната заплата, или издръжката на работниците (променлив капитал) и «свръхстойност» (*mieuhvalue* при Сисмонди). Такъв е анализът на отделния продукт според неговата стойност при Ад. Смит, повторен и от Сисмонди. Пита се как *общественият* продукт, който се състои от сбора на *отделните* продукти, се състои само от двете последни части? Къде се е дянала първата част — постоянният капитал? Както видяхме, Сисмонди само се върти около този въпрос, а А. Смит е отговорил на въпроса. Той твърди, че тази част съществува самостоятелно само в отделния продукт. А ако се разглежда целият обществен продукт, тя се разпада на свой ред на работна заплата и свръхстойност — именно за онези капиталисти, които произвеждат този постоянен капитал.

Като дава този отговор, А. Смит не е обяснил обаче на какво основание в това разпадане на стойността на постоянния капитал — например на машините — е оставен

настрана пак постоянният капитал, т. е. в нашия пример желязото, от което са направени машините, оръдията, употребени за това, и т. н.? Щом стойността на всеки продукт включва частта, която възстановява постоянния капитал (а това признават всички икономисти), нейното изключване от която и да било област на общественото производство е съвсем произволно. «Когато А. Смит казва, че оръдията на труда сами се разпадат на работна заплата и печалба, той забравя да прибави (казва авторът на «Капиталът»): *и на онзи постоянен капитал*, който е употребен за тяхното производство. А. Смит просто ни препраща от Понтий към Пилат⁴⁹, от един продукт се позовава на друг, от друг на трети⁵⁰, без да забелязва, че от това препращане въпросът ни най-малко не се изменя. Този отговор на Смит (възприет от цялата по-сетнешна политическа икономия до Маркс) е просто отклоняване от задачата, заобикаляне на затруднението. А затруднение тук наистина има. То се състои в това, че понятието капитал и доход не може да се пренесе направо от индивидуалния продукт върху обществения. Икономистите признават това, като казват, че от обществена гледна точка «капиталът за едно става доход за друго» (вж. по-горе при Сисмонди). Но тази фраза само *формулира* затруднението, а не го разрешава*.

Разрешението се състои в това, че при разглеждането на този въпрос от обществена гледна точка не може вече да се говори за продукти изобщо, без отношение към тяхната материална форма. Всъщност става дума за обществения доход, т. е. за продукта, който се предоставя за потребление. Но работата е там, че не всеки продукт може да бъде потребен в смисъл на *лично потребление*: машините, каменните въглища, желязото и др. т. предмети се потребяват не лично, а производително. От гледна точка на отделния капиталист тази разлика беше излишна: когато говорехме, че работниците ще потребят променлив капитал, ние приемахме, че те разменят на пазара предмети за потребление срещу парите, които са получени от капиталистите за произведените от работниците машини и са платени на тези работници. Тук не ни интересува тази

* Ние привеждаме тук само *същността* на новата теория, която даде това разрешение, като си запазваме правото да я изложим по-подробно на друго място. Вж. «Das Kapital», II Band, III Abschnitt («Капиталът», Т. II, отдел III⁶¹, ред.). (По-подробно изложение вж. в «Развитието на капитализма», гл. I)⁶².

размяна на машини срещу хляб. Но от обществена гледна точка тази размяна вече не може да се *подразбира*: не може да се каже, че цялата класа на капиталистите, които произвеждат машини, желязо и т. н., ги продава и с това ги реализира. Тук въпросът е именно в това, *как* става реализацията, т. е. възстановяването на всички части на обществения продукт. Затова отправна точка в разсъждението относно обществения капитал и дохода — или, което е същото относно реализацията на продукта в капиталистическото общество — трябва да бъде разделянето на двата напълно различни вида обществен продукт: *на средства за производство и на предмети за потребление*. Първите могат да бъдат потребени само производително, вторите — само лично. Първите могат да служат *само* като капитал, вторите трябва да станат доход, т. е. да бъдат унищожени в потреблението на работниците и капиталистите. Първите се падат изцяло на капиталистите, вторите се разпределят между работниците и капиталистите.

Щом веднъж се възприеме това разделяне и се поправи грешката на А. Смит, който е изхвърлил от обществения продукт постоянната му част (т. е. частта, която възстановява постоянния капитал) — въпросът за реализацията на продукта в капиталистическото общество става вече ясен. Очевидно е, че не може да се говори за реализация на работната заплата чрез потреблението на работниците, а на свръхстойността — чрез потреблението на капиталистите *и толкова*.* Работниците могат да потребят работната заплата, а капиталистите — свръхстойността само когато продуктът се състои от предмети за потребление, т. е. само в едното подразделение на общественото производство. А да «потребят» продукта, който се състои от средства за производство, не могат: той *трябва да се разменя срещу предмети за потребление*. Но срещу каква именно

* А именно така разсъждават нашите народници-икономисти, господа В. В. и Н. — он. Ние нарочно се спряхме по-горе особено подробно на лутанията на Сисмонди около въпроса за производителното и личното потребление, за предметите за потребление и средствата за производство (А. Смит се приближава до тяхното разграничаване повече, отколкото Сисмонди). Ние искахме да покажем на читателя, че *класическите* представителни на погрешната теория са *чувствували*, че тя е незадоволителна, виждали са противоречието и са правили опити да се измъкнат от него. А нашите «сачобитни» теоретици не само че нищо не виждат и не чувствуват, но дори не знаят нито теорията, нито историята на въпроса, за който тъй усърдно приказват надълго и нашироко.

част (по стойност) от предметите за потребление те могат да разменят своя продукт? Очевидно само срещу *постоянната част* (постоянния капитал), тъй като останалите две части образуват фонда за потребление на работниците и капиталистите, произвеждащи предмети за потребление. Тази размяна, която реализира свръхстойността и работната заплата в производствата, които изработват средства за производство, реализира с това и постоянния капитал в производствата, изработващи предмети за потребление. Наистина при капиталиста, който произвежда, да речем, захар, частта от продукта, която трябва да възстанови постоянния капитал (т. е. суровините, спомагателните материали, машините, зданията и т. н.), съществува като *захар*. За да се реализира тази част, трябва да се получат вместо този предмет за потребление съответните *средства за производство*. Реализирането на тази част ще се състои следователно от размяната на *предмети за потребление* срещу продукти, които служат като *средства за производство*. Сега остава необяснена реализацията само на една част от обществения продукт, а именно: на постоянния капитал в подразделението, което произвежда средства за производство. Тя се реализира отчасти с това, че част от продукта, в натуралния си вид, влиза пак в производството (напр. една част от каменните въглища, добивани от някое каменовъглено предприятие, отива пак за добиване на каменни въглища; житото, получено от фермерите, отива пак за посев и т. н.); а отчасти тя се реализира чрез размяната между отделните капиталисти от същото подразделение: напр. за производството на желязо са необходими каменни въглища, а за производството на каменни въглища е необходимо желязо. Капиталистите, които произвеждат двата продукта, реализират именно чрез взаимната размяна онази част от тези продукти, която възстановява техния постоянен капитал.

Този анализ (който изложихме, повтаряме, в най-сбита форма, поради посочената по-горе причина) разреши затруднението, което съзнаваха всички икономисти, изразявайки го с фразата: «капитал за одного — доход за другиго». Този анализ показва цялата неправилност на свеждането на общественото производство единствено до личното потребление.

Сега можем да преминем към разбора на онези изводи, които Сисмонди (и другите романтици) прави от своята погрешна теория. Но отначало ще приведем отзива за Сисмонди, направен от автора на посочения анализ, след най-подробен и всестранен разбор на теорията на А. Смит, към която Сисмонди не е направил ни най-малко допълнение, като е пропуснал само опита на Смит да оправдае своето противоречие:

«Сисмонди, който се е блъскал над разглеждането специално на отношението на капитала към дохода и всъщност е превърнал особеното формулиране на това отношение в *differentia specifica** на своите «Nouveaux Principes», не е казал нито една (курсивът е на автора) научна дума, не е допринесъл нито атом за разрешаване на проблема» («Das Kapital», II, S. 385, 1-te Auflage**).

V

Натрупването в капиталистическото общество

Първият погрешен извод от погрешната теория се отнася за натрупването. Сисмонди абсолютно не е разбрал капиталистическото натрупване и в горещия спор, който той води по този въпрос с Рикардо, истината се е оказала всъщност на страната на последния. Рикардо твърди, че производството само си създава пазар, докато Сисмонди отрича това, изграждайки върху това отричане своята теория за кризите. Наистина и Рикардо не е съумял да поправи посочената по-горе основна грешка на Смит, поради което не е съумял да разреши въпроса за отношението на обществения капитал към дохода и за реализацията на продукта (Рикардо не си е и поставял тези въпроси) — но той характеризира инстинктивно самата същност на буржоазния начин на производство, като отбелязва съвсем безспорния факт, че натрупването е превишаване на производството над дохода. От гледна точка на най-новия анализ това се оказва точно така. Производството наистина само си създава пазар: за производството са необходими средства за производство — и те съставят своеобразна област

* — специфична отлика. *Ред.*

** — «Капиталът». Т. II, с. 385, 1-во издание^М. *Ред.*

на обществената продукция, която ангажира известна част от работниците и дава своеобразен продукт, реализиран отчасти в самата тази област, отчасти в размяната с другата област — с производството на предмети за потребление. Натрупването наистина е превъзвисяване на производството над дохода (над предметите за потребление). За да се разширява производството (да се «натрупва» в категоричното значение на термина), е необходимо да се произведат отначало средства за производство*, а за това е нужно последователно разширяване на онзи отдел от обществената продукция, който изработва средства за производство, нужно е *отклоняване за него на работници, които вече предявяват търсене и на предмети за потребление*. Следователно, «потреблението» се развива *след* «натрупването» или *след* «производството» — колкото и да ни се струва странно това, но иначе не може и да бъде в капиталистическото общество. Следователно в развитието на тези два отдела на капиталистическата продукция не само че равномерността не е задължителна, а, напротив, неизбежна е неравномерността. Известно е, че законът за развитието на капитала се състои в това, че постоянният капитал нараства по-бързо от променливия, т. е. все по-голяма и по-голяма част от новообразуваните капитали се насочва към онзи отдел на общественото стопанство, който изработва средства за производство. Следователно този отдел по необходимост расте по-бързо от отдела, който изработва предмети за потребление, т. е. става именно онова, което Сисмонди обявява за «невъзможно», «опасно» и т. н. Следователно продуктите за лично потребление в общата маса на капиталистическото производство заемат все по-малко и по-малко място. И това напълно отговаря на историческата «мисия» на капитализма и на неговата специфична социална структура: първата се състои именно в развитието на производителните сили на обществото (производство за производството); втората изключва оползотворяването им от масата на населението.

Сега можем да оценим напълно възгледа на Сисмонди за натрупването. Неговите твърдения, че *бързото* натрупва-

* Напомняме на читателя как подхожда към това Сисмонди, като отделя ясно тези средства за производство за отделното семейство и се сили да направи това отделяне и за обществото. Всъщност «подхожда» Смит, а не Сисмонди, който само го преразказва.

не води до бедствия, са съвсем погрешни и се дължат само на неразбирането на натрупването, точно тъй както и многократните му изказвания и искания, производството да не изпреварва потреблението, понеже потреблението обуславяло производството. На практика става точно обратното и Сисмонди чисто и просто обръща гръб на действителността в нейната своеобразна, исторически определена форма, като замества анализа с дребнобуржоазния морал. Особено забавно впечатление правят опитите на Сисмонди да прикрие този морал с «научна» формула. «Господа Сей и Рикардо — казва той в предговора към второто издание на «Nouveaux Principes» — стигнаха до доктрината. . . че потреблението няма други граници освен границите на производството, докато то е ограничено от дохода. . . Те би трябвало да предупредят производителите, че трябва да разчитат само на потребителите, които имат доход» (I, XIII)*. Такава наивност предизвиква днес само усмивка. Но не са ли препълнени с подобни неща писанията на съвременните наши романтици от рода на господата В. В. и Н.—он? «Нека bankerите помислят хубавичко». . . ще се намери ли пазар за стоките? (II, 101—102). «Когато за цел на обществото се приема увеличението на богатството — винаги се жертвува целта заради средствата» (II, 140). «Ако вместо да очакваме импулс от търсенето на труда (т. е. импулс за производството от търсенето на продукти от страна на работниците), мислим, че той ще бъде даден от предшествуващото производство — ще направим почти същото, което бихме сторили с часовника, ако вместо да върнем назад колелцето с верижката (la roue qui porte la chaînette) преместим назад другото колелце — в такъв случай бихме счупили и спрели целия механизъм» (II, 454). Това го казва Сисмонди. Сега нека чуем господин Николай—он. «Ние изпуснахме изпредвид за сметка на какво се осъществява такова развитие (т. е. развитието на капитализма), ние забравихме и за целта на каквото и да било производство. . . заблуда крайно пагубна. . .» (Н.—

* Както е известно, по този въпрос (производството само ли си създава пазар?) най-новата теория се присъедини напълно към класиците, които отговарят на този въпрос положително, против романтизма, който отговаря отрицателно «Истинската граница на капиталистическото производство е самият капитал» («Das Kapital», III, I, 231) («Капиталът». Т. III, ч. I, с. 231⁴⁴ Ред.)

он, «Очерци за нашето следреформено обществено стопанство», 298). И двамата автори говорят за капитализма, за капиталистическите страни; и двамата показват пълно неразбиране на същността на капиталистическото натрупване. Но можем ли да си представим, че последният пише 70 години по-късно от първия?

Как неразбирането на капиталистическото натрупване се свързва с погрешното свеждане на цялото производство до производството на предмети за потребление — това показва нагледно един пример, даден от Сисмонди в глава VIII: «Резултатите от борбата за поевтиняване на производството» (книга IV: «За търговското богатство»).

Да предположим, казва Сисмонди, че собственик на манифактура притежава оборотен капитал 100 000 франка, който му донася 15 000, от които 6000 представляват лихва от капитала и се дават на капиталиста, а 9000 представляват предприемаческа печалба на фабриканта. Да предположим, че той използва труда на 100 работници, работната заплата на които възлиза на 30 000 франка. После, нека капиталът се увеличи, производството разшири («натрупване»). Вместо 100 000 франка капиталът ще бъде = 200 000 франка, вложени в основния капитал, и 200 000 — в оборотния, всичко 400 000 фр.; печалбата и лихвата = 32 000 + 16 000 фр., тъй като лихвата е спаднала от 6% на 4%. Броят на работниците се е увеличил два пъти, но работната заплата се е намалила от 300 фр. на 200 фр. — следователно всичко 40 000 фр. Производството се е увеличило следователно четири пъти*. И Сисмонди пресмята резултатите: «доходът» или «потреблението» отначало са били 45 000 фр. (30 000 работна заплата + 6000 лихва + 9000 печалба), а сега 88 000 фр. (40 000 работна заплата + 16 000 лихва + 32 000 печалба). «Производството се е увеличило четири пъти — казва Сисмонди, — а потреблението дори не се е удвоило. *Не трябва да се*

* Първият резултат от конкуренцията — казва Сисмонди — е намаляването на работната заплата и същевременно увеличаването на броя на работниците» (I, 403). Тук не се спираме на неправилните изчисления на Сисмонди: той смята напр. че печалбата ще бъде 8% върху основния капитал и 8% върху оборотния, че броят на работниците ще се увеличи пропорционално на увеличението на оборотния капитал (който той не умее, както трябва, да отдели от променливия), че основният капитал изцяло влиза в цената на продукта. В случая всичко това не е важно, тъй като се получава правилен извод: намаляване частта на променливия капитал в общия състав на капитала като необходим резултат от натрупването.

смята потреблението на работниците, които са изработили машините. То е покрито от 200 000-те франка, употребени за тази цел; то е вече част от сметката на друга манифактура, където ще се окажат същите факти» (I, 405—406).

Изчислението на Сисмонди доказва намаляването на дохода при нарастване на производството. Фактът е безспорен. Но Сисмонди не забелязва, че със своя пример подбива собствената си теория за реализацията на продукта в капиталистическото общество. Куриозна е неговата забележка, че потреблението на работниците, които са произвели машините, «не трябва да се смята». А защо? Защото, 1-во, то е покрито от 200 000-те фр. Значи капиталът е пренесен в областта, която изработва *средства за производство* — това Сисмонди не го забелязва. Значи «вътрешният пазар», за «стесняването» на който говореше Сисмонди, не се изчерпва с предметите за потребление, а се състои и от *средствата за производство*. Работата е там, че тези средства за производство са своеобразен продукт, «реализацията» на който се състои *не в личното потребление*, и колкото по-бързо се извършва натрупването, толкова по-силно се развива след. онази област на капиталистическата продукция, която дава продукти не за лично, а за производително потребление. Второ, отговаря Сисмонди, това са работници от друга манифактура, където фактите ще се окажат същите (*où les mêmes faits pourront se représenter*). Както виждате, това е повторение на Смитовото препращане на читателя «от Понтий към Пилат». Но нали в тази «друга манифактура» също се използва *постоянен капитал* и неговото производство също създава пазар за онова подразделение на капиталистическата продукция, което изработва средства за производство! Колкото и да прехвърляме въпроса от един капиталист към друг, от другия към трети — от това посоченото подразделение няма да изчезне и «вътрешният пазар» няма да се сведе само до предметите за потребление. Поради това, когато Сисмонди казва, че «това изчисление опровергава... една от аксиомите, на която най-много настоявах в политическата икономия, а именно, че най-свободната конкуренция определя най-изгодното развитие на индустрията» (I, 407), той не забелязва, че «това изчисление» опровергава-

ва също така и самия него. Безспорен е фактът, че въвеждането на машини, като измества работниците, влошава тяхното положение, и безспорна е заслугата на Сисмонди, който е един от първите, които посочиха това. Но това не пречи ни най-малко неговата теория за натрупването и за вътрешния пазар да бъде напълно погрешна. А неговото изчисление показва нагледно тъкмо онова явление, което Сисмонди не само отрича, но го превръща дори в довод против капитализма, като казва, че натрупването и производството трябва да съответствуват на потреблението, иначе ще се стигне до криза. Изчислението показва именно, че натрупването и производството *изпреварват* потреблението и че иначе не може и да бъде, тъй като натрупването се извършва главно чрез средствата за производство, които не влизат в «потреблението». Онова, което на Сисмонди се струва просто грешка, противоречие в доктрината на Рикардо — а именно, че натрупването е превишаване на производството над дохода, — всъщност напълно отговаря на действителността, тъй като изразява противоречието, присъщо на капитализма. Това превишаване е *необходимо* при всяко натрупване, което открива нов пазар *за средствата за производство, без съответно увеличаване на пазара за предметите за потребление и дори при намаляване на този пазар*.^{*} След това, като отхвърля учението за предимствата на свободната конкуренция, Сисмонди не забелязва, че заедно с празния оптимизъм той изхвърля една безспорна истина, именно че свободната конкуренция *развива производителните сили на обществото*, както това се вижда пак от неговото изчисление. (Впрочем това е само друг израз на същия факт, че се създава специално подразделение на промишлеността, което изработва средства за производство и че то се развива особено бързо.) Това развитие на производителните сили на обществото без съответно развитие на потреблението е, разбира се, противоречие, но именно такова противоречие, което съществува в действителност, което произтича от самата същност на капитализма и от което не можем да се отървем със сантиментални фрази.

^{*} От приведенения по-горе анализ от само себе си следва, че е възможно и такъв случай — в зависимост от това, до каква степен се разпределя новият капитал на постоянна и променлива част и до каква степен намаляването на относителната част на променливия капиталобхваща старите производства.

А тъкмо така се отърват романтиците. И за да не би читателят да ни заподозре в голословно обвинение на съвременните икономисти по повод грешките на един толкова «остарял» автор като Сисмонди, ще приведем малък образец от «най-новия» автор, г-н Н. — он. На с. 242 от своите «Очерци» той разсъждава за развитието на капитализма в руското брашнарсско производство. Като изтъква появата на големи парни мелници с усъвършенствувани оръдия за производство (за преустройство на мелниците от 70-те години насам са изразходвани около 100 милиона рубли) и с производителност на труда, която се е увеличила повече от два пъти, авторът характеризира описваното явление по следния начин: «брашнарското производство не се е развивало, а само се е съсредоточавало в едри предприятия»; след това разпростира тази характеристика върху всички отрасли на промишлеността» (с. 243) и прави извода, че «при всички случаи без изключение маса работници се освобождават, не намират работа (243) и че «капиталистическото производство се е развивало за сметка на народното потребление» (241). Ние питаме читателя, отличава ли се това разсъждение поне по нещо от току-що приведеното разсъждение на Сисмонди? Този «най-нов» автор констатира два факта — същите, които видяхме и от примера със Сисмонди — и се отървава и от двата тези факта със също такава сантиментална фраза. Първо, неговият пример показва, че развитието на капитализма се осъществява именно посредством средствата за производство. Това значи, че капитализмът развива производителните сили на обществото. Второ неговият пример показва, че това развитие протича именно по онзи специфичен път на противоречия, който е присъщ на капитализма: развива се производството (изразходвани са 100 милиона рубли — вътрешен пазар за продукти, реализирани чрез нелично потребление) без съответно развитие на потреблението (народната прехрана се влошава), т. е. имаме именно производство заради производството. И г-н Н. — он мисли, че това противоречие в живота ще изчезне, ако той, с наивността на старика Сисмонди, го представи само като противоречие на доктрината, само като «пагубна заблуда»: «ние забравихме за целта на производството»! Какво може да бъде по-характерно от фразата: «не се е развивало, а

само се е съсредоточавало»? Очевидно, на г-н Н. — он му е известен такъв капитализъм, при който развитието би могло да протича другояче, а не по пътя на съсредоточаването. Колко жалко, че той не ни е запознал с такъв «самобитен», непознат на цялата предшествуваша го политическа икономия капитализъм!

VI

Външният пазар като «изход от затруднението» при реализацията на свръхстойността

Следващата грешка на Сисмонди, която произтича от погрешната теория за обществения доход и продукта в капиталистическото общество, е учението за невъзможността да се реализира продуктът изобщо и свръхстойността по-специално и като последица от тази невъзможност необходимостта от външен пазар. Що се отнася до реализацията на продукта изобщо, горният анализ показва, че «невъзможността» се изчерпва с погрешното изключване на постоянния капитал и на средствата за производство. Веднъж поправена тази грешка — изчезва и «невъзможността». Но същото трябва да се каже по-специално и за свръхстойността: този анализ разяснява и нейната реализация. Няма решително никакви разумни основания да се отделя свръхстойността от целия продукт по отношение на нейната реализация. Обратното твърдение на Сисмонди (и на нашите народници) е просто резултат от неразбирането на основните закони за реализацията изобщо, от неумението да се разграничат три (а не две) части на продукта по стойност и два вида продукти по материална форма (средства за производство и предмети за потребление). Тезата, че капиталистите не могат да потребят свръхстойността, е само вулгаризирано повтаряне на недоуменията на Смит относно реализацията изобщо. Само една част от свръхстойността се състои от предмети за потребление; а другата — от средства за производство (например свръхстойността на собственика на завод за желязо). «Потреблението» на последната свръхстойност се осъществява с нейното насочване към производството; а капиталистите, произвеждащи продукт под формата на средства за производство,

сами потребяват не свръхстойността, а разменения с други капиталисти *постоянен капитал*. Поради това и народниците, мъдрувайки за невъзможността да бъде реализирана свръхстойността, трябва логически да стигнат до признаването на невъзможността да бъде реализиран и постоянният *капитал* — и по този начин преблагополучно биха се върнали при Адам. . . Разбира се, такова връщане при «бащата на политическата икономия» би било гигантски прогрес за авторите, които ни поднасят стари грешки като истини, до които «са стигнали със своя си ум». . .

А външният пазар? Не отричаме ли ние необходимостта от външен пазар за капитализма? Разбира се, не. Само че въпросът за външния пазар няма *абсолютно нищо общо с въпроса за реализацията* и опитът да се свържат те в едно цяло характеризира само романтичните пожелания да се «спре» капитализмът и романтичната неспособност да се разсъждава логично. Теорията, която разясни въпроса за реализацията, доказва това с най-голяма точност. Романтикът казва: капиталистите не могат да потребят свръхстойността и поради това трябва да я пласират в чужбина. Пита се, не дават ли капиталистите вече даром своите продукти на чужденците, или не ги ли хвърлят в морето? Продават — значи получават еквивалент; изнасят едни продукти — значи внасят други. Щом говорим за реализация на обществения продукт, ние вече с това оставяме настрана паричното обръщение и предполагаме само размяна на продукти срещу продукти, понеже въпросът за реализацията се състои тъкмо в това, да се анализира *възстановяването* на всички части на обществения продукт по стойност и по материална форма. Ето защо да започнеш да разсъждаваш за реализацията и да завършиш с това, че «продуктът ще се пласира за пари», е също тъй смешно, както ако на въпроса за реализацията на постоянния капитал в предмети за потребление се отговори: «ще се продаде». Това е просто груба логическа грешка: хората се отклоняват от въпроса за реализацията на целия обществен продукт и възприемат гледището на отделния капиталист, който освен «да продаде на чужденеца, »от нищо друго не се интересува. Да се смесва външната търговия, износът с въпроса за реализацията — това значи да се измъкваш от въпроса, като го *изместяваш* само на по-

широко поле, но без ни най-малко да го изясняваш*
 Въпросът за реализацията няма да се придвижи напред нито на йота, ако вместо пазара на една страна вземем пазара на известен комплекс от страни. Когато народниците уверяват, че външният пазар е «изход от затруднението»**., което капитализмът си създава при реализацията на продукта, с тази фраза те прикриват само печалното обстоятелство, че за тях «външният пазар» е «изход от затруднението», в което те изпадат поради неразбиране на теорията. . . Нещо повече. Теорията, свързваща външния пазар с въпроса за реализацията на целия обществен продукт, не само че показва неразбиране на тази реализация, но и съдържа освен това *крайно повърхностно разбиране на противоречията, характерни за тази реализация*. «Работниците ще потребят работната заплата, а капиталистите не могат да потребят свръхстойността.» Вникнете в тази «теория» от гледна точка на външния пазар. Откъде знаем, че «работниците ще потребят работната заплата»? На какво основание може да се мисли, че продуктите, предназначени от цялата класа на капиталистите в дадена страна за потребление на всички работници в дадената страна, ще се окажат наистина *равни по стойност на тяхната работна заплата* и ще я възстановят, че за *тези* продукти няма да бъде необходим външен пазар? Няма абсолютно никакви основания да се мисли така и в действителност това съвсем не е така. Не само продуктите (или части от продуктите), които възстановяват свръхстойността, но и продуктите, които възстановяват променливия капитал; не само продуктите, които възстановяват променливия капитал, но и продуктите, които възстановяват постоянния капитал (за който нашите «икономисти», като не помнят родството си. . . с Адам, забравят); не само продуктите, съществуващи под формата на предмети за потребление, но и продуктите, съществуващи под формата на средства за производство — всички еднакво се реализират само сред «затрудне-

* Това е толкова ясно, че дори Сисмонди е съзнавал необходимостта да се абстрахира от външната търговия при анализа на реализацията. «За да проследим по-точно тези изчисления — казва той за съответствието между производство и потребление — и да опростим въпроса, ние досега се абстрахирахме напълно от външната търговия; предполагаме изолирана нация: самото човешко общество е също такава изолирана нация и всичко, което важи за нацията без външна търговия, важи точно така и за целия човешки род» (I, 115).

** — Н.—он, с. 206.

ния», сред постоянни колебания, които все повече се засилват с нарастването на капитализма, сред бясна конкуренция, която *принуждава* всеки капиталист да се стреми към безгранично разширяване на производството, като излиза извън дадена държава и тръгва да търси нови пазари в страни, които още не са въввлечени в капиталистическото обръщение на стоките. Сега стигнахме и до въпроса, защо външният пазар е необходим за капиталистическата страна? Съвсем не защото продуктът изобщо не може да бъде реализиран при капиталистическия строй. Това е глупост. Външният пазар е необходим, защото за капиталистическото производство е *присъщ* стремежът към *безгранично* разширяване — в противоположност на всички стари начини на производство, ограничени от границите на общината, вотчината*, племето, териториалния окръг или държавата. Докато при всички стари икономически режими производството се е възобновявало всеки път в същия вид и в същите размери, в които се е развивало преди — при капиталистическия строй това възобновяване в същия вид става *невъзможно* и закон за производството става *безграничното* разширяване, вечното движение напред.**

Така че различното разбиране на реализацията (точно разбирането ѝ откъм едната страна и пълното ѝ неразбиране откъм другата от романтиците) води до два диаметрално противоположни възгледа за значението на външния пазар. За едните (романтиците) външният пазар е показател за «затруднението», което капитализмът *създава* за общественото развитие. За другите, напротив, външният пазар показва как капитализмът *премахва* затрудненията за общественото развитие, които историята е създала под формата на различни прегради: общинни, племенни, териториални, национални.***

Както виждате, разликата е само в «гледната точка». . . Да, «само»! Отликата на романтичните съдии на капитализма от другите се състои изобщо «само» в «гледната точка», «само» в това, че едните съдят отзад, а другите —

* Вотчина — в Московска Рус — родово име на едър земевладелец. Българ. ред.

** Сря. Зибер. «Давид Рикардо и т. н.». СПб. 1885, с. 466, бележката.

*** Сря. по-долу: «Rede Ueber die Frage des Freihandels» («Реч относно свободата на търговията»¹¹. Ред.)

отпред, едните — от гледна точка на онзи строй, който се разрушава от капитализма, другите — от гледна точка на онзи, който се създава от капитализма.*

Неправилното разбиране на външния пазар при романтиците обикновено се съчетава с посочване на «особеностите» на международното положение на капитализма в дадена страна, на невъзможността да се намери пазар и т. н.; всички тези аргументи се стремят да «отклонят» капиталистите от търсенето на външен пазар. Като казваме «посочване», ние се изразяваме впрочем неточно, понеже романтикът не прави фактически анализ на външната търговия на страната, на нейното постъпателно движение в областта на новите пазари, на нейната колонизация и т. н. Него съвсем не го интересува проучването на действителния процес и неговото изясняване; на него му е нужен само *моралът против този процес*. За да може читателят да се убеди в пълната тъждественост на този морал при съвременните руски романтици и при френския романтик, ще приведем примери от разсъжденията на последния. Как Сисмонди заплашва капиталистите, че няма да намерят пазар, това вече видяхме. Но той твърди не само това. Той твърди, че «световният пазар е вече достатъчно снабден» (II, 328), доказвайки невъзможността да се върви по пътя на капитализма и необходимостта да се избере друг път. . . Той уверява английските капиталисти, че капитализмът няма да може да ангажира всички работници, освобождавани от фермерското стопанство в земеделието (I, 255—256). «Онези, на които се принасят в жертва земеделците, ще намерят ли самите те някаква изгода в това? Та нали земеделците са най-непосредствените и най-сигурните потребители на английските манифактури. Прекратяването на тяхното потребление би нанесло на индустрията удар, по-гибелен, отколкото затварянето на един от най-големите външни пазари» (I, 256). Той уверява английските фермери, че те няма да могат да издържат конкуренцията на бедния полски селянин, на когото житото не му струва почти нищо (II, 257), че ги заплашва още по-страшната конкуренция на руското жито от пристанищата на Черно море. Той въз-

* Аз говоря тук само за оценката на капитализма, а не за неговото разбиране. В последното откошемме романтиците стоят, както видяхме, не по-горе от класиците.

кликва: «Американците последваха новия принцип: да произвеждат, без да преценяват въпроса за пазара (*produire sans calculer le marché*), и да произвеждат, колкото се може повече», и ето че «характерна черта на търговията на Съединените щати от единия край на страната до другия е излишъкът на всякакъв вид стоки над нуждите на погребението. . . постоянните фалити са резултат от това излишество на търговски капитали, които не могат да бъдат разменени срещу доход» (I, 455—456). Добрият Сисмонди! Какво би казал той за съвременна Америка — за Америка, която се разви толкова колосално благодарение на същия този «вътрешен пазар», който, според теорията на романтиците, трябваше «да се стеснява»!

VII *Кризата*

Третият погрешен извод на Сисмонди от възприетата от него неправилна теория на Ад. Смит е учението за кризите. От възгледа на Сисмонди, че натрупването (нарастването на производството изобщо) се определя от потреблението, и от погрешното обяснение на реализацията на целия обществен продукт (свеждан до частта на работниците и до частта на капиталистите в дохода) естествено и неизбежно произтича учението, че кризите се обясняват с несъответствието между производството и потреблението. Сисмонди изцяло се придържа именно към тази теория. Тя беше възприета и от Родбертус, който ѝ придаде леко изменена формулировка: той обяснява кризите с това, че при нарастването на производството делът на работниците в продукта се намалява, като и той също тъй неправилно, както и А. Смит, дели целия обществен продукт на работна заплата и «рента» (според неговата терминология «рентата» е свръхстойност, т. е. печалба и поземлена рента, взети заедно). Научният анализ на натрупването в капиталистическото общество* и на реализацията на продукта

* Във връзка с учението, че целият продукт в капиталистическото стопанство се състои от две части, при А. Смит и икономистите след него се среща погрешното разбиране за «натрупване на отделен капитал». Именно те учеха, че натрупването част от печалбата се изразходва изцяло за работна заплата, докато в действителност тя се изразходва: 1) за постоянен капитал и 2) за работна заплата. Сисмонди повтаря и тази грешка на класиците.

подкопа всички основи на тази теория, като посочи също че именно в епохите, предшествуващи кризите, потреблението на работниците се увеличава, че недостатъчно потребление (което било обяснявало кризите) е имало при най-различни стопански режими, а кризите са отличителен белег само на един режим — капиталистическия. Тази теория обяснява кризите с друго противоречие, именно с противоречието между обществения характер на производството (обобществено от капитализма) и частния, индивидуалния начин на присвояване. Дълбоката разлика между тези теории е на пръв поглед ясна сама по себе си, но ние трябва да се спрем по-подробно на нея, защото именно руските последователи на Сисмонди се стараят да *заличат* тази разлика и да забъркат въпроса. Двете теории за кризите, за които говорим, дават съвсем различни обяснения. Първата теория ги обяснява с противоречието между производството и потреблението на работническата класа, а втората — с противоречието между обществения характер на производството и частния характер на присвояването. Първата, след. вижда корена на явлението *извън* производството (оттук при Сисмонди напр. общите нападки срещу класиците, че игнорират потреблението, като се занимават само с производството); втората — именно в условията на производството. Накратко, първата обяснява кризите с недостатъчното потребление (*Unterconsumption*), втората с безредията в производството. И така, и двете теории, обяснявайки кризите с *противоречието* в самия стопански строй, се различават напълно в посочването на това противоречие. Но пита се: отрича ли втората теория факта, че има противоречие между производството и потреблението, факта, че има недостатъчно потребление? *Разбира се, не.* Тя напълно признава този факт, но му отрежда съответното, подчинено място като факт, който се отнася само до едното подразделение на цялото капиталистическо производство. Тя учи, че този факт не може да обясни кризите, предизвикани от друго, по-дълбоко, основно противоречие на съвременната стопанска система, а именно от противоречието между обществения характер на производството и частния характер на присвояването. Поради това, какво да се каже за хората, които, придържайки се всъщност към първата теория, се прикриват

с позовавания на това, как представителите на втората констатираат противоречието между производството и потреблението? Очевидно, тези хора *не са вникнали* в основата на отликата между двете теории и не са разбрали както трябва втората теория. Към тези хора спада напр. г-н Н.—он (да не говорим за г-н В. В.). Тяхната принадлежност към последователите на Сисмонди беше вече посочена в нашата литература от г-н Туган-Барановски («Промышленные кризисы», с. 477, със странната уговорка относно г-н Н.—он: именно («както изглежда»). Но г-н Н.—он, като разсъждава за «стесняването на вътрешния пазар» и за «спадането на народната потребителна способност» (централните точки в неговите възгледи), се позовава все пак на представителите на втората теория, които *констатираат* факта, че има противоречие между производството и потреблението, факта, че има недостатъчно потребление. Ясно е, че такива позовавания показват само характерната изобщо за този автор способност да привежда неуместни цитати и нищо повече. Напр. всички читатели, които са запознати с неговите «Очерци», помнят, разбира се, неговия «цитат», че «работниците като купувачи на стока са важни за пазара, но капиталистическото общество се стреми да ги ограничи с минимума на цената като продавачи на собствената си стока — работната сила» («Очерки», с. 178), помнят също така, че г-н Н.—он иска да изведе оттук и «стесняването на вътрешния пазар» (ib., с. 203 и др.), и кризите (с. 298 и др.). Но привеждайки този цитат (който не доказва нищо, както разяснихме), нашият автор отгоре на това *изпуска края* на онази извадка, от която е взет неговият цитат. Този цитат представлява забележка, *вмъкната в ръкописа* на II отдел на II том на «Капиталът». Тази забележка е била *вмъкната*, «за да бъде по-късно развита по-обстойно», и издателят на ръкописа я е поставил в бележка под текста. *След приведените думи в забележката се казва*: «Обаче всичко това спада вече към следващия отдел»* — т. е. към трети отдел. А какво представлява третият отдел? Това е именно отделът, който съдържа критика на теорията на А. Смит за двете части на целия обществен продукт (заедно с приведения по-горе

* «Das Kapital», II. Band, S. 304 («Капиталът». Т. II, с. 304. Ред.). Руски превод, с. 232⁴⁶. Курсивът е наш.

отзив за Сисмонди) и анализ на «възпроизводството и обръщението на целия обществен капитал», т. е. на реализацията на продукта. И така, в потвърждение на своите възгледи, които повтарят Сисмонди, нашият автор цитира бележка, която спада «само към отдела», опровергаващ Сисмонди: «само към отдела», в който е показано, че капиталистите *могат* да реализират свръхстойност и че вмъкването на външната търговия в анализа на реализацията е нелепост. . .

Друг опит да се заличи отликата между двете теории и да се защити старият романтичен боклук с позоваване на най-новите учения се съдържа в статията на Ефруси. След като привежда теорията за кризите на Сисмонди, Ефруси посочва нейната погрешност («Р. Б.», кн. 7, с. 162). Неговите твърдения са крайно неясни и противоречиви. От една страна, той повтаря доводите на противоположната теория, като казва, че националното търсене не се изчерпва с предметите за непосредствено потребление. От друга страна, той твърди, че обяснението на кризите от Сисмонди «посочва само едно от многото обстоятелства, които затрудняват разпределението на националното производство съобразно с търсенето на населението и покупателната му способност». Следователно канят читателя да мисли, че обяснението на кризите се състои именно в «разпределението» и че грешката на Сисмонди се ограничава с непълното посочване на причините, които затрудняват това разпределение! Но главното не е в това. . . «Сисмонди — казва Ефруси — не се е спрял на приведеното по-горе обяснение. Още в 1-вото издание на «Nouv. Princip.» намираме дълбоко поучителната глава, озаглавена «De la connaissance du marché*». В тази глава Сисмонди ни разкрива основните причини за нарушаването на равновесието между производството и потреблението (забележете това!) с такава яснота, каквато по този въпрос срещаме само при малцина икономисти» (ib.). И след като привежда цитати, че фабрикантът не може да познава пазара, Ефруси заявява: «Почти същото казва и Енгелс» (с. 163) — следва цитат, че фабрикантът не може да познава търсенето. След като привежда после още цитати относно «другите пречки за

* — «За познаването на пазара». Ред.

установяване на равновесие между производството и потреблението» (с. 164), Ефруси уверява, че «в тях се дава същото обяснение на кризите, което все повече става господстващо»! Дори нещо повече: Ефруси намира, че «по въпроса за причините на народностопанските кризи можем с пълно право да гледаме на Сисмонди като на родоначалник на възгледите, които по-късно се развиват последователно и по-ясно» (с. 168).

Но с всичко това Ефруси показва своето пълно неразбиране на въпроса! Какво представляват кризите? — Свръхпроизводство, производство на стоки, които не могат да бъдат реализирани, не могат да намерят търсене. Щом стоките не могат да намерят търсене, значи фабрикантът, който ги е произвеждал, не е познавал търсенето. Пита се сега: няма да се посочи това условие за възможността на кризите значи да се даде обяснение на кризите? Нима Ефруси не е разбирал разликата между посочването на възможността и обяснението на необходимостта на явлението? Сисмонди казва: кризите са възможни, понеже фабрикантът не познава търсенето; те са необходими, понеже в капиталистическото производство не може да има равновесие между производството и потреблението (т. е. продуктът не може да бъде реализиран). Енгелс казва: кризите са възможни, понеже фабрикантът не познава търсенето; те са необходими съвсем не защото продуктът изобщо не може да бъде реализиран. Това не е вярно: продуктът може да бъде реализиран. Кризите са необходими, понеже колективният характер на производството влиза в противоречие с индивидуалния характер на присвояването. И ето че се намира икономист, който уверява, че Енгелс казва «почти същото»; че Сисмонди дава «същото обяснение на кризите»! «Поради това учудва ме — пише Ефруси, — че г-н Туган-Барановски. . . е пропуснал най-важното и най-ценното в учението на Сисмонди» (с. 168). Но г-н Туган-Барановски не е пропуснал нищо*. Напротив, той най-точно е посочил основното противоречие, до което свежда работата новата теория (с. 455 и др.) и е изяснил значението на Сисмонди, който е посочил по-

* В «Развитието на капитализма» (с. 16 и 19) (вж. Съч. Т. 3, глава 1, §VI. *Ред.*) аз вече отбелязах неточностите и грешките при г-н Туган-Барановски, които по-късно го доведоха до пълно преминаване в лагера на буржоазните икономисти. (Бележка на автора към изданието от 1908 г. *Ред.*)

ряно противоречието, проявяващо се в кризите, но не е съумял да му даде правилно обяснение (с. 457: преди Енгелс Сисмонди е посочил, че кризите произтичат от съвременната организация на стопанството; с. 491: Сисмонди излага условията за възможността на кризите, но «не всяка възможност се осъществява на практика»). А Ефрусси никак не е вникнал в това и като струпва всичко накуп, се «учудва», че при него се получава бъркотия! «Ние наистина — казва икономистът от «Русск. Богатство» — не намираме при Сисмонди изразите, които сега са получили общо право на гражданственост, като «анархия на производството», «липса на планомерност (Planlosigkeit) в производството», но същността, която се крие под тези изрази, при него е отбелязана съвсем ясно» (с. 168). С каква лекота най-новият романтик реставрира някогашния романтик! Въпросът се свежда до разлика в думите! Същност въпросът се свежда до това, че Ефрусси не разбира думите, които повтаря. «Анархия на производството», «липса на планомерност в производството» — за какво говорят тези изрази? За противоречието между обществения характер на производството и индивидуалния характер на присвояването. И ние питаме всеки, който е запознат с разглежданата икономическа литература: при знава ли това противоречие Сисмонди или Родбертус? Извеждат ли те кризите от това противоречие? Не, не ги извеждат и не са могли да ги извеждат, защото *ниито един от тях изобщо не е разбирал това противоречие*. Самата идея, че критиката на капитализма не може да се основава върху фразите за общо благополучие*, или за неправилността на «обръщението, предоставено само на себе си»**, а трябва да се основава върху характера на еволюцията на производствените отношения — им е била абсолютно чужда.

Ние напълно разбираме защо нашите руски романтици полагат всички усилия, за да заличат разликата между

* Cf. Sismondi, l. c., I, 8 (срв. Сисмонди, на цитираното място, I, 8. *Ред.*)

** Родбертус. Тук му е мястото да отбележим, че Бернщайн, реставрирайки изобщо предрасъдъците на буржоазната икономия, внесе бъркотия и по този въпрос, като твърди, че Марксовата теория за кризите не се отличавала чак толкова от Родбертусовата («Die Voraussetzungen etc.» Stuttg. 1899, S. 67) («Предпоставките и т. н.», Щутгарт, 1899, с. 67. *Ред.*), и че Маркс си противоречи, като признава за последна причина на кризите ограничеността на потреблението на масите. (Забележка на автора към изданието от 1908 г. *Ред.*)

двете посочени теории за кризите. То е, защото с посочените теории най-непосредствено, най-тясно са свързани принципино различни отношения към капитализма. И наистина, ако обясняваме кризите с невъзможността да се реализират продуктите, с противоречието между производството и потреблението, с това стигаме до отричане на действителността, на годността на пътя, по който върви капитализмът, обявяваме го за «погрешен» път и започваме да търсим «други пътища». Като извеждаме кризите от това противоречие, ние трябва да мислим, че колкото повече се развива то, *толкова по-труден* е изходът от противоречието. И ние видяхме как Сисмонди с най-голяма наивност изказва именно това мнение, твърдейки, че ако капиталът се натрупва бавно, това още може да се понесе; но ако се натрупва бързо, това става непоносимо. — Обратно, ако обясняваме кризите с противоречието между общественя характер на производството и индивидуалния характер на присвояването, с това признаваме действителността и прогресивността на капиталистическия път и отхвърляме търсенето на «други пътища» като безсмислен романтизъм. С това признаваме, че колкото повече се развива това противоречие, *толкова по-лесен* е изходът от него и че изходът е именно в развитието на дадения строй.

Както вижда читателят, и тук срещаме разлика в «гледните точки» . . .

Напълно естествено е, че нашите романтици търсят теоретични потвърждения на своите възгледи. Напълно естествено е, че тези търсения ги довеждат до стария боклук, който Западна Европа много отдавна е изхвърлила. Напълно естествено е, че чувствайки това, те се опитват да реставрират този боклук, като ту разкрасяват романтиците от Западна Европа, ту прокарват романтизма под знамето на неуместни и преиначени цитати. Но те жестоко се заблуждават, ако мислят, че подобна контрабанда ще остане неразкрита.

Завършвайки с това изложението на *основната* теоретична доктрина на Сисмонди и на най-главните теоретични изводи, които той е направил от нея, трябва да направим малко допълнение, което се отнася пак до Ефруси. В друга своя статия за Сисмонди (продължение на първата) той казва: «Още по-интересни (в сравнение с учението за

дохода от капитала) са възгледите на Сисмонди за различните видове доходи» («Р. Б.», кн. 8, с. 42). Сисмонди, значи, също както и Родбертус, дели националния доход на две части: «едната постъпва при собствениците на земята и на оръдията за производство, другата — при представителите на труда» (ib.). Следват цитати, в които Сисмонди говори за такова делене не само на националния доход, но и на целия продукт: «Годишното производство, или резултатът от всички работи, извършени от народа през годината, също се състои от две части» и т. н. («N. Princ.» I, 105, цит. в «Р. Б.», кн. 8, с. 43). «Цитираните места — заключава нашият икономист — доказват ясно, че Сисмонди е напълно усвоил (!) същата класификация на народния доход, която при най-новите икономисти играе толкова важна роля, а именно деленето на народния доход на доход, основан върху труда, и на нетрудов доход — *arbeitsloses Einkommen*. Макар че, общо казано, възгледите на Сисмонди по въпроса за дохода не винаги са ясни и определени, в тях все пак прозира съзнаването на разликата, съществуваща между частностопанския и народностопанския доход» (с. 43).

Цитираното място — ще кажем на това ние — доказва ясно, че Ефруси напълно е усвоил мъдростта на германските учебници, но въпреки това (а може би именно благодарение на това) съвсем не е забелязал теоретичната трудност на въпроса за националния доход за разлика от индивидуалния. Ефруси се изразява много непредпазливо. Видяхме, че в първата половина на своята статия той нарича «най-нови икономисти» теоретиците от една определена школа. Читателят ще бъде в правото си да помисли, че и този път става дума за същите. А всъщност авторът подразбира тук нещо съвсем друго. Като най-нови икономисти сега фигурират вече германските катедърсоциалисти⁶⁷. Защитата на Сисмонди се състои в това, че авторът сближава неговата теория с тяхното учение. А в какво се състои учението на тези «най-нови» авторитети на Ефруси? — В това, че националният доход се дели на две части.

Но това е учението на Ад. Смит, а съвсем не на «най-новите икономисти»! Разделяйки дохода на работна заплата, печалба и рента (кн. I, гл. VI на «Богатството на народите»; кн. II, гл. II), А. Смит противопоставя последните

две на първото именно като нетрудов доход, като нарича и двете удръжка от труда (кн. I, гл. VIII) и оспорва мнението, че печалбата е все същата работна заплата за един своеобразен труд (кн. I, гл. VI). И Сисмонди, и Родбертус, и «най-новите» автори на немските учебници просто повтарят това учение на Смит. Разликата между тях е само тази, че А. Смит е съзнавал, че не напълно успява да отдели националния доход от националния продукт; съзнавал е, че изпада в противоречие, като изхвърля от последния постоянния капитал (според съвременната терминология), който той обаче включва в единичния продукт. А «най-новите» икономисти, повтаряйки грешката на А. Смит, придаваха на неговото учение само по-натруфена форма («класификация на националния доход») и изгубваха съзнаването на противоречието, пред което се е спрял А. Смит. Това са методи може би учени, но съвсем не научни.

VIII

Капиталистическата рента и капиталистическото свръхнаселение

Продължаваме прегледа на теоретичните възгледи на Сисмонди. Ние вече разгледахме всички негови основни възгледи — онези, които го отличават от всички други икономисти. По-нататъшните или не играят толкова важна роля в общото му учение, или са извод от предишните.

Ще отбележим, че Сисмонди също както и Родбертус не споделя Рикардовата теория за рентата. Без да развива своя собствена теория, той се старае да подрони учението на Рикардо със съображения повече от слаби. Тук той изпква като чист идеолог на дребния селянин; той не толкова опровергава Рикардо, колкото отхвърля изобщо пренасянето на категориите на стоковото стопанство и на капитализма в земеделието. И в двата случая неговото схващане е крайно характерно за романтика. Гл. XIII от 3-та книга* е посветена на «теорията на г-н Рикардо за

* Характерна е и самата система на изложението: 3-та книга разглежда въпроса за «териториалното богатство» (richesse territoriale), поземленото богатство, т. е. за земеделието. Следващата, 4-та книга е «за търговското богатство» (de la richesse commerciale) — за промишлеността и търговията. Като че ли поземленият продукт и самата земя не стават също стока при господството на

рентата от земята». След като заявява веднага, че доктрината на Рикардо е в пълно противоречие с неговата собствена теория, Сисмонди привежда такива възражения: общо равнище на печалбата (върху което е изградена теорията на Рикардо) не се установява никога, свободно преместване на капитала в земеделието няма. В земеделието трябва да се разглежда вътрешната ценност на продукта (*la valeur intrinsèque*), която не зависи от колебанията на пазара и предоставя на притежателя «чист продукт» (*produit net*), «труда на природата» (I, 306). «Трудът на природата е сила, източник на чистия продукт на земята, разглеждан в неговата вътрешна стойност» (*intrinsèquement*) (I, 310). «Ние разглеждахме рентата (*le fermage*), или по-точно, чистия продукт като произхождащ непосредствено от земята в полза на собственика; той не отнема никаква част нито от фермера, нито от потребителя» (I, 312). И това повтаряне на старите физиократски предразсъдъци завършва още и с морал: «Изобщо в политическата икономия трябва да се пазим (*se défier*) от абсолютни предположения, така както и от абстракции» (I, 312)! В такава «теория» няма дори и какво да се разглежда, понеже една мъничка забележка на Рикардо против «труда на природата» е повече от достатъчна*. Това е просто отказване да се прави анализ и гигантска крачка назад в сравнение с Рикардо. Най-нагледно и тук се проявява романтизмът на Сисмонди, който бърза да осъди дадения процес, боейки се да се докосне до него с анализ. Забележете, че той не отрича факта, че]

индустриализма! Поради това между двете тези книги липсва и съответствие. Промислеността се разглежда само в капиталистическата ѝ форма, съвременна на Сисмонди. А земеделието се описва като най-пъстро изброяване на всякакви системи на експлоатация на земята; експлоатация патриархална, робска, изполичарска, ангарийна, оброчна, фермерска, емфитевтична (предаване във вечно наследствена аренда). В резултат — пълна бъркотия: авторът нито дава историята на земеделието, тъй като всички тези «системи» не са свързани помежду си, нито прави анализ на земеделието в капиталистическото стопанство, въпреки че последното е същинският предмет на неговото съчинение и въпреки че за промислеността той говори само в капиталистическата ѝ форма.

* Рикардо. Сочинения, превод Зибера, с. 35: «Нима природата не прави нищо за човека в манифактурната промисленост? Нима силите на вятъра и на водата, които привеждат в действие нашите машини и оказват помощ на мореплаването, нямат никакво значение? Налягането на атмосферата и пъргавината на парата, чрез които ние привеждаме в движение най-чудни машини — нима това не са дарове на природата? Да не говорим за действието на топлината, която разглежда и разтопява металите, и за участието на въздуха в процесите на боядисването и ферментирането, няма нито един отрасъл на манифактурата, в който природата да не оказва помощ на човека, и при това помощ безплатна и щедрa.»

делието в Англия се развива капиталистически, че селяните се заместват от фермери и надничари, че на континента работите се развиват в същата посока. Той просто обръща гръб на тези факти (които е бил длъжен да разгледа, когато разсъждава за капиталистическото стопанство), като предпочита сантименталните приказки, че системата на патриархалната експлоатация на земята била за предпочитане. Точно така постъпват и нашите народници: никой от тях не се и опитва да отрича факта, че стоковото стопанство прониква в земеделието, че то не може да не предизвика радикално изменение в обществения характер на земеделието — но същевременно никой, когато разсъждава за капиталистическото стопанство, не поставя въпроса за нарастването на търговското земеделие, предпочитайки да се отървава със сентенции за «народното производство». Тъй като тук засега се ограничаваме с разбора на теоретичната икономия на Сисмонди, по-подробното запознаване с тази «патриархална експлоатация» отлагаме за по-нататък.

Друг теоретичен пункт, около който се върти изложението на Сисмонди, е учението за населението. Ще отбележим отношението на Сисмонди към теорията на Малтус и към излишното население, създавано от капитализма.

Ефрусси уверява, че Сисмонди е съгласен с Малтус само в това, че населението може да се размножава извънредно бързо, което е източник на извънредно големи страдания. «По-нататък те са пълни антиподи. Сисмонди поставя целия въпрос за населението на социално-историческа почва» («Р. Б.», кн. 7, с. 148). И в тази формулировка Ефрусси замазва напълно характерното схващане на Сисмонди (именно дребнобуржоазно) и неговия романтизъм.

Какво значи да «поставя въпроса за населението на социално-историческа почва»? Това значи да се изследва закона за населението при всяка историческа стопанска система поотделно и да се изследва връзката и съотношението му с дадената система. Каква система изследва Сисмонди? Капиталистическата. И така, сътрудникът на «Русск. Богатство» смята, че Сисмонди изследва капиталистическия закон за населението. В това твърдение има частица истина, но само *частица*. А тъй като Ефрусси не е и мислил да разглежда какво липсва на Сисмонди в неговите раз-

съждения за населението и тъй като Ефрусси твърди, че «Сисмонди тук е предшественик на най-бележитите най-нови икономисти»* (с. 148) — в резултат се получава съвсем същото разкрасяване на дребнобуржоазния романтик, каквото видяхме по въпроса за кризите и за националния доход. В какво се състои сходството по тези въпроси между учението на Сисмонди и новата теория? В това, че Сисмонди посочва противоречията, присъщи на капиталистическото натрупване. Ефрусси е отбелязал това сходство. В какво се състои разликата между Сисмонди и новата теория? Първо, в това, че той нито на йота не е придвижил напред научния анализ на тези противоречия и в някои отношения е направил дори крачка назад в сравнение с класиците — 2-ро, в това, че той прикрива неспособността си да анализира (отчасти нежеланието си да прави анализ) с дребнобуржоазния морал за необходимостта да се съобразяват националният доход с разхода, производството с потреблението и т. н. Ефрусси *не е отбелязал* тази разлика по нито един от посочените пунктове и с това е представил съвсем неправилно истинското значение на Сисмонди и неговото отношение към най-новата теория. Съвсем същото виждаме и по дадения въпрос. Сходството на Сисмонди с най-новата теория и тук се ограничава с *посочване на противоречието*. Разликата и тук се състои в липсата на научен анализ и в дребнобуржоазния морал вместо такъв анализ. Ще поясним това.

Последица от развитието на капиталистическата машинна индустрия от края на миналия век беше образуването на излишно население и пред политическата икономия застана задачата да обясни това явление. Малтус се опитва, както е известно, да го обясни с естественоисторически причини, отричайки напълно неговия произход от известен, исторически определен строй на общественото стопанство и затваряйки напълно очи пред противоречията, разкривани от този факт. Сисмонди посочва тези противоречия и изместването на населението от машините. В това посочване е неговата неоспорима заслуга, защото в онази

* Впрочем правим уговорката, че не можем да знаем със сигурност кой фигурира тук при Ефрусси като «най-бележит най-нов икономист», дали представител на известна, безусловно чужда на романтизма школа, или автор на най-дебел хандбук?

епоха, когато е писал, такова посочване е било нещо ново. Но да видим как той се е отнесъл към този факт.

В 7-а глава от 7-а книга («За населението») се говори специално «за населението, станало излишно вследствие изобретяването на машините». Сисмонди констатира, че «машините изместват хората» (р. 315, II, VII), и тутакси поставя въпроса, дали изобретяването на машините е изгода за нацията или нещастие? Ясно е, че «разрешаването» на този въпрос за всички страни и времена изобщо, а не за капиталистическа страна се състои в най-безсъдържателна баналност; изгода е тогава, когато «търсенето на потребление превишава средствата за производство в ръцете на населението» (*les moyens de produire de la population*) (II, 317), и бедствие — «когато производството е напълно достатъчно за потреблението». С други думи: констатирането на противоречието служи при Сисмонди само като повод за разсъждения за някакво си абстрактно общество, в което вече няма никакви противоречия и към което е приложим моралът на пресметливия селянин! Сисмонди не се и опитва да анализира това противоречие, да разгледа как то се създава, до какво води и т. н. в даденото капиталистическо общество. Не, той използва това противоречие само като материал за нравственото си негодуване против това противоречие. Цялото по-нататъшно съдържание на главата не дава абсолютно нищо по дадения теоретичен въпрос, а се изчерпва с оплаквания, жалби и невинни пожелания. Изместваните работници били потребители. . . стеснява се вътрешният пазар. . . що се отнася до външния, светът е вече достатъчно снабден. . . умереното благосъстояние на селяните би гарантирало по-добре пласирането. . . няма по-поразителен, поужасяващ пример от Англия, следвана от държавите на континента — ето какви сентенции изказва Сисмонди, вместо да анализира явлението! Неговото отношение към предмета е съвсем същото, каквото е и отношението на нашите народници. Народниците също се ограничават само с констатиране на факта, че има излишно население, и използват този факт само за оплаквания и жалби против капитализма (срв. Н.—он, В. В. и т. н.). Както Сисмонди дори не се и опитва да анализира какво е взаимоотношението между нуждите на капиталистическото производ-

ство и това излишно население, така и народниците никога не са си и поставяли подобен въпрос.

Пълната неправилност на подобен метод беше изяснена от научния анализ на това противоречие. Този анализ установи, че излишното население, което представлява без съмнение противоречие (наред с излишното производство и излишното потребление) и необходим резултат от капиталистическото натрупване, същевременно е и *необходима съставна част* на капиталистическия механизъм*. Колкото повече се развива едрата индустрия, на толкова по-големи колебания е изложено търсенето на работници в зависимост от кризите или от периодите на разцвет в цялото национално производство или във всеки отделен негов отрасъл. Тези колебания са закон за капиталистическото производство, което *не би могло да съществува*, ако нямаше излишно население (т. е. надхвърля *средното* търсене на работници от капитализма), готово всеки момент да достави работна ръка за всеки отрасъл на промишлеността или за всяко предприятие. Анализът показва, че излишно население се образува във всички отрасли на промишлеността, където изобщо прониква капитализмът — и в земеделието точно така, както и в промишлеността — и че излишното население съществува в различни форми. Главните форми са три** : 1) *Текущо свръхнаселение*. Към него спадат незаетите работници в промишлеността. С развитието на промишлеността по необходимост се увеличава и техният брой. 2) *Скрито свръхнаселение*. Към него спада селското население, което загубва стопанството си с раз-

* Доколкото ни е известно, това схващане за излишното население е изказано за пръв път от Енгелс в «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» (1845) («Положението на работническата класа в Англия». *Ред.*). След като описва обикновения промишлен цикъл на английската промишленост, авторът казва:

«Оттук следва, че английската промишленост трябва да има по всяко време, с изключение на кратките периоди на най-голям разцвет, незаета резервна армия от работници, за да има възможност да произвежда маса стоки, искани от пазара през най-оживените месеци. Тази резервна армия се разширява или свива в зависимост от състоянието на пазара, която дава работа на по-голямата или по-малка част от нейните членове. И макар в момент на най-голямо оживление на пазара земеделските окръзи и промишлените отрасли, засегнати най-слабо от общия разцвет, дават временно на манифактурите известен брой работници, те са изцяло малцинство и също тъй принадлежат към резервната армия, с единствената разлика, че е бил нужен именно бърз разцвет, за да се разкрие тяхната принадлежност към тази армия.»¹⁰

В последните думи е важно да се отбележи отнасянето към резервната армия на част от *земеделското* население, което временно се насочва към промишлеността. Това е именно онуй, което по-късната теория нарече *скрита* форма на излишното население (вж. «Капиталът» на Маркс)¹¹.

** Срв. Зибер. «Давид Рикардо и т. д.», с. 552—553, СПб. 1885.

витнето на капитализма и не намира неземеделски занятия. Това население винаги е готово да достави работна ръка за всякакви предприятия. 3) *Застойно свръхнаселение*. То е заето «във висша степен неправилно»⁶⁰, при условия, които са под обикновеното равнище. Тук спадат главно работещите в къщи за фабрикантите и за магазините както селски жители, така и градски. Именно съвкупността от всички тези слоеве от населението съставя и *относително излишното население*, или *резервната армия*. Последният термин показва ясно за какво население става дума. Това са работници, които са необходими на капитализма за възможно разширяване на предприятията, но които никога не могат да бъдат заети постоянно.

Следователно и по този въпрос теорията е стигнала до извод, който е диаметрално противоположен на извода на романтиците. За последните излишното население означава невъзможност на капитализма или «погрешност» на същия. А всъщност е точно обратното: излишното население, като необходимо допълнение на излишното производство, е необходима принадлежност на капиталистическото стопанство, *без която то не би могло нито да съществува, нито да се развива*. Ефруси и тук е представил работата съвсем неправилно, като е премълчал това положение на най-новата теория.

Простото съпоставяне на двете посочени схващания е достатъчно, за да се прецени към кое от тях се присъединяват нашите народници. Изложената по-горе глава от Сисмонди би могла да фигурира с пълно право в «Очерци за нашето следреформено обществено стопанство» на г-н Н.—он.

Като констатираме образуването на излишно население в следреформена Русия, народниците никога не са поставяли въпроса за нуждите на капитализма от резервна армия на работниците. Биха ли могли да бъдат построени железопътните линии, ако не се образуваше постоянно излишно население? Защото известно е, че търсенето на такъв вид труд се колебае силно по години. Би ли могла да се развива промишлеността без това условие? (През периоди на трескава работа тя има нужда от маса строителни работници за новостроящите се фабрики, здания, складове и т. н. и за всякакъв вид спомагателна надничарска работа,

която съставлява по-голямата част от така наречените сезонни неземеделски поминъци.) Би ли могло без това условие да се създаде капиталистическо земеделие в нашите покрайнини, което се нуждае от стотици хиляди и милиони надничари, като колебанията в търсенето на този труд, както е известно, са прекомерно големи? Би ли могло да съществува — без да се образува излишно население — феноменално бързото изсичане на горите от предприемачите-дърводобивници за нуждите на фабриките? (Дърводобивът също спада към най-зле платените и най-зле уредените работи, както и другите форми на труда на селските жители за капиталистите). Би ли могла без това условие да се развие в градовете и селата системата на даване работа за в къщи от търговци, фабриканти и магазини, която е толкова разпространено явление при така наречените кустарни производства? Във всички тези отрасли на труда (които се развиха главно след реформата) колебанията в търсенето на наеман труд са извънредно големи. Но работата е там, че размерът на колебанията на такова търсене определя размера на излишното население, *налагано* от капитализма. Икономистите-народници никъде не са показали, че им е известен този закон. Ние не възнамеряваме, разбира се, да се впускате тук в анализиране на тези въпроси по същество*. Това не влиза в нашата задача. Предмет на нашата статия е западноевропейският романтизъм и отношението му към руското народничество. И в случая това отношение се оказва същото, както във всички предишни: по въпроса за излишното население народниците стоят изцяло на гледната точка на романтизма, която е диаметрално противоположна на гледната точка на най-новата теория. Капитализмът не ангажира освобождавателните работници, казват те. Значи, той е невъзможен, «погрешен» и т. н. Това още съвсем не «значи». Противоречието не е невъзможност (Widerspruch не е същото, каквото е Widersinn). Капиталистическото натрупване, това същинско производство заради производството, е също противоречие. Но това не му пречи да съществува и да

* Заговя не засягаме тук доста оригиналното обстоятелство, че основание за народниците-икономисти да не вземат под внимание всички тези твърде многобройни работници е липсата на регистрация на последните.

бъде закон за определена стопанска система. Същото трябва да се каже и за всички други противоречия на капитализма. Приведеното народническо разсъждение «значи» само, че сред руската интелигенция е пуснал дълбоки корени порокът да се отървава от всички тези противоречия с фрази.

И така Сисмонди не дава абсолютно нищо за *теоретичното анализиране* на свръхнаселението. Но как той гледа на него? Неговият възглед се създава от оригинално съчетаване на дребнобуржоазните симпатии и малтусианството. «Големият порок на съвременната социална организация — казва Сисмонди — е, че бедният никога не може да знае на какво търсене на труда може да разчита» (II, 261), и Сисмонди въздиша по времената, когато «селският обущар» и дребният селянин знаеха точно доходите си. «Колкото повече беднякът е лишен от всякаква собственост, толкова повече е изложен на опасността да сгреша относно дохода си и да съдействува за създаването на такова население (*contribuer à accroître une population. . .*), което, след като не е в съответствие с търсенето на труда, няма да намери средства за живот» (II, 263—264). Виждате ли: на този идеолог на дребната буржоазия не му стига, че би желал да спъне цялото обществено развитие заради запазването на патриархалните отношения на полудивото население. Той е готов да предписва каквото щете осакатяване на човешката природа, стига то да служи за запазване на дребната буржоазия. Ето още няколко извадки, които не оставят никакво съмнение относно последния пункт:

Всекиседмичното разплащане във фабриката с полупроселия работник го е научило да не гледа на бъдещето по-далеч от следващата събота: «в него са притъпени по този начин нравствените качества и чувството на симпатия» (II, 266), състоящи се, както ще видим сега в «съпружеско благоразумие!». . . — «неговото семейство ще става толкоз по-многобройно, колкото повече то е в тежест на обществото; и нацията ще страда (*gémira*) под натиска на населението, което не е приведено в съответствие (*disproportionnée*) със средствата за неговата издръжка» (II, 267). Запазване на дребната собственост на всяка цена — ето лозунга на Сисмонди, — дори с цената на понижаване жизненото равнище и на извращаване на човешката при-

рода! И Сисмонди, след като е поговорил с вида на държавник кога е «желателно» нарастване на населението, посвещава специална глава на нападките срещу религията, че не осъжда «неблагоуразумните» бракове. Щом само е засегнат неговият идеал — дребният буржоа, Сисмонди става по-голям малтусианец от самия Малтус. «Децата, които се раждат само за сиромашия — поучава Сисмонди религията, — се раждат също така и само за порок. . . Невежеството по въпросите на социалния строй ги е заставило (представителите на религията) да зачеркнат целомъдрието от списъка на добродетелите, присъщи на брака, и е било една от онези постоянно действащи причини, които разрушават съответствието, установяващо се естествено между населението и неговите средства за съществуване» (II, 294). «Религиозният морал трябва да учи хората, че след като възобновят семейството, те са не по-малко длъжни да живеят целомъдрено с жените си, отколкото ергените с жените, които не им принадлежат» (II, 298). И Сисмонди, който изобщо претендира не само за званието теоретик-икономист, но и за званието мъдър администратор, веднага пресмята, че за «възобновяване на семейството» се искат «общо взето три раждания», и съветва правителството «да не мами хората с надеждата за независимо положение, което дава възможност да се създава семейство, след като тази измамна институция (*cet établissement illusoire*) ще ги остави на произвола на страданията, мизерията и смъртността» (II, 299). «Когато социалната организация не отделяше трудещата се класа от класата, притежаваща каква да е собственост, беше достатъчно само общественото мнение за предотвратяване бича (*le fléau*) на крайната бедност. За земеделеца — продажбата на наследството от неговите предци, за занаятчията — разпиляването на мъничкия му капитал винаги съдържат нещо срамно. . . Но при съвременния строй на Европа. . . хората, осъдени никога да нямат никаква собственост, не могат да чувствуват никакъв срам от превръщането им в просяци» (II, 306—307). Трудно е да се изразят по-релефно тъпотата и коравосърдечието на дребния собственик! Сисмонди тук се превръща от теоретик в практически съветник, проповядващ онзи морал, който, както е известно, френският селянин следва с такъв успех. Това е не

само Малтус, но отгоре на това и Малтус, скроен нарочно по мярката на дребния буржоа. Като четеш тези глави от Сисмонди, неволно си спомняш страстно гневните нападки на Прудон, който доказва, че малтусианството е проповядване на съпружеската практика. . . на някакъв противоестествен порок.*

IX

Машините в капиталистическото общество

С въпроса за излишното население е свързан и въпросът за значението на *машините* изобщо.

Ефрусси разсъждава усърдно за «блестящите бележки» на Сисмонди относно машините, за това, че «да бъде смятан той за противник на техническите усъвършенствувания е несправедливо» (кн. 7, с. 155), че «Сисмонди не е бил враг на машините и изобретенията» (с. 156). «Сисмонди нееднократно подчертава мисълта, че не машините и изобретенията сами по себе си са вредни за работническата класа, а че те стават такива само поради условията в съвременното стопанство, при което нарастването на производителността на труда не води нито до увеличаване на потреблението на работническата класа, нито до намаляване на работното време» (с. 155).

Всички тези твърдения са напълно правилни. И все пак *тази* оценка за Сисмонди показва забележително релефно как народникът абсолютно не е успял да *разбере романтика*, да разбере присъщата на романтизма *гледна точка* за капитализма и нейната радикална отлика от гледната точка на научната теория. Народникът не е и могъл да го разбере, защото самото народничество не е отишло подалеч от романтизма. Но ако посочването от Сисмонди на противоречивия характер на капиталистическото използване на машините е било голям прогрес през 1820-те години, да се ограничаваме днес с подобна примитивна критика и да не разбираме дребнобуржоазната ѝ ограниченост е вече съвсем непростимо.

* Вж. приложението към руския превод на «Опит за населението» от Малтус. (ревод на Бибиков, СПб, 1868). Откъс от съчинението на Прудон «За справедливостта».

В това отношение (т. е. по въпроса за разликата между учението на Сисмонди и най-новата теория)* Ефруси държи твърдо на своето. Той не умее дори да постави въпроса. След като посочва, че Сисмонди е виждал противоречието, той се задоволява с това, като че ли историята не е показвала най-различни методи и начини за критикуване противоречията на капитализма. Като казва, че Сисмонди е смятал за вредни машините не сами по себе си, а заради техните действия при дадения социален строй, Ефруси дори не забелязва каква примитивна, повърхностно-сентиментална гледна точка прозира вече в самото това разсъждение. Сисмонди наистина разсъждава: вредни ли са машините или не са вредни? И «разрешава» въпроса със сентенцията: машините са полезни само тогава, когато производството се съобразява с потреблението (срв. цитатите в «Р. Б.», кн. 7, с. 156). След всичко изложено по-горе не е нужно да доказваме тук, че подобно «разрешаване» не е нищо друго освен заменяне на научния анализ на капитализма с дребнобуржоазна утопия. Сисмонди не може да бъде обвинен, че не е направил такъв анализ. За историческите заслуги се съди не по това, какво *не са дали* историческите дейци в сравнение със съвременните изисквания, а по това, какво *ново са дали* те в сравнение със своите предшественици. Но тук разсъждаваме вече не за Сисмонди и не за неговата примитивна, сентиментална гледна точка, а за икономиста от «Р. Б-во», който и досега не разбира разликата между тази гледна точка и най-новата. Той не разбира**, че за характеризирането на тази разлика е трябвало да се постави въпросът, не дали Сисмонди е бил враг на машините или не, а дали Сисмонди е разбирал значението на машините при капиталистическия строй? Дали той е разбирал ролята на машините *при този строй* като *фактор за прогреса*? И тогава икономистът от «Р. Б-во» би могъл да забележи, че от своята *дребнобуржоазна утопична гледна точка* Сисмонди *не е и могъл да постави* такъв въпрос и че именно в поставянето и разрешаването му се състои отликата на новата теория. Тогава Ефруси щеше да разбере, че заменяйки въпроса за истори-

* А ние видяхме вече неведнъж, че Ефруси се е старал *навсякъде* да прокарва това сравнение на Сисмонди със съвременната теория.

** В изданията от 1898 и 1908 г. текстът: «разликата между тази гледна точка и най-новата. Той не разбира» — липсва. *Ред.*

ческата роля на машините в даденото капиталистическо общество с въпроса за условията на «изгодността» и «ползата» от машините изобщо, Сисмонди естествено стига до учението за «опасността» от капитализма и капиталистическото използване на машините, зове, че трябва «да се забави», «да се направи по-умерено», «да се регламентира» нарастването на капитализма и поради това става *реакционер*. Неразбирането на историческата роля на машините като фактор за прогреса е именно една от причините, поради която най-новата теория призна учението на Сисмонди за *реакционно*.

Тук няма да излагаме, разбира се, най-новото учение (т. е. учението на Маркс) за машинното производство. Отпращаме читателя например към споменатото изследване на Н. Зибер, гл. X: «Машините и едрата промишленост» и особено глава XI: «Разбор на теорията за машинното производство»*. Ще отбележим само в най-кратки черти нейната същина. Тя се свежда до два пункта: 1-во, до историческия анализ, който установява мястото на машинното производство сред другите стадии в развитието на капитализма и отношението на машинната индустрия към тези предшестващи стадии (простата капиталистическа кооперация и капиталистическата манифактура); 2-ро, до анализа на ролята на машините в капиталистическото стопанство и особено до анализа на онова преустройство на всички условия на живота на населението, което машинната индустрия извършва. По първия пункт теорията установява, че машинната индустрия е само един стадий (именно по-висок) на капиталистическото производство, и показва нейното възникване от манифактурата. По втория пункт теорията установява, че машинната индустрия е гигантски прогрес в капиталистическото общество не само защото в огромна степен повишава производителните сили и обобществява труда в цялото общество**, но и защото разруша-

* «Гриво да си кажем — отбелязва Зибер в началото на тази глава: — излаганото учение за машините и за едрата индустрия представлява такъв неизчерпаем извор на нови мисли и оригинални изследвания, че ако някой би намислил да прецени изцяло относителните достойнства на това учение, би му се наложило да напише само по този предмет едва ли не цяла книга» (с. 473).

** Сравнявайки «счетоването на труда» в общината и в капиталистическото общество с машинна индустрия, Зибер съсем правилно отбелязва: «Между «събираването» на общината и «събираването» на обществото с машинна продукция съществува приблизително същата разлика, както например между единицата на числото 10 и единицата на числото 100» (с. 495).

ва манифактурното разделение на труда, прави необходимо преминаването на работниците от едни занятия към други, разрушава окончателно изостаналите патриархални отношения, особено в селото*, дава извънредно силен тласък на прогресивното движение на обществото както поради посочените причини, така и вследствие концентрацията на индустриалното население. Този прогрес, както и всички други прогреси на капитализма, се придружава и от «прогрес» на противоречията, т. е. от тяхното изостряне и разширяване.

Читателят може би ще запита какъв интерес представляват разборът на възгледите на Сисмонди по един такъв общоизвестен въпрос и такова сумарно посочване на новата теория, с която всички са «запознати», с която всички са «съгласни»?

Но именно за да видим това «съгласие», ние ще вземем сега най-видния народнически икономист, г-н Н.—он, който претендира за строго прилагане на най-новата теория. В своите «Очерци», както е известно, г-н Н.—он си е поставил за една от специалните си задачи проучването на капитализирането на руската текстилна индустрия, която се характеризира именно с най-голямо приложение на машини.

Пита се, каква гледна точка застъпва г-н Н.—он по този въпрос: гледната точка на Сисмонди (с когото той, както видяхме, споделя еднакво схващане по доста много страни на капитализма) или гледната точка на най-новата теория? Дали по такъв важен въпрос той е романтик или . . . реалист**?

Видяхме, че първата отлика на най-новата теория е историческият анализ на възникването на машинната индустрия от капиталистическата манифактура. Поставил ли е г-н Н.—он въпроса за възникването на руската машинна индустрия? Не. Той наистина посочва, че тя е била предшествувана от работата в къщи за капиталиста и от ръчната «фабрика»***, ала той не само че не е разяснил

* Зибер, спом. съч., с. 467.

** Думата «реалист» е поставена тук вместо думата *марксист* изключително по цензурни съображения. По същата причина позоваванията на «Капиталът» са заменени с позовавания на книгата на Зибер, която е преразказал «Капиталът» на Маркс. (Забележка на автора към изданието от 1908 г. *Ред.*)

*** С. 108. Цитат от «Сборник стат. свед. по Московский губ.», т. VII, вып. III, с. 32 (статистиките излагат тук Корсак «За формите на промишлеността»):

въпроса за отношението на машинната индустрия към предшествувания стадий, но дори не е «забелязал», че според научната терминология *фабрика* не може да бъде наречен *предшествуваният стадий* (ръчното производство в къщи или в работилницата на капиталиста), който без съмнение трябва да бъде характеризиран като *капиталистическа манифактура**.

Нека читателят не мисли, че този «пропуск» е незначителен. Напротив, той има огромно значение. Първо, г-н Н.—он отъждествява по този начин *капитализма с машинната индустрия*. Това е груба грешка. Значението на научната теория се състои именно в това, че тя изяснява истинското място на машинната индустрия като *един стадий* на капитализма. Ако г-н Н.—он споделяше гледната точка на *тази теория*, би ли могъл да представя нарастването и победата на *машинната индустрия като «борба на две стопански форми»: на някаква си неизвестна «форма, основана върху притежаването на оръдията за производство от селяните»***, и на «капитализма» (с. 2, 3, 66, 198 и др.), докато на практика ние виждаме *борба на машинната индустрия с капиталистическата манифактура?* За тази *борба* г-н Н.—он не е казал нито дума, макар че тъкмо в текстилната индустрия, която той специално се е заел да проучва (с. 79), както той самият посочва, ставаше именно такава смяна на *двете форми на капитализма*, изопачена от г-н Н.—он в смяна на «народното производство» с «капитализъм». Не е ли очевидно, че всъщност той не се е интересувал ни най-малко от въпроса за *действителното* развитие на машинната индустрия и че под «народно производство» се крие утопия напълно по вкуса на Сисмонди? 2-ро, ако г-н Н.—он беше поставил въпроса за историческото развитие на руската машинна индустрия, би ли могъл да говори за «насаждане на капитализъм» (331, 283, 323 и др. с.), основавайки се върху фактите на

* Самата организация на производството след 1822 г. се изменя напълно — вместо самостоятелни кустарни производители селяните се превръщат само в изпълнители на някои операции в едрото фабрично производство, те се ограничават само с получаване на възнаграждение на парче.»

* Зибер напълно правилно посочва негодността на обикновената терминология (фабрика, завод и т. н.) за научни изследвания и необходимостта да се прави разлика между машинна индустрия и капиталистическа манифактура: с. 474.

** Н.—он, с. 322. Отличава ли се това, макар и на йота, от идеализирането на патриархалното селско стопанство при Сисмонди?

правителствена подкрепа и помощ — факти, каквито са били налице и в Европа? Пита се, дали той подражава на Сисмонди, който говори по съвсем същия начин за «насаждане», или на представителя на най-новата теория, който е изследвал смяната на мануфактурата с машинната индустрия? Трето, ако г-н Н.—он беше поставил въпроса за историческото развитие на формите на капитализма в Русия (в текстилната промишленост), би ли могъл да игнорира съществуването на капиталистическа мануфактура в руските «кустарни производства»*? А ако той *наистина* се придържаше към теорията и ако се беше опитал да се докосне с научен анализ поне до малко кътче на това също така «народно производство» — какво щеше да стане с неговата толкова по суздалски изрисувана картина на руското обществено стопанство, изобразяваща някакво мъгляво «народно производство» и откъснат от него «капитализъм», който обхваща само «шепа» работници (с. 326 и др.)?

Резюмираме: по първия пункт, който съставлява отликата на най-новата теория за машинната индустрия от романтичната, г-н Н.—он *в никакъв случай не може да бъде признат за последовател на първата*, тъй като той не разбира дори необходимостта да постави въпроса за възникването на машинната индустрия като *своеобразен стадий на капитализма* и премълчава съществуването на капиталистическата мануфактура, този предшествуващ машинните стадий на капитализма. Вместо исторически анализ той пробутва утопията на «народното производство».

Вторият пункт засяга учението на най-новата теория за преустройство на обществените отношения от машинната индустрия. Г-н Н.—он не се е и опитвал да разгледа този въпрос. Той роптае много против капитализма, оплаква фабриката (точно тъй, както я оплаква Сисмонди), но не прави дори опит да проучи преустройството на общест-

* Тук, предполагаме, не е нужно да доказваме този общизвестен факт. Достатъчно е да припомним павловското шлосерско производство, богородското кожарско, кимрското обущарско, шапкарското в района на Молвитин, тулското производство на хармоники и самовари, красноселското и рибнослободското златарско производство, семейновското производство на лъжници, роговото в «Устьянщина», плъстеното производство в Семейновский уезд, Нижегородска губ. и т. н. Цитираме по памет: ако вземем което и да било изследване на безкрайност.

вените условия, което фабриката извърши*. За тази цел би трябвало именно да се направи сравнение между машинната индустрия и *предшестващите стадии*, които липсват при г-н Н.—он. Също така и гледната точка на най-новата теория за машините като фактор за прогреса в *даденото капиталистическо общество* — му е съвсем чужда. Той пак дори не е и поставил въпроса за това**, пък и не е могъл да го постави, понеже този въпрос е само резултат от историческото проучване на смяната на *една форма на капитализма* с друга, а при г-н Н.—он «капитализмът» *tout court**** сменя. . . «народното производство».

Ако въз основа на «изследването» на г-н Н.—он за капитализирането на текстилната индустрия в Русия зададем въпроса: как г. Н.—он гледа на машините? — не бихме могли да получим друг отговор освен онзи, с който вече сме запознати във връзка със Сисмонди. Г-н Н.—он признава, че машините повишават производителността на труда (оставаше и това да не признава!) — както го признава и Сисмонди. Г-н Н.—он казва, че са вредни не машините, а тяхното капиталистическо използване — както казва и Сисмонди. Г-н Н.—он мисли, че въвеждайки машините, «ние» не сме взели под внимание, че производството трябва да съответствува на «народната потребителна способност» — както мисли и Сисмонди.

И толкова. Г-н Н.—он не мисли нищо повече. За въпросите, които най-новата теория постави и разреши, г-н Н.—он не иска и да знае, тъй като той дори не се е опитал да разгледа нито историческата смяна на различните форми на капиталистическото производство в Русия (па макар и въз основа на взетия пример с текстилната индустрия), нито ролята на машините като фактор за прогреса в *дадения* капиталистически строй.

И така, и по въпроса за машините — този извънредно голям въпрос на теоретичната икономия — г-н Н.—он споделя гледната точка на Сисмонди. Г-н Н.—он *разсъж-*

* Молим да не се забравя, че научното значение на този термин не е същото, каквото е обикновеното. Науката ограничава неговото използване само с едрата машинна индустрия.

** Както го е поставил напр. А. Волгин, «Обоснование народничества в трудах на г-на Воронцова (В. В.)», СПб, 1896.

*** — чисто и просто. *Ред.*

дава съвсем като романтик, което ни най-малко не му пречи, разбира се, да цитира и да цитира.

Това важи не само за примера с текстилната индустрия, но и за всички разсъждения на г-н Н.—он. Спомнете си например приведения пример за брашнарското производство. Посочването на въвеждането на машините служи на г-н Н.—он само като повод за сантиментални роптания, че това повишаване на производителността на труда не съответствувало на «народната потребителна способност». Преобразованията в обществения строй, които изобщо внася машинната индустрия (и които тя наистина внесе в Русия), той не е и мислил да разглежда. Въпросът, дали тези машини са били прогрес в даденото капиталистическо общество, му е съвсем непонятен.*

А казаното за г-н Н.—он *a fortiori*** важи за останалите икономисти-народници: по въпроса за машините народничеството и досега споделя гледната точка на дребнобуржоазния романтизъм, като заменя икономическия анализ със сантиментални пожелания.

Х

Протекционизъм⁶¹

Последният теоретичен въпрос, който ни интересува в системата на възгледите на Сисмонди, е въпросът за протекционизма. В «Nouveaux Principes» на този въпрос е отделено немалко място, но той се разглежда там повече откъм практическата му страна — по повод на движението против житните закони в Англия. Последния въпрос ще разгледаме по-нататък, тъй като той включва и други по-обширни въпроси. Тук обаче засега ни интересува само гледната точка на Сисмонди за протекционизма. Този въпрос представлява интерес не с някакво си още ново икономическо понятие на Сисмонди, което не е включено в предишното изложение, а с това, как той разбира връзката между «икономиката» и «надстройката». Ефрусси уверява

* В текста се набелязват, въз основа на теорията на Маркс, онези задачи по критиката на възгледите на г-н Н.—он, които изпълних по-късно в «Развитие-то на капитализма». (Бележка на автора към изданието от 1908 г. Ред.)

** — още повече. Ред.

читателите на «Р. Б-во», че Сисмонди е «един от първите и най-талантливи предшественици на съвременната историческа школа», че той въстава «против изолирането на икономическите явления от всички други социални фактори». «В трудовете на Сисмонди се прокарва възгледът, че стопанските явления не трябва да бъдат изолирани от другите социални фактори, че те трябва да се проучват във връзка с фактите от социално-политически характер» («Р. Б.», кн. 8, 38—39). А сега нека видим от взетия пример как Сисмонди разбира връзката между стопанските и социално-политическите явления.

«Забраните на вноса — казва Сисмонди в главата «за митниците» (I, IV, ch. XI) — са също тъй неразумни и също тъй пагубни, както и забраните на износа: те са изобретени, за да се подари на нацията манифактура, каквато тя още не е имала; и не може да се отрече, че за зараждащата се индустрия те са равносилни на най-силна поощрителна премия. Тази манифактура произвежда може би едва една стотна част от цялото потребление от нацията количество стоки от даден вид: сто купувачи ще трябва да си съперничат, за да получат стока от единствения продавач, а деветдесет и деветимата, на които той ще откаже, ще бъдат принудени да се задоволяват с контрабандни стоки. В този случай загубата за нацията ще бъде равна на 100, а изгодата — равна на 1. Каквито и изгоди да дава на нацията тази нова манифактура — няма съмнение, че те са прекалено малко, за да оправдаят толкова големите жертви. Винаги би могло да се намерят по-малко разточителни средства, за да породят дейността на такава манифактура» (I, 440—441).

Ето как просто Сисмонди разрешава този въпрос: протекционизмът е «нера разумен», понеже «нацията» губи от него!

За каква «нация» говори нашият икономист? С какви стопански отношения съпоставя дадения социално-политически факт? Той не взема никакви определени отношения, той разсъждава *изобщо* за нацията, каквато тя *би трябвало да бъде според неговите представи за необходимото*. А тези представи за *необходимото*, както знаем, са изградени върху изключването на капитализма и върху господството на дребното самостоятелно производство.

Но работата е там, че да се съпоставя социално-политически фактор, който се отнася до даден стопански строй и само до него, с някакъв си въображаем строй — това е пълна нелепост. Протекционизмът е «социално-политически фактор» на капитализма, а Сисмонди го съпоставя не с капитализма, а с някаква си нация *изобщо* (или с нация на дребни самостоятелни производители). Той би могъл, да речем, да съпостави протекционизма дори и с индийската община и да получи още по-нагледна «неразумност» и «пагубност», но тази «неразумност» би се отнасяла също така и до неговото съпоставяне, а не до протекционизма. Сисмонди дава детска сметчица, за да докаже, че покровителството е изгодно само за малцина за сметка на масата. Но това няма смисъл и да се доказва, защото е очевидно още от самото понятие протекционизъм (все едно дали това ще бъде пряко даване на премия или отстраняване на чуждестранни конкуренти). Че протекционизмът изразява обществено противоречие — това е безспорно. Но нима в стопанския живот на строя, който е създал протекционизма, няма противоречия? Напротив, той целият е изпълнен с противоречия и самият Сисмонди отбелязва тези противоречия в цялото си изложение. Вместо да *изведе* това противоречие от противоречията на стопанския строй, които той самият е констатирал, Сисмонди *игнорира* икономическите противоречия, като превръща разсъжденията си в съвсем безсъдържателно «невинно пожелание». Вместо да съпостави тази институция, която служи, според неговите думи, за изгодата на една малка група, с положението на тази група в цялото стопанство на страната и с интересите на тази група, той я съпоставя с абстрактното положение за «общото благо». Следователно виждаме, че — в противоположност на твърдението на Ефруси — Сисмонди именно *изолира* стопанските явления от останалите (като разглежда протекционизма без всякаква връзка със стопанския строй) и никак *не разбира връзката* между икономическите и социално-политическите факти. Приведената от нас тирада съдържа *всичко*, което той може да даде като теоретик по въпроса за протекционизма: останалото е само преразказване на това. «Съмнително е дали правителствата разбират напълно с цената на какво купуват тази изгода (развитие

на манифактурите) и страшните жертви, които те налагат на потребителите» (I, 442—443). «Правителствата в Европа искаха да насилят природата» (*faire violence à la nature*). Коя природа? Дали протекционизмът не «насилва» природата на капитализма? «Принудиха нацията, така да се каже (*en quelque sorte*), към фалшива дейност» (I, 448). «Някои правителства стигнаха дотам, че плащат на своите търговци, за да им дадат възможност да продават по-евтино; колкото по-странна е тази жертва, колкото повече тя противоречи на най-простите сметки, толкова повече я приписват на висшата политика. . . Правителствата плащат на своите търговци за сметка на своите поданици» (I, 421) и т. н. и т. н. Ето какви разсъждения ни поднася Сисмонди! На други места, правейки сякаш извод от тези разсъждения, той нарича капитализма «изкуствен» и «насаден» (I, 379, *opulence factice*), «парников» (II, 456) и т. н. Започнал със заместване анализа на дадените противоречия с невинни пожелания, той стига до явно преннасяване на действителността в съзвучие с тези пожелания. Излиза, че капиталистическата промишленост, «подкрепяна» толкова усърдно, е слаба, безпочвена и т. н., не играе преобладаваща роля в стопанството на страната, че тази преобладаваща роля принадлежи *следователно* на дребното производство, и т. н. Несъмненият и неоспорим факт, че протекционизмът е създаден само от определен стопански строй и от определени противоречия на този строй, че той изразява реалните интереси на реална класа, която играе *преобладаваща* роля в народното стопанство, е превърнат в нищо, дори в своята противоположност с помощта на няколко прочувствени фрази! Ето още един образец (по повод на земеделския протекционизъм — I, 265, главата за житните закони):

«Англичаните ни представят големите си ферми като единственото средство за подобряване на агрикултурата, т. е. да си доставят по-голямо изобилие от селкостопански продукти на по-евтина цена — а всъщност те, тъкмо обратното, ги произвеждат по-скъпо. . .»

Забележително характерен е този откъс, който показва тъй релефно похватите на романтичните разсъждения, които са усвоени изцяло от руските народници! Развитието на фермерството и на техническия прогрес, свързан с него,

се изобразява като преднамерено въведена система: англичаните (т. е. английските икономисти) представят тази система на усъвършенствуване на агрикултурата като единствено средство. Сисмонди иска да каже, че освен фермерството «биха могли да съществуват» и други средства за нейното издигане, т. е. пак «биха могли да съществуват» в някакво абстрактно общество, а не в реалното общество през определен исторически период, «общество», основано върху стоковото стопанство, за което говорят английските икономисти и за което би трябвало да говори и Сисмонди. «Подобряване на агрикултурата, т. е., доставяне на себе си (на нацията?) по-голямо изобилие от продукти.» Съвсем не «т. е.». Подобряването на агрикултурата и подобряването на условията за прехранване на масата съвсем не е едно и също; несъвпадането на едното и на другото е не само възможно, но и необходимо при такъв стопански строй, от който Сисмонди с такова усърдие иска да се отърве. Напр. увеличаването на посевните площи на картофи може да означава повишаване на производителността на труда в земеделието (въвеждане на кореноплодни култури) и увеличаване на свръхстойността — наред с влошаването на прехраната на работниците. Това е все същият маниер на народника. . . всъщност на романтика — да се отървава от противоречията в действителния живот с фрази.

«В действителност — продължава Сисмонди — тези фермери, толкова богати, толкова интелигентни, толкова много подкрепяни (*secondés*) от всякакъв прогрес на науките, с тъй красиви впрягове, с тъй здрави огради, с тъй добре почистени от бурени ниви — не могат да издържат конкуренцията на жалкия полски селянин, невеж, затъпял от робството, търсещ утеха само в пиянството, агрикултурата на който се намира още в детско състояние на своите възможности. Житото, получено в центъра на Полша, след като се заплати фрахт за много стотици льо* и по реки, и по суша, и по море, след като се заплатят вносните мита в размер на 30 и 40% от тяхната стойност, е все пак по-евтино от житото на най-богатите графства в Англия» (I, 265). «Този контраст смущава английските икономи-

* — френска мярка за дължина, равна на около 4,5 км. *Бълг. ред.*

сти.» Те се позовават на данъците и т. н. Но работата не е в това. «Самата система на експлоатация е лоша, основана е на опасна база. . . Тази система неотдавна беше представяна от всички автори като предмет, достоен за нашето възхищение, но ние трябва, напротив, да се запознаем хубавичко с нея, та да се предпазим да ѝ подражаваме» (I, 266).

Колко безкрайно наивен е, нали, този романтик, който представя английския капитализъм (фермерството) като неправилна система на икономистите, които си въобразява, че «смущението» на икономистите, затварящи си очите за противоречията на фермерството, е достатъчен аргумент *против* фермерите? Колко повърхностно е неговото разбиране, което търси обяснението на икономическите процеси не в интересите на различните групи, а в заблужденията на икономистите, авторите, правителствата! Добрият Сисмонди иска да вразуми и да засрами английските фермери, а заедно с тях и континенталните, та да не «подражават» на такива «лоши» системи!

Не забравяйте, впрочем, че това е писано преди 70 години, че Сисмонди е наблюдавал първите стъпки на тези тогава още съвсем нови явления. *Неговата* наивност е още извинителна, понеже и икономистите-класици (негови съвременници) не по-малко наивно са смятали тези нови явления за продукт на вечните и естествени свойства на човешката природа. Но ние питаме прибавили ли са нашите народници в своите «възражения» против развиващия се капитализъм в Русия поне една оригинална думичка към аргументите на Сисмонди?

И така, разсъжденията на Сисмонди за протекционизма показват, че на него му е съвсем чужда историческата гледна точка. Напротив, той разсъждава по същия начин, както и философите и икономистите от XVIII в., съвсем абстрактно, отличавайки се от тях само по това, че обявява за нормално и естествено не буржоазното общество, а обществото на дребните самостоятелни производители. Поради това той съвсем не разбира връзката на протекционизма с определен стопански строй и се отървава от това противоречие в социално-политическата област със същите сантиментални фрази за «лъжовност», «опасност», погрешност, неразумност и т. н., с каквито се отървава и от противоре-

чията в стопанския живот. Затова той изобразява работата крайно повърхностно, представяйки въпроса за протекционизма и фритредерството⁸² като въпрос за «погрешния» и «правилния» път (т. е. според неговата терминология като въпрос за капитализма или за некапиталистическия път).

Най-новата теория разкри напълно тези заблуди, като показва връзката на протекционизма с определен исторически строй на общественото стопанство, с интересите на господстващата при този строй класа, които намират подкрепа от страна на правителствата. Тя показва, че въпросът за протекционизма и свободата на търговията е въпрос *между* капиталистите (понякога между капиталистите от различни страни, друг път между различни фракции на капиталистите в дадена страна).

Сравнявайки с тези две гледни точки за протекционизма отношението на икономистите-народници към него, виждаме, че и по този въпрос те се придържат изцяло към гледната точка на романтиците, като съпоставят протекционизма не с капиталистическата, а с някаква си абстрактна страна, с «потребителите» *tout court*, и го обявяват за «погрешна» и «неразумна» подкрепа на «парниковия» капитализъм и т. н. По въпроса напр. за безмитния внос на селскостопански машини, който предизвиква конфликт между индустриалните и селскостопанските капиталисти, народниците, *разбира се*, с всички сили защитават селските. . . капиталисти. Ние не искаме да кажем, че те не са прави. Но това е въпрос на факта, въпрос на дадения исторически момент, въпрос за това, коя фракция на капиталистите изразява по-общите интереси на развитието на капитализма. Макар народниците и да са прави, това, *разбира се*, вече е не защото облагането с мита означава «изкуствена» «подкрепа на капитализма», а освобождаването от тях — подкрепа на «изконното» народно производство, а просто защото развитието на земеделския капитализъм (който се нуждае от машини), ускорявайки отмирането на средновековните отношения в селото и създаването на вътрешен пазар за индустрията, означава по-широко, по-свободно и по-бързо развитие на капитализма изобщо.

По повод на това причисляване на народниците към романтиците по дадения въпрос предвиждаме едно възражение. Възможно е да кажат, че тук е необходимо да се отдели г-н Н.—он, който направо казва, че въпросът за свободата на търговията и за протекционизма е капиталистически въпрос, и казва това неведнъж, който дори «цитира». . . Да, да г-н Н.—он дори цитира! Но ако ни приведат това място от неговите «Очерци», ние ще приведем *други места*, където той обявява подкрепянето на капитализма за «насаждане» (и то в «Итоги и выводы»!, с. 331, 323, а също и 283), обяснява поощряването на капитализма с «гибелно заблуждение», с това, че «ние не сме взели под внимание», «ние сме забравили», «нас са ни заслепили» и т. н. (с. 298. Сравнете Сисмонди!). Как да се съчетае това с твърдението, че подкрепянето на капитализма (с износни премии) било «едно от многото противоречия, от които гъмжи нашият стопански живот*»; както и всички останали, то дължи съществуването си на формата, която цялото производство приема» (с. 286)? Забележете: *цялото производство!* Ние питаме всеки безпристрастен човек, на каква гледна точка стои този автор, който обяснява подкрепянето на «формата, която цялото производство приема» — със «заблуда»? На гледната точка на Сисмонди или на научната теория? «Цитатите» на г-н Н.—он и тук (както и при разгледаните по-горе въпроси) се оказват странични, несклопосни прибавки, които ни най-малко не изразяват действителното убеждение за приложимостта на тези «цитати» към руската действителност. «Цитатите» на г-н Н.—он — това е табела на най-новата теория, която само заблуждава читателите. Това е несръчно навлечен костюм на «реалист», зад който се крие чистокръвен романтик.**

* Точно тъй, както «Очерците» «гъмжат» от апели към «нас», от възкликания «ние» и други такива фрази, игнориращи тези противоречия.

** Подозираме дали г-н Н.—он не смята тези «цитати» за талисман, който го защитава от всякаква критика? Иначе трудно можем да си обясним обстоятелството, че г-н Н.—он, знаейки от господата Струве и Туган-Барановски за съпоставянето на неговото учение с доктрината на Сисмонди, «цитираше» в една от своите статии в «Р. Б-во» (1894 г., кн. 6, с. 88) отзива на един представител на новата теория, който причислява Сисмонди към дребнобуржоазните реакционери и утописти.⁸⁹ По всяка вероятност той е дълбоко уверен, че с подобен «цитат» с «опровергал» съпоставянето на собствената му особа със Сисмонди.

XI

*Общото значение на Сисмонди
в историята на политическата икономия*

Ние се запознахме вече с всички по-главни тези на Сисмонди, които се отнасят до областта на теоретичната икономия. Правейки равносметка, виждаме, че Сисмонди навсякъде си остава безусловно верен на себе си, че неговата гледна точка е неизменна. По всички пунктове той се отличава от класиците по това, че посочва противоречията на капитализма. Туй, от една страна. От друга страна, нито по един пункт той не може (пък и не желае) да прокара по-нататък анализа на класиците и поради това се ограничава със сантиментална критика на капитализма от гледна точка на дребния буржоа. Това заменяне на научния анализ със сантиментални жалби и роптания обуславя при него извънредно голямата повърхностност на разбирането. Най-новата теория, възприела посочването на противоречията на капитализма, обхвана с научния си анализ и тях и по всички пунктове стигна до изводи, които коренно се различават от изводите на Сисмонди и поради това довеждат до диаметрално противоположна гледна точка за капитализма.

В «Критика на някои принципни положения на политическата икономия» («Zur Kritik»⁸⁴. Руски превод, М., 1896 г.) общото значение на Сисмонди в историята на науката е характеризирано така:

«Сисмонди вече се е освободил от представата на Боагилбер, че трудът, съставляващ източника на разменната стойност, се изопачава от парите, но той напада едрия промишлен капитал така, както Боагилбер — парите» (с. 36).

Авторът иска да каже: както Боагилбер е гледал повърхностно на стоковата размяна като на естествен строй, обявявайки се енергично против парите, в които той е виждал «чужд елемент» (с. 30 *ibid*), така и Сисмонди е гледал на дребното производство като на естествен строй, енергично обявявайки се против едрия капитал, в който е виждал чужд елемент. Боагилбер не е разбирал неразривната и естествена връзка между парите и стоковата размяна, не е разбирал, че противопоставя като чужди еле-

менти две форми на «буржоазния труд» (ibid. 30—31). Сисмонди не е разбирал неразривната и естествена връзка между едрия капитал и дребното самостоятелно производство, не е разбирал, че това са две форми на стоковото производство. Боагилбер, «енергично обявявайки се против буржоазния труд в едната му форма», «утопично го идеализира в другата» (ibid.). Сисмонди, енергично обявявайки се против едрия капитал, т. е. против стоковото стопанство в едната му форма, а именно в най-развитата, и изпадайки в утопия, възвеличава дребния производител (особено селяните), т. е. стоковото стопанство в другата, само зародишна форма.

«Ако политическата икономия — продължава авторът на «Критика» — в лицето на Рикардо извежда безпощадно последното си заключение и с това завършва, то Сисмонди допълва този резултат, като изразява нейните съмнения» (с. 36).

Следователно авторът на «Критика» свежда значението на Сисмонди до това, че той е поставил въпроса за противоречията на капитализма и по този начин е поставил задачата за по-нататъшен анализ. Всички самостоятелни възгледи на Сисмонди, който е искал също да отговори на този въпрос, се признават от цитирания автор за ненаучни, повърхностни и отразяващи неговата реакционна дребнобуржоазна гледна точка (вж. приведените по-горе отзиви и един отзив по-долу във връзка с «цитата» на Ефруси).

При сравняване доктрината на Сисмонди с народничеството виждаме по почти всички пунктове (с изключение на отричането на теорията на Рикардо за рентата и на малтусианските наставления за селяните) поразително тъждество, което понякога стига до еднаквост на изразите. Икономистите-народници изцяло споделят гледната точка на Сисмонди. Ще се убедим в това още повече по-долу, когато преминем от теорията към възгледите на Сисмонди по практическите въпроси.

Що се отнася най-после до Ефруси, той не е дал правилна оценка на Сисмонди по нито един пункт. Макар да посочва подчертаването на противоречията на капитализма и осъждането им при Сисмонди, Ефруси абсолютно не е разбрал нито рязката отлика на неговата теория от теорията

на научния материализъм, нито диаметралната противоположност между романтичното и научното схващане за капитализма. Симпатията на народника към романтика, трогателното им единопущие е попречило на автора на статните в «Русск. Богат.» да характеризира правилно този класически представител на романтизма в икономическата наука.

Току-що приведохме отзива за Сисмонди, че «той изразява съмненията» на класическата икономия.

Но Сисмонди не е и мислил да се ограничава с такава роля (която му отрежда почетно място сред икономистите). Той, както видяхме, се опитва да разрешава съмненията и се опитва крайно несполучливо. Нещо повече, той обвинява класиците и тяхната наука не за туй, че е спряла пред анализа на противоречията, а за туй, че използвала погрешни методи. «Старата наука не ни учи нито да разбираме, нито да предотвратяваме» новите бедствия (I, XV), казва Сисмонди в предговора към 2-рото издание на книгата си, обяснявайки този факт не с това, че анализът на тази наука е непълен и непоследователен, а с това, че се била «впуснала в абстракции» (I, 55: новите ученици на А. Смит в Англия се впуснаха (se sont jetés) в абстракции, забравяйки «човека») — и «върви по погрешен път» (II, 448). А в какво се състоят обвиненията на Сисмонди срещу класиците, които му дават възможност да направи такъв извод?

«Икономистите, най-видните, обръщаха прекалено малко внимание на потреблението и пласмента» (I, 124).

Това обвинение е повтаряно от времето на Сисмонди безброй пъти. Смятало се, че трябва да бъде отделено «потреблението» от «производството» като специален отдел на науката; казвали са, че производството зависи от естествените закони, докато потреблението се определя от разпределението, което зависи от волята на хората, и т. н. и т. н. Както е известно, нашите народници се придържат към същите идеи, като слагат на първо място разпределението.*

* От само себе си се разбира, че Ефрусси също не е забравил да възхвалява Сисмонди и за това. «В учението на Сисмонди са важни — четем в «Р. Б.», кн. 8, с. 56 — не толкова отделните, специалните мерки, които той предлага, колкото общият дух, от който е проникната цялата му система. В разрез с класическата школа той изтъква особено силно интересите на разпределението.

Но какъв е смисълът на това обвинение? То се основава само върху крайно ненаучното разбиране на самия предмет на политическата икономия. Нейн предмет съвсем не е «производството на материални ценности», както често казват (това е предмет на технологията), а обществените отношения на хората в производството. Само когато «производството» се разбира в първия смисъл, от него може да бъде отделено специално «разпределението» и тогава в «отдела» за производството вместо категориите на исторически определените форми на общественото стопанство фигурират категории, отнасящи се до процеса на труда изобщо: обикновено такива безсъдържателни баналности след туй служат само за замазване на историческите и социалните условия. (Пример — макар и понятието капитал). Ако обаче последователно разглеждаме «производството» като обществени отношения в производството, тогава и «разпределението», и «потреблението» ще загубят всякакво самостоятелно значение. Щом като са изяснени отношенията в производството — със самото това се изяснява и частта от продукта, която се пада на отделните класи, а следователно и «разпределението» и «потреблението». И обратното — при неизясненост на обществените отношения (напр. при неразбиране процеса на производството на целия обществен капитал в неговата цялост) всякакви разсъждения за потреблението и разпределението се превръщат в баналности или в невинни романтични пожелания. Сисмонди е родоначалник на подобни разбирания. Родбертус също така говори много за «разпределението на националния продукт», «най-новите» авторитети на Ефруси дори са създали специални «школи», един от принципите на които е обръщането на специално внимание на разпределението*. И всички тези

а не интересите на производството.» Въпреки повторните си «позовавания» на «най-новите» икономисти, Ефруси абсолютно не е разбрал тяхното учение и продължава да се занимава със сентименталната безсмислица, която е характерна за примитивната критика на капитализма. Нашият народник и тук иска да се спаси с туй, че съпоставя Сисмонди с «много видни представители на историческата школа»; оказва се, че «Сисмонди е отишъл по-далече» (ibid.), и Ефруси напълно се задоволява с това! «Отишъл по-далеч» от германските професори — какво още искате? Подобно на всички народници Ефруси се старее да пренесе центъра на тежестта върху това, че Сисмонди критикува капитализма. А че критиката на капитализма може да бъде различна, че капитализмът може да бъде критикуван и от сентиментална, и от научна гледна точка — икономистът от «Р. Б.» очевидно няма и понятие.

* Ингрем доста основателно поставя Сисмонди близо до «катодрсоциалистите» (с. 212 от «История политической экономии», М., 1891), заявявайки

теоретици на «разпределението» и «потреблението» не са съумели да разрешат дори основния въпрос за отликата на обществения капитал от обществения доход. Всички са продължавали да се заплитат в противоречията, пред които се е спрял А. Смит.* — Проблемата успя да разреши само онзи икономист, който никога не е отделял специално разпределението, който протестира най-енергично против «вулгарните» разсъждения за «разпределението» (срв. бележките на Маркс върху Готската програма, цитирани от П. Струве в «Критическите заметки», с. 129, епиграфа към IV гл.)⁶⁶. Нещо повече. Самото разрешаване на проблемата се състои в анализирането на *възпроизводството* на обществения капитал. Авторът не е поставял специално въпроса нито за потреблението, нито за разпределението: но и едното, и другото се изяснява напълно от само себе си, след като е доведен докрай анализът на *производството*.

«Научният анализ на капиталистическия начин на производство доказва, че. . . условията на разпределението, по своята същност тъждествени на условията на производството, представляват обратната страна на последните, така че и едните, и другите еднакво имат същия исторически преходен характер.» «Работната заплата предполага наемен труд, печалбата — капитал. Тези определени форми на разпределението предполагат след. определени обществени черти (Charaktere) на условията на производството и определени обществени отношения на агентите на производството. Определеното отношение на разпределението следователно е само израз на исторически определеното отношение на производството». «. . . Всяка форма на разпределението изчезва заедно с определена форма на производството, на която тя съответствува и от която произтича.»

наивно: «Ние вече (II) се присъединихме към възгледа на Сисмонди за държавата като такава сила, която трябва да се грижи. . . за разпространето на благата на общественото съединение и на най-новия прогрес по възможност върху всички класи на обществото» (215). С каква дълбочина се отличават тези «възгледи» на Сисмонди, вече видяхме от причера с протекционизма.

* Вж. напр. статията «Доход» на Р. Майер в «Handw. der St.» (руски превод в сборника «Промисленост», която излага цялата безпомощна бъркотия в разсъжденията на «най-новите» германски професори по този въпрос Оригиналното е, че Р. Майер, опирайки се направо на Ад. Смит и привечайки в използваната литература позоваването на *същите глави* от II том на «Капиталът», в които се съдържа пълно опровержение на Смит, не споменава за това в текста.

«Възгледът, който разглежда исторически само отношенията на разпределението, но не и отношенията на производството, от една страна, е само възглед на зараждащата се, все още плаха (непоследователна, *befangen*) критика на буржоазната икономия. А, от друга страна, той е основан върху смесването и отъждествяването на обществения процес на производството с простия процес на труда, който трябва да извършва и изкуствено изолираният човек без всякаква обществена помощ. Тъй като процесът на труда е само процес между човека и природата — неговите прости елементи си остават еднакви за всички обществени форми на развитие. Но всяка определена историческа форма на този процес развива по-нататък неговите материални основи и обществени форми» («Капиталът», Т. III, 2, с. 415, 419, 420 от немския оригинал)⁶⁶.

На Сисмонди не му е провървяло повече и в друг вид нападки срещу класиците, които заемат още по-голямо място в неговите «*Nouveaux Principes*». «Новите ученици на А. Смит в Англия се впуснаха в абстракции, забравяйки човека». . . (I, 55). За Рикардо «богатството е всичко, а хората — нищо» (II, 331). «Те (икономистите, защитаващи свободата на търговията) често принасят хората и реалните интереси в жертва на абстрактната теория» (II, 457) и т. н.

Колко са стари тези нападки и същевременно колко са нови! Имам предвид подновяването им от народниците, които вдигнаха такава шумотевица по повод откритото признаване на капиталистическото развитие на Русия за истинско, действително и неизбежно нейно развитие. Не повтаряха ли те същото нещо по различни начини, крещейки за «апология на властта на парите», за «социалбуржоазност» и т. н.?⁶⁷ И спрямо тях *в още много по-голяма степен*, отколкото спрямо Сисмонди, е приложима забележката, направена по адрес на сантименталната критика на капитализма изобщо: *Man schreie nicht zu sehr über den Zynismus! Der Zynismus liegt in der Sache, nicht in den Worten, welche die Sache bezeichnen!* Не крещете прекалено за цинизъм! Цинизмът е не в думите, които описват действителността, а в самата действителност!⁶⁸

«В още много по-голяма степен» казваме ние. Това е, защото западноевропейските романтици не са имали пред

себе си научния анализ на противоречията на капитализма, защото те за пръв път посочваха тези противоречия, защото те разгромяваха («с жалки думи», впрочем) хората, които *не виждаха* тези противоречия.

Сисмонди се нахвърля върху Рикардо за туй, че последният с безпощадна откровеност прави всички изводи от наблюдението и проучването на буржоазното общество: той формулира открито и съществуването на производството заради самото производство, и превръщането на работната сила в стока, на която се гледа също тъй, както и на всяка друга стока — и това, че за «обществото» е важен само чистият доход, т. е. само величината на печалбата*. Но Рикардо казва пълната истина: *всичко стои именно така*. Ако тази истина се е струвала на Сисмонди «низка истина», той би трябвало да търси причините на тази низост съвсем не в теорията на Рикардо и да напада съвсем не «абстракциите»; неговите възклицания по адрес на Рикардо спадат изцяло към областта на «възвисяващата ни измама».

Е, ами нашите съвременни романтици? Мислят ли да отричат действителността на «властта на парите»? Мислят ли да отричат, че тази власт е всемогъща не само сред промишленото население, но и сред земеделското, в което щете «общинно», в което щете затынтено селце? Мислят ли да отричат необходимата връзка на този *факт* със стокното стопанство? Те не са се и опитвали да поставят това под съмнение. Те просто се стараят да не говорят за това. Те се страхуват да нарекат нещата с истинските им имена.

* Ефруси напр. повтаря с важен вид сантименталните фрази на Сисмонди, че увеличаването на чистия доход на капиталиста не е печалба за народното стопанство и т. н., като го упреква само в туй, че той «съзнавал» това «още не напълно ясно» (с. 43, № 8).

Не е ли желателно да се сравнят с това резултатите от научния анализ на капитализма:

Общият доход (Roheinkommen) на обществото се състои от работната заплата+печалбата+рентата. Чистият доход (Reineinkommen) това е свръхстойността.

«Ако се разглежда доходът на цялото общество, националният доход се състои от работната заплата плюс печалбата, плюс рентата, т. е. от общия доход. Обаче такъв възглед представлява само абстракция в смисъл, че цялото общество върху основата на капиталистическото производство застава на капиталистическа гледна точка и смята за чист доход само дохода, който се състои от печалбата и рентата» (III, 2, 375—376)**.

Така че авторът напълно се присъединява към Рикардо и към неговото определение на «чистия доход» на «обществото», към същото онова определение, което е предизвикало «знаменитото възращение» на Сисмонди («Р. Б.», № 8, с. 44): «Как? Богатството е всичко, а хората — нищо?» (II, 331). В съвременното общество — разбира се, да.

И ние напълно разбираме техния страх: откритото признаване на действителността би отнело всякаква почва на сантименталната (народническата) критика на капитализма. Нищо чудно, че те се хвърлят така разпалено в боя, без да се успеи дори да почистят ръждясалото оръжие на романтизма. Нищо чудно, че те не подбират средства и искат да представят враждебността спрямо *сантименталната* критика като враждебност спрямо критиката изобщо. Та те се борят за своето право на съществуване.

Сисмонди се опитва дори да въздигне сантименталната си критика в *специален метод на социалната наука*. Ние вече видяхме, че той упреква Рикардо не за туй, че обективният му анализ се е спрял пред противоречията на капитализма (този упрек би бил основателен), а тъкмо защото този анализ е *обективен*. Сисмонди казва, че Рикардо «забравя човека». В предговора към второто издание на «Nouveaux Principes» срещаме следната тирада:

«Смятам за необходимо да протестирам срещу обикновените, толкова често лекомислени, толкова често погрешни начини на разсъждение относно дадено съчинение, което засяга социалните науки. Проблемата, която трябва да бъде разрешена от тях, е несравнимо по-сложна, отколкото всички проблеми на природните науки; същевременно тази проблема се насочва както към сърцето, така и към разума» (I, XVI). Колко познати са на руския читател тези идеи за противоположността на природните и социалните науки, за насочването на последните към «сърцето!»* Тук Сисмонди изказва същите мисли, на които им предстоеше да бъдат «открити отново» след няколко

* «Политическата икономия не е наука на простата сметка (n'est pas une science de calcul), а морална наука. . . Тя води до целта само тогава, когато са взети под внимание чувствата, потребностите и страстите на хората» (I, 313). Тези сантиментални фрази, в които Сисмонди — също както и руските социолози от субективната школа в своите съвсем аналогични възклицания — вижда новия понятия за социалната наука, показват всъщност в какво ошедетски примитивно състояние се е намирала критиката на буржоазията. Нима научният анализ на противоречията, който си остава строго обективна «сметка», не дава именно твърда основа за разбиране «чувствата, потребностите и страстите», и то страстите не на «хората» изобщо — на тази абстракция, която и романтикът, и народникът изпълват със специфично дребнобуржоазно съдържание, а на *хората от определени класи*? Но работата е там, че Сисмонди не е могъл *теоретично да опровергае* икономистите и поради това се ограничава със сантиментални фрази. «Утопичният дилетантизъм е принуден да прави теоретични отстъпки на всеки повече или по-малко учен защитник на буржоазния ред. За да заглади възникващото у него съзнание за собственото си безсилне, утопистът се утешава, като упреква своите противници в обективност: да предположим, значи, че вие сте по-учени от мен, затова пък аз съм по-добър» (Белтов, с. 43).

десетилетия в Далечния Изток на Европа от «руската школа на социолозите» и да фигурират като специален «субективен метод в социологията». . . Сисмонди апелира, разбира се — както и нашите отечествени социолози, — «към сърцето също тъй, както и към разума»*. Но ние вече видяхме как по всички най-важни проблеми «сърцето» на дребния буржоа е тържествувало над «разума» на теоретика-икономист.

ПОСТСКРИПТУМ**

Верността на дадената тук оценка за сантименталния Сисмонди в отношението му към научно-«обективния» Рикардо се потвърждава напълно от отзива на Маркс във втория том на «Теории за принадлежната стойност», излязъл в 1905 г. («Theorien über den Mehrwert», II. B., I. T. S. 304 u. ff. «Bemerkungen über die Geschichte der Entdeckung des sogenannten Ricardoschen Gesetzes»***). Противопоставяйки Малтус, като жалък плагиатор, подкупен адвокат на имотните, безсрамен сикофант — на Рикардо, като човек на науката, Маркс казва:

«Рикардо разглежда капиталистическия начин на производство като най-изгоден за производството изобщо, като най-изгоден за създаване на богатство, и Рикардо е напълно прав за своята епоха. Той иска *производство заради производството* и е прав. Да се възразява срещу това, както правеха сантименталните противници на Рикардо, посочвайки, че производството като такова не е самоцел, значи да се забравя, че производството заради производството не е нищо друго освен развитие на производителните сили на човечеството, т. е. *развитие на богатството на човешката природа като самоцел*. Ако на тази цел се противопостави благо на отделните индивиди, както правеше Сисмонди, това значи да се твърди, че развитието на целия човешки род трябва да бъде *задържано*, за да се осигури благо на отделните индивиди, че следователно

* Като че ли «проблемите», произтичащи от природните науки, не се обръщат също и към «сърцето»?!

** Постскриптумът е написан към изданието от 1908 г. *Ред.*

*** «Теории за принадлежната стойност». Т. II, ч. I, с. 304 и следващите. «Бележки по историята на откриването на така наречения «Рикардов закон»». *Ред.*

не трябва да се води например никаква война, понеже войната води до гибелта на отделни лица. Сисмонди е прав само по отношение на онези икономисти, които *замазват* този антагонизъм, които го отричат» (S. 309). От своята гледна точка Рикардо има пълно право да приравнява пролетариите към машините, към стоките в капиталистическото производство. «Es ist dieses stoisch, objektiv, wissenschaftlich», «това е стоицизъм, обективно, научно» (S. 313). Ясно е, че тази оценка се отнася само до определена епоха, до самото начало на XIX век.

ГЛАВА II

ХАРАКТЕРЪТ НА КРИТИКАТА НА КАПИТАЛИЗМА ПРИ РОМАНТИЦИТЕ

С «разума» на Сисмонди вече се занимавахме достатъчно. Нека видим сега по-отблизо неговото «сърце». Ще се опитаме да съберем наедно всички посочвания за неговата *гледна точка* (която изследвахме досега само като елемент, който има допир с теоретичните въпроси), за неговото *отношение* към капитализма, за неговите обществени симпатии и неговото разбиране на «социално-политическите» задачи на епохата, в която е бил участник.

I

Сантименталната критика на капитализма

Отличителна черта на епохата, в която е писал Сисмонди, е бързото развитие на *размяната* (на паричното стопанство — според съвременната терминология), което се проявява особено рязко след унищожаването на остатъците от феодализма от френската революция. Сисмонди без колебание осъжда това развитие и засилването на размяната, напада «фаталната конкуренция», призовавайки «правителството да защитава населението от последиците от конкуренцията» (ch. VIII, I, VII) и т. н. «Бързите размени развалят добрите нрави на народа. Постоянните грижи за изгодна продажба не минават без опити да се иска висока цена и да се мами и колкото по-трудно е съществуването на

онзи, който живее от постоянни размени, толкова повече той се изкушава да пусне в ход измамата» (I, 169). Ето каква наивност е била нужна, за да се напада паричното стопанство така, както го нападат и нашите народници! «...Търговското богатство е само второто по важност в икономическия строй; и териториалното богатство (*territoriale* — поземленото), което дава средства за съществуване, трябва да нараства на първо място. Цялата тази многобройна класа, която живее от търговия, трябва да получава част от продуктите на земята само когато тези продукти съществуват; тя (тази класа) трябва да нараства само дотолкова, доколкото нарастват и тези продукти» (I, 322—323). Отишъл ли е поне крачка напред от този патриархален романтик г-н Н.—он, който излива върху цели страници жалби срещу това, че разрастването на търговията и промишлеността изпреварва развитието на земеделието? Тези жалби на романтика и на народника показват само пълното *неразбиране* на капиталистическото стопанство. *Може ли да съществува* такъв капитализъм, при който развитието на търговията и промишлеността да *не* изпреварва земеделието? Та нали нарастването на капитализма е нарастване на стоковото стопанство, т. е. на общественото разделение на труда, *откъсващо* от земеделието един след друг вид обработване на суровините, първоначално свързан с добиването на суровините, с обработването и потреблението им в *едно* натурално стопанство. Поради това *навсякъде и винаги* капитализмът означава *по-бързо* развитие на търговията и промишлеността в сравнение със земеделието, *по-бързо нарастване* на търговско-промишленото население, *по-голяма тежест* и значение на търговията и промишлеността в общия строй на общественото стопанство.* Иначе *не може да бъде*. И г-н Н.—он, повтаряйки подобни жалби, доказва с това още и още веднъж, че в икономическите си възгледи не е отишъл по-далеч от повърхностния, сантименталния романтизъм. «Този неразумен дух на предприемчивост (*esprit d'entreprise*), този излишък от всякакъв вид търговия, който преди-

* Винаги и навсякъде при капиталистическото развитие земеделието *изостава* от търговията и промишлеността, винаги е подчинено и е експлоатирано от тях, винаги едва по-късно *се вмъква* от тях в пътя на капиталистическото производство.

звиква такъв голям брой фалити в Америка, дължи своето съществуване, без съмнение, на увеличаването броя на банките и на лекотата, с която измамливият кредит заема мястото на реалното имущество» (*fortune réelle*) и (II, 111) и т. н. безкрай. Но в името на какво Сисмонди напада паричното стопанство (и капитализма)? Какво му противопоставя? Дребното самостоятелно производство, натуралното стопанство на селяните на село, занаята — в града. Ето как той говори за първото в главата «За патриархалното селско стопанство» (ch. III, I, III, «*De l'exploitation patriarcale*» — за патриархалната експлоатация на земята. В книга трета се разглежда «териториалното», или поземленото богатство):

«Първите собственици на земята сами са били орачи, те са извършвали всички полски работи с труда на своите деца и на своите слуги. Нито една социална организация* не гарантира по-голямо щастие и по-големи добродетели на най-многобройната класа на нацията, по-голямо благоденствие (*opulence*) на всички, по-голяма здравина на обществения ред. . . В страните, където земеделецът е собственик (*où le fermier est propriétaire*) и където продуктите принадлежат изцяло (*sans partage*) на същите хора, които са извършили всички работи, т. е. в страните, чието селско стопанство наричаме патриархално — ние виждаме на всяка крачка следи от любовта на земеделеца към къщата, в която живее, към земята, за която се грижи. . . Самният труд е удоволствие за него. . . В щастливите страни, където земеделието е патриархално, се изучава своеобразната природа на всяка нива и тези познания преминават от баща на син. . . Едрото фермерско стопанство, ръководено от по-богати хора, може би ще се издигне над предразсъдъците и рутината. Но познанията (*l'intelligence*, т. е. познанията в селското стопанство) няма да стигнат

* Забележете, че Сисмонди — също както нашите народници — превръща изведнъж самостоятелното стопанство на селяните в «социална организация». Явно изопачаване. Какво свързва заедно тези селяни от различни местности? Именно разделението на обществения труд и стоковото стопанство, което замени феодалните връзки. Веднага проличават въздигането в утопия на един член в устройството на стоковото стопанство и неразбирането на останалите членове. Сравнете при г-н Н. — он, с. 322; «Формата на промишлеността, основана върху притежаването на оръдията за производство от селяните». А че това притежаване на оръдията за производство от селяните е — и исторически, и логически — *изходна точка* именно на *капиталистическото* производство, г-н Н. — он дори и не подозира!

онзи, който живее от постоянни размени, толкова повече той се изкушава да пусне в ход измамата» (I, 169). Ето каква наивност е била нужна, за да се напада паричното стопанство така, както го нападат и нашите народници! «...Търговското богатство е само второто по важност в икономическия строй; и териториалното богатство (*territoriale* — поземленото), което дава средства за съществуване, трябва да нараства на първо място. Цялата тази многобройна класа, която живее от търговия, трябва да получава част от продуктите на земята само когато тези продукти съществуват; тя (тази класа) трябва да нараства само дотолкова, доколкото нарастват и тези продукти» (I, 322—323). Отишъл ли е поне крачка напред от този патриархален романтик г-н Н.—он, който излива върху цели страници жалби срещу това, че разрастването на търговията и промишлеността изпреварва развитието на земеделието? Тези жалби на романтика и на народника показват само пълното *неразбиране* на капиталистическото стопанство. *Може ли да съществува* такъв капитализъм, при който развитието на търговията и промишлеността да *не* изпреварва земеделието? Та нали нарастването на капитализма е нарастване на стоковото стопанство, *т. е.* на общественото разделение на труда, *откъсващо* от земеделието един след друг вид обработване на суровините, първоначално свързан с добиването на суровините, с обработването и потреблението им в *едно* натурално стопанство. Поради това *навсякъде и винаги* капитализмът означава *по-бързо* развитие на търговията и промишлеността в сравнение със земеделието, *по-бързо нарастване* на търговско-промишленото население, *по-голяма тежест* и значение на търговията и промишлеността в общия строй на общественото стопанство.* Иначе *не може да бъде*. И г-н Н.—он, повтаряйки подобни жалби, доказва с това още и още веднъж, че в икономическите си възгледи не е отишъл по-далеч от повърхностния, сантименталния романтизъм. «Този неразумен дух на предприемчивост (*esprit d'entreprise*), този излишък от всякакъв вид търговия, който преди-

* Винаги и навсякъде при капиталистическото развитие земеделието *изостава* от търговията и промишлеността, винаги е подчинено и е експлоатирано от тях, винаги едва по-късно *се вмъква* от тях в пътя на капиталистическото производство.

звиква такъв голям брой фалити в Америка, дължи своето съществуване, без съмнение, на увеличаването броя на банките и на лекотата, с която измамливият кредит заема мястото на реалното имущество» (fortune réelle) и (II, 111) и т. н. безкрай. Но в името на какво Сисмонди напада паричното стопанство (и капитализма)? Какво му противопоставя? Дребното самостоятелно производство, натуралното стопанство на селяните на село, занаята — в града. Ето как той говори за първото в главата «За патриархалното селско стопанство» (ch. III, I, III, «De l'exploitation patriarcale» — за патриархалната експлоатация на земята. В книга трета се разглежда «териториалното», или поземленото богатство):

«Първите собственици на земята сами са били орачи, те са извършвали всички полски работи с труда на своите деца и на своите слуги. Нито една социална организация* не гарантира по-голямо щастие и по-големи добродетели на най-многобройната класа на нацията, по-голямо благоденствие (opulence) на всички, по-голяма здравина на обществения ред. . . В страните, където земеделецът е собственик (où le fermier est propriétaire) и където продуктите принадлежат изцяло (sans partage) на същите хора, които са извършили всички работи, т. е. в страните, чието селско стопанство наричаме патриархално — ние виждаме на всяка крачка следи от любовта на земеделеца към къщата, в която живее, към земята, за която се грижи. . . Самният труд е удоволствие за него. . . В щастливите страни, където земеделието е патриархално, се изучава своеобразната природа на всяка нива и тези познания преминават от баща на син. . . Едрото фермерско стопанство, ръководено от по-богати хора, може би ще се издигне над предразсъдъците и рутината. Но познанията (l'intelligence, т. е. познанията в селското стопанство) няма да стигнат

* Забележете, че Сисмонди — също както нашите народници — превръща изведнъж самостоятелното стопанство на селяните в «социална организация». Явно изопачаване. Какво свързва заедно тези селяни от различни местности? Именно разделението на обществения труд и стоковото стопанство, което замени феодалните връзки. Веднага проличават въздигането в утопия на един член в устройството на стоковото стопанство и неразбирането на останалите членове. Сравнете при г-н Н. — он, с. 322; «Формата на промишлеността, основана върху притежаването на оръдията за производство от селяните». А че това притежаване на оръдията за производство от селяните е — и исторически, и логически — изходна точка именно на капиталистическото производство, г-н Н — он дори и не подозира!

до онзи, който сам работи, и ще бъдат приложени по-зле. . . Патриархалното стопанство подобрява нравите и характера на тази толкова многобройна част от нацията, върху която лежат всички земеделски работи. Собствеността създава привички за ред и пестеливост, постоянното благоденствие премахва склсността към лакомия (*gourmandise*) и пиянство. . . Влизайки в размяна почти само с природата, той (земеделецът) има по-малко поводи да не вярва на хората и да пуска в ход против тях оръжието на недобросъвестността, отколкото всеки друг промишлен работник» (I, 165—170). «Първите фермери са били прости орачи; те са извършвали със собствените си ръце голямата част от земеделските работи; те са съобразявали начинанията си със силите на своите семейства. . . Те не са преставали да бъдат селяни: сами вървят след ралото (*tiennent eux-mêmes les cornes de leur charrue*); сами гледат добитъка и в полето, и в конюшната; живеят на чист въздух, свиквайки на постоянен труд и скромна храна, които създават здрави граждани и храбри войници.* Те почти никога не използват — за съвместни работи — надничари, а само слуги (*des domestiques*), избрани винаги измежду равните им, с които се отнасят като с равни, хранят се на една маса, пият едно и също вино, обличат се в еднакви дрехи. Така че земеделците със своите слуги съставляват една класа на селяни, въодушевени от едни и същи чувства, споделящи едни и същи удоволствия, изложени на едни и същи влияния, свързани с отечеството с еднакви връзки» (I, 221).

Ето ви и прословутото «народно производство»! И нека не казват, че Сисмонди не разбирал необходимостта да бъдат обединени производителите: той казва направо (вж. по-долу), че «той също (както и Фурие, Оуен, Томпсън и Мюирон) желае асоциацията» (II, 365). Нека не казват, че той е именно за *собствеността*: напротив, центърът на тежестта при него е дребното стопанство (срв. II, 355), а не дребната собственост. Ясно е, че това идеализиране на дребното селско стопанство придобива различен вид при други исторически и битови условия. Но и романтизмът, и народничеството издигат в апотеоз именно дреб-

* Сравнете, читателю, тези подсладени бабни приказки с онзи «напредни» чав» публицист от края на XIX в., когото г-н Струве цитира, в [своите «Критични бележки», с. 17.¹²

ното селско стопанство — в това няма никакво съмнение.

Сисмонди идеализира по същия начин и примитивния занаят, и цеховете.

«Селският обушар, който е същевременно и търговец, и фабрикант, и работник, няма да направи нито един чифт обуша, без да е получил поръчка» (II, 262), докато капиталистическата манифактура, ако не знае търсенето, може да претърпи крах. «Несъмнено е и от теоретична, и от фактическа страна, че създаването на цехове (*corps de métier*) е пречело и е трябвало да пречи за образуването на излишно население. Също така несъмнено е, че такова население съществува днес и че то е необходим резултат на съвременния строй» (I, 431). Подобни извадки биха могли да се приведат твърде много, но ние отлагаме разглеждането на практическите рецепти на Сисмонди за по-нататък. А тук ще се ограничим с приведеното, за да вникнем в гледището на Сисмонди. Приведените разсъждения могат да бъдат резюмирани така: 1) паричното стопанство се осъжда, защото разрушава осигуреното положение на дребните производители и тяхното взаимно сближаване (било под формата на близостта на занаятчиията с потребителя или на земеделеца с равните на него земеделци); 2) дребното производство се превъзнася, защото осигурява самостоятелност на производителя и премахва противоречията на капитализма.

Ще отбележим, че тези две идеи са съществено достойние на народничеството*, и ще се опитаме да вникнем в тяхното съдържание.

Критиката на романтиците и народниците на паричното стопанство се свежда до констатиране на поражданите от него индивидуализъм** и антагонизъм (конкуренцията), както и на несигурността на производителя и неустойчивостта*** на общественото стопанство.

Най-напред за «индивидуализма». Обикновено съюзът на селяните от дадена община или на занаятчиите (или

* Г-н Н. — он и по този въпрос е наговорил толкова много противоречия, че от тях може да се подберат *каквито искате* твърдения, които с нищо не са свързани помежду си. Не буди обаче съмнение идеализирането на селското стопанство посредством мъглявия термин: «народно производство». Мъглата е особено удобна атмосфера за всякакви мъскирания.

** Сръ. Н. — он, с. 321 *inf.* (in line — в края. *Ред.*) и др.

*** *Ibid.* с. 335. С. 184: капитализмът «лишава от устойчивост». И мн. др.

кустарите) от даден занаят се противопоставя на капитализма, който разрушава тези връзки и ги заменя с конкуренция. Това разсъждение повтаря типичната грешка на романтизма, а именно: от противоречията на капитализма се прави изводът за отричане в него на *по-високата форма на общественост*. Нима капитализмът, който разрушава средновековните общинни, цехови, артелни и други подобни връзки, не ги замества с други? Нима стоковото стопанство вече не е *връзка* между производителите, връзка, установявана от *пазара*?* Антагонистичният, изпълнен с колебания и противоречия характер на *тази връзка* не дава право да се отрича *нейното съществуване*. И ние знаем, че именно развитието на противоречията разкрива все по-силно и по-силно силата на тази връзка, *принуждава* всички отделни елементи и класи на обществото да се стремят към обединяване и при това обединяване вече не в тесните граници на една община или един окръг, а към обединяване на всички представители на дадена класа в *цялата нация* и дори в различните държави. Само романтик от реакционната си гледна точка може да отрича съществуването на тези връзки и тяхното по-дълбоко значение, което има за основа общността на ролите в народното стопанство, а не териториални, професионални, религиозни и т. н. интереси. И ако подобно разсъждение е спечелило названието романтик за Сисмонди, който е писал в епохата, когато съществуването на тези нови, пораждани от капитализма връзки е било още в зародиша си, нашите народници още повече заслужават такава оценка, тъй като *сега* грамадното значение на тези връзки може да се отрича само от съвсем слепи хора.

Що се отнася до неосигуреността и неустойчивостта и т. н., това е все същата стара песничка, за която споменахме по повод на външния пазар. В подобни нападки именно се проявява романтикът, който страхливо осъжда тъкмо онова, което научната теория най-много цени в капи-

* «Всъщност изразите: *общество, асоциация* са такива наименования, с които могат да бъдат наречени всякакви общества, както феодалното общество, така и буржоазното, което е асоциация, основана върху конкуренцията. Как могат да съществуват автори, които смятат, че е възможно да опровергават конкуренцията само с думата *асоциация*? (Marx «Das Elend der Philosophie» Маркс. «Нищета на философията»⁷⁸. *Ред.*) Критикувайки най-остро сантименталното осъждане на конкуренцията, авторът направо подчертава нейната *прогресивна страна*, нейната движеща сила, която тласка напред «техническият прогрес и социалният прогрес».

тализма: присъщия му стремеж към развитие, неудържимия стремеж напред, невъзможността да спре или да възпроизвежда стопанските процеси в предишните им, неизменни размери. Само утопист, който съчинява фантастични планове за разширяване обхвата на средновековните съюзи (от рода на общината) върху цялото общество, може да игнорира факта, че тъкмо «неустойчивостта» на капитализма е онзи грамаден прогресивен фактор, който ускорява общественото развитие, въвлича все по-големи и по-големи маси от населението във водовъртежа на обществения живот, заставя ги да се замислят над неговото устройство, заставя ги сами «да коват щастието си».

Фразите на г-н Н.—он за «неустойчивостта» на капиталистическото стопанство, за непропорционалното развитие на размяната, за нарушаването равновесието между промишлеността и земеделието, между производството и потреблението, за ненормалността на кризите и т. н. показват по най-неоспорим начин, че той още стои изцяло на гледната точка на *романтизма*. Затова критиката на европейския романтизъм се отнася и за неговата теория *от начало до край*. Ето доказателство:

«Да чуем стария Боагилбер:

«Цената на стоките — казва той — винаги трябва да бъде *пропорционална*, понеже само такава взаимно съгласувана им дава възможност във всеки момент да бъдат възпроизведени отново. . . Тъй като богатството не е нищо друго освен тази постоянна размяна между човек и човек, между предприятие и предприятие, би било ужасна заблуда да се търсят причините за мизерията в нещо друго, а не в онова нарушаване на тази размяна, което предизвикват отклоненията от пропорционалните цени.»

Да чуем и един най-нов* икономист:

«Велик закон, който трябва да бъде приложен към производството, е законът за *пропорционалността* (the law of proportion), който единствен е в състояние да задържи постоянството на стойността. . . Еквивалентът трябва да бъде гарантиран. . . Всички нации през различните епохи са се опитвали с многобройни търговски регламенти и ограничения да осъществят поне донякъде този закон за

* Написано през 1847 г

пропорционалността. Но егоизмът, присъщ на човешката природа, е довел дотам, че цялата тази система на регулиране е отхвърлена. Пропорционалното производство (proportionale production) е осъществяване на истинската социално-икономическа наука» (W. Atkinson. «Principles of political economy», London, 1840, p. 170 и 195)*.

Fuit Troja!** Тази правилна пропорция между предлагането и търсенето, която отново започва да става предмет на толкова изобилни пожелания, много отдавна е престанала да съществува. Тя е отживяла времето си; тя е била възможна само в онези времена, когато средствата за производство са били ограничени, когато размяната се е извършвала в извънредно тесни рамки. С възникването на едрата индустрия тази правилна пропорция непременно трябваше (mußte) да изчезне и производството с необходимостта на природните закони трябваше да преминава през постоянно последователно редуване на процъфтяване и упадък, на криза, на застой, на ново процъфтяване и така нататък.

Онези, които подобно на Сисмонди искат да се върнат към правилната пропорционалност на производството и при това да запазят съвременните основи на обществото, са реакционери, тъй като, за да бъдат последователни, те би трябвало да се стремят към възстановяване и на другите условия за промишлеността от предишните времена.

Какво е задържало производството в правилни или почти правилни пропорции? Търсенето, което е управлявало предлагането, предшествувало го е; производството е следвало стъпка по стъпка потреблението. Едрата индустрия, принудена вече от самия характер на употребяваните от нея оръдия постоянно да произвежда във все по-големи и по-големи размери, не може да чака търсенето. Производството върви пред търсенето, предлагането със сила овладява търсенето.

В съвременното общество, в промишлеността, основана върху индивидуалната размяна, анархията на производството, която е източник на толкова бедствия, е същевременно и причина за прогреса.

* У. Аткинсън. «Принципи на политическата икономия». Лондон, 1840. с. 170 и 195. *Ред.*

** — няма я Троя! *Ред.*

Затова едно от двете: или да желаеш правилните пропорции от миналите векове при средствата за производство от наше време — а това значи да бъдеш реакционер и утопист едновременно.

Или да желаеш прогрес без анархия — и тогава е необходимо да се откажем от индивидуалната размяна, за да се запазят производителните сили» («Das Elend der Philosophie», S. 46—48)⁷³.

Последните думи се отнасят до Прудон, против когото авторът полемизира, като характеризира следователно отликата на своята гледна точка и от възгледите на Сисмонди, и от възгледа на Прудон. Г-н Н.—он, разбира се, не би се доближил във всички свои възгледи нито до единия, нито до другия.* Но вникнете в съдържанието на този откъслек. В какво се състои основното положение на цитирания автор, неговата основна мисъл, която го поставя в непримиримо противоречие с предшествениците му? Безспорно в туй, че той поставя въпроса за неустойчивостта на капитализма (която и *тримата* автори констатират) на *историческа* почва и признава тази неустойчивост за *прогресивен фактор*. С други думи: той признава, първо, даденото капиталистическо развитие, което се извършва чрез диспропорции, кризи и т. н., като *необходимо развитие*, казвайки, че вече самият характер на средствата за производство (машините) предизвиква безграничен стремеж към разширяване на производството и постоянно изпреварване на търсенето от предлагането. Второ, той признава в даденото развитие *елементите на прогрес*, състоящи се в развитието на производителните сили, в обобществяването на труда в рамките на цялото общество, в повишаването подвижността на населението и неговата съзнателност и пр. С тези два пункта се изчерпва неговата отлика от Сисмонди и Прудон, които си приличат с него по посочването на «неустойчивостта» и породените от нея противоречия и в искрения стремеж да се премахнат тези противоречия. Неразбирането, че тази «неустойчивост» е *необходима* черта на всеки капитализъм и на стоковото

* Макар и да е още голям въпрос, *защо* не би се доближил? Да не би само защото тези автори поставяха въпросите по-широко, имайки предвид дадения стопански строй изобщо, неговото място и значение в развитието на цялото човечество, без да ограничават своя кръгозор с една страна, за която уж можело да се съчини *специална теория*.

стопанство изобщо, ги довежда до *утопия*. Неразбирането на прогресивните елементи, *присъщи* на тази неустойчивост, прави техните теории *реакционни**.

И сега ние предлагаме на господа народниците да отговорят на въпроса: споделя ли г-н Н.—он възгледите на научната теория посочените два пункта? Признава ли неустойчивостта като свойство на дадения строй и на даденото развитие? Признава ли елементите на прогрес в тази устойчивост? Всеки знае, че не признава, че г-н Н.—он, напротив, обявява тази «неустойчивост» на капитализма просто за ненормалност, отклонение и т. н. и я смята за упадък, регрес (срв. по-горе: «*лишава от устойчивост*»), като идеализира същия икономически застой (спомнете си «*вековните устои*», «*осветените от вековете начала*» и т. н.), тъкмо в разрушаването на който се и състои историческата заслуга на «неустойчивия» капитализъм. Ето защо ясно е, че бяхме напълно прави, като ги причислихме към романтиците, и че никакви «цитати» и «позовавания» от негова страна няма да изменят *този характер на собствените му разсъждения*.

Малко по-долу ще се спрем още веднъж на тази «неустойчивост» (по повод враждебното отношение на романтизма и народничеството към намаляването на земеделското население за сметка на индустриалното), а сега ще приведем един пасаж от «Критика на някои положения на политическата икономия», посветен на разбора на *сантименталните* нападки срещу паричното стопанство.

«Тези определени обществени роли (именно: ролите на продавача и на купувача) не произтичат от човешката индивидуалност изобщо, а от разменните отношения между хората, които произвеждат своите продукти под формата на стоки. Отношенията, които съществуват между купувача и продавача, дотолкова не са индивидуални, че и двамата влизат в тях само доколкото се отрича индивидуалният характер на техния труд, а именно доколкото той, като неиндивидуален труд, става пари. Поради това също

* Този термин се употребява в *историко-философски* смисъл, като характеризира само *грешката* на теоретичните, които вземат образци за своите теории от *отживелите* отношения. Той съвсем не се отнася нито до личните качества на тези теоретични, нито до техните програми. Всеки знае, че реакционери в обикновеното значение на думата не са били нито Сисмонди, нито Прудон. Ние разясняваме тези азбучни истини, тъй като господа народниците, както ще видим по-долу, не са ги усвоили и досега.

толкова безсмислено е да се смятат тези икономически буржоазни роли на купувача и продавача за вечни обществени форми на човешкия индивидуализъм, колкото е несправедливо да се оплакват тези роли като причина за унищожаването на този индивидуализъм.

Колко дълбоко поразява добрите хора дори съвсем повърхностната форма на антагонизма, която се проявява в покупката и продажбата, показва следната извадка от книгата на Исак Перейра: «Leçons sur l'industrie et les finances». Paris, 1832*. Обстоятелството, че същият този Исак като изобретател и директор на «Crédit mobilier»** си спечели печалната слава на парижки борсов вълк, показва какво се съдържа в споменатата книга наред със сантиментална критика на икономията. Г-н Перейра, по онова време апостол на Сен Симон, казва: «Вследствие на това, че индивидите са изолирани, отделени един от друг както в производството, така и в потреблението, между тях съществува размяна на продукти от тяхното производство. От необходимостта от размяна произтича необходимостта да се определи относителната ценност на предметите. Така че идеите за ценността и размяната са тясно свързани помежду си и в действителната си форма и двете изразяват индивидуализъм и антагонизъм. . . Да се определи ценността на продуктите е възможно само защото съществуват продажба и покупка, с други думи, антагонизъм между различните членове на обществото. Грижи за цената и ценността има само там, където се извършват продажба и покупка, с една дума, където всеки индивид трябва да се бори, за да получи предметите, необходими за поддържане на неговото съществуване» (спом. съч., с. 68)⁷⁴.

Пита се, в какво се състои тук *сантименталността* на Перейра? Той говори само за индивидуализма, антагонизма и борбата, присъщи на капитализма, казва същото, което казват по различни начини нашите народници, и при това казват като че ли истината, защото «индивидуализ-

* «Лекции по промишлеността и финансите». Париж. 1832. *Ред.*

** «Има се предвид «Société général du Crédit mobilier (голямо френско акционерно дружество, основано в 1852 г. от братя Перейра; главна цел на дружеството било посредничеството в кредита и участието в основаването на индустриални и други предприятия; дейността му се характеризирала с големи орсови ажиотажи и спекули. Бълг. ред.

мът, антагонизмът и борбата» нанстина са необходима принадлежност на размяната, на стоковото стопанство. Сантименталността се състои в това, че този сенсимонист, увлечен в осъждането на противоречията на капитализма, *не забелязва зад тези противоречия* факта, че *размяната* също изразява своеобразна форма на *общественото стопанство*, че тя, следователно, *не само разединява* (това е вярно само по отношение на средновековните съюзи, които капитализмът разрушава), *но и съединява* хората, като ги заставя да влизат в отношения помежду си посредством пазара*. Ето тъкмо тази повърхностност на разбирането, предизвикана от увлечението да се «разпердушини» капитализмът (от утопична гледна точка), е дала и повод на цитирания автор да нарече критиката на Перейра *сантиментална*.

Но защо да се занимаваме с Перейра, отдавна забравен апостол на отдавна забравения сенсимонизъм? Не е ли по-добре да вземем най-новия «апостол» на народничеството?

«Производството. . . се лиши от народния си характер и придоби индивидуален, капиталистически характер» (г-н Н.—он, «Очерци», с. 321—322).

Виждате ли как разсъждава този маскиран романтик: «народното производство стана индивидуално». А тъй като под «народно производство» авторът иска да се подразбира общината⁷⁵, той посочва, следователно, упадъка на *обществения* характер на производството, стесняването на *обществената* форма на производството.

Така ли е? «Общината» придаваше (*ако придаваше*; впрочем ние сме готови да направим всякакви отстъпки на автора) организация на производството само в една отделна община, разединена от всяка друга община. Общественият характер на производството обхващаше *само членовете на една община*^{**}. А капитализмът създава обществен характер на производството в цялата държава. «Индивидуализмът» се състои в разрушаването на обществените връзки, но тях ги разрушава *пазарът*, който ги замества с

* Заменяйки местните, съсловните съюзи — с единството на социалното положение и социалните интереси в границите на цялата държава и дори на целия свят.

** Според данните на земската статистика («Общ сборник» от Благовещенски) средният размер на *общината* за 123 уезда, в 22 губернии се равнява на 53 домакинства с 323 души от двата пола

връзките между *маси от индивиди*, които не са свързани нито с община, нито със съсловие, нито с професия, нито с тесния район на занаята и т. н. Тъй като връзката, създавана от капитализма, се проявява под формата на противоречия и антагонизъм, *поради това* нашият романтик не иска да вижда тази връзка (макар че общината като организация на производството никога не е съществувала без други форми на противоречия и антагонизъм, присъщи на стария начин на производство). Утопичната гледна точка превръща и неговата критика на капитализма в *сентиментална* критика.

II

Дребнобуржоазният характер на романтизма

Идеализирането на дребното производство ни показва друга характерна черта на романтическата и народническата критика: нейната *дребнобуржоазност*. Видяхме как френският и руският романтик еднакво превръщат дребното производство в «социална организация», във «форма на производството», *противопоставяйки я на капитализма*. Видяхме също, че подобно противопоставяне не съдържа нищо друго освен крайно повърхностно разбиране, че това е изкуствено и неправилно отделяне на една форма на стоковото стопанство (едрия промишлен капитал) и осъждането на същата, при утопично идеализиране на *друга форма на същото* стоково стопанство (дребното производство). И именно в това е и бедата както на европейските романтици от началото на XIX в., така и на руските романтици от края на XIX в., че те си съчиняват някакво абстрактно, намиращо се извън обществените производствени отношения дребно стопанство и *не забелязват* мъничкото обстоятелство, че това дребно стопанство в действителност се намира в обстановката на *стоково производство* — както дребното стопанство на европейския континент от 1820-те години, така и руското селско стопанство от 1890-те години. В *действителност* дребният производител, възвеличаван от романтиците и народниците, е поради това *дребен буржоа*, намиращ се в също такива противоречиви отношения, както и всеки друг член на капиталистическото общество, защитаващ се също така с бор-

ба, която, от една страна, отделя постоянно едно незначително малцинство от едри буржоа, а, от друга страна, изтласква мнозинството в редовете на пролетариата. В действителност, както всеки вижда и знае, няма такива дребни производители, които да не стоят *между* тези две противоположни класи, и това междинно положение по необходимост обуславя специфичния характер на дребната буржоазия, нейната двойственост, двуличност, нейното клонене към малцинството, излизащо щастливо от борбата, нейното враждебно отношение към «неудачниците», т. е. към мнозинството. Колкото по-нататък се развива стоковото стопанство, толкова по-силно и по-рязко изпъкват тези качества, толкова по-явно става, че идеализирането на дребното производство изразява само реакционна, *дребнобуржоазна* гледна точка.

Не трябва да се заблуждаваме относно значението на тези термини, които авторът на «Критика на някои положения на политическата икономия» прилага именно към Сисмонди. Тези термини съвсем не говорят, че Сисмонди *защитава* назадничавите дребни буржоа. *Сисмонди никъде не ги защитава*: той иска да стои на гледната точка на трудещите се класи изобщо, той изразява съчувствието си към всички представители на тези класи, той се радва напр. на фабричното законодателство, той напада капитализма и показва неговите противоречия. С една дума, неговата гледна точка е съвсем същата, каквато е и гледната точка на съвременните народници.

Пита се, върху какво се основава неговата характеристика като дребен буржоа? Именно върху това, че той не разбира връзката между дребното производство (което идеализира) и едрият капитал (който напада). Именно върху това, че той *не вижда* как любимият му дребен производител, селянинът, се превръща всъщност в дребен буржоа. Никога не трябва да се забравя следното разяснение по повод свеждането на теориите на различните автори към интересите и гледната точка на различните класи:

«Не трябва да се мисли, че дребната буржоазия по принцип се стреми да осъществи егонистичните си класови интереси. Напротив, тя вярва, че *специалните* условия за нейното освобождение са същевременно онези *общи* условия, при които единствено може да бъде спасено и съвременното

общество, и да бъде премахната класовата борба. Също така не трябва да се мисли, че всички представители на демокрацията са бакали или поклонници на бакалите. По своето образование и индивидуално положение те могат да бъдат далеч от тях както небето от земята. Представители на дребния буржоа ги прави обстоятелството, че тяхната мисъл не е в състояние да прекрачи границите, които не прекрачва и животът на дребните буржоа, и затова теоретично те стигат до същите задачи и решения, до които дребния буржоа практически го довеждат материалният му интерес и общественото му положение. Такова е изобщо отношението между *политическите и литературните представители* на класата и класата, която те представляват» (К. Маркс. «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта», превод на Базаров и Степанов, с. 179—180)⁷⁶.

Затова доста комични са онези народници, които мислят, че изтъкването на дребнобуржоазността се прави само за да се каже нещо особено язвително, че това е обикновен полемичен похват. С това отношение те показват неразбиране на общите възгледи на техните противници и главно — неразбиране на самите основи на *онази* критика на капитализма, с която те всички са «съгласни», и на *отликата* ѝ от сантименталната и дребнобуржоазната критика. Вече самият усилен стремеж да се заобиколи самият въпрос за последните видове критика, за съществуването им в Западна Европа, за тяхното отношение към научната критика показва нагледно *защо* народниците не искат да разберат тази отлика.*

Ще поясним казаното с пример. В библиографския отдел на «Русская Мысль»⁷⁷ от 1896 г., кн. 5 (с. 229 и сл.), става дума, че сред интелигенцията «през последно време се прояви и с поразителна бързина се разраства една група», която се отнася с принципна и безусловна враждебност към народничеството. Г-н рецензентът посочва в най-

* Напр. Ефруси е написал две статии по въпроса за това, «как е гледал на нарастването на капитализма» Сисмонди («Р. Б.», кн. 7, с. 139), и все пак *абсолютно не е разбрал* именно това, как Сисмонди е гледал. Сътрудникът на «Русское Богатство» не е забелязал дребнобуржоазната гледна точка на Сисмонди. А тъй като Ефруси, без съмнение, е запознат със Сисмонди; тъй като той (както ще видим по-долу) е запознат именно с онзи представител на най-новата теория, който характеризира Сисмонди така; тъй като той иска също да бъде «съгласен» с този представител на новата теория — неговото неразбиране придобива съвсем определено значение. Народникът не е и могъл да забележи в романтика онова, което не забелязва в себе си.

кратки черти причините и характера на тази враждебност и не може да не се отбележи с признателност, че той издига при това напълно точно *същността* на враждебната на народничеството гледна точка*. Г-н рецензентът не споделя тази гледна точка. Той не разбира как така идеите за класовите интереси и т. н. да ни задължават да отричаме «народните идеали» («просто *народните*, а не народническите»; *ibid*, с. 229), които се състояли в благосъстоянието, свободата и съзнателността на селяните, т. е. на мнозинството от населението.

«На нас, разбира се, ще ни възразят — казва г-н рецензентът, — както възразяваха и на други, че идеалите на автора-селянин (става дума за изказаните от един селянин пожелания) са дребнобуржоазни и че поради това именно нашата литература досега била представителка и защитница на интересите на дребната буржоазия. Ами че това е просто плашило и кой освен лицата, които имат светогледа и умствените навици на замоскворецка търговка, може да бъде изплашен с това плашило? . . .»

Силно казано! Но да чуем по-нататък:

«. . . Основният критерий както за условията на човешкото общежитие, така и за съзнателните обществени мероприятия се състои именно не в икономическите категории, които на всичко отгоре са заемствувани от условия, чужди на страната, възникнали при други обстоятелства, а в щастието и благосъстоянието както материално, така и духовно, на мнозинството от населението. И ако известен начин на живот и известни мероприятия за поддържане и развиване на този начин водят към това щастие, тогава наричайте ги дребнобуржоазни или както и да било иначе — от това работата няма да се измени: те — този начин на живот и тези мероприятия — въпреки това ще бъдат съществено прогресивни и поради самото това обстоятелство ще представляват *висш идеал, достъпен за обществото при дадените условия и в даденото му състояние*» (*ib.*, 229—230 с., курсивът е на автора).

Нима господин рецензентът не вижда, че в полемическото си увлечение е прескочил въпроса?

* Разбира се, това звучи много странно: да хвалиш човек, че предава точис чужди мисли!! Но какво да се прави? Сред обикновените полемисти от «Русское Богатство» и старото «Новое Слово»⁷⁹, господа Кривенко и Воронцов, такава полемика наистина е необикновено изключение.

След като с преголяма строгост нарича обвиняването на народничеството в дребнобуржоазност «просто плашило», той не привежда като доказателство на това твърдение нищо друго освен следната, невероятно изумителна мисъл: «Критерият. . . се състои не в икономическите категории, а в щастието на мнозинството.» Та това е все едно да кажеш критерият за времето се състои не в метеорологичните наблюдения, а в самочувствието на мнозинството! Ами какво са, пита се, тези «икономически категории», ако не *научна формулировка* на условията на стопанството и на живота на населението, и то не на «населението» изобщо, а на *определени* групи от населението, които заемат определено място в *дадения* строй на общественото стопанство? Противопоставяйки на «икономическите категории» извънредно абстрактната мисъл за «щастието на мнозинството», г-н рецензентът просто зачерква цялото развитие на обществената наука от края на миналия век и се връща към наивната рационалистична спекулация, игнориращо определените обществени отношения и тяхното развитие. С едно драсване на перото той зачерква всичко, което човешката мисъл, която се е стремяла да *разбере* обществените явления, е постигнала с цената на столетни дирения! И освободил се следователно от всякакъв научен багаж, г-н рецензентът вече *смята въпроса за разрешен*. И наистина той направо заключава: «Ако известен строй. . . води до това щастие, то както и да го наричате, от това работата няма да се измени.» Ха сега, де! Та нали въпросът се състоеше именно в туй — *какъв* е този строй. Защото самият автор току-що е посочил, че против хората, които виждат в селското стопанство своеобразен строй («народно производство» или както искате), са се обявили други, които твърдят, че това съвсем не е своеобразен строй, а най-обикновен *дребнобуржоазен* строй, също такъв, какъвто е строят и на всяко друго дребно производство в страна със стоково стопанство и капитализъм. Защото, ако от първия възглед от само себе си следва, че «този строй» («народното производство») «води до щастие», от втория възглед също така от само себе си следва, че «този строй» (дребнобуржоазният строй) води до капитализъм и до нищо друго, води до изтласкване на «мнозинството от населението» в редовете на пролетариата и превръщане на малцин-

ството в селска (или промишлена) буржоазия. Не е ли очевидно, че г-н рецензентът е стрелял във въздуха и при шума от изстрела е взел за доказано именно онова, в отричането на което се състои вторият възглед, толкова немилостиво обявен за «просто плашило»?

Ако той би искал да разгледа сериозно втория възглед, той очевидно би трябвало да докаже едно от двете: или че «дребната буржоазия» е неправилна научна категория, че можем да си представим капитализъм и стоково стопанство без дребна буржоазия (както си и представляват господа народниците, връщайки се с това напълно към гледната точка на Сисмонди); или пък, че тази категория е *неприложима* за Русия, т. е. че у нас няма нито капитализъм, нито господство на стоковото стопанство, че дребните производители не се превръщат в стокопроизводители, че сред тях не се извършва посоченият процес на изтласкване на мнозинството и на укрепване «самостоятелността» на малцинството. А сега, виждайки как той възприема посочването на дребнобуржоазността на народничеството като празно желание да бъдат «обидени» господа народниците и четейки веднага след това приведената фраза за «плашилото», ние неволно си спомняме известната фраза: «За бога, Кит Китич! Кой може да ви обиди? — Вие самите всекиго ще обидите!»⁷⁹

III

Въпросът за увеличаването на индустриалното население за сметка на земеделското

Да се върнем на Сисмонди. Наред с идеализирането на дребната буржоазия, наред с романтичeskото неразбиране как «селячеството» се превръща в дребна буржоазия при даден обществен строй на стопанството, при него срещаме извънредно характерния възглед за намаляването на земеделското население за сметка на индустриалното. Известно е, че това явление — една от най-релефните прояви на капиталистическото развитие на една страна — се наблюдава във всички цивилизовани страни, както и в Русия*.

* Процентът на градското население в Европейска Русия през следреформената епоха нараства. Тук трябва да се ограничим с посочване на този най-

Сисмонди, като изтъкнат икономист на своето време, не е могъл, разбира се, да не види този факт. Той го констатира открито, но никак не разбира необходимата му връзка с развитието на капитализма (дори по-общо: с разделението на обществения труд, с растежа на стоковото стопанство, предизвикан от това явление). Той просто *осъжда* това явление като някакъв недостатък на «системата».

Посочвайки огромния прогрес на английското земеделие, Сисмонди казва:

«Но възхищавайки се от тези толкова грижливо обработени ниви, трябва да се погледне и населението, което ги обработва; то е наполовина по-малко от онова, което би имало във Франция на същата територия. За някои икономисти това е печалба; според мен — това е загуба» (I, 239).

Ясно е защо идеолозите на буржоазията са смятали това явление за печалба (сега ще видим, че също *такъв* е и възгледът на научната критика на капитализма): с това те са формулирали нарастването на буржоазното богатство, на търговията и промишлеността. Сисмонди, който бърза да *осъди* това явление, забравя да помисли за неговите причини.

«Във Франция и Италия — казва той, — където, както се изчислява, четири пети от населението спадат към земеделската класа, четири пети от нацията ще се прехранват с национални зърнени храни, каквато и да е цената на чуждестранните зърнени храни» (I, 264). *Fuit Troja!* — може да се каже по този повод. Сега вече няма такива страни (макар и най-земеделски), които да не се намират в пълна зависимост от *цените на зърнените храни*, т. е. от световното капиталистическо производство на зърнени храни.

«Ако нацията не може да увеличи търговското си население иначе, освен като иска от всекиго по-голямо количество труд срещу същото заплащане, тя трябва да се бои от нарастването на индустриалното си население» (I, 322). Както вижда читателят, това са просто доброжела-

общоизвестен белег, макар той да изразява *далеч не напълно* явлението, като не обхваща важни особености на Русия в сравнение със Западна Европа. Тук не му е мястото да разглеждаме тези особености (липсата на свобода на преместване за селяните, съществуването на промишлени и фабрични села, вътрешната колонизация на страната и т. и.).

телни съвети, лишени от всякакъв смисъл и значение, тъй като понятието «нация» тук е построено върху изкуственото абстрахиране на противоречията между класите, които образуват тази «нация». Както винаги Сисмонди просто *се измъква* от тези противоречия с невинни пожелания. . . да няма противоречия.

«В Англия земеделието ангажира само 770 199 семейства, търговията и промишлеността — 959 632, останалите състояния на обществото — 413 316. Толкова голяма част от населението, съществуваща от търговско богатство, при целия брой 2 143 147 семейства, или 10 150 615 души, е наистина ужасна (*effrayante*). За щастие Франция е още далеч от положението такъв огромен брой работници да зависи от успеха на далечния пазар» (I, 434). Тук Сисмонди като че ли забравя дори, че това «щастие» зависи само от изостаналостта на капиталистическото развитие във Франция.

Като рисува онези изменения в съвременния строй, които от негова гледна точка са «желателни» (за тях ще стане дума по-долу), Сисмонди посочва, че «резултатът» (от преустройствата по романтически вкус) би бил, без съмнение, този, че не една страна, която живее само от индустрия, би трябвало да затвори една след друга много работилници и че населението на градовете, което се е увеличило прекомерно, би намаляло бързо, докато населението на селата би започнало да нараства» (II, 367).

От този пример безпомощността на сантименталната критика на капитализма и безсилният гняв на дребния буржоа изпъкват особено релефно! Сисмонди просто се *оплаква**, че работите вървят тъй, а не иначе. Неговата тъга по повод разрушаването на рая на патриархалната тъпота и потиснатост на селското население е тъй голяма, че нашият икономист не разглежда дори причините за това явление. Поради туй той не вижда, че увеличаването на индустриалното население се намира в необходимата и неразривна връзка със стоковото стопанство и с капитализма. Стоковото стопанство се развива успоредно с развитието на общественото разделение на труда. А това

* «При по-нататъшното си развитие това направление (именно направлението на дребнобуржоазната критика, начело на която стои Сисмонди) избягва боязливи оплаквания против съвременното положение на нещата.»⁸⁰

разделение на труда се състои именно в туй, че един след друг ограсъл на промишлеността, един вид обработване на суровия продукт след друг се *откъсват* от земеделието и стават самостоятелни, образувайки след. индустриално население. Затова да се разсъждава за стоковото стопанство и капитализма — и да не се взема под внимание законът за относителното увеличаване на индустриалното население, — това значи да нямаш никаква представа за *основните* свойства на *дадения* строй на общественото стопанство.

«По самата си природа капиталистическият начин на производство постоянно намалява земеделското население в сравнение с неземеделското, тъй като в индустрията (в тясното значение на думата) нарастването на постоянния капитал спрямо променливия е свързано с абсолютното нарастване на променливия капитал въпреки относителното му намаляване.* Междуременно в земеделието променливият капитал, необходим за експлоатирането на определено количество земя, намалява абсолютно; следователно този капитал може да нараства само при условие, че се обработва нова земя**», а това на свой ред предполага още по-голямо нарастване на неземеделското население» (III, 2. 177)⁸¹.

Гледната точка на най-новата теория и по този пункт е диаметрално противоположна на романтизма с неговите сантиментални жалби. Разбирането на необходимостта от явлението естествено предизвиква съвсем друго отношение към него, умение да се оценят различните му страни. Явлението, което ни занимава, е тъкмо едно от най-дълбоките и най-общите противоречия на капиталистическия строй. Отделянето на града от селото, противоположността между тях и експлоатацията на селото от града — тези повсеместни спътници на развиващия се капитализъм — са необхо-

* По това читателят може да съди за остроумието на г-н Н. — он, който в своите «Очерци» без стеснение преръща *относителното* намаляване на променливия капитал и броя на работниците в *абсолютно* и оттук прави куп най-глупави изводи за «стесняване» на вътрешния пазар и т. н.

** Именно това условие сме имали предвид, когато казваме, че вътрешната колонизация в Русия усложнява проявяването на закона за нарастването на индустриалното население. Струва си да припомним разликата между отдалена заселения център на Русия, където индустриалното население нарастваше не толкова чрез градовете, колкото чрез фабричните села и селища, и, да речем, Новорусия, заселвана през следреформената епоха, където нарастването на градовете по бързина се сравнява с америкалското. Надяваме се да разгледаме този въпрос по-подробно на друго място.

дим продукт от преобладаването на «търговското богатство» (служейки си с израза на Сисмонди) над «поземленото богатство» (селскостопанското). Затова надмощието на града над селото (и в икономическо, и в политическо, и в интелектуално, и във всички други отношения) е общо и неизбежно явление във всички страни със стоково производство и капитализъм, включително и в Русия: да оплакват това явление могат само сантиментални романтици. Научната теория, напротив, посочва онази *прогресивна* страна, която едрият промишлен капитал внася в това противоречие. «Заедно с постоянно растящия превес на градското население, което капиталистическото производство струпва в големите центрове, то натрупва историческата сила на движението на обществото напред»⁸² (die geschichtliche Bewegungskraft der Gesellschaft). * Щом надмощието на града е необходимо, само привличането на населението в града може да парализира (и както доказва историята, наистина парализира) едностранчивия характер на това надмощие. Щом градът по необходимост се обособява в привилегировано положение, като оставя селото подчинено, неразвито, безпомощно и потиснато, само притокът на селско население в града, само това смесване и сливане на земеделското и неземеделското население може да изтръгне селското население от неговата безпомощност. Затова в отговор на реакционните жалби и оплаквания на романтиците най-новата теория посочва как именно това приближаване на условията на живота на земеделското и неземеделското население създава условия за премахване на противоположността между града и селото.

Пита се сега, на каква гледна точка стоят нашите икономисти-народници по този въпрос? Безусловно на сантиментално-романтична. Те не само че не разбират *необходимостта* от нарастване на индустриалното население при дадения строй на общественото стопанство, но дори *се стараят да не виждат* и самото явление, наподобявайки небезизвестната птица, която крие главата си под крилото. По-

* Сръ. също така особено релефната характеристика на прогресивната роля на индустриалните центрове в умственото развитие на населението: «Die Lage der arbeit. Klasse in England», 1845 г.⁸³ Че признаването на тази роля не е попречило на автора на «Положението на работническата класа в Англия» да разбере дълбоко противоречието, проявяващо се в отделянето на града от селото, доказва неговото полемично съчинение против Дюринг.⁸⁴

сочванията на П. Струве, че в разсъжденията на г-н Н.—он по въпроса за капитализма твърдението, че променливият капитал намалява *абсолютно* («Крит. заметки», с. 255), е груба грешка, че да се противопоставя Русия на Запада по по-малкия процент на индустриалното население и да не се взема под внимание *увеличаването* на този процент поради развитието на капитализма е нелепо* (Sozialpolitisches Centralblatt»⁸⁵, 1893, № 1), останаха, както и трябва да се очаква, без отговор. Разсъждавайки постоянно за особеностите на Русия, икономистите-народници дори и не съумяха да поставят въпроса за *действителните* особености на образуването на индустриално население в Русия**, което ние вече посочихме накратко. Такова е *теоретичното* отношение на народниците към въпроса. В действителност обаче, като разсъждават за положението на селяните в следреформеното село и без да се затрудняват с теоретични съмнения, народниците признават преселването на селяните, изтласквани от земеделието, в града и във фабричните центрове и при това се ограничават само с *оплакване* на явлението, също както го *оплакват* и Сисмонди.*** Дълбокият процес на преустройство на жизнените условия на масите от населението, който се

* Нека читателят си спомни, че Сисмонди правеше *именно тази грешка* говорейки за «щастие» на Франция с 80% земеделско население, като че ли това е било особеност на някакво си «народно производство» в т. н., а не израз на изостаналостта в развитието на капитализма.

** Срв. *Волгин*. «Обосноваване народничества в трудах г. Воронцова». СПб 1896, с. 215—216.

*** Впрочем, справедливостта налага да кажем, че Сисмонди, наблюдавайки нарастването на индустриалното население в няколко страни и признавайки общия характер на това явление, изказва тук-там разбирането, че това не е само някаква «аномалия» и т. н., а дълбоко изменение в условията на живота на населението — изменение, в което трябва да се признае и нещо хубаво. Поне следното му разсъждение за вредата от разделението на труда показва много позадълбочени възгледи от възгледите напр. на г-н Михайловски, който е съчинил общата «формула за прогреса», вместо да анализира определените форми, които разделението на труда получава при различните формации на общественото стопанство и през различните епохи на развитието.

«Макар че еднообразието на операциите, до които се свежда всяка дейност на работниците във фабриката, както изглежда, ще вреди на тяхното развитие (intelligence), обаче справедливостта налага да кажем, че според наблюденията на най-добрите съдии (juges, познавачи) манифактурните работници в Англия стоят по-високо по развитие, образование и нравственост, отколкото земеделските работници (ouvriers des champs)» (I, 397). И Сисмонди посочва причините за това: Vivant sans cesse ensemble, moins épuisés par la fatigue, et pouvant se livrer davantage à la conversation, les idées ont circulé plus rapidement entre eux (Благодарение на това, че са се намирали постоянно заедно, че са били по-малко изнурени и са имали по-голяма възможност да разговарят помежду си, иденте сред тях по-бързо са се разпространявали. *Ред.*) Но, меланхолично отбелязва той, aucun attachement à l'ordre établi (никаква привързаност към установения ред. *Ред.*).

извършваше в следреформена Русия — процес, който за пръв път наруши заседналостта и прикрепеността на селяните към едно място и който създаде тяхната подвижност и сближаването на земеделските работници с неземеделските, на селските с градските*, — остана съвсем незабелязан от тях както в икономическото му, така и (което е може би още по-важно) в моралното и образователното му значение, като дава повод само за сантиментално-романтични въздишки.

IV

Практическите пожелания на романтизма

Сега ще се постарая да сведем в едно общата гледна точка на Сисмонди за капитализма (задача, която си е поставил, както читателят помни, и Ефруси) и да разгледаме практическата програма на романтизма.

Видяхме, че заслугата на Сисмонди се състои в това, че той един от първите е *посочил* противоречията на капитализма. Но след като ги е посочил, той не само че не се е опитал да ги анализира и да обясни техния произход, развитие и тенденция, но дори е погледнал на тях като на протиеестествени или погрешни отклонения от нормата. Срещу тези «отклонения» той въстава наивно със сентенции, изобличения и съвети те да бъдат премахнати и т. н., като че ли тези противоречия не изразяват *реалните интереси* на реални групи от населението, заемащи определено място в общото устройство на съвременното обществено стопанство. Това е най-релефната черта на романтизма: да взема противоречието на интересите (коренящо се дълбоко в самото устройство на общественото стопанство) за противоречие или грешка на доктрината,

* Формата на този процес е също различна за централната зона на Европейска Русия и за покрайнините. В покрайнините отиват главно *земеделски* работници от средночерноземните губернии и отчасти *неземеделски* от промишлените, разнасяйки своите знания по «занаята» и «насаждайки» промишленост сред чисто земеделското население. От *промишлената* зона отиват *неземеделски* работници отчасти във всички краища на Русия, но главно в столиците и големите индустриални центрове, като това индустриално, ако можем така да се изразим, течение е толкова силно, че се получава недостиг от *земеделски* работници, които именно отиват в *промишлените губернии* (Московска, Ярославска и др.) от средночерноземните губернии. Вж. С. А. Короленко, «Свободният наемен труд и т. н.»

на системата, дори на мероприятията и т. н. Тесният кръгзор на Kleinbürger'a*, който сам стои настрана от развитите противоречия и заема междинно, преходно положение между двата антипода, се съчетава тук с наивен идеализъм — почти сме готови да кажем: с бюрократизъм, — който обяснява обществения строй с мненията на хората (особено на хората, които имат власт), а не обратното. Ще дадем примери от всички подобни разсъждения на Сисмонди

«Забравяйки хората заради предметите, не принесе ли Англия целта в жертва на средствата?»

Примерът на Англия е толкова по-поразителен, защото това е свободна, просветена, добре управлявана нация и защото всички нейни бедствия произлизат единствено от това, че тя тръгна в *погрешна* икономическа насока» (I, р. IX). При Сисмонди Англия изобщо играе ролята на внушаващ страх пример за континента — съвсем както и при нашите романтици, които си въобразяват, че дават нещо ново, а не най-стари вехтории.

«Като обръщам вниманието на моите читатели върху Англия — аз исках да покажа. . . историята на нашето собствено бъдеще, ако продължаваме да постъпваме по същите принципи, които е следвала тя» (I, р. XVI).

«. . . Държавите от континента смятат за нужно да следват Англия в манифактурната ѝ карьера» (II, 330). «Няма по-поразително, по-ужасяващо зрелище от онова, което представлява Англия» (II, 332)**.

«Не трябва да се забравя, че богатство е само онова, което представлява (*n'est que la représentation*) приятности и удобства за живота» (буржоазното богатство тук вече е заместено с богатството изобщо!), «и да се създава изкуствено богатство, като се осъжда нацията на всичко онова, което фактически представлява бедност и страдания, това значи да се взема наименованието на нещото за негова същност» (*prendre le mot pour la chose*) (I, 379).

* — дребния буржоа. *Ред.*

** За да покажем нагледно отношението на *европейския* романтизъм към руския, ще привеждаме под линия цитати от г-н Н. — он. «Ние не пожелахме да се възползваме от уроците, които ни бяха дадени от стопанския ход на развитието на Западна Европа. Нас толкова ни порази блестящ на развитието на капитализма в Англия и така ни поразява неизмеримо по-бързото развитие на капитализма в Американските щати» и т. н. (323). — Както виждате, дори изразите на г-н Н. — он не блестят с новост! Той е «поразен» от същото, което е «поразявало» в началото на века Сисмонди.

«. . . Докато нациите следваха само указанията (повелите, indications) на природата и се ползваха от техните предимства, предоставяни от климата, почвата, разположението, притежаването на суровини, те не се поставяха в *неестествено положение* (une position forcée), не търсеха *привидно богатство* (une opulence apparente), което се превръща за масата от народа в реална мизерия» (I, 411). Буржоазното богатство било само привидно! «За нацията е опасно да затваря вратите си за външната търговия: с това принуждават нацията, така да се каже (en quelque sorte), към *фалшива дейност*, която ще доведе до нейната гибел» (I, 448)*

«. . . В работната заплата има необходимата част, която трябва да поддържа живота, силата и здравето на онези, които я получават. . . Тежко на онова правителство, което засегне тази част — то принася в жертва всичко (il sacrifie tout ensemble) — и хората, и надеждата за бъдещо богатство. . . Тази разлика ни дава да разберем колко погрешна е политиката на онези правителства, които са довели работническите класи до оскъдна работна заплата, необходима за увеличаване чистите доходи на фабрикантите, търговците и собствениците» (II, 169)**.

«Най-после дойде време да запитаме: *накъде отиваме?*» (où l'on veut aller) (II, 328).

«Тяхното разделяне (именно класа на собствениците и класа на трудещите се), противоположността на техните интереси е следствие от съвременната изкуствена организация, която дадохме на човешкото общество. . . Естественият ред на социалния прогрес съвсем не се е стремил да отдели хората от предметите или богатството от труда; в селото — собственикът би могъл да си остава земеделец; в града — капиталистът би могъл да си остава занаятчия

* «. . . Стопанският път, по който вървяхме през последните 30 години, е погрешен» (281). . . «Ние отъждествявахме прекалено дълго време интересите на капитализма с народностопанските интереси — крайно пагубна заблуда. . . Видимите резултати от покровителството на промишлеността. . . ни заслепиха до такава степен, че съвсем изпуснахме изпредвид народно-обществената страна. . . изпуснахме изпредвид за сметка на какво се извършва такова развитие, забравихме и за целта на каквото и да било друго производство» (298) — освен капиталистическото!

«Пренебрежително отношение към собственото минало. . . насаждане на капитализъм». . . (283). . . «Ние. . . използвахме всички средства за насаждане на капитализъм». . . (323). . . «Ние не забелязахме». . . (ibid).

** «. . . Ние не попречихме на развитието на капиталистическите форми на производството, въпреки че те са основани върху експлоатацията на селячеството» (323).

(artisan); отделянето на класата на трудещите се от класата на неработещите съвсем не беше съществено необходимо за съществуването на обществото или за производството; ние го въведохме за най-голяма изгода на всички; от нас зависи (*il nous appartient*) да го регулираме, за да постигнем действително тази изгода» (II, 348).

«Поставяйки по този начин производителите в опозиция един на друг (т. е. собствениците към работниците), заставиха ги да вървят по път, *диаметрално противоположен* на интересите на обществото. . . В тази постоянна борба за намаляване на работната заплата социалният интерес, в който обаче участва всеки, се забравя от всички» (II, 359—360). И преди това също споменът за пътищата, завещани от историята: «В началото на обществения живот *всеки човек притежава капитал*, посредством който прилага своя труд, и почти всички занаятчийски живеят от доход, който се създава еднакво от печалбата и от работната заплата» (II, 359)*.

Струва ни се, че е достатъчно. . . Можем да бъдем уверени, че читател, който не е запознат нито със Сисмонди, нито с г-н Н.—он, ще бъде затруднен да каже при кого от двамата романтици, под линия или над линия, гледната точка е по-примитивна и по-наивна.

На това съответствуват напълно и практическите пожелания на Сисмонди, на които той е отделил толкова много място в своите «*Nouveaux Principes*».

Разликата между нас и А. Смит, казва Сисмонди още в I-вата книга на своето съчинение, е тази, че «ние почти винаги апелираме именно за онази намеса на правителството, която А. Смит отхвърляше» (I, 52). «Държавата не поправя разпределението» (I, 80). . . «Законодателят би могъл да осигури на бедняка известни гаранции против общата конкуренция» (I, 81). «Производството трябва да бъде съразмерно със социалния доход и онези, които поощряват към безгранично производство, без да са се погри-

* «Вместо да се придържаме твърдо към нашите вековни традиции; вместо да развиваме принципа на тясната връзка между средствата за производство и непосредствения производител. . . вместо да увеличим производителността на вековия (на *селячеството*) труд чрез съсредоточаване на средствата за производство в неговия ръце. . . вместо всичко това ние тръгнахме по *съвсем противоположен път*» (322—323). «Ние взехме развитието на капитализма за развитие на цялото народно производство. . . *не забелязахме*, че развитието на едното. . . може да се извърши изключително за сметка на другото» (323). Курсивът е наш.

жили да узнаят този доход, тласкат нацията към гибел, мислейки, че ѝ отварят път към богатството» (*le chemin des richesses*) (I, 82). «Когато прогресът на богатството е постепенен (*gradué*), когато е съразмерен сам на себе си, когато нито една от неговите части не се развива прекомерно бързо, тогава той увеличава общото благосъстояние. . . Може би дългът на правителствата се състои в това, да забавят (*ralentir!!*) това движение, за да го регулират» (I, 409—410).

За грамадното историческо значение, което има развитието на производителните сили на обществото, извършващо се именно по този път на противоречия и непропорционалности, Сисмонди няма никаква представа!

«Ако правителството оказва регулиращо и сдържащо въздействие върху стремежа към богатство — то може да бъде безкрайно благодетелно» (I, 413). «Известни регламентации на търговията, осъдени днес от общото мнение, дори и да заслужават осъждане като поощрения на промишлеността, може би могат да бъдат оправдани като юзда» (I, 415).

Още в тези разсъждения на Сисмонди се вижда неговата смайваща историческа нетактичност: той няма и най-малка представа, че освобождаването от средновековните регламентации беше целият исторически смисъл на периода, чийто съвременник е той. Той не чувствава, че неговите разсъждения са наливали вода във воденицата на тогавашните защитници на *ancien régime**, които са били още тъй силни дори във Франция — да не говорим за другите държави от западноевропейския континент, където са господствували.**

И така, изходната точка на практическите пожелания на Сисмонди са опеката, задържането, регламентирането.

* — старият строй. *Ред.*

** Ефрусси е видял в тези съжаления и възжеления на Сисмонди «гражданско мъжество» (кн. 7, с. 139). Изказването на сантиментални пожелания извънква гражданско мъжество!! Надникнете в който и да било гимназиален учебник по история и ще прочетете, че западноевропейските държави от I-вата четвърт на XIX в. са били организирани по онзи тип, който науката за държавното право обозначава с термина: *Pollzeistaat* (полицейска държава. *Ред.*). Там ще прочетете, че историческата задача не само на този, но и на следващия четвърт век се е състояла именно да се води борба против нея. Тогава ще разберете, че гледната точка на Сисмонди просто намиришава на тълпостта на дребния френски селянин от времето на реставрацията; че Сисмонди е пример на съчетаване на дребнобуржоазен сантиментален романтизъм с феноменално гражданска незрелост.

Такава гледна точка произтича напълно естествено и неизбежно от целия кръг идеи на Сисмонди. Той е живял тъкмо по времето, когато едрата машинна индустрия е правела първите си стъпки на европейския континент, когато започвало онова остро и рязко преустройство на всички обществени отношения под влияние на машините (забележете, именно под влияние на машинната индустрия, а не на «капитализма» изобщо)*, преустройство, което в икономическата наука е прието да се нарича *industrial revolution* (индустриална революция). Ето как я характеризира един от първите икономисти, съумели да оценят цялата дълбочина на преврата, който на мястото на патриархалните полусредновековни общества създаде съвременните европейски общества:

«. . . Историята на английското промишлено развитие през последните 60 години (писано е през 1844 г.) няма равна на себе си в летописите на човечеството. Преди 60—80 години Англия е била страна както всички други, с малки градове, с незначителна и проста промишленост, с рядко, но относително значително земеделско население. Сега това е страна, която *не* прилича на *никоя* друга, със столица с $2\frac{1}{2}$ милиона жители; с големи промишлени градове; с индустрия, която доставя продукти на цял свят и произвежда почти всичко с извънредно сложни машини; с предприемчиво, интелигентно, гъсто население, две трети от което са заети в промишлеността и търговията и се състоят от съвсем различни класи; това население с други обичаи, с други нужди представлява всъщност съвсем друга нация в сравнение с Англия от онова време. Промислената революция има за Англия същото значение, както политическата революция — за Франция, както философската революция — за Германия. И разликата между Англия от 1760 г. и Англия от 1844 г. е поне толкова голяма, колкото разликата между Франция при *ancien régime* и Франция от времето на Юлската революция.»**

Това е било най-пълно «разрушаване» на всички стари, вкоренили се отношения, чиято икономическа база е било дребното производство. Ясно е, че от своята реакционна,

* Капитализмът в Англия датира не от края на XVIII в., а от несравнено по-ранно време.

** Engels. «Die Lage der arbeitenden Klasse in England»**.

дребнобуржоазна гледна точка Сисмонди не е могъл да разбере значението на това «разрушаване». Ясно е, че той преди всичко и най-много е желал, подканвал, апелирал, искал «да се прекрати разрушаването».*.

Но как «да се прекрати разрушаването»? Преди всичко, разбира се, чрез поддържане на народното. . . , т. е. всъщност на «патриархалното производство», селяните и дребното земеделие изобщо. Сисмонди посвещава цяла глава (II. VII, ch. VIII) на въпроса, «как правителството трябва да защитава населението от последиците от конкуренцията».

«По отношение на земеделското население общата задача на правителството е да осигури на работниците (*à ceux qui travaillent*) част от собствеността или да поддържа (*favoriser*) онова, което ние нарекохме патриархално земеделие, предпочитайки го пред всяко друго» (II, 340).

«Статутът на Елизабет, който не беше спазен, забранява да се строи в Англия селска къща (*cottage*) другояче освен при условие тя да бъде снабдена със земя в размер четири акра. Ако този закон беше спазен, нито един брак не би могъл да бъде сключен между надничари, без те да получат свой *cottage*, и нито един *cottager* нямаше да бъде доведен до последната степен на мизерия. Това вече щеше да бъде крачка напред (*c'est quelque chose*), но то е още недостатъчно; при климата на Англия селското население би живяло в немотия с 4 акра на семейство. Сега по-голямата част от котеджърите в Англия имат само по 1 1/2—2 акра земя, за които плащат доста висока аренда. . . Би трябвало да се задължи със закон. . . земевладелецът, когато разделя своите ниви между много *cottagers*, да дава на всекиго достатъчно земя, за да може да живее» (II, 342—343)**.

* Г-н Н. — он, смеем да се надяваме, няма да се оплаче от нас, че заимствуваме от него (с. 345) този израз, който ни се струва в най-висока степен сполучлив и характерен.

** «Да се придържаме към нашите вековни традиции; (това ли не е патриотизъм?) . . . да развиваме принципа на тясната връзка между средствата за производство и непосредствените производители, наследен от нас. . . » (Г-н Н. — он, 322). «Ние се отбихме от пътя, по който сме вървели в продължение на много векове; ние започнахме да премахваме производството, основано върху тясната връзка между непосредствения произведигел и средствата за производство, върху тясната връзка между земеделието и обработващата промишленост, и поставихме в основата на своята стопанска политика принципа за развитие на

Читателят вижда, че пожеланията на романтизма са съвсем *еднакви* с пожеланията и програмите на народниците: те са изградени също така върху игнорирането на *действителното* икономическо развитие и безсмисленото подменение в епохата на едра машинна индустрия, на бясна конкуренция и борба между интересите — на условията, възпроизвеждащи патриархалните условия от дълбоката древност.

V

Реакционният характер на романтизма

Разбира се, Сисмонди не е могъл да не съзнава *как* протича действителното развитие. Ето защо, настоявайки за «поощряване на дребното земеделие» (II, 355), той направо казва, че би трябвало «да се даде на селското стопанство насока, диаметрално противоположна на онази, по която то сега се развива в Англия» (II, 354—355)*.

«За щастие, Англия има средство да направи много нещо за своите селски бедняци, като раздели между тях грамадните си общински земи (*ses immenses communaux*). . . Ако нейните общински земи бъдат разделени на свободни участъци (*en propriétés franches*) от по 20—30 акра, те (англичаните) биха видели как ще се възроди онази независима и горда класа на селяните, онова *yeomanry***», за почти пълното унищожаване на която те днес съжालяват» (II, 357—358).

«Плановете» на романтизма се изобразяват като много лесно осъществими — именно благодарение на игнорирането на реалните интереси, което представлява същността

капиталистическото производство, основано върху експроприирането на непосредствените производители от средствата за производство с всички придружаващи го бедствия, от които сега страда Западна Европа» (281). Нека читателят сравни с това посочения по-горе възглед на самите «западноевропейци» за тези «бедствия, от които страда», и т. н. «Принципът. . . снабдяването на селяните със земя или. . . доставянето оръдия на труда на самите производители» (с. 2). . . «вековни народни устои» (75). . . «В тези цифри (именно цифри, които показват «колко голям е *minimum*-ът на количеството земя, необходим при съществуващите стопански условия, за материалното осигуряване на селското население») ние имаме, следователно, един от елементите за разрешаване на стопанския въпрос, но именно само *един* от елементите» (65). Както виждате, западноевропейските романтици не по-малко от руските са обичали да търсят във «вековните традиции» «санкции» за народното производство.

*Сравнете народническата програма — «да влачи историята по друга линия» — на г-н В. В. Сръв. при Волгин, I. с. (*loco citato* — на цитираното място. *Ред.*), с. 181.

•• — съсловието на Яомениите. *Бълг. ред.*

на романтизма. «Подобно предложение (да се раздават малки участъци земя на надничари, като се възложи на земевладелците задължението да се грижат за последните) вероятно ще възмути едрите земевладелци, днес единствените в Англия, които се ползват със законодателна власт; но въпреки това то е справедливо. . . Едрите земевладелци са единствените, които се нуждаят от надничари; те са ги създали — нека те и да ги издържат» (II, 357).

Като четеш такива наивни неща, писани в началото на века, не се учудваш: «теорията» на романтизма е в съответствие с онова примитивно състояние на капитализма изобщо, което е обуславяло тази толкова примитивна гледна точка. Фактическото развитие на капитализма — теоретичното му разбиране — схващането за капитализма, тогава между всичко това още е съществувало съответствие и Сисмонди във всеки случай се представя като цялостен и верен на самия себе си автор.

«Ние вече посочихме — казва Сисмонди — какво покровителство е намирала някога тази класа (именно класата на занаятчиите) при основаването на цехове и корпорации (*des jurandes et des maîtrises*). . . Става дума не за възстановяване на тяхната странна и ограничителна организация. . . Но законодателят трябва да си постави за цел да увеличи възнаграждението за промишления труд, да изведе наемните работници от неустойчивото (*precaire*) положение, в което те живеят, и, най-после, да облекчи възможността им да придобият онова, което те наричат *положение** (*un état*). . . Сега работниците се раждат и умират като работници, докато по-рано положението на работника е било само подготовка, първо стъпало към по-високо положение. И именно тази възможност да се издигат (*cette faculté progressive*) е важно да бъде възстановена. Трябва да се направи така, че собствениците да имат интерес да привеждат своите работници в по-високо положение; че човек, който се наема на работа в манифактурата, наистина да започва работа срещу просто наемно заплащане, но винаги да има пред себе си надеждата при добро поведение да получи част от печалбите на предприятието» (II, 344—345).

* — курсивът е на автора.

Едва ли може да се изрази по-релефно гледната точка на дребния буржоа! Цеховете са идеалът на Сисмонди и неговата уговорка, че тяхното възстановяване било нежелателно, очевидно има само този смисъл, че трябва да се вземе принципът, идеята за цеха (точно така, както народниците искат да вземат принципа, идеята за общината, а не сегашния фискален съюз, наричан община) и да се отхвърли средновековната му уродливост. Недомислието на плана на Сисмонди се състои не в това, че той защитава изцяло цеховете, че иска да ги възстанови изцяло — тази задача той не си е поставил. Недомислието се състои в това, че той взема за образец един съюз, който е възникнал от тесните, примитивните потребности от обединяване на местните занаятчийци, а иска да приложи тази мярка, този образец към капиталистическото общество, в което обединяващ, обобщаващ елемент е едрата машинна индустрия, която руши средновековните прегради и заличава местните, земляческите и професионалните различия. Съзнавайки необходимостта от съюз, от обединяване изобщо, в една или друга форма, романтикът взема за образец един съюз, който е задоволявал ограничените потребности от обединяване в патриархалното, неподвижното общество, и иска да го прилага към едно общество, напълно преустроено — с подвижно население, с обобществяване на труда не в границите на някаква община или на някаква корпорация, а в границите на цялата държава и дори извън границите на една държава*.

И тъкмо поради тази грешка романтикът си спечелва напълно заслужената квалификация като *реакционер*, като под този термин се разбира не желанието да

* Съвсем аналогична е грешката на народниците по отношение на друг един съюз (*общината*), който е задоволявал ограничените потребности от обединяване на местните селяни, свързани с общността на земевладението, на пасището и т. н. (в главно с общността на помешническата и чиновническата власт), но съвсем не отговаря на потребностите на стоковото стопанство и капитализма, който разрушава всички местни, съсловни, разредни прегради и внася дълбоки икономическа враждебност между интересите в самата община. Нуждата от съюз, от обединяване в капиталистическото общество не е отслабнала, а, напротив, нарастала е неизмеримо много. Но да се взема старата мярка за задоволяване на тази нужда на новото общество е съвсем нелепо. Това ново общество иска вече, първо, съюзът да не бъде местен, съсловен, разреден; второ, негов изходен пункт да бъде онова различие в положението и интересите, което е създадено от капитализма и от разлагането на селячеството. А местният, съсловният съюз, свързващ ведно селяните, които се различават рязко по икономическото си положение и по интересите си, става сега — поради своята *задължителност* — вреден и за самите селяни, и за цялото обществено развитие.

бъдат възстановени чисто и просто средновековните институции, а именно опитът да се мери това общество със стария патриархален аршин, именно желанието да се търси образец в старите, съвсем несъответстващи на изменилите се икономически условия отношения и традиции.

Ефруси абсолютно не е разбрал това обстоятелство. Характеристиката на теорията на Сисмонди като реакционна той е разбрал именно в груб, вулгарен смисъл. Ефруси е смутен. . . Как така, разсъждава той, какъв реакционер е Сисмонди, когато той казва открито, че изобщо не иска възстановяването на цеховете? И Ефруси решава, че такова «обвиняване» на Сисмонди «в регроградност» е несправедливо; че Сисмонди, напротив, е гледал «правилно на цеховата организация» и «е оценил напълно нейното историческо значение» (кн. 7, с. 147), както това било изяснено от историческите изследвания на такива и такива професори за добрите страни на цеховата организация.

Quasi-учените* автори често притежават поразителната способност да не виждат гората зад отделните дървета! Гледната точка на Сисмонди относно цеховете е характерна и важна именно защото той свързва с тях практическите си пожелания**. *И именно поради това неговото учение се характеризира като реакционно.* А Ефруси се залавя, ни в клин, ни в ръкав, да разсъждава за най-новите исторически съчинения за цеховете!

Резултатът от тези неуместни и quasi-учени разсъждения е, че Ефруси е заобиколил тъкмо същността на въпроса: справедливо ли е или е несправедливо да се характеризира доктрината на Сисмонди като реакционна? Той не е забелязал именно онова, което е най-главното — *гледната точка* на Сисмонди. «Представяха ме — казва Сисмонди — в политическата икономия като враг на обществения прогрес, като привърженик на варварски и принудителни институции. Не, аз не желая онова, което вече е било, а искам нещо по-добро в сравнение със сегашното. Аз не мога да съдя за настоящето иначе, освен като го сравнявам с миналото, и съм далеч от желанието да възстановявам старите развалини, когато посредством тях доказвам

* — лъжеучените. *Ред.*

** Вж. по-горе, макар и заглавието на главата, от която привеждахме разсъждения за цеховете (привеждани и от Ефруси; с. 147).

вечните нужди на обществото» (II, 433). *Желанията* на романтиците са твърде хубави (както и тия на народниците). Създаването на противоречията на капитализма ги поставя по-горе от слепите оптимисти, които отричат тези противоречия. И Сисмонди го признават за реакционер съвсем не за това, че е искал да се върне към средните векове, а именно защото в практическите си пожелания той «сравнява настоящето с миналото», а не с бъдещето, именно защото «доказва вечните нужди на обществото»* чрез «развалините», а не чрез тенденциите на най-новото развитие. И тъкмо тази дребнобуржоазна гледна точка на Сисмонди, отделяща го рязко от другите автори, които също така са доказвали и едновременно с него, и след него «вечните нужди на обществото», Ефруси не е успял да разбере.

В тази грешка на Ефруси се е проявило същото тясно разбиране на термините «дребнобуржоазна», «реакционна» доктрина, за което говорихме по-горе по повод на първия термин. Тези термини изобщо не сочат егоистичните възжеления на дребния бакалин или желанието да бъде спряно общественото развитие, да бъде върнато назад: те говорят само за *погрешността* на гледната точка на даден автор, за ограничеността на неговото разбиране и неговия кръгзор, определящ избора на такива средства (за постигане на много хубава цел), които на практика не могат да бъдат действителни, които могат да задоволят само дребния производител или да послужат на защитниците на миналото. Сисмонди напр. съвсем не е фанатичен привърженик на дребната *собственост*. Той разбира необходимостта от обединяване, от съюз съвсем не по-зле от нашите съвременни народници. Той изказва пожеланието «половината от печалбата» в промишлените предприятия «да се разпределя между асоциираните работници» (II, 346). Той открито се изказва за «система на асоциация», при която всички «успехи на производството да отиват в полза на онзи, който е зает в него» (II, 438). Когато говори за отношението на своето учение към известните по онова време учения на Оуен, Фурие, Томпсън, Мюирон (Muiron), Сисмонди заявява: «Аз бих желал като тях да се осъществи

* Обстоятелството, че той *доказва* съществуването на тези нужди, го поставя, повтаряме, неколкократно по-високо от ограничените буржоазни икономисти.

асоциация между онези, които произвеждат заедно даден продукт, вместо да ги поставяме в опозиция един срещу друг. Но не мисля, че средствата, които те предложиха за тази цел, биха могли някога да доведат до нея» (II, 365).

Разликата между Сисмонди и тези автори се състои именно в *гледната точка*. Затова напълно естествено е, че Ефрусси, който не е разбрал тази гледна точка, е представил съвсем невярно отношението на Сисмонди към тези автори.

«Ако Сисмонди е оказал прекалено слабо влияние върху своите съвременници — четем в *«Русск. Богатство»*, кн. 8, с. 57, — ако предлаганите от него социални реформи не са били осъществени, това се обяснява главно с обстоятелството, че той е изпреварил значително епохата си. Той е писал по времето, когато буржоазията е празнувала медения си месец. . . Ясно е, че при такива условия гласът на човека, който е искал социални реформи, е трябвало да си остане глас в пустиня. Но ние знаем, че и потомството се е отнасяло към него не много по-добре. Това може би се обяснява с обстоятелството, че Сисмонди е, както вече казахме по-горе, автор от преходна епоха; макар и да желае големи изменения, той въпреки това не може да се отърси напълно от старото. Ето защо на умерените хора той се е струвал твърде радикален, а според представителите на по-крайни направления е бил твърде умерен.»

Първо, да се казва, че с предлаганите реформи Сисмонди «е изпреварил епохата си» — това значи абсолютно да не се разбира самата същност на доктрината на Сисмонди, който сам казва за себе си, че сравнява настоящето с миналото. Нужно е било безкрайно късогледство (или безкрайно пристрастие към романтизма), за да не се забележат общият дух и общото значение на теорията на Сисмонди само защото Сисмонди е съчувствувал на фабричното законодателство* и т. н.

Второ, Ефрусси смята следователно, че разликата между Сисмонди и другите автори се състои само в *степената на решителността* на предлаганите реформи: те отивали по-далеч, а той не се е отърсил напълно от старото.

* Пък и по този въпрос Сисмонди не е «изпреварил» епохата си, тъй като е одобрявал само онова, което вече се е осъществявало в Англия, понеже не е умел да разбере връзката между тези преобразования и едрата машинна индустрия с нейната прогресивна историческа работа.

Работата не е в това. Разликата между Сисмонди и тези автори се корени много по-дълбоко — съвсем не в това, че едните отивали по-далеч, а другите били по-плахи*, а в това, че те си представят *самия характер* на реформите от две *диаметрално противоположни* гледни точки. Сисмонди доказва «вечните нужди на обществото» и тези автори също доказват вечните нужди на обществото. Сисмонди е утопист, основава своите пожелания върху абстрактна идея, а не върху реални интереси — и тези автори са утописти и основават плановете си също върху абстрактна идея. Но именно *характерът* на техните плановете е съвсем различен поради това, че те са гледали на най-новото икономическо развитие, поставило въпроса за «вечните нужди», от *диаметрално противоположни* гледни точки. Посочените автори са предугаждали бъдещето, предвиждали са гениално тенденциите на онова «разрушаване», което предишната машинна индустрия е извършвала пред очите им. Те са гледали в същата посока, в която е протичало и действителното развитие; те наистина са *изпреварвали* това развитие. А Сисмонди е обръщал *гръб* на това развитие; неговата утопия не е предугаждала бъдещето, а е реставрирала миналото; той е гледал не напред, а назад, мечтаейки да «се прекрати разрушаването» — същото онова «разрушаване», *от което* са извеждали своите утопии посочените автори** . Ето защо утопията на Сисмонди се признава — и то съвсем справедливо — за реакционна. Основанието за такава характеристика е, повтаряме още веднъж, *само в това*, че Сисмонди не е разбирал прогресивното значение на онова «разрушаване» на старите, полусредновековни, патриархални обществени отношения в западноевропейските държави, което едрата машинна индустрия започва да извършва от края на миналия век.

* Не искаме да кажем, че в това отношение между посочените автори няма разлика, но тя не обяснява работата и представя неправилно отношението на Сисмонди към другите автори: излиза, че те са стояли на еднаква гледна точка, като са се различавали само по решителността и последователността на изводите. Работата не е в това, че Сисмонди е «отивал» *не толкова далеч*, а в това, че той е «отивал» *назад*, а посочените автори са «отивали» *напред*.

** «Робърт Оуен — казва Маркс, — бащата на кооперативните фабрики и на кооперативните магазини, който обаче съвсем не е споделял илюзиите на своите приемници за значението (Tragweite) на тези изолирани елементи на преустройството, не само фактически е изхождал в опитите си от фабричната система, но и теоретично я обявява за изходна точка на «социалния преврат»»¹.

Тази специфична гледна точка на Сисмонди прозира дори и между разсъжденията му за «асоциацията» изобщо. «Аз желая — казва той — собствеността върху манифактурите (*la propriété des manufactures*) да бъде разделена между по-голям брой средни капиталисти, а не да се концентрира в ръцете на един човек, притежаващ много милиони. . .» (II, 365). Гледната точка на дребния буржоа се е проявила още по-релефно в следната тирада: «Трябва да се премахне не класата на бедните, а класата на надничарите; те трябва да бъдат върнати в класата на собствениците» (II, 308). «*Да бъдат върнати*» в класата на собствениците — в тези думи се крие цялата същност на доктрината на Сисмонди!

Разбира се, самият Сисмонди навярно е чувствувал несъществеността на своите благопожелания, резкия дисонанс между тях и съвременната враждебност на интересите. «Задачата да се съединят отново интересите на онези, които участвуват заедно в едно и също производство (*qui concourent à la même production*). . . без съмнение е трудна, но аз не мисля, че тази трудност е толкова голяма, както предполагат» (II, 450)*. Съзнаването на това несъответствие между собствените пожелания и копнежи и условията на действителността и тяхното развитие естествено предизвика стремеж да се докаже, че «още не е късно» «да се върнем» и т. н. Романстикът се опитва да се опре на *неразвитостта* на противоречията на съвременния строй, на *изостаналостта* на страната. «Народите извоюваха системата на свобода, в която ние навлязохме (става дума за падането на феодализма); но по времето, когато разрушиха ярема, който бяха носили толкова дълго, трудещите се класи (*les hommes de peine* — представителите на труда) не бяха лишени от всякаква собственост. В селото те, като изполичари, чиншевици (*censitaires*)**, арендатори, притежаваха земя (*ils se trouvèrent associés à la propriété du sol*). В градовете, като членове на корпорации,

* «Задачата, която предстои да бъде решена от руското общество, от ден на ден се усложнява. От ден на ден заграбванията на капиталнама стават все по обширни. . .» (*ibid.*).

** *Чиншевици* (в Германия, Чехия, Полското кралство, във Франция цензитарни, в Англия цензуарни) — феодални селяни и градски жители, на които се давали за безсрочно наследствено ползване участъци земя срещу заплащане на феодала на определен данък (чинш, ценз) в пари или натурални повинности. *Бълг. ред.*

на занаятчийски съюзи (*métiers*), образувани от тях за взаимна защита, те бяха самостоятелни производители (*ils se trouvèrent associés à la propriété de leur industrie*). Едва в наши дни, едва напоследък (*c'est dans ce moment même*) прогресът на богатството и конкуренцията разрушава всички тия асоциации. Но това рушене (*révolution*) е още наполовина незавършено» (II, 437).

«Наистина, само една нация сега се намира в това неестествено положение; само в една нация ние виждаме този постоянен контраст между мнимото богатство (*richesse apparente*) и ужасната мизерия на една десета част от населението, принудена да живее за сметка на обществената благотворителност. Но тази нация, толкова достойна за подражание в други отношения, толкова ослепителна дори в своите грешки, съблазни с примера си всички държавници на континента. И ако тези размисли вече не могат да бъдат полезни, аз ще окажа, струва ми се, поне услуга на човечеството и на моите съотечественици, като посочвам опасностите от пътя, по който тя върви, и доказвам със собствения ѝ опит, че да се основава политическата икономия върху принципа на неограничената конкуренция — това значи интересът на човечеството да се принася в жертва на едновременното действие на всички лични страсти» (II, 368)*. Така Сисмонди завършва своите «*Nouveaux Principes*».

Общото значение на Сисмонди и на неговата теория е формулирано ясно от Маркс в следния отзив, в който отначало се скицират онези условия на западноевропейския икономически живот, които са породили тази теория (и при това породили са я именно в епохата, когато капитализмът току-що е започвал да създава там едра машинна индустрия), а след това се дава и нейната оценка**.

«Средновековното занаятчийско съсловие и съсловието на дребните селяни бяха предшественици на съвременната буржоазия. В страните, по-малко развити в промишлено и търговско отношение, тази класа и досега още влачи жалко съществуване наред с развиващата се буржоазия.

* «Тя руското общество предстои да разреши велика задача, извънредно трудна, но не невъзможна — да развие производителните сили на населението в такава форма, че те да могат да се използват не от едно незначително малцинство, а от целия народ» (Н.—он. 343).

** Сръ. цитатите в «Р.Б.», кн. 8, с. 57, както и «Р. Б.—он», кн. 6, с. 94. статията на г-н Н.—он.

В страните, където се е развила съвременна цивилизация, се е образувало — и непрекъснато се образува като допълнителна част на капиталистическото общество — буржоазно средно съсловие (което се колебае между пролетариата и буржоазията). Но конкуренцията постоянно праща принадлежащите към тази класа лица в редовете на пролетариата и те започват дори да предвиждат приближаването на момента, когато заедно с развитието на едрата промишленост те напълно ще изчезнат като самостоятелна част на съвременното общество и в търговията, манифактурата и земеделието ще бъдат заменени с надзиратели и наемни служители.

В страни като Франция, където селяните са много повече от половината от населението, беше естествена появата на автори, които, заставайки на страната на пролетариата, прилагаха към капиталистическите условия дребнобуржоазна и дребноселска мярка и защитаваха делото на работниците от дребнобуржоазна гледна точка. Така възникна дребнобуржоазното социално учение. Сисмонди стои начело на този вид литература не само във Франция, но дори и в Англия.

Това учение умееше прекрасно да забележи противоречията в съвременните условия на производството. То разобличи лицемерния оптимизъм на икономистите. То посочи разрушителното действие на машинното производство и на разделението на труда, концентрацията на капиталите и поземлената собственост, излишното производство и кризите, неизбежната гибел на дребната буржоазия и селяните, мизерията на пролетариата, анархията в производството, крещящите несправедливости при разпределянето на богатството, разорителната промишлена война между нациите, разложението на старите нрави, старите семейни отношения и старите националности*.

Положителната страна на исканията на това направление се състои или във възстановяването на старите начини на производство и размяна, а заедно с тях на старите имуществени отношения и стария обществен строй; или пък то се стреми да бъдат задържани насила съвременните начини на производство и размяна в рамките на старите

* Този откъс е приведен от Ефруск в кн. 8 на «Р. Б-во», на с. 57 (от последния нов ред).

имуществени отношения, които те вече са разрушили и по необходимост трябваше да разрушат. И в двата случая то е едновременно и реакционно, и утопично.

Целта организация на промишлеността и патриархалното селско стопанство са последната му дума»^{*88}.

Ние не старееме да покажем справедливостта на тази характеристика при разглеждането на всеки отделен член доктрината на Сисмонди. А сега ще отбележим само куриозния похват, използван тук от Ефруси като венец на всички грешки в неговото изложение, критика и оценка на романтизма. Читателят помни, че в самото начало на своята статия (в кн. 7 на «Р. Б-во») Ефруси заяви, че причисляването на Сисмонди към реакционерите и утопистите е «несправедливо» и «неправилно» (I. с., с. 138). За да докаже тази теза, Ефруси, първо, се е изхитрил да отмине с пълно мълчание най-главното, а именно връзката на гледната точка на Сисмонди с положението и интересите на особената класа в капиталистическото общество, на дребните производители; второ, при разглеждането на отделните тези от теорията на Сисмонди Ефруси отчасти представя неговото отношение към най-новата теория в съвсем невярна светлина, както посочихме по-горе, а отчасти — просто игнорира най-новата теория, като защитава Сисмонди, позовавайки се на германски учени, които «не са отишли по-далеч» от Сисмонди; най-последно, трето, Ефруси е пожелал да резюмира оценката на Сисмонди по следния начин: «Нашия (!) възглед за значението на Сисмонд дьо Сисмонди — казва той — можем (!!) да резюмираме със следните думи» на един германски икономист («Р. Б.», кн. 8, с. 57) и по-нататък се цитира отбелязаният по-горе откъс, т. е. само частичка от характеристиката, дадена от този икономист, при което е отхвърлена именно онази част, където се изяснява връзката на теорията на Сисмонди с особената класа на най-новото общество, и онази част, където окончателният извод говори за реакционността и утопизма на Сисмонди! Нещо повече. Ефруси

* Срв. «Р. Б-во», посочената статия, 1894 г., кн. 6, с. 88. Г-и Н. — он допуска в превода на този откъс две неточности и един пропуск. Вместо «дребнобуржоазен» и «дребноселски» той превежда «тясно сснафски» и «тясно селски». Вместо «дело на работниците» той превежда «дело на народа», макар че в оригинала е написано *der Arbeiter*. Думите: «по необходимост трябваше да разрушат» (*gesprengt werden mußten*), той ги пропуска.

не се е ограничил с това, че е измъкнал *частичка* от отзива, която не дава никаква представа за *целия* отзив, и по този начин е представил в съвсем невярна светлина отношението на този икономист към Сисмонди. Той е пожелал още да поукраси Сисмонди, като че ли той си остава само разпространител на възгледите на същия този икономист.

«Към това ще прибавим — казва Ефруси, — че по някои теоретични възгледи Сисмонди е предшественик на най-изтъкнатите нови икономисти*: ще припомним неговите възгледи за дохода от капитала, за кризата, неговата класификация на националния доход и т. н.» (ibid.). И тъй, вместо да *прибави* към посочването от немския икономист на заслугите на Сисмонди посочването от същия икономист на дребнобуржоазното гледище на Сисмонди, реакционния характер на неговата утопия — Ефруси *причислява* към *заслугите* на Сисмонди именно *онези части от неговото учение* (като «класификацията на националния доход»), в които, според отзива на същия икономист, *няма нито една научна дума*.

Ще ни възразят: Ефруси може изобщо да не споделя мнението, че обясненията на икономическите доктрини трябва да се търсят в икономическата действителност; той може да бъде дълбоко убеден, че теорията на А. Вагнер за «класификацията на националния доход» е «най-забележителната» теория. — Вярваме на драго сърце. Но какво право е имал той да кокетничи с онази теория, за която господа народниците така обичат да казват, че са «съгласни» с нея, докато всъщност той абсолютно не е разбрал отношението на тази теория към Сисмонди и е направил всичко възможно (дори и невъзможно), за да представи това отношение в съвсем неверен вид?

Ние не бихме отделяли толкова много място на този въпрос, ако работата се отнасяше само до Ефруси — автор, името на когото се среща в народническата литература едва ли не за пръв път. За нас е важна съвсем не личността на Ефруси и дори не неговите възгледи, а *отношението на народниците към уж споделяната от тях теория на знаменития немски икономист изобщо*. Ефруси съвсем не

* От рода на Адолф Вагнер ли? К. Т.

представлява някакво изключение. Напротив, неговият пример е напълно типичен и именно за да докажем това, ние навсякъде правехме паралел между гледната точка и теорията на Сисмонди и гледната точка и теорията на г-н Н.—он. Аналогията се оказва най-пълна: и теоретичните възгледи и гледната точка за капитализма, и характерът на практическите изводи и пожелания на двамата автори се оказваха *еднородни*. А тъй като възгледите на г-н Н.—он могат да бъдат наречени последна дума на народничеството, ние сме в правото си да направим извода, че *икономическото учение на народниците е само руска разновидност на общоевропейския романтизъм*.

От само себе си се разбира, че историческите и икономическите особености на Русия, от една страна, и нейната несравнимо по-голяма изостаналост, от друга страна, предизвикват особено големите отлики на народничеството. Но тези отлики все пак не излизат извън рамките на видовете отлики и затова не изменят *еднородността* на народничеството и дребнобуржоазния романтизъм.

Може би най-забележителната и най-много обръщаща внимание върху себе си отлика е стремежът на икономистите-народници да прикрият романтизма си с изразяване на «съгласие» с най-новата теория и с колкото се може по-чести *позовавания* на нея, макар че тази теория се отнася рязко отрицателно към романтизма и прерасна в жестока борба с всички разновидности на дребнобуржоазните учения.

Разборът на теорията на Сисмонди представлява особен интерес именно защото дава възможност да се разгледат *общите похвати* на това предрешване.

Видяхме, че и романтизмът, и най-новата теория *посочват едни и същи* противоречия в съвременното обществено стопанство. Това именно използват и народниците, които *се позовават* на туй, че най-новата теория признава противоречията, които се проявяват в кризите, в търсенията на външен пазар, в нарастването на производството при намаляване на потреблението, в митническото покровителство, във вредното действие на машинната индустрия и

• Друг народнически икономист, г-н В. В., е напълно солидарен с г-н Н.—он по посочените по-горе извънредно важни въпроси и се отличава само с още по-примитивната си гледна точка.

т. н. и т. н. И народниците са напълно прави: най-новата теория наистина признава всички тези противоречия, които признава и романтизмът. Но пита се, поставил ли е поне един народник някога въпроса, с какво се отличава научният анализ на тези противоречия, който ги свежда до различните интереси, възникващи върху почвата на дадения стопански строй, от утилизирането на тези посочвания на противоречията само за добри пожелания? — Не, при нито един народник ние няма да намерим разбор на този въпрос, който характеризира именно отликата на най-новата теория от романтизма. Народниците утилизират своите посочвания на противоречията точно така само за добри пожелания.

Пита се по-нататък, поставил ли е поне един народник някога въпроса, с какво се отличава сантименталната критика на капитализма от научната, диалектическата му критика? — Нито един не е поставил този въпрос, който характеризира втората извънредно важна отлика на най-новата теория от романтизма. Нито един не е сметнал за нужно да постави като критерий на своите теории именно даденото развитие на общественно-стопанските отношения (а именно в прилагането на този критерий се състои основната отлика на научната критика).

Пита се, най-после, поставил ли е поне един народник някога въпроса, с какво се отличава гледната точка на романтизма, която идеализира дребното производство и оплаква «рушенето» на неговите устои от «капитализма» — от гледната точка на най-новата теория, която смята за изходна точка на своите теории едрото капиталистическо производство с помощта на машините и обявява за прогресивно явление това «рушене на устоите»? (Ние употребяваме този общоприет народнически израз, характеризиращ релефно онзи процес на преустройство на обществените отношения под влияние на едрата машинна индустрия, който *навсякъде*, а не само в Русия, се е извършвал в поразяваща обществената мисъл остра и рязка форма.) — Пак няма такъв. Нито един народник не си е задавал този въпрос, нито един не се е опитвал да приложи към руското «рушене» онези мерки, които са накарали да бъде признато западноевропейското «рушене» за прогресивно, и всички те плачат за устоите и препоръчват да се прекрати «руше-

нето», уверявайки през сълзи, че именно това е «най-новата теория» . . .

Съпоставянето на тяхната «теория», която те представят като ново и самостоятелно разрешение на въпроса за капитализма върху основата на последната дума на западно-европейската наука и на живота, с теорията на Сисмонди показва нагледно към какъв примитивен период от развитието на капитализма и развитието на обществената мисъл спада възникването на тази теория. Но същността на работата не е там, че тази теория е стара. Малко ли стари европейски теории има, които биха били много нови за Русия! Същността на работата е там, че и *тогава, когато тази теория се е появила, тя е била дребнобуржазна и реакционна теория.*

VI

*Въпросът за митата върху житото в Англия
в оценката на романтизма и на научната теория*

Ще допълним сравняването на теорията на романтизма за главните пунктове на съвременната икономия с най-новата теория със сравняване на техните разсъждения по един *практически* въпрос. Интересът към едно такова сравняване се засилва от обстоятелството, че този практически въпрос е един от най-големите, принципни въпроси на капитализма, от една страна; от друга страна, от обстоятелството, че по този въпрос са се изказали и двамата най-видни представители на тези враждебни теории.

Ние говорим за *житните закони* в Англия и за тяхното отменяване.⁸⁹ През втората четвъртина на текущото столетие този въпрос интересуваше силно не само английските, но и континенталните икономисти: всички са разбрали, че това съвсем не е частен въпрос на митническата политика, а общ въпрос за свободата на търговията, за свободата на конкуренцията, за «съдбата на капитализма». Ставаше дума именно да се увенчае зданието на капитализма с пълно осъществяване на свободната конкуренция, да се разчисти пътят за завършване на онова «рушене», което едрата машинна индустрия започна в Англия от края на миналия век, да се премахнат причините, които задържат това «рушене» в зе-

меделието. Именно така са погледнали на този въпрос двамата континентални икономисти, за които възнамеряваме да говорим.

Сисмонди е вмъкнал във второто издание на своите «Nouveaux Principes» специална глава «за законите за търговията с жито» (I. III, ch. X).

Преди всичко той констатира парливия характер на въпроса: «Днес половината от английския народ иска да бъдат отменени житните закони, иска го с дълбоко раздражение против онези, които ги поддържат; а другата половина иска тяхното запазване, надавайки негодуващи викове против онези, които искат да ги отменят» (I, 251).

При разглеждането на въпроса Сисмонди посочва, че интересите на английските фермери диктуват да има мита върху житото, за да им се осигури remunerating price (изгодна цена или цена без загуби). А интересите на манифактуристите диктуват да бъдат отменени житните закони, понеже манифактурите не могат да съществуват без външни пазари, а по-нататъшното развитие на английския износ се задържало от законите, ограничаващи вноса: «Манифактуристите казваха, че препълването на пазара, което те срещат по местата на пласмента, е резултат от същите тези житни закони — че богатите хора от континента не могат да купуват техните стоки, понеже не намират пласмент за своето жито» (I, 254)*.

«Отварянето на пазарите за чуждото жито вероятно ще разори английските земевладелци и извънредно много ще подбие арендата. Без съмнение това е голямо бедствие, но то не би било несправедливост» (I, 254). И Сисмонди се залавя да доказва най-наивно, че доходът на земевладелците трябва да съответствува на услугата (sic!**) , която те оказват на «обществото» (капиталистическото?) и т. н. «Фермерите — продължава Сисмонди — ще изтеглят капитала си — поне отчасти — от земеделието.»

В това разсъждение на Сисмонди (а той се задоволява

* Колкото и едностранчиво да е това обяснение на английските фабриканти, които пренебрегват по-дълбоките причини за кризите и тяхната неизбежност при слабото разширяване на пазара, в него без съмнение има напълно правилната мисъл, че реализирането на продукта чрез пласиране в чужбина изисква, общо взето, съответен внос от чужбина. — Препоръчваме това посочване на английските фабриканти за сведение на онези икономисти, които се отърват по въпроса за реализирането на продукта в капиталистическото общество с дълбокомислената забележка: «ще пласират в чужбина».

** — тълм. ред.

само с него) се проявява основният недъг на романтизма, който не обръща достатъчно внимание на онзи процес на икономическо развитие, който се извършва в действителност. Видяхме, че самият Сисмонди е посочил постепенното развитие и разрастването на фермерството в Англия. Но вместо да изследва неговите причини, той бърза да премине към осъждане на този процес. Само с това бързане, с желанието да натрапи на историята своите невинни пожелания може да се обясни обстоятелството, че Сисмонди не забелязва общата тенденция на развитието на капитализма в земеделието и неизбежното *ускоряване на този процес* при отменяването на житните закони, т. е. капиталистическия прогрес на земеделието вместо упадъка, който Сисмонди предсказва.

Но Сисмонди е верен на себе си. Едва доближил се до противоречието на този капиталистически процес, той веднага пристъпва към наивното му «опровергаване», стремейки се да докаже на всяка цена погрешността на пътя, по който върви «английското отечество».

«Какво ще прави надничарят? . . . Работата ще спре, нивите ще бъдат превърнати в пасбища. . . Какво ще стане с 540 000 семейства, които ще останат без работа?»* Дори ако се предположи, че те ще бъдат годни за всякаква промишлена работа, има ли днес такава индустрия, която да е в състояние да ги приеме? . . . Ще се намери ли такова правителство, което доброволно да се реши да изложи половината от нацията, управлявана от него, на подобна криза? . . . Следователно онези, на които ще бъдат принесени в жертва земеделците, ще извлекат ли сами някаква полза от това? Та нали тези земеделци са най-близките и най-сигурните потребители на английските манифактури. Прекратяването на тяхното потребление би нанесло на индустрията по-гибелен удар, отколкото затварянето на един от най-големите чужди пазари» (255—256). На сцената излиза прословутото «стесняване на вътрешния пазар». «Колко ще изгубят манифактурите от прекратява-

* За да «докаже» негодността на капитализма, Сисмонди тутакси съчинява приблизителна сметка (каквито тъй много обича напр. нашият руски романтик г-н В. В.). 600 000 семейства, казва той, са заети в земеделието. При заменянето на нивите с пасбища «ще са необходими» не повече от една десета част от този брой. . . Колкото по-малко разбиране на процеса в цялата му сложност проявява авторът, с толкова по-голяма готовност той прибегва до детински сметки «на око».

нето на потреблението на цялата класа на английските земеделци, която съставлява почти половината от нацията? Колко ще изгубят манифактурите от прекратяването на потреблението на богатите хора, земевладелските доходи на които ще бъдат почти унищожени?» (267). Романтикът излиза извън кожата си, за да докаже на фабрикантите, че противоречията, присъщи на развитието на тяхното производство и на тяхното богатство, изразяват само тяхната грешка, тяхната непресметливост. И за да «убеди» фабрикантите в «опасността» от капитализма, Сисмонди рисува подробно застрашителната конкуренция на полските и руските зърнени храни (р. 257—261). Той пуска в ход всякакви аргументи, иска да повлияе дори върху самолюбието на англичаните. «Какво ще стане с честта на Англия, ако руският император бъде в състояние, щом поиска да получи от нея някаква отстъпка, да я умори от глад, като затвори пристанищата на Балтийско море?» (268). Спомнете си, читателю, как Сисмонди доказваше погрешността на «апологията на властта на парите» с твърдението, че при продажбите лесно ставали измами. . . Сисмонди иска да «опровергае» теоретичните тълкуватели на фермерството, като посочва, че богатите фермери не могат да издържат конкуренцията на жалките селяни (цит. по-горе), и в края на краищата пак стига до любимия си извод, убеден, види се, че е доказал «погрешността» на пътя, по който върви «английското отечество». «Примерът с Англия ни показва, че тази практика (развитието на паричното стопанство, на което Сисмонди противопоставя *l'habitude de se fournir soi-même*, «живеенето със собствен труд») не е лишена от опасност» (263). «Самата система на стопанството (именно фермерството) е лоша, основава се върху опасна база и трябва да се постареем да я изменим» (266).

Конкретният въпрос, предизвикан от сблъскването на определени интереси в определена стопанска система, е потопен следователно в поток от невинни пожелания! Но въпросът е бил поставен от самите заинтересувани страни тъй остро, че вече е било съвсем невъзможно да се ограничи с подобно «решение» (както се ограничава с него романтизмът при всички други въпроси).

«Но какво да се прави все пак?—пита Сисмонди в отчаяние — дали да се отворят пристанищата на Англия или да

се затворят? дали да се осъдят на глад и на смърт манифактурните или селските работници в Англия? Наистина, ужасен въпрос; положението, в което се намира английското правителство, е едно от най-деликатните, в което изобщо са могли да изпаднат държавници» (260). И Симонди пак и пак се връща на «общия извод» за «опасността» от системата на фермерството, за «опасността от подчиняването на цялото земеделие на системата на спекулата». Но «как в Англия би могло да се вземат такива мерки — сериозни, но същевременно постепенни, които биха издигнали значението (*remettaient en honneur*) на дребните ферми, когато половината от нацията, заета в манифактурите, страда от глад, а исканите от нея мерки застрашават с глад другата половина на нацията, заета в земеделието — не зная. Аз смятам за необходимо законите за търговията със зърнени храни да претърпят значителни изменения; но съветвам онези, които искат пълното им отменяне, да изследват внимателно следните въпроси» (267) — следват старите оплаквания и опасения от упадък на земеделието, стесняване на вътрешния пазар и т. н.

Така че още при първото сблъскване с действителността романтизмът претърпя пълно фиаско. Той беше принуден сам да си издаде *testimonium paupertatis** и самолично да се разпише, че го е получил. Спомнете си колко лесно и просто романтизмът «разрешаваше» всички въпроси: в «теорията»! Протекционизмът е неразумен, капитализмът — гибелна заблуда, пътят на Англия — погрешен и опасен, производството трябва да върви в крак с потреблението, промишлеността и търговията — в крак със земеделието, машините са изгодни само когато водят до увеличаване на заплащането или намаляване на работния ден, средствата за производство не трябва да се отделят от производителите, размяната не трябва да изпреварва производството, не трябва да води до спекула и т. н. и т. н. Романтизмът затъкна всяко противоречие със съответна сантиментална фраза, на всеки въпрос отговори със съответно невинно пожелание и залепването на тези етикетчета върху всички факти от текущия живот той наричаше «разрешение» на въпросите. Нищо чудно, че тези решения бяха така трогателно прости и лесни: те пренебрегваха

* — свидетелство за бедност. *Ред.*

само едно мъничко обстоятелство — реалните интереси, в конфликта между които се състоеше и противоречието. И когато развитието на това противоречие постави романтика лице срещу лице пред един от онези особено силни конфликти, какъвто беше борбата между партиите в Англия, която предшествуваше отменяването на житните закони — нашият романтик съвсем се обърка. Той се чувствуваше чудесно в мъглата на мечтанията и добрите пожелания, той тъй майсторски съчиняваше сентенции, подходящи за «обществото» изобщо (но неподходящи за никакъв исторически определен строй на обществото) — а когато попадна от своя свят на фантазиите във водовъртежа на действителния живот и на борбата между интересите, у него не се оказа дори критерий за разрешаване на конкретните въпроси. Навикът към отвлечени теории и абстрактни решения е свел въпроса до голата формула: кое население трябва да бъде разорено — земеделското или манифактурното? — И романтикът не е могъл, разбира се, да не заключи, че не трябва да се разорява никое население, че трябва «да се отклоним от пътя». . . но реалните противоречия са го обградили вече така плътно, че не го пускат да се издигне отново в мъглата на добрите пожелания, и романтикът е принуден да даде отговор. Сисмонди е дал дори цели два отговора: първия — «не зная»; втория — «от една страна, не можем да не признаем, а, от друга страна, трябва да признаем».⁹⁰

На 9 януари 1848 г. на публично събрание в Брюксел Карл Маркс произнеса «реч относно свободата на търговията»*. В противоположност на романтизма, който заявява, че «политическата икономия не е наука на сметката, а наука на морала», той поставя като изходна точка на своето изложение именно простото трезво *пресмятане на интересите*. Вместо да погледне на въпроса за житните закони като на въпрос за «системата», избирана от нацията, или като въпрос на законодателството (така е гледал Сисмонди), ораторът започва с това, че представя

* «Discours sur le libre échange» («Реч за свободата на търговията». *Ред.*). Ние използваме немския превод: «Rede über die Frage des Freihandels»⁹¹.

този въпрос като сблъскване между интересите на фабрикантите и земевладелците и показва как английските фабриканти са се опитвали да представят въпроса за общонародното дело, опитвали са се да уверят работниците, че те действуват в интерес на народното благо. В противоположност на романтика, излагащ въпроса под формата на съображения, които законодателят трябва да има предвид при осъществяване на реформата — ораторът свежда въпроса до сблъскването между реалните интереси на различните класи на английското общество. Той посочва необходимостта от поевтиняване на суровините за фабрикантите като основа на целия въпрос. Той характеризира недоверчивото отношение на английските работници, виждащи «в хората, изпълнени със самоотверженост, в един Боуринг (Bowring), Брайт (Bright) и техните съдружници — свои най-големи врагове».

«С големи разходи фабрикантите строят дворци, в които Anti-Corn-Law-League (Лигата против житните закони)⁹³ устройва нещо като своя резиденция, те разпращат по всички краища на Англия цяла армия апостоли, които да проповядват религията на свободната търговия. Те печатат в хиляди екземпляри брошури и ги раздават безплатно, за да просветят работника относно собствените му интереси. Те изразходват грамадни суми, за да привлекат печата на своя страна. За да ръководят фритредерското движение, те организират величествен административен апарат и развихрят на публични митинги всички дарове на своето красноречие. На един от тези митинги един работник се провикна: «Ако земевладелците продаваха нашите кости, вие, фабрикантите, първи бихте ги купили, за да ги изпратите в парната мелница и да направите от тях брашно!» Английските работници разбраха много добре значението на борбата между земевладелците и фабрикантите. Те много добре знаят, че капиталистите искат да намалят цената на хляба, за да намалят работната заплата, и че печалбата от капитала ще се увеличи с толкова, с колкото спадне рентата.»⁹³

Тъй че вече самата постановка на въпроса се дава съвсем различно, отколкото при Сисмонди. Поставя се за задача; I-во, да се обясни отношението на различните класи на английското общество към въпроса от гледна точка на

техните интереси; 2-ро, да се осветли значението на реформата в общата еволюция на английското обществено стопанство.

По последния пункт възгледите на оратора съвпадат с възгледите на Сисмонди в смисъл, че той също тъй вижда тук не частен, а *общ въпрос* за развитието на капитализма изобщо, за «свободната търговия» като система. «Отменяването на житните закони в Англия беше най-големият триумф, който свободната търговия постигна през XIX век.»⁹⁴ «С отменяването на житните закони свободната конкуренция, съвременният строй на общественото стопанство се довежда до крайното му развитие.»* Следователно даденият въпрос за тези автори се оказва въпрос за това, *трябва ли да се желае по-нататъшното развитие на капитализма* или пък неговото задържане, търсене на «други пътища» и т. н. И ние знаем, че положителният им отговор на този въпрос е бил именно разрешаването на общия принципен въпрос за «съдбата на капитализма», а не на частния въпрос за житните закони в Англия, понеже установената тук гледна точка се е прилагала и много по-късно спрямо други държави. През 1840-те години авторите са се придържали към такива възгледи и относно Германия, и относно Америка**, обявявайки прогресивността на свободната конкуренция за тази страна; за Германия още през 60-те години един от тях пише, че тя страда не само от капитализма, но и от недостатъчното развитие на капитализма.⁹⁵

Да се върнем на излаганата реч. Ние посочихме принципно другата гледна точка на оратора, свел въпроса до интересите на различните класи на английското общество. Също такава дълбока разлика виждаме и в неговата поста-

* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» (1845)⁹⁴. Това съчинение е писано от съвсем същата гледна точка *преди* отменянето на житните закони (1846 г.), докато речта, излагана в текста, е от периода *след* отменянето им. Но разликата във времето за нас няма значение: достатъчно е да сравним приведените по-горе разсъждения на Сисмонди, датиращи от 1827 г., с тази реч от 1848 г., за да видим пълното тъждество на *елементите на въпроса* у двамата автори. Самата идея да се сравни Сисмонди с един немски икономист от по-късно време сме заимствували от «Handwörterbuch der Staatswissenschaften», В. V., Art. «Sismondi» von Lippert, Seite 679. Оказа се, че този паралел представлява такъв животрещащ интерес, че изложението на г-н Липерт изведнъж изгуби цялата си скъпаност, исках да кажа «обективност», и стана интересно, живо и дори страстно.

** Сря. в «Neue Zeit»⁹⁵ откритите неотдавна статии на Маркс във «Westfälisches Dampfboot»⁹⁷.

новка на чисто теоретичния въпрос за значението на отменяването на житните закони в общественото стопанство. За него не е абстрактен въпрос каква *система* трябва да следва Англия, какъв път трябва да избере (както Симонди поставя въпроса, като забравя, че Англия има минало и настояще, които вече определят този път). Не, той поставя въпроса изведнъж на почвата на *дадения обществено-стопански строй*; той се пита каква *трябва да бъде следващата* крачка в развитието на този строй след отменяването на житните закони.

Трудността на този въпрос е била да се определи как отменяването на житните закони ще повлияе върху *земеделието* — тъй като относно промишлеността това влияние е било ясно за всички.

За да докаже ползата, която ще има и земеделието от това отменяване, Anti-Corn-Law-League определила награди за трите най-добри съчинения за благотворното влияние на премахването на житните закони върху английското земеделие. Ораторът накратко излага възгледите и на тримата лауреати, Хоп (Hope), Морз (Morse) и Грег (Greg), и веднага отделя последния, съчинението на когото най-научно, най-строго прокарва принципите, установени от класическата политическа икономия.

Грег, самият голям фабрикант, писал предимно за едрите фермери, доказва, че отменяването на житните закони ще изтика от земеделието дребните фермери, които ще се насочат към индустрията, но ще облагодетелствува едрите фермери, които ще получат възможност да наемат земята за по-дълги срокове, да влягат в нея повече капитал, да употребяват повече машини, като използват по-малко количество труд, който трябва да поевтинее заедно с поевтиняването на зърнените храни. А земевладелците ще трябва да се задоволят с по-ниска рента поради изоставянето на по-лошокачествените земи, които не са в състояние да издържат конкуренцията на евтините вносни зърнени храни.

Признавайки за най-научни това предсказание и откритата защита на капитализма в земеделието, ораторът се оказал напълно прав. Историята потвърди предсказанието. «Отменяването на житните закони даде на английското земеделие грамаден тласък. . . Абсолютното намаляване на

селското работно население вървеше ръка за ръка с разширяването на обработената площ, с интензифицирането на културите, с нечуваното натрупване на капитала, влаган в земята и използван за нейното обработване, с увеличаването на продукта от земята, нямащо равно в историята на английската агрономия, с увеличаването на рентата на земевладелците, с нарастването на богатството на капиталистическите арендатори. . . Основно условие за новите методи беше големият разход на капитал за един акър земя, а следователно и ускорената концентрация на фермите.»*

Но, разбира се, ораторът не се е ограничил с това признание на разсъжденията на Грег за най-правилни. Това разсъждение в устата на Грег било довод на фритредер, който разсъждава за английското земеделие изобщо, който се стреми да докаже общата изгода за нацията от отменянето на житните закони. След изложеното от нас по-горе става ясно, че възгледът на оратора не е бил такъв.

Той разяснява, че намаляването на цената на хляба, тъй много възхвалявано от фритредерите, означава неизбежно намаляване на работната заплата, поевтиняване на стоката «труд» (по-точно: на работната сила); че за работника поевтиняването на хляба никога няма да бъде в състояние да уравни това намаляване на заплатата му, първо, защото при намаляване цената на хляба за работника ще бъде по-трудно да направи икономия от употребата на хляб с цел да си осигури възможност да купи други предмети; второ, защото прогресът на индустрията

* Писано през 1867 г.¹⁰⁰ — Що се отнася до увеличаването на рентата, за да бъде обяснено това явление, трябва да се вземе под внимание законът, установен от най-новия анализ на диференциалната рента, а именно, че *увеличаването на рентата е възможно наред с намаляването на цената на зърнените храни.*

Когато английските житни мита бяха отменени в 1846 г., английските фабриканти мислеха, че с това са превърнали земевладелската аристокрация в паупери. Вместо това тя стана още по-богата, както никога дотогава. Как стана това? Много просто. Първо, от фермерите започнаха да искат по договор да влагат годишно по 12 фунта стерлинги вместо 8 ф. стерл. на акър и, 2-ро, земевладелците, които имаха доста много представители в Долната камара, успяха да си издействуват голяма държавна субсидия за дрениране на земите си и за други трайни подобрения. Тъй като пълно изоставяне дори и на най-лошата земя нямаше никъде, а най-многого — използваша я за други цели, и то в повечето случаи само временно — рентите се увеличили пропорционално на увеличения капиталовложения в земята и земевладелската аристокрация се оказва в още по-добри условия от преди» («Das Kapital», III, 2, 259 («Капиталът». Т. III, ч. 2, с. 259. ¹⁰⁰ Ред.)).

поевтинява предметите за потребление, като заменя бирата с ракия, хляба — с картофи, вълната и лена — с памук, понижавайки с всичко това нивото на потребностите и жизненото равнище на работника.

И тъй, виждаме, че ораторът установява елементите на въпроса *очевидно* също както и Сисмонди: той *също* признава като неизбежна последица от свободната търговия разоряването на дребните фермери, мизерията на работниците в промишлеността и земеделието. Нашите народници, които също се отличават с неподражаемото изкуство да «цитират», тук именно обикновено спират своите «извадки», като заявяват с пълно задоволство, че те са напълно «съгласни». Но такива похвати показват само, че те не разбират, първо, огромните разлики в постановката на въпроса, които ние посочихме по-горе; второ, че те не забелязват обстоятелството, че коренната отлика на новата теория от романтизма *едва тук и започва*: романтикът прави завой от конкретните въпроси на действителното развитие към мечтите, а реалистът взема установените факти като критерий за определено разрешаване на конкретен въпрос.

След като посочва предстоящото подобряване на положението на работниците, ораторът продължава:

«На това икономистите ще ни възразят:

Е добре, ние сме съгласни, че конкуренцията между работниците, която сигурно няма да се намали при господството на свободната търговия, много скоро ще приведе работната заплата в съответствие с по-ниската цена на стоките. Но, от друга страна, намаляването на цените на стоките ще доведе до по-голямо потребление; по-голямото потребление ще наложи усилено производство, което ще повлече след себе си засилване на търсенето на работна сила; резултат от това засилване на търсенето на работна сила ще бъде увеличаването на работните заплати.

Цялата тази аргументация се свежда до следното: *свободната търговия увеличава производителните сили*. Когато промишлеността нараства, когато богатството, производителните сили, с една дума, производителният капитал увеличава търсенето на труда, цената на труда, а след. и работната заплата се увеличават. *Нарастването на капитала е обстоятелство най-благоприятно за работника.*

С това трябва да се съгласим*. Ако капиталът остане неподвижен, промишлеността няма да остане неподвижна, а ще започне да спада, и в този случай работникът ще се окаже първата жертва на нейното спадане. Работникът ще загине преди капиталиста. Е, а каква ще бъде съдбата му, в случай че капиталът нараства, т. е. както вече беше казано, в *най-добрия* за работника случай? Той и тогава ще загине. . . »¹⁰¹ И ораторът обяснява подробно, използвайки данните на английските икономисти, как концентрацията на капитала засилва разделението на труда, което поевтинява работната сила, благодарение на заменянето на изкусния труд с прост, как машините изместват работниците, как едрият капитал разорява дребните индустриалци и дребните рентниери и води до засилване на кризите, които още повече увеличават броя на безработните. Изводът от неговия анализ е, че свободата на търговията не означава нищо друго освен свобода за развитието на капитала.

И така, ораторът е съумял да намери критерий за разрешаване на въпроса, който на пръв поглед довежда до същата безизходна дилема, пред която спира Сисмонди: и свободната търговия, и задържането ѝ еднакво водят до разоряване на работниците. *Този критерий е развитието на производителните сили.* Поставянето на въпроса на историческа почва проличава веднага: вместо сравняване на капитализма с някакво абстрактно общество, каквото то трябва да бъде (т. е. всъщност с утопия), авторът го сравнява с *предшестващите стадии* на общественото стопанство, сравнява различните стадии на капитализма в тяхната последователна смяна и *констатира факта, че производителните сили на обществото се развиват благодарение на развитието на капитализма.* Противопоставил се на аргументацията на фритредерите с научна критика, той е съумял да избегне обичайната грешка на романтиците, които, отричайки ѝ всякакво значение, «изливат от коритото заедно с водата и детето», съумял е да отдели здравето ѝ зърно, т. е. небудещия никакво съмнение факт на гигантския технически прогрес. Нашите народници с присъщото им остроумие, разбира се, биха направили за-

* Курсивът е наш.

ключението, че този автор, който тъй открито застава на страната на едрия капитал против дребния производител, е «апологет на властта на парите», още повече че той е говорел пред лицето на континентална Европа, че разпростирал изводите от английския живот и върху родината си, в която едрата машинна индустрия по онова време е правела първите си, все още плахи стъпки. А пък именно въз основа на този пример (както и на маса подобни примери от западноевропейската история) те биха могли да изучат онова явление, което те никак не могат (може би не желаят?) да разберат, а именно, че признаването на прогресивния характер на едрия капитал в сравнение с дребното производство е още твърде и твърде далеч от «апологията».

Достатъчно е да припомним изложената по-горе глава от Сисмонди и дадената реч, за да се убедим в превъзходството на последната и в теоретично отношение, и по отношение на враждебността ѝ към каквато и да било «апология». Ораторът характеризира противоречията, съпровождащи развитието на едрия капитал, много по-точно, попълно, по-открито, по-откровено, отколкото това е правено от романтиците когато и да било. Но той никъде не се е принизил до нито една сантиментална фраза, която да оплаква това развитие. Той никъде не е проронил нито думичка за каквато и да било възможност «за отклоняване от пътя». Той е разбирал, че с подобна фраза хората прикриват само обстоятелството, че те самите «се отклоняват» от въпроса, който поставя пред тях животът, т. е. дадената икономическа действителност, даденото икономическо развитие, дадените интереси, възникващи на неговата почва.

Посоченият, напълно научен критерий му е дал възможност да разреши този въпрос, оставайки си последователен реалист.

«Не мислете обаче, господа — казва ораторът, — че като критикуваме свободната търговия, ние имаме намерение да защитаваме покровителствената система.»¹⁰² И ораторът посочва еднаквото основание на свободната търговия и на протекционизма в съвременния строй на общественото стопанство, посочва накратко онзи процес на «рушене» на стария стопански живот и на старите полупатриархални

отношения в западноевропейските държави, извършван от капитализма в Англия и на континента, посочва обществения факт, че при известни условия свободната търговия *ускорява* това «рушене»*. «И ето, господа — заключава ораторът, — само в този именно смисъл давам гласа си за свободата на търговията.»¹⁰⁴

* Това прогресивно значение на отменяването на житните закони е посочено ясно и от автора на «Die Lage» *още преди това отменяване* (I. с., р. 179), подчертавайки специално неговото влияние върху самосъзнанието на производителите¹⁰².

НОВИЯТ ФАБРИЧЕН ЗАКОН¹⁰⁸

*Написано на заточение през
лято на 1897 г.*

*Приложението е написано през
есента на 1897 г.*

*Отпечатано за пръв път
в отделна брошура в Женева в 1899 г.*

*Печата се по текста
на брошурата*

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

**НОВЫЙ
Фабричный Законъ**

Изданіе Россійской Соціалъдемократической Рабочей Партіи.

ЖЕНЕВА

Типографія «Союзъ Русскихъ Соціалъдемократовъ»
1899

Корригатура на брошурата на В. И. Ленин
«Новият фабричен законъ» — 1899 г.

I

КАКВО ПРЕДИЗВИКА ИЗДАВАНЕТО
НА НОВИЯ ФАБРИЧЕН ЗАКОН?

На 2 юни 1897 г. беше издаден новият фабричен закон за намаляване на работния ден във фабриките и заводите и за въвеждане на празнична почивка. Петербургските работници отдавна очакваха този закон, обещан още в 1896 г. от правителството, изплашено от масовата стачка на работниците през пролетта на 1896 година. Веднага след тази масова стачка на работниците в памукопредачните и памукотъкачните фабрики последваха други стачки и навсякъде работниците искаха намаляване на работния ден. Правителството отговаряше на стачките с дивашки преследвания, арестуваше и заточаваше без съд маса работници; в уплахата си то се опитваше да повлияе на работниците с глупавички фрази за християнската любов на фабрикантите към работниците (окръжното на министър Вите до фабричните инспектори, издадено през 1895—1896 г.*). Но работниците отговаряха на тези фрази само със смях и никакви преследвания не можаха да спрат движението, което обхвана десетки и стотици хиляди работници. Тогава правителството разбра, че трябва да отстъпи и да изпълни поне част от исканията на работниците. Освен зверско преследване на стачниците и лъжливо-лицемерни фрази петербургските работници получиха в отговор обещанието на правителството да издаде закон за намаляване на работния ден. Това обещание беше оповестено на работниците от министъра на финансите с небивала тържественост в специални обявления¹⁰⁸, разлепени във фабриките. Работниците очакваха с нетърпение изпълнението на обещанието, очакваха закона към 19 април 1897 г., готови бяха вече да мислят, че и това правителствено обещание,

* Вж. настоящия том, с. 112. *Ред.*

подобно на много правителствени изявления, е било груба лъжа. Но този път правителството удържа на обещанието си: законът е издаден; но *какъв* е този закон — ще видим по-долу. А сега трябва да разгледаме обстоятелствата, които заставиха правителството да изпълни обещанието си.

С въпроса за намаляването на работния ден нашето правителство се зае не в 1896 г., а много по-рано. Този въпрос беше повдигнат преди 15 години: още през 1883 г. петербургските фабриканти ходатайствуваха за издаване на такъв закон. Подобни ходатайства се правеха няколко пъти и от други фабриканти (именно от полските), но всички те се туряха под миндера подобно на много други проекти за подобряване положението на работниците. Руското правителство не бърза с такива проекти; те лежат под миндера десетки години. Виж, когато се касае да се направи подаяние от няколко милиона рубли на господата руските добронамерени земевладелци, които «ходатайствуват» за милостинчица от народните пари, или да се отпусне субсидия или премия на «притеснените» господата фабриканти — тогава руското правителство бърза и колелата на чиновническите и министерските канцеларии се въртят много бързо, сякаш са «смазани» с някакво специално «масло». А когато се отнася до работниците, не само проектозаконите лежат под миндера години и десетилетия наред (напр. проектът за отговорността на собствениците на предприятия комай вече второ десетилетие все още «се изготвя»), но дори и издадените вече закони не се прилагат, понеже на чиновниците от императорското правителство им е съвестно да безпокоят господата фабрикантите (напр. законът от 1886 г. за откриване на болници от фабрикантите и досега не се прилага в огромния брой случаи). Но пита се, защо този път отдавна повдигнатият въпрос изведнъж беше задвижен? изведнъж беше разрешен и прокаран извънредно през министерството и Държавния съвет? изведнъж доби вид на законопроект и стана закон? Очевидно, имало е някаква сила, която е тласкала чиновниците, която ги е разтърсила, която е надвила упоритото им нежелание да «додяват» на отечествените фабриканти с нови искания. Тази сила бяха петербургските работници и огромните стачки, които те проведоха през 1895—1896 г. и които благодарение на помощта,

оказана на работниците от страна на социалдемократите (в лицето на «Съюза за борба»), се съпровождаха от предявяване на определени искания към правителството и с разпространяване на социалистически прокламации и позиви сред работниците. Правителството разбра, че никакво полицейско преследване не ще сломи работническите маси, които са осъзнали интересите си, обединили са се за борба и се ръководят от партията на социалдемократите, защитаващи работническото дело. Правителството беше принудено да направи отстъпки. Новият фабричен закон е също така *изтръгнат* от страна на работниците от правителството, също така *извоюван* от работниците от техния най-злостен враг, както и издаденият преди 11 години закон от 3 юни 1886 г. за правилата за вътрешния ред, за глобите, за разценката и т. н. Тогава борбата на работниците се прояви най-силно в Московска и Владимирска губерния. Тя се прояви също като маса стачки, работниците тогава също предявяваха открити и точни искания към правителството и по време на знаменитата Морозовска стачка измежду работническата тълпа на инспектора бяха предадени условия, съставени от самите работници. В тези условия се казва напр., че работниците искат да бъдат намалени глобите. Издаденият наскоро след това закон от 3 юни 1886 г. *отговаряше* пряко на тези искания на работниците и съдържаеше правила за глобите*.

Така е и сега. През 1896 г. работниците искаха да бъде намален работният ден и подкрепяха искането си с огромни стачки. Сега правителството *отговаря* на искането с издаване на закон за намаляване на работния ден. Тогава, през 1886 г., правителството отстъпи пред работниците под натиска на работническите въстания и се стараеше да сведе отстъпките до най-малки размери, стараеше се да остави отворени вратички за фабрикантите, да забави въвеждането на новите правила, да отмъкне от работниците каквото е възможно от техните искания. Сега, през 1897 г., правителството отстъпва също така само под натиска на работническите въстания и също така се стреми с всички сили да намали отстъпките за работниците, стреми се да се *спазари*, да отмъкне някой и друг час, увеличавайки дори

* Вж. по този въпрос брошурата «За глобите» (настоящия том, с. 15—60. Ред.).

работния ден, който е предложен от фабрикантите, стреми се да отнеме в полза на фабрикантите повече празници, като не ги причислява към дните за задължителна почивка, стреми се да проточи въвеждането на новите порядки, отлагайки основните правила до бъдещи разпореждания на министрите. Тъй че законите от 3 юни 1886 г. и 2 юни 1897 г. — тези основни фабрични закони в Русия — и двата са принудително постигната, извоювана от руските работници от полицейското правителство отстъпка. И двата показват как се отнася руското правителство към най-законните искания на работниците.

II

КОЕ ТРЯБВА ДА СЕ СМЯТА ЗА РАБОТНО ВРЕМЕ?

Да разгледаме подробно закона от 2 юни 1897 г.* Както вече споменахме, новият закон, 1-во, ограничава работния ден за всички работници; 2-ро, установява задължителна неделна и празнична почивка. Преди да постанови правилата за продължителността на работното време, законът трябва да определи какво всъщност трябва да се разбира под работно време. Новият закон постановява след това такова правило: «За всеки работник работно време или брой на работните часове в денонощие се смята времето, през което, съгласно договора за наемане, работникът е длъжен да се намира в помещението на предприятието и на разположение на управителя на това предприятие за извършване на работа.» И така, цялото време, когато работникът по разписание или по искане на управителя се намира във фабриката, трябва да се смята за работно време.

Дали работникът през това време е зает със своята същинска или обикновена работа, или управителят го застава да работи нещо друго, или пък дори го кара просто *да чака*, е безразлично: цялото време, прекарано от работника във фабриката, трябва да се смята за работно време. На-

* Той влиза в сила от ноември 1898 г.

пример в някои фабрики в събота, след като звънецът бие, работниците почистват машините; според закона почистването на машините също трябва да се смята за *част от работното време*. Следователно, ако фабрикантът не плаща нищо на работника за почистването на машините, това значи, че фабрикантът *използва безплатно работното време на наетия работник*. Ако фабрикантът, след като е наел работника със заплащане на парче, го кара да чака или го откъсва от работата с някаква странична работа без специално заплащане на тази работа (всеки работник знае, че туй се случва често), това значи, че фабрикантът *използва безплатно работното време на наетия работник*. Работниците трябва да запомнят това определение на работното време в новия закон и опирайки се на него, да се противопоставят на всеки опит за безплатно използване на работната сила от собственика. Ясно е, че такова определяне на работното време трябва да произтича естествено от договора за наемане: на някой работник ще му се стори, че това е толкова ясно, че тук няма за какво и да се говори. Но правителството, лакейничейки пред капиталистите, нарочно замъглява много такива неща, които за всеки работник са ясни от само себе си. Така и тук правителството се е постарало да остави мъничка вратичка за господата фабрикантите. В закона се казва, че за работно време се смята времето, през което работникът, *съгласно договора за наемане, е длъжен да се намира във фабриката*. А какво да се прави в случая, когато в договора за наемане не се казва нищо за задълженията на работника да се намира толкова и толкова часа дневно във фабриката? Защото често се случва, напр. в механичните заводи, договорът между работниците и собственика да се състои само в това, че работниците се заемат да произвеждат за еди-какво си възнаграждение еди-какъв си предмет (някаква част на машина, известен брой винтове или гайки и т. н.), а за времето, което работникът трябва да употреби за работа, *не се казва нищо*. Приложим ли е в такъв случай новият закон за броя на работните часове в денонощие? Според здравия разум, разбира се, е приложим, та нали работникът работи във фабриката — как може да не се смята това за работно време? Но «здравият разум» на господата капиталистите и на подкрепящото ги правителство е съвсем особен.

Според буквата на цитирания от нас член при такива случаи лесно може да не се приложи законът за намаляване на работното време. Фабрикантът ще се позове на туй, че в договора той не е *задължавал* работника да се намира във фабриката — и толкоз. А тъй като не всеки фабрикант е такъв изкусен мошеник, че да забележи тази машинация, чиновниците от Министерството на финансите са побързали предварително да посочат на руските търговци тази полезна за тях пукнатинка в новия закон. Министерството на финансите отдавна издава специално вестниче: «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли»¹⁰⁷ — един от онези официални вестници, които, освен че обявяват разпорежданията на правителството, се стараят да възхваляват успехите на руските капиталисти и да превъзнасят грижите на правителството за кесията на банкерите, фабрикантите, търговците и земевладелците под знамето на грижи за народа. Наскоро след излизането на новия закон това вестниче помести статия за новия закон (бр. 26 на «Вестник Финансов» от 1897 г.), която разяснява подробно неговото значение и доказва, че задача именно на правителството е да се грижи за здравето на работниците. И в тази именно статия чиновниците са се постарали да посочат на фабрикантите възможността да използват вратичката за заобикаляне на новия закон. В тази статия направо се разяснява, че новият закон няма да може да се приложи в случаите, когато в договора не е споменато нищо за работното време, понеже при наемане на работника за определена работа *«той вече не е наеман работник, а лице, което приема поръчка»*. За фабриканта значи не е много трудно да се избави от неприятния закон: достатъчно е само да нарече работника не работник, а «лице, което приема поръчка»! Вместо да се каже, че за работно време се смята времето, през което *работникът се намира във фабриката* на разположение на собственика, законът следователно нарочно се е изразил по-малко точно, като е споменал за времето, през което *работникът съгласно договора е длъжен* да се намира във фабриката. На пръв поглед това е едно и също, но всъщност и тук не са се посвенили да пуснат в ход умишлена неяснота във вреда на работниците!

III

С КОЛКО НОВИЯТ ЗАКОН НАМАЛЯВА
РАБОТНОТО ВРЕМЕ?

Работното време, при дневна работа, е ограничено от закона от 2 юни 1897 г. на $11\frac{1}{2}$ ч. в денонощие. А в съботни дни и предпразници — на 10 часа в денонощие. Следователно намаляването на работния ден според новия закон е съвсем нищожно. Има немалко работници и в Петербург те навярно са дори по-големият брой, за които този закон не донася *никакво намаление* на работното време и по-скоро дори застрашава с удължаването му. В с.-петербургските заводи обикновеното работно време е $10-10\frac{1}{2}$ часа. Установяването на такъв прекомерно дълъг работен ден със закон показва ясно, че този закон е отговор на исканията на петербургските работници от памукопредачните и памукотъкачните фабрики. За тези работници новият закон може би донася намаляване на работния ден, понеже в повечето случаи те работеха по $12-14$ часа дневно. (По-долу ще обясним защо казваме «може би».) 10-часов работен ден е определен според закона за занаятчиите и се въвежда за заводите, които се намират под ведомството на Военното министерство. Правителството е решило обаче, че фабричните работници могат да бъдат накарани да работят още повече! Дори петербургските фабриканти са ходатайствували пред правителството за намаляване на работния ден на 11 часа! Правителството е решило да прибави още половин час в угода на московските фабриканти, които заставят работниците да работят на две смени през цялото денонощие и на които работниците, както се вижда, още не са дали достатъчно уроци. Руското правителство, което самохвалски заявява, че се грижи за работниците, на практика се оказва неотстъпчиво като дребен търгаш. То се оказва по-неотстъпчиво от самите фабриканти, които измъкват от работниците хиляди от всеки половин час работа в повече. От този пример работниците могат ясно да видят как правителството не само защитава интересите на фабрикантите, но и на това отгоре интересите на *най-лошите* фабриканти; как правителството е много по-злостен враг на работниците, отколкото класата на капиталистите. Петербургските работници биха по-

стигна *по-къс работен ден* и за себе си, и за всички руски работници, ако не беше *попречило правителството*. Обединените работници принудиха фабрикантите да направят отстъпки; петербургските фабриканти бяха готови да доволят работническите искания; правителството забранява на фабрикантите да отстъпват, за да не дадат пример на работниците. След това повечето фабриканти в Петербург се убеждават в необходимостта да отстъпят на работниците и се обръщат към правителството с ходатайство да бъде намален работният ден на 11 часа. Правителството обаче защитава интересите не само на петербургските, но и на всички руски фабриканти и тъй като в светата Рус има фабриканти, много по-алчни от петербургските, затова правителството в желанието си да бъде «справедливо» не може да позволи петербургските фабриканти да грабят *твърде малко* своите работници: петербургските фабриканти не трябва да изпреварват много останалите руски фабриканти; и правителството прибавя половин час към работния ден, за който ходатайствуваха капиталистите. Очевидно е, че от това поведение на правителството за работниците произтичат три поуки:

Първа поука: напредничавите руски работници трябва да се стараят с всички сили да въвлекат в движението поизостаналите работници. Ако не въвлекат в борбата за работническото дело цялата маса на руските работници, напредничавите, столичните работници няма да постигнат много нещо, дори и да принудят *своите* фабриканти да направят отстъпки, понеже правителството се отличава със «справедливост» до такава висока степен, че не позволява на по-добрите фабриканти да правят съществени отстъпки на работниците. Втора поука: руското правителство е много по-злостен враг на руските работници от руските фабриканти, понеже правителството не само че защитава интересите на фабрикантите, не само че прибегва за тази защита до зверско преследване на работниците, до арести, заточавания, нападения с войска срещу невъоръжени работници, но на всичко отгоре то защитава интересите на *най-алчните* фабриканти, като се противопоставя на стремежа на по-добрите фабриканти да правят отстъпки на работниците. Трета поука: за да си извоюват *човешки* условия за работа и да постигнат 8-часов

работен ден, към който сега се стремят работниците от целия свят, руските работници трябва да се осланят само на силата на своето обединение и неотклонно да извоюват от правителството отстъпка след отстъпка. Правителството като че ли се пазари с работниците, опитвайки дали не може да прибави още половин час — работниците ще му покажат, че те умеят да държат на своите искания. Правителството като че ли изпитва търпението на работниците: дали не може някак си да се отърве с по-евтина отстъпчица — работниците ще му покажат, че имат достатъчно търпение за най-упорита борба, защото за тях това е борба за живота им, борба против пълното унизяване и потискане на работническия народ.

IV

КАКВО СМЯТА ЗАКОНЪТ ЗА «НОЩНО ВРЕМЕ» ЗА РАБОТНИЦИТЕ?

«За нощно време се смята: при работа на една смяна — времето между 9 часа вечерта и 5 часа сутринта, а при работа на две и повече смени — времето между 10 часа вечерта и 4 часа сутринта.» Така гласи новият закон. «Нощ» за простия народ, който трябва да работи през целия си живот за други, и «нощ» за чистите господа, които могат да живеят от чужд труд — това според «закона» са съвсем различни неща. И в С.-Петербург, и в Москва в 4 часа сутринта през по-голямата част на годината е още съвсем тъмно, съвсем нощ. Но руският закон постановява, че работникът трябва да се съобразява с интересите на капитала през целия си живот, че работникът трябва да вярва, че денят *непременно* започва в пет часа, макар до изгрев слънце да има още няколко часа. А пък ако работникът не живее във фабриката, той ще трябва да става в *три* часа, а може би и по-рано, за да успее към четири часа да бъде във фабриката! За петербургските чиновници «денят» започва от 12 часа на обед, дори и от 1 часа, но чиновниците, разбира се, са съвсем специални хора. . . За работниците «денят» завършва едва в 10 часа вечерта и излизайки от фабриката на съвсем тъмната улица, работникът не трябва да се смуцава от тази тъмнина: той трябва да помни

и да вярва, че «денят» току-що е свършил, понеже така постановява законът. И защо да не бъде постановено в закона, че «денят» за работника започва, когато фабричната сирена го вика във фабриката, и свършва, когато същата сирена вика другата смяна — та това би било поткровено и по-справедливо! В Швейцария вече има закон за това, какво трябва да се смята за нощно време за работника, но къде могат швейцарците да се досетят за всички хитрини на руските полицейски чиновници: при тези страшни швейцарци за трудовия човек «нощта» се оказва същата както и за останалите хора, а именно от 8 часа вечерта до 5 (или до 6) часа сутринта. В новия закон единственото ограничение на «нощната работа» се състои в това, че работниците, заети, макар и отчасти, през нощта, не трябва да работят повече от 10 часа в денонощие. И толкова. Забрана на нощната работа в закона липсва. Законът и в това отношение е останал по-назад от *ходатайствата* на петербургските фабриканти, които преди 14 години (1883 г.) ходатайствуваха за забраняване на нощната работа за възрастните работници. Следователно и в това отношение петербургските работници биха постигнали от фабрикантите нещо повече, ако не беше попречило *правителството*, което се застъпи за интересите на най-назадничавите руски фабриканти. Правителството не послуша петербургските фабриканти, понеже не желаше да обиди московските фабриканти, които в повечето случаи принуждават работниците да работят нощно време. Своего лакейничене спрямо интересите на *най-лошите* фабриканти правителството се постара — както обикновено става — да прикрие с лъжливи фрази и уверения. «Вестник Финансов», издаван от Министерството на финансите, в една обяснителна статия по повод на новия закон посочи, че в други държави (напр. във Франция) нощната работа е забранена. Но в нашия закон, както пише той, не можело да се направи това. «Ограничаването на денонощната работа на предприятието не винаги е възможно: има редица производства, които поради характера си налагат непрекъсната работа.»

Очевидно това е съвсем празен претекст. Защото става дума не за онези специални производства, които налагат непрекъсната работа, а за всички производства изобщо.

Непрекъснатата работа и според сегашния закон е невъзможна при 2 смени, без извънреден труд, тъй като дневната работа е определена на 11 $\frac{1}{2}$ часа, а нощната на 10 часа, или общо 21 $\frac{1}{2}$ часа. Поради това, що се отнася до производствата, които налагат непрекъснатата работа, в новия закон все пак са предвидени изключения (т. е. специални министерски правила, за които ще споменем по-долу). Значи, не е имало абсолютно никаква «невъзможност» да се забрани нощната работа. Ние вече казахме, че правителството иска да се представи, че се грижи за здравето на работниците; ето какво казва Министерството на финансите за нощната работа: «Нощната работа, безспорно, е по-изморителна, по-вредна за здравето и изобщо по-малко естествена, отколкото работата при дневна светлина; вредата от тази работа е толкова по-голяма, колкото тя е по-продължителна и по-постоянна. Като че ли най-добре би било, поради вредността на нощната работа тя да бъде забранена и за възрастните работници (както е забранена за жените и за юношите от двата пола в някои производства, а за малолетните безусловно), но за това няма никакви основания дори от гледна точка на общото благосъстояние на работника; за него умереният нощен труд е по-безвреден, отколкото твърде продължителната, но еднакво заплащана дневна работа.» Вижте колко добре умеят да замазват очите на народа чиновниците на руското правителство! Дори защитата на интересите на най-лошите измежду фабрикантите се представя като грижа за «благосъстоянието на работника». И колко безсрамно е оправданието, което министерството е измислило: «умереният нощен труд», видите ли, бил «по-безвреден, отколкото твърде продължителната, но еднакво заплащана дневна работа». Министерството иска да каже, че работникът е принуден да отива на нощна работа поради ниската работна заплата, такава ниска заплата, при която *работникът* не може да мине без прекомерно продължителна работа. И ето министерството, уверено, че това винаги така ще си остане, че работникът не ще може да си извоюва по-добра заплата, цинично заявява: щом на работника му се налага да работи безобразно продължително, за да изхрани семейството си, не му ли е все едно дали ще работи през деня повече часове или през нощта? Разбира се, ако за по-голя-

мата част от руските работници останат предишните просяшки възнаграждения, нуждата ще ги застави да работят повече часове, но какво нахалство е нужно, за да се обяснява разрешаването на нощната работа с притесненото положение на работника! «Трудът ще се заплаща еднакво» — ето къде е същността за слугите на капитала, — «а при сегашното заплащане на труда работникът не може да мине без повече часове». И подобни чиновници, съчиняващи чорбаджийски доводи за алчните фабриканти, смеят още да говорят за «гледна точка на общото благосъстояние на работника.» Само че не са ли напразни надеждите им, че работникът винаги ще бъде така потиснат? че винаги ще се съгласява на «еднакво заплащане», именно на предишното просяшко заплащане на неговия труд? Ниската заплата и дългият работен ден вървят винаги ръка за ръка и едното без другото е невъзможно. Ако възнаграждението е ниско, работникът по необходимост ще трябва да работи повече часове, да работи и нощем, за да си изкара прехраната. Ако работното време е прекомерно дълго, възнаграждението винаги ще бъде ниско, тъй като при дълго работно време работникът изработва за всеки час по-малко и много по-лоши изделия, отколкото при къс работен ден; — тъй като работникът, смазан от прекомерната работа, винаги ще си остава потиснат и безсилен срещу гнета на капитала. Ето защо ако министерството на руските фабриканти смята да запази неизменна сегашната безобразно ниска работна заплата на руските работници и същевременно приказва за «благосъстоянието на работниците» — това показва от ясно по-ясно лицемерието и лъжливостта на неговите фрази.

V

**КАК МИНИСТЕРСТВОТО НА ФИНАНСИТЕ ДОКАЗВА,
ЧЕ ДА СЕ ОГРАНИЧИ ИЗВЪНРЕДНИЯТ ТРУД БИ БИЛО
«НЕСПРАВЕДЛИВО» СПРЯМО РАБОТНИКА?**

Ние нарекохме новия закон закон за намаляване на работния ден. Казахме по-горе, че новият закон е ограничил работния ден на 11 и половина часа (10 часа при нощна работа). Но на практика всичко това не стои така, а много

по-зле. Законът постановява всички ограничения само относно обикновената, нормалната, редовната работа, без да засяга *извънредната*. Поради това на практика фабрикантът не е ограничен ни най-малко в своето «право» да принуждава работниците да работят безкрайно дълго, дори и по 24 часа в денонощие. Ето какво се казва в закона за извънредната работа: «Извънредна се смята работата, извършвана от работника в промишлено предприятие в такова време, когато според правилника за вътрешния ред той не е длъжен да работи. Извънредна работа се допуска само по специално споразумение между управителя на промишленото предприятие и работника. В договора за наемане могат да бъдат включени условия само за такава извънредна работа, която се оказва необходима поради техническите условия на производството.» Това е извънредно важен член в новия закон и той изцяло е насочен против работниците и дава пълен простор за произвол на фабриканта. Досега извънредна работа се вършеше по традиция; законът не споменаваше за нея. Сега правителството *узакони* тази извънредна работа. Допълнението на закона, че за тази работа е нужно «специално споразумение» между работника и собственика, е празна и съвсем безсмислена фраза. Цялата работа се извършва от работниците «по споразумение» със собствениците; та работниците не са крепостни (макар че мнозина от руските чиновници биха желали с всички сили да ги превърнат в крепостни); те работят по договор, т. е. по споразумение. Така че не е имало смисъл да се казва, че за извънредна работа е нужно споразумение. Правителството е вмъкнало в закона тази празна фраза, за да си даде вид, че уж иска да ограничи извънредната работа. А всъщност тук няма абсолютно никакво ограничение на тази работа; собственикът и сега ще казва на работника, както и преди: «ако искаш — работи извънредно; ако не искаш — уволнен си!» Само че досега това се вършеше по традиция, а сега ще става въз основа на *закона*. Преди фабрикантът, уволнявайки работника поради несъгласието му да работи извънредно, не можеше да се опре на закона, а сега законът открито му подсказва как може да притиска работниците. Вместо да ограничи извънредната работа, този член на закона може лесно да доведе до още по-голямото ѝ използване. Законът

дори дава право на собственика да включва в договора искане за извънредна работа, когато тази работа е «необходима поради техническите условия на производството». Тази уговорка няма ни най-малко да ограничи фабриканта. Как може да се прецени коя работа е «необходима поради техническите условия на производството» и коя не е необходима? Кой ще преценява това? Как може да се опровергае твърдението на собственика, който казва, че извънредно възложената на работника работа е «необходима поради техническите условия на производството»? Никой няма да се занимава с това, няма кой да провери твърдението на собственика. Законът само *затвърди* произвола на собствениците, като им подсказа един *особено сигурен* начин да притесняват работниците.

Сега е достатъчно само собственикът да впише в условията на договора, че работникът няма право да се отказва от извънредна работа, «необходима поради техническите условия на производството» — и работата на фабриканта е опечена! Опитва ли се работникът да откаже извънредна работа — ще го изгонят. А там (ще помисли фабрикантът) нека се намери работник, който ще вземе да доказва, че тази работа не била «необходима поради техническите условия на производството»! Смешно е дори да си представи човек, че е възможна подобна жалба от страна на работника. Излишно е да казваме, че такива жалби никога няма да има и че те никога не биха довели до нещо. Тъй че правителството напълно узакони произвола на фабрикантите, що се отнася до извънредната работа. До каква степен Министерството на финансите бърза да обслужи на фабрикантите и да ги научи да използват извънредната работа по-нашироко, прикривайки се с нови закони, се вижда особено ясно от следното разсъждение на «Вестник Финансов»: «Извънредната работа е необходима също при бързи поръчки, които фабрикантът или заводоприитежателят* изобщо не може да предвиди в производствата, пригодени за определени, кратки периоди от време, ако на собственика на предприятието му е невъзможно или е затруднен да увеличи броя на работниците.»

* Старата песничка! Всяка година руските фабрики — особено от централния район — получават преди нижегородския панаир бързи поръчки и всяка година те тържествено уверяват всички глупци, които им вярват или се преструват, че им вярват, че не можели да предвидят това! . . .

Виждате ли колко успешно «тълкуват» закона ревностните лакеи на фабрикантите, които седят в Министерството на финансите! В закона се говори само за извънредна работа, необходима поради техническите условия, а Министерството на финансите бърза да признае за «необходима» извънредната работа и при «непредвидени» (?) поръчки и дори при «затрудненост» на фабриканта да увеличи броя на работниците! Това вече е просто някакво издевателство над работниците! Та всеки ловък фабрикант *винаги* може да каже, че е «затруднен». Да увеличи броя на работниците — значи да наеме нови, — значи да намали броя на безработните, които се тълпят пред вратите — значи да намали съперничеството между работниците, да направи работниците по-взискателни и току-виж да се съгласи на по-високо възнаграждение. От само себе си се разбира, че няма нито един фабрикант, който да не би сметнал това като «затруднително» за себе си. Подобен произвол на фабриканта при възлагането на извънредна работа премахва напълно значението на закона за намаляване на работния ден. За цялата маса работници няма да се получи никакво намаление, понеже те, както и преди, ще работят по 15—18 часа и повече, оставайки във фабриката за извънредна работа и нощем. Нелепостта на закона за намаляване на работния ден — при липса на забрана (или поне на ограничаване) на извънредния труд — е толкова очевидна, че във всички предварителни законопроекти беше предвидено извънредната работа да се ограничи. Още през 1883 г. с.-петербургските фабриканти (самите фабриканти!) ходатайствуваха извънредната работа да се ограничи на *един час* дневно. Когато правителството, изплашено от петербургските стачки през 1895—1896 г., назначи веднага комисия за съставянето на закон за намаляване на работния ден, тази комисия също предложи да се ограничи извънредната работа, а именно на 120 часа извънредна работа през годината.* Като отхвърли всички предложения за каквото и да било ограничаване на извънредната работа, с тази си постъпка правителството пое открито защитата на интересите на най-лошите фабриканти, уза-

* Дори самото Министерство на финансите, обяснявайки новия закон, не можа да не признае, че «допускането на извънредна работа е никак си неуместно» («Вестник Финансов»).

дори дава право на собственика да включва в договора искане за извънредна работа, когато тази работа е «необходима поради техническите условия на производството». Тази уговорка няма ни най-малко да ограничи фабриканта. Как може да се прецени коя работа е «необходима поради техническите условия на производството» и коя не е необходима? Кой ще преценява това? Как може да се опровергае твърдението на собственика, който казва, че извънредно възложената на работника работа е «необходима поради техническите условия на производството»? Никой няма да се занимава с това, няма кой да провери твърдението на собственика. Законът само *затвърди* произвола на собствениците, като им подсказа един *особено сигурен* начин да притесняват работниците.

Сега е достатъчно само собственикът да впише в условията на договора, че работникът няма право да се отказва от извънредна работа, «необходима поради техническите условия на производството» — и работата на фабриканта е опечена! Опитва ли се работникът да откаже извънредна работа — ще го изгонят. А там (ще помисли фабрикантът) нека се намери работник, който ще вземе да доказва, че тази работа не била «необходима поради техническите условия на производството»! Смешно е дори да си представи човек, че е възможна подобна жалба от страна на работника. Излишно е да казваме, че такива жалби никога няма да има и че те никога не биха довели до нещо. Тъй че правителството напълно узакони произвола на фабрикантите, що се отнася до извънредната работа. До каква степен Министерството на финансите бърза да обслужи на фабрикантите и да ги научи да използват извънредната работа по-нашироко, прикривайки се с нови закони, се вижда особено ясно от следното разсъждение на «Вестник Финансов»: «Извънредната работа е необходима също при бързи поръчки, които фабрикантът или заводоприитежателят* изобщо не може да предвиди в производствата, пригодени за определени, кратки периоди от време, ако на собственика на предприятието му е невъзможно или е затруднен да увеличи броя на работниците.»

* Старата песничка! Всяка година руските фабрики — особено от централния район — получават преди нижегородския пананр бързи поръчки и всяка година те тържествено уверяват всички глупци, които им вярват или се преструват, че им вярват, че не можели да предвидят това! . . .

Виждате ли колко успешно «тълкуват» закона ревностните лакеи на фабрикантите, които седят в Министерството на финансите! В закона се говори само за извънредна работа, необходима поради техническите условия, а Министерството на финансите бърза да признае за «необходима» извънредната работа и при «непредвидени» (!) поръчки и дори при «затрудненост» на фабриканта да увеличи броя на работниците! Това вече е просто някакво издевателство над работниците! Та всеки ловък фабрикант *винаги* може да каже, че е «затруднен». Да увеличи броя на работниците — значи да наеме нови, — значи да намали броя на безработните, които се тълпят пред вратите — значи да намали съперничеството между работниците, да направи работниците по-взискателни и току-виж да се съгласи на по-високо възнаграждение. От само себе си се разбира, че няма нито един фабрикант, който да не би сметнал това като «затруднително» за себе си. Подобен произвол на фабриканта при възлагането на извънредна работа премахва напълно значението на закона за намаляване на работния ден. За цялата маса работници няма да се получи никакво намаление, понеже те, както и преди, ще работят по 15—18 часа и повече, оставайки във фабриката за извънредна работа и нощем. Нелепостта на закона за намаляване на работния ден — при липса на забрана (или поне на ограничаване) на извънредния труд — е толкова очевидна, че във всички предварителни законопроекти беше предвидено извънредната работа да се ограничи. Още през 1883 г. с.-петербургските фабриканти (самите фабриканти!) ходатайствуваха извънредната работа да се ограничи на *един час* дневно. Когато правителството, изплашено от петербургските стачки през 1895—1896 г., назначи веднага комисия за съставянето на закон за намаляване на работния ден, тази комисия също предложи да се ограничи извънредната работа, а именно на 120 часа извънредна работа през годината.* Като отхвърли всички предложения за каквото и да било ограничаване на извънредната работа, с тази си постъпка правителството пое открито защитата на интересите на най-лошите фабриканти, уза-

* Дори самото Министерство на финансите, обяснявайки новия закон, не можа да не признае, че «допускането на извънредна работа е някак си неуместно» («Вестник Финансов»).

кони открито пълното подчиняване на работниците и съвсем ясно изрази намерението си да остави всичко по старому, като се отърве с нищо неговорещи фрази. Министерството на финансите, което горещо защитава интересите на фабрикантите, стигна дотам, че се залови да доказва, че да се ограничи извънредната работа би било «несправедливо спрямо самия работник». Ето над тези разсъждения за всеки работник е полезно да помисли. «Лишаването на работника от правото да работи във фабриката повече от определения брой часове в денонощие на практика би било трудно осъществимо» (защо? — защото фабричните инспектори изпълняват своите задължения извънредно лошо, страхувайки се като от огън да не обидят господата фабрикантите ли? защото при безправие и безгласието на руския работник всички реформи в негова полза са трудно осъществими ли? Министерството на финансите, без да подозира, е казало истината: действително, докато руските работници, както и целият руски народ си остават безправни пред полицейското правителство, докато те нямат политически права — никакви реформи не ще бъдат действителни). . . «и би било несправедливо спрямо работника: не може да се преследва човек затуй, че търси средства за съществуване, напруга силите си понякога дори свръх онзи предел, отвъд който неговият труд може да се окаже вреден за здравето». Ето колко хуманно и човеколюбиво е руското правителство! Покланяй се и благодари, руски работнико! Правителството е толкова милостиво, че «не те лишава» от «правото» да работиш, ако щеш по 18, ако щеш по 24 ч. в денонощие, правителството е толкова справедливо, че не иска да те преследва затуй, че фабрикантът те заставя да се напругаш пряко сили! Във всички други страни за работа във фабриката свръх определеното време *преследват* не работника, а фабриканта. . . нашите чиновници са забравили това. Пък и как могат руските чиновници да се решат да *преследват* господата фабрикантите! За бога, как е възможно това! Ей сега ще видим, че господата фабрикантите няма да бъдат преследвани дори за нарушенията на целия този нов закон. Във всички други страни работниците имат право — за «намиране на средства за съществуване» — да образуват съюзи, каси, да оказват открита съпротива на фабриканта, да му предлагат свои

условия, да обявяват стачки. У нас това не се полага. Затова пък у нас на работниците е подарено «правото» да работят «свръх» колкото искате часове в денонощие. А защо тези хуманни чиновници не са добавили, че справедливото правителство «не лишава» руските работници също така и от «правото» да попаднат в затвора без съд или да бъдат пребити от който и да било полицейски башибозук за всеки опит да се самозащитят от потисничеството на капиталистите.

VI

КАКВИ ПРАВА ДАВА НОВИЯТ ЗАКОН
НА МИНИСТРИТЕ?

По-горе посочихме, че по най-съществените пунктове новият закон не е установил никакви общозадължителни, точни и неизменни правила: правителството е предпочело да предостави повечко права на администрацията (именно на министрите), за да могат да въвеждат всевъзможни постановления и привилегии за фабрикантите, за да могат да спъват прилагането на новия закон и т. н. Правата, които новият закон дава на министрите, са извънредно широки и големи. На министрите (именно на министъра на финансите или на министъра на пътищата и т. н. по споразумение с министъра на вътрешните работи) е «предоставено» да издават подробни правилници за прилагането на новия закон. На пълното усмотрение на министрите са предоставени маса въпроси, засягащи всички членове на новия закон във *всички и всякакви* отношения. Правата на министрите са толкова големи, че те всъщност изцяло се разпореждат с новия закон; ако искат — издават такива правилници, та законът наистина да се прилага; ако искат — правят тъй, че законът да не намери почти никакво приложение. И наистина, вижте какви именно правилници могат да издават министрите «за развиване на настоящото узаконение» (така се изразява законът; ние вече видяхме колко остроумно умее Министерството на финансите да «развива» закона — така ще го развие, че работниците, според него, ще трябва да благодарят на правителството, че не ги преследва заради прекомерна работа и «не ги лишава от правото» да работят дори и по 24 часа в деноно-

щие). Бихме изброили всички видове такива правилници, ако това беше възможно, но работата е там, че освен посочените в закона въпроси, подлежащи на разрешаване в министерските правилници, законът им дава право да издават и *други правилници* без всякакво ограничение. На министрите е предоставено да издават правилници за продължителността на работата. Значи, законът за продължителността на работата е едно нещо, а освен туй ще има и министерски правилници за същото. Министрите могат да издават правилници за реда на смените, а могат, разбира се, и да не издават, за да не ограничават фабрикантите. На министрите е предоставено да издават правилници за броя на комплектите (т. е. за броя на смените, за това, колко смени може да има в денонощие), за почивките и т. н. *Законът* добавя това: и т. н. (*и така нататък*), т. е. каквото искате, това и издавайте. Не поискат ли министрите — няма да има никакви правилници за почивките и фабрикантите ще притесняват работниците пак така, както и досега, като не им дават възможност да си отидат в къщи да се наобядват или на майките — да нахранят децата си. На министрите е предоставено да издават правилници за извънредната работа, а именно: за извършването, за разпределянето и за отчитането ѝ. Следователно, министрите тук имат пълен простор. Министрите могат направо да *изменят* исканията на закона, т. е. и да ги засилват, и да ги *намаляват* (законът нарочно е запазил именно правото на министрите да намаляват исканията на новия закон спрямо фабрикантите) в три случая: I-во, «когато това бъде признато за необходимо поради особеността на производството (непрекъснатост и проч.)». Това «и прочие» пак е добавено от закона, който дава на министрите правото да се позовават на всякакви «особености на производството». Второ, «поради особеността на работата (грижи за парните котли, за трансмисиите, текущ и извънреден ремонт и т. н.)». И пак «и така нататък»! Трето, «и при други особено важни, извънредни случаи». После министрите могат да определят какви производства са особено вредни за здравето на работниците (а могат и да не определят: законът не ги задължава да направят това, а само им дава правото. . . макар че те са имали това право и по-рано, но не са желали да го използват!) и да издават за тези произ-

водства специални правила. Сега работниците виждат защо казахме, че не могат да бъдат изброени въпросите, чието разрешаване е предоставено на министрите: в закона навсякъде е прибавено: «и т. н.» и «и пр.». Изобщо руските закони могат да бъдат разделени на два вида: едните са закони, с които се дават някакви права на работниците и на простия народ изобщо, другите са закони, които забраняват нещо и позволяват на чиновниците да забраняват. В първите закони всички, и най-малките права на работниците, са изброени с пълна точност (дори напр. правото на работниците да не се явяват на работа по уважителни причини) и не се полагат ни най-малки отстъпления под страх от най-свирепи наказания. В такива закони никога няма да срещнете нито едно «и т. н.» или «и пр.». В законите от втория вид винаги се дават само общи забрани без каквото и да било точно изброяване, така че администрацията може да забрани всичко, каквото си ще; в тези закони винаги има мънички, но много важни допълнения: «и т. н.», «и пр.». Тези думички нагледно показват всевластието на руските чиновници и пълното безправие на народа пред тях; безсмислеността и дивотията на онази отвратителна канцеларщина и разтакаване, с които са просмукани всички учреждения на императорското руско правителство. Всеки закон, от който може да има поне зрънце полза, винаги се заплита от тази канцеларщина до такава степен, че прилагането му се проточва безкрай; и нещо повече: прилагането на закона се предоставя на пълното усмотрение на чиновниците, които, както всеки знае, са готови от душа да «услужат» на всяка натъпкана кесия и да напакосят, щом е възможно, на простия народ. Та нали само на министрите е предоставено да издават всички тези правилници «за развиване на настоящото узаконение», т. е. те могат да издадат, а могат и да не издадат. Законът за нищо не ги задължава. Законът не определя срок: могат да издадат още сега, а могат и след десет години. Ясно е, че при това положение изброяването на някои правила, посочени в закона, губи всякакъв смисъл и всякакво значение: това са празни думи, които само прикриват желанието на правителството да обезсили закона при практическото му прилагане. На нашите министри се дават огромни права почти от всеки закон, който

се отнася до бита на работника. И ние напълно разбираме защо правителството постъпва така: то иска да се докара пред господата фабрикантите колкото се може повече. Защото върху чиновника, който прилага закона, фабрикантът може да повлияе много по-лесно, отколкото върху самото издаване на закона. Всеки знае колко лесно нашите тузове-капиталисти попадат в гостните на господата министрите за приятни разговори, колко приятелски се гощават на обедите си; колко любезно поднасят на продажните чиновници от императорското правителство подаяния от десетки и стотици хиляди рубли (това се прави и пряко, като подкупи, и косвено, като предоставяне на акции на «учредители» на дружества или предоставяне на почетни и доходни места в тези дружества). Така че, колкото повече права даде някой нов закон на чиновниците по прилагането на този закон, толкова по-изгодно е и за *чиновниците*, и за *фабрикантите*: за чиновниците изгодата е тази, че може още да лапнат; за фабрикантите е тази, че може по-лесно да се сдобият с привилегии и облаги. За пример ще напомним на работниците два случая, които показват до какво довеждат на практика тези министерски правилници, издавани «за развиване на закона». Законът от 3 юни 1886 г. постановяваше, че глобите са пари на работниците, които трябва да се изразходват за техни нужди. Министърът «разви» този закон така, че в С.-Петербург например той не се прилагаше цели 10 години, а когато започна да се прилага, цялата работа беше предадена в ръцете на фабриканта, от когото работникът е принуден да изпросва своите пари като милостиня. Друг пример. Същият този закон (от 3 юни 1886 г.) постановява, че разплащането трябва да става не по-рядко от два пъти месечно, а министърът е «разви» този закон така, че фабрикантите имат право да задържат възнаграждението на новопостъпилия работник месец и половина. След всичко това всеки работник много добре разбира за какво и този път на министрите е предоставено правото «да развиват» закона. Фабрикантите също много добре разбират това и вече пуснаха в ход своите средства. По-горе видяхме, че на министрите е «предоставено» да издават правила за извънредната работа. Фабрикантите вече започнаха да упражняват натиск върху правителството да не ограничава извънредната

работа. Вестник «Московские Ведомости», който винаги тъй ревностно защитава интересите на най-лошите фабриканти, тъй настойчиво насъсква правителството към най-зверски и жестоки постъпки и който се ползва с такова огромно влияние «във висшите сфери» (т. е. сред висшите чиновници, министрите и др. т.) — този вестник организира вече цял поход, като настоява, че извънредната работа не трябва да се ограничава. Фабрикантите разполагат с хиляди начини да упражняват натиск върху правителството: те имат свои дружества и учреждения, фабрикантите са членове на много правителствени комисии и колегии (напр. на фабричното присъствие и т. н.), фабрикантите имат личен достъп до министрите, фабрикантите могат колкото си искат да печатат за своите желаня и искания, а днес печатът има грамадно значение. А работниците не разполагат с *никакви* законни средства да упражняват натиск върху правителството. На работниците им остава само едно: да се съединяват, да разпространяват сред всички работници съзнанието за своите интереси като една класа и с обединени сили да дават отпор на правителството и фабрикантите. Сега всеки работник вижда, че прилагането на новия закон зависи изцяло от туй, кой ще упражнява по-силен натиск върху правителството: фабрикантите или работниците. Само с борба, със съзнателна и непоколебима борба работниците постигнаха *издаването* на този закон. Само с борба те могат да постигнат този закон наистина да се прилага и да се прилага в интерес на работниците. Без упорита борба, без твърд отпор на обединените работници срещу всяка претенция на фабрикантите новият закон си остава празна хартийка, една от онези натруфени и фалшиви фирмички, с които нашето правителство се старее да разкраси изгнилата от горе до долу сграда на полицейски произвол, безправие и потискане на работниците.

VII

КАК НАШЕТО «ХРИСТИЯНСКО» ПРАВИТЕЛСТВО ОРЯЗВА ПРАЗНИЦИТЕ ЗА РАБОТНИЦИТЕ

Освен правилото за работното време новият закон съдържа също и правило за задължителната неделна и

празнична почивка на фабричните и заводските работници. Раболепстващите драскачи, които са толкова много сред руските вестникари и журналисти, побързаха вече да възхвалят до небесата нашето правителство и неговата хуманност заради това правило. Сега ще видим, че този хуманен закон всъщност се стреми да *ореже* празниците за работниците. Но отначало нека разгледаме общите правила за неделната и празничната почивка. Ще отбележим преди всичко, че за установяване на неделна и празнична почивка със закон петербургските фабриканти ходатайствуваха още преди 14 години (през 1883 г.). Значи руското правителство и тук само спъваше и протакаше работата, като се *съпротивяваше* на реформата, докато беше възможно. Според закона в списъка на празниците, в които не се полага да се работи, задължително се включват всички неделни дни и след това още 14 празника, за които по-подробно ще говорим по-долу. Работата в празник законът не забранява безусловно, но нейното допускане е ограничено от следните условия: необходимо е, 1-во, «взаимно съгласие» между фабриканта и работниците; 2-ро, работа в празничен ден се допуска «в замяна на делник»; 3-то, за постигнато съгласие относно заменянето на празника с делник незабавно трябва да се съобщи на фабричната инспекция. Тъй че, според закона, работата в празнични дни в никой случай не трябва да намали броя на почивните дни, понеже фабрикантът е длъжен да замени работния празничен ден с неработен делничен. Работниците трябва винаги да имат предвид това, както и обстоятелството, че за такава замяна законът иска взаимно съгласие между фабриканта и работниците. Значи работниците винаги могат на съвсем законно основание *да се откажат* от такава замяна и фабрикантът няма право да ги принуждава. На практика, разбира се, фабрикантът и тук ще принуждава работниците, служейки си със следния похват: ще започнат поотделно да питат работниците дали са съгласни и всеки работник ще се побой да откаже, опасявайки се, че ако не се съгласи, ще бъде уволнен; такъв похват на фабриканта ще бъде, разбира се, незаконен, понеже законът иска *съгласие на работниците*, т. е. на всички работници заедно. Но как всички работници от един завод (понякога те са няколкостотин, дори хиляди, пръснати на много места) могат да

изявят общото си съгласие? Законът не е посочил това и по този начин пак е дал в ръцете на фабриканта средство да притисне работниците. За да не допуснат такава притискане, работниците имат едно средство: при всеки такъв случай да искат да бъдат избрани депутати измежду работниците, които да предадат на собственика *общото* решение на всички работници. Това си искане работниците могат да обосноват със закона, защото законът говори за съгласие на всички *работници*, а всички работници не могат да говорят наведнъж със собственика. Изобщо излъчването на изборни депутати измежду работниците ще бъде много полезно за тях и може да бъде използвано при всякакви други контакти с фабриканта и канцеларията, тъй като за отделния работник е много трудно и често дори изобщо невъзможно да предявява искания, претенции и т. н. Понататък, за работниците «от други изповедания» законът казва, че за тях «се разрешава» да не се вписват в списъка на празниците онези дни, които не се тачат от тяхната църква. Но затова пък има други празници, които се тачат от католиците и които липсват при православните. Законът е премълчал това, като се е опитал следователно да попритисне неправославните работници. Още по-силно е притискането на работниците нехристияни: за тях, според закона, «се допуска» да се вписват в празниците други дни от седмицата вместо неделята. Само «се допуска»! Нашето християнско правителство преследва лицата, които не принадлежат към господстващата религия, тъй дивашки, че и тук комай е възможен опит да се ограничат нехристияните, като се използва неяснотата на закона. А тук законът се е изразил много мъгляво. Трябва да го схващаме в смисъл, че един ден в седмицата непременно трябва да бъде ден за почивка и се допуска само замяне на неделята с друг ден. Но и «господстващата» религия е снизходителна само към «господата», а спрямо трудовия човек тя също няма да пропусне случая да измисли някаква подлост. Нека видим *какви празници* законът иска задължително да се вписват в разписанието. Защото хубаво е да се говори за установяване на неделна и празнична почивка; на практика в повечето случаи работниците и досега обикновено не работеха нито в неделя, нито в празнични дни. Та законът може да установи празничната

почивка така, че броят на *задължителните* празници да се окаже много по-малък от *обичайните* празници. Именно така е и *направило нашето християнско правителство в новия закон*. Новият закон е установил 66 задължителни празници през годината, 52 недели, 8 празника на определени дати (1 и 6 януари, 25 март, 6 и 15 август, 8 септември, 25 и 26 декември) и 6 подвижни празници (петък и събота от страстната седмица, понеделник и вторник от Великден, Възнесение и Петдесетница). А колко *традиционни* празници през годината е имало досега в нашите фабрики? Ние разполагаме с точни данни по този въпрос за Московска и Смоленска губерния, и то само за някои фабрики. Но тъй като различията между отделните фабрики и дори между двете губернии никак не са големи, тези сведения са напълно подходящи, за да се изкаже мнение за истинското значение на новия закон. За Московска губерния са събрани сведения за 47 големи фабрики, които заедно имат над 20 хиляди работници. Оказа се, че за използващите ръчен труд фабрики обикновеният брой празници през годината е 97, а за фабриките с машини — 98. Най-малкият брой празници през годината се оказа 78: тези 78 дни се празнуват във всички обследвани фабрики *без изключение*. За Смоленска губерния има сведения за 15 фабрики, които имат около 5—6 хиляди работници. Средният брой празници през годината е 86, т. е. почти толкова, колкото и в Московска губерния; най-малък брой празници беше намерен в една фабрика със 75 празника. На този *обичаен* за руските фабрики брой на празничните дни през годината е съответствувал и броят на празниците, установени в заводите, подчинени на военното ведомство; именно там са установени 88 празника през годината. Почти също толкова дни се признават за неприсъствени по нашите закони (87 дни през годината). Следователно, при работниците *обичайният* брой празници през годината досега е бил същият, какъвто и при останалите граждани. Нашето «християнско правителство», полагайки грижи за здравето на работниците, е изхвърлило от тези традиционни празници една четвърт — цели 22 дни, като е оставило само 66 задължителни празника. Нека изброим тези отхвърлени от правителството в новия закон традиционни празници. От празниците на определени дати са отхвърлени: 2 февруари —

Сретение господне; 9 май — летният Никулден; 29 юни — Петровден; 8 юли — Казански; 20 юли — Илинден; 29 — август — Иван кръстител; 14 септември — Кръстовден; 1 октомври — Малка Богородица (правителството е намерило за излишен и незадължителен дори и този празник. Можем да бъдем уверени, че измежду фабрикантите няма да се намери нито един, който би се решил да накара работниците да работят през този ден. Правителството и тук пак защитава интересите и притисканията на най-лошите фабриканти); 21 ноември — Въведение Богородично; 6 декември — Никулден. Всичко са отхвърлени 10 празника на определени дати*. По-нататък от подвижните празници са отхвърлени съботата от сирница и срядата от сирница, т. е. два празника. Значи, отхвърлени са всичко 12 празника от *най-малкия* брой празници, които досега се даваха за почивка на работниците според господстващия обичай. Правителството толкова много обича да се нарича «християнско» правителство; обръщайки се към работниците, министрите и другите чиновници подслаждат речта си с фрази за «християнската любов» и «християнските чувства» на фабрикантите към работниците, на правителството към работниците и т. н. Но щом от фразите се мине към дело, всички тези лицемерни и фарисейски думи отиват по дяволите и правителството се превръща в търгаш, който се стреми да отнеме от работниците, каквото може. Много отдавна самите фабриканти, именно най-добрите от тях ходатайствуваха за въвеждане на неделна и празнична почивка със закон. Правителството, след 15-годишно протакане, най-после издава такъв закон, установява *задължителността* на неделната и празничната почивка, но срещу тази отстъпка на работниците не пропуска случая да ги притисне още веднъж, като изхвърля от задължителните празници една четвърт от традиционните празници. Следователно правителството постъпва като истински лихвар: правейки една отстъпка, то се старае да я навакса с някакво друго притискане. След подобен закон много е лесно в някои фабрики господарите да се опитат *да намалят* броя на почивните дни на работници-

* Изброихме само онези празници, които са се празнували досега във всички фабрики. Има и още много празници, общи за *грамадния* брой фабрики, например запусти, петък от сирница, четвъртък, петък и събота от великденската седмица и много други.

те, да се опитат да накарат работниците да работят в ония празници, които досега са се празнували, но не са включени от закона сред задължителните. За да не допуснат влошаване на положението си, работниците трябва и в това отношение да бъдат винаги готови да дадат отпор срещу всеки опит да се намали броят на празниците. Законът посочва само задължителните празници; но работниците имат право да искат освен тях и други празници. Необходимо е само да се борят в правилника за вътрешния ред да бъдат вписани всички празници и да не вярват на словесните обещания. Работниците могат да бъдат уверени, че няма да бъдат заставяни да работят в празник само когато този празник е вписан в правилника за вътрешния ред. Точно тъй, както относно празниците — новият закон се е опитал и относно предпразниците да остави работата както беше преди и дори отчасти да я влоши. В закона е установен само един предпразник — именно Бъдни вечер: този ден работата трябва да свърши не по-късно от обед. Така е било досега в повечето от фабриките, а ако в някоя фабрика работниците не биваха освобождавани по обед преди Бъдни вечер, в повечето случаи им даваха един полупразник срещу някой друг голям празник. Изобщо досега в повечето фабрики беше установен по един предпразник през годината. След това в събота и срещу празниците работният ден е ограничен от новия закон на 10 часа, т. е. с $1\frac{1}{2}$ часа по-малко от обикновения работен ден. В това отношение законът също така не е внесъл подобрение в положението на работниците и може би дори го е влошил: досега *почти във всички фабрики* работата в съботни дни завършваше по-рано от обикновено. Един изследовател, който е събрал много сведения по този въпрос и изобщо се е запознал отблизо с фабричния бит, твърди: средно може да се приеме безпогрешно, че в съботни дни работата завършва два часа преди определеното време. Значи, законът и тук не е пропуснал случая, превръщайки *обичайната* почивка в *задължителна*, да изтръгне от работниците срещу тази отстъпка поне още половин час. Половин час всяка седмица, това ще даде за годината (да предположим 46 работни седмици) — 23 часа, т. е. два дни работа в повече в полза на собственика. . . . Нелож подарък за нашите бедни фабриканти! Можем да

бъдем уверени, че тези рицари на кесията няма да изпитат стеснение да приемат и такъв подарък и ще положат всички усилия, та да се възнаградят по този начин за «жертвите», наложени им от новия закон (както те обичат да се изразяват), и в това отношение, следователно, работниците ще трябва да се осланят само на себе си, на силата на своето обединение. Без упорита борба работническата класа и в това отношение не ще дочака — въпреки новия закон — подобряване на своето положение.

VIII

С КАКВО Е ОСИГУРЕНО ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА НОВИЯ ЗАКОН?

Изобщо с какво се осигурява изпълнението на законите? Първо, с надзор върху изпълнението на закона. Второ, с наказание за неизпълнение на закона. Но да видим как стои работата с новия фабричен закон. Надзорът върху изпълнението на законите е поверен на фабричните инспектори. Досега правилата за надзора над фабричните предприятия, издадени през 1886 г., важеха далеч не за цяла Русия, а само за някои губернии, а именно за най-промишлените. Разширяването на областта на надзора над фабричните предприятия постоянно е вървяло подир разширяването на работническото движение и стачките на работниците. Сега, едновременно със закона за намаляване на работния ден, е издаден (със същата дата 2/ VI. 1897 г.) закон за разпростиране на надзора над фабричните предприятия върху цяла Русия и цялото Полско царство. Това разширяване обхваща на правилата за надзора върху цяла Русия и институцията на фабричните инспектори, разбира се, е крачка напред. Работниците ще се възползват от това, за да запознаят по-голям брой свои другари с тяхното положение, със законите за работниците, с това, как се отнасят правителството и неговите чиновници към работниците и т. н. Подчиняването на всички руски фабрично-заводски работници на правила, еднакви с тия за напредничавите работници (от Петербургска, Московска, Владимирска и т. н. губернии), разбира се, ще помогне и на работническото движение да обхване по-

бързо всички руски работници. Що се отнася до това, до колко *действителен* е надзорът върху изпълнението на закона чрез фабричните инспектори, няма да разглеждаме този въпрос подробно. За това би трябвало да се напише специална книжка (толкова обширен е този предмет) и може би друг път ще имаме случай да поговорим с работниците за фабричната инспекция. Ще отбележим само накратко, че в Русия се назначават толкова малко фабрични инспектори, че те се появяват във фабриките много рядко. Фабричните инспектори са подчинени напълно на Министерството на финансите, което ги превръща в слуги на фабрикантите, заставя ги да правят доноси в полицията за стачките и вълненията, заставя ги да преследват работниците заради напускане на фабриката дори и тогава, когато фабрикантът не ги преследва, с една дума, превръща фабричните инспектори в някакви полицейски служители, във всякакви фабрични стражари. Фабрикантът има хиляди начини да влияе върху фабричните инспектори и да ги заставя да вършат каквото той желае. А работниците не разполагат с никакви средства, за да повлияят върху фабричната инспекция, пък и не могат да разполагат с такива средства, докато те нямат право да се събират свободно, да образуват съюзи, да пишат за своите работи, да издават свои работнически вестници. При липсата на такива права не може да съществува никакъв надзор на чиновниците над фабрикантите и никога той няма да бъде сериозен и действителен. Но за да се изпълнява законът, не е достатъчно да има само надзор. За целта е необходимо да се установят и строги наказания за неизпълнение на закона. Иначе каква полза ще има от това, че фабричният инспектор ще посочи на фабриканта неправилността на неговите действия? Фабрикантът няма да обърне внимание на това и ще продължи да постъпва както преди. Затова при издаването на нов закон винаги се определя какви наказания се налагат на онзи, който не го изпълнява. *Но в новия закон от 2 юни 1897 г. за намаляване на работното време и за празничната почивка не е установено никакво наказание за неизпълнението на този закон.* Работниците могат да видят оттук колко различно се отнася правителството към фабрикантите и към работниците. Когато се издава закон напр. за това, че работниците нямат право да на-

пускат фабриката преди определения срок, веднага се предвижда и наказание за напускане и дори такова свирепо наказание като арестуване. За стачка напр. законът заплашва работниците с арестуване или дори със затвор, а фабриканта — за неспазване на правилата, което е предизвикало стачката — само с глоба. Така и сега. Искането на закона фабрикантът да дава на работниците неделна и празнична почивка и да не ги задържа повече от 11 и половина часа в денонощие не е придружено с никакви наказания за неизпълнението му. С какво ще отговори фабрикантът, който е нарушил този закон? Най-много с това, че ще го призоват пред мировия съдия, който не може да наложи глоба, по-голяма от 50 рубли, или пък фабричното присъствие само ще наложи наказание пак във формата на глоба. Но няма глобата от 50 рубли ще изплаши фабриканта? Та като накара всички работници да му работят една нощ или един празничен ден, той ще спечели не 50 рубли! На фабриканта направо му е по-изгодно да нарушава закона и да плаща глоба. Липсата на специално наказание в закона за неизпълнението му от фабриканта е крещяща несправедливост, която пряко показва, че нашето правителство иска колкото се може по-дълго да остави закона без приложение, че правителството не желае строго да иска от фабрикантите да се подчиняват на закона. В отдавна минали времена и в други страни се е случвало правителството да издава фабрични закони, без да предвижда наказания за неизпълнението им. На практика такива закони изобщо не са се изпълнявали и са си оставали празна хартийка. Поради това в другите страни отдавна са изоставили този нелеп обичай да се пишат закони, без да се осигурява изпълнението им. Сега руското правителство повтаря тази стара машинация, като се надява, че работниците няма да я забележат. Но тази надежда е неоснователна. Веднага щом новият закон стане известен на работниците, те сами ще започнат да следят строго за неговото изпълнение, като не допускат ни най-малки отстъпления от него, като отказват да работят, докато не бъдат изпълнени исканията на закона. Този надзор на самите работници ще бъде по-действителен от надзора на някакви си фабрични стражари. Без такъв надзор законът няма да се спазва.

IX

ЩЕ ПОДОБРИ ЛИ НОВИЯТ ЗАКОН
ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЦИТЕ?

На пръв поглед може дори да изглежда странно, че поставяме такъв въпрос. Законът намалява работното време и установява задължителността на неделната и празничната почивка — та няма това не е подобрене на положението на работниците? Но по-горе вече показахме подробно колко неточни и неопределени са правилата на новия закон, колко често законът, след като въведе едно правило, което подобрява положението на работниците, го обезсилва с това, че оставя в сила произвола на собственика или ограничава броя на задължителните празници с много по-малко от броя на традиционните празници.

Ще се опитаме да изчислим дали с въвеждането на новия закон работното време ще се намали, ако броят на почивните дни бъде не по-голям от установения по закона, т. е. ако на работниците се дава почивка само в задължителните, установените от закона празници, а в останалите традиционни празници фабрикантите успеят да принудят работниците да работят. Дали те ще успеят в това или не, разбира се, е въпрос. Това зависи от съпротивата на работниците. Но че фабрикантите ще се стараят сами да се възнаградят за намаляването на работния ден с намаляване на празниците — в това няма съмнение. Че законът помага с всички сили на този благороден стремеж на капиталистите да притесняват работниците, в това също няма съмнение. Но да видим какво би се получило в този случай. За да сравним работното време при стария и при новия ред (т. е. според закона от 2 юни 1897 г.), трябва да вземем броя на работните часове през годината: само по този начин могат да се пресметнат и всички празнични дни, и намаленията на работата срещу празниците. А колко работни часове през годината има обикновено руският фабрично-заводски работник сега, т. е. преди влизането на закона от 2 юни 1897 г. в сила? От само себе си се разбира, че съвсем точни сведения за това липсват, тъй като не може да се изчисли броят на работните часове на всеки работник. Трябва да използваме данните, взети от няколко фабрики: предполага се, че в останалите фабрики броят на

часовете е приблизително същият, както и в изследваните. Да вземем данните, събрани за Московска губерния. Броят на работните дни през годината е бил изчислен с точност за 45 големи фабрики. Оказало се, че във всичките тези 45 фабрики, взети заедно, е имало 12010 работни дни през годината, т. е. средно за една фабрика 267 работни дни през годината*. Броят на работните часове през седмицата е средно (според данните за няколкокостотин фабрики) 74, т. е. $12 \frac{1}{3}$ часа на ден. През годината значи е имало всичко $267 \times 12 \frac{1}{3} = 3293$ работни часа, или кръгло 3300 работни часа. За град Одеса събрахме данните за 54 големи фабрики, за които ни е известен и броят на работните дни през годината, и броят на часовете. Оказа се, че средният брой на работните часове през годината във всички тези фабрики е 3139 часа, т. е. значително по-малко, отколкото в Московска губерния. В Одеса работният ден е по-къс: най-обикновеният е $10 \frac{1}{2}$ часа, а средно за тези 54 фабрики — 10,7 часа. Затова броят на работните часове през годината се оказва по-малък, въпреки че броят на празничните дни е по-малък. Да видим колко работни часа ще се получат според новия закон. Преди всичко да определим броя на работните дни през годината. За тази цел от 365 трябва да се приспадат, 1-во, 66 празника; 2-ро, $\frac{1}{3}$ ден преди Бъдни вечер; 3-то, трябва да се приспадне свободното време, което работникът получава преди празник при завършване на работата с $1 \frac{1}{2}$ часа по-рано. Предпразничните дни ще са 60 (а не 66, понеже около 6 празнични дни са събрани с другите празнични дни). Значи, от намаляването на празничната работа ще се получат $60 \times 1 \frac{1}{2} = 90$ работни часа, или 8 работни дни. Всичко трябва да се приспадат от $365 - 74 \frac{1}{2}$ празнични дни ($66 + \frac{1}{2} + 8 = 74 \frac{1}{2}$). Ще получим $290 \frac{1}{2}$ работни дни, или — $290 \frac{1}{2} \times 11 \frac{1}{2} = 3340$ работни часа. Излиза значи, че ако броят на празниците бъде намален до броя на задължителните според закона празници, *от въвеждането на новия закон положението на работниците не само че няма да се подобри, а по-скоро дори ще се влоши*: изобщо тяхното работно време през годината ще си остане предишното или дори ще се увеличи!

* Ако работните дни през годината са 267, значи неработните, празничните дни са 98. По-горе казахме, че броят на празниците е 89, но ние взехме, 1-во, само механичните фабрики и, 2-ро, не средния брой празници във всички фабрики, а онзи брой празници, който се среща най-често.

Разбира се, това пресмятане е само приблизително: да се изчисли всичко с абсолютна точност е невъзможно. Но това изчисление е основано върху напълно подходящи данни и ни показва ясно каква хитра машинация е пушло в ход правителството за притискане на работниците, като е намалило броя на задължителните празници в сравнение с броя на обичайните празници. Това изчисление показва ясно, че ако работниците не държат здраво един за друг и ако не дават съвместен отпор на фабрикантите, тяхното положение може да се влоши с въвеждането на новия закон! И забележете при това, че цялото това изчисление се отнася само до *дневната* работа, именно до *договорената* работа. А извънредната работа? Относно нея законът не е постановил никакви ограничения и не е известно дали господа министрите ще въведат някакви ограничения в правилниците, които им е «предоставено» да издадат. И именно тази липса на ограничения на извънредната работа е главната причина, която ни кара да се съмняваме дали новият закон ще подобри положението на работниците? Ако работната заплата при намаляването на нормалния (договорения) работен ден остане за по-голямата част от руските работници също тъй безобразно ниска, както и сега, *тогава работникът поради нуждата си ще бъде принуден да се съгласи да работи извънредно и положението му няма да се подобри*. За работника е необходимо да работи не повече от 8 часа в денонощие, за да има време за почивка, за развитието си, за използване на правата си като човек, като семеен, като гражданин. За работника е необходимо да получава не просяшка заплата, а достатъчна, за да живее човешки, за да може да се ползва самият от усъвършенствованията, които се въвеждат в работата, а не да дава цялата печалба на своите експлоататори. Ако трябва да работи за същото възнаграждение толкова часове, колкото и преди, на работника не му ли е все едно как ще се нарича неговата прекомерна работа — дали нормална или извънредна? Законът за намаляване на работния ден тогава ще си остане *мъртъв*, ще се окаже *празна хартийка*. Фабрикантите тогава няма да бъдат засегнати от новия закон ни най-малко и нищо няма да ги накара да направят отстъпки на трудовия народ. И чиновниците от Министерството на финансите, угодничейки на капитали-

стите, вече правят явен намек за това: в същата статия на «Вестник Финансов» те успокояват господата фабрикантите със следното: «Новият закон, който ограничава свободата на договора за наемане на редовна работа, не премахва възможността фабрикантът да иска да се работи в предприятието по всяко време на деня и нощта и дори в случай на нужда» (да! да! нашите бедни, потиснати фабриканти толкова често изпитват «нужда» от безплатния труд на руските работници!) «и в празнични дни, като постигат за тази цел специални споразумения (за извънредна работа) с работниците».

Виждате ли как се напъват тези лакеи на кесията! Вие, значи, не се безпокойте много, господата фабриканти: вие можете «да искате да се работи по всяко време на деня и нощта», само че тогава работата, която по-рано се смяташе за нормална, ще трябва да се нарече *извънредна*. *Променете само наименованието на работата и нищо повече!*

Най-учудващото в това изявление е нахалството на чиновниците; те предварително са уверени, че няма да има никакво ограничаване на извънредната работа (ако извънредната работа бъде ограничена, тогава фабрикантът не ще може да иска да се работи по всяко време на деня и нощта!). Те предварително са уверени, че техните цинични и откровени съвети към фабрикантите да не се церемонят няма да стигнат до работниците! В това отношение и чиновниците от Министерството на финансите изглежда са се отличили! За работниците ще бъде много поучително да узнаят *как* чиновниците разговарят с фабрикантите и *какво* ги съветват. Като узнаят това, работниците ще разберат, че под прикритието на новия закон против тях се опълчват старите врагове с предишните стремежи да заробят работника на най-«законно основание».

Х

КАКВО ЗНАЧЕНИЕ ИМА НОВИЯТ ЗАКОН?

Сега се запознахме с новия закон във всичките му подробности. Остава да разгледаме още *какво значение* за работниците и за работническото движение в Русия има този закон.

Значението на новия фабричен закон е това, че той, от една страна, е принудителна отстъпка от страна на правителството, че обединените и съзнателни работници са го *извоювали* от полицейското правителство. Издаването на този закон е *успех* на работническото движение в Русия, показва каква грамадна сила крие в себе си съзнателното и твърдо искане на работническите маси. Никакви преследвания, нито масовите арести и заточавания, нито грандиозните политически процеси, нито гоненията на работниците — нищо не помогна. Правителството пусна в ход всичките си средства и сили. То връхлетя върху петербургските работници с цялата тежест на огромната власт, с която разполага. Без всякакъв съд, с невиджана жестокост то преследваше и тормозеше работниците, като се стараеше да *изкорени* на всяка цена от работниците духа на протест, на борба, като се стараеше да *смаже* започващото социалистическо движение на работниците против фабрикантите и правителството. Нищо не помогна и правителството трябваше да се убеди, че никакви преследвания на отделни работници не ще изкоренят *работническото движение* и че трябва да се правят отстъпки. Неограниченото правителство, което се смята за всемогъщо и независимо от народа, трябваше да отстъпи пред исканията на няколкото десетки хиляди петербургски работници. Ние видяхме колко незначителни, колко двусмислени са тези отстъпки. Но това е само първата крачка. Работническото движение отдавна вече е излязло извън пределите на С.-Петербург; то се развива все по-нашироко, обхващайки все по-дълбоко масите на промишлените работници *в цялата страна*, и когато всички тези маси, ръководени от единна партия на социалистите, предявяват задружно своите искания — тогава вече правителството няма да се отърве с такава нищожна отстъпка!

От друга страна, значението на новия закон се състои в това, че той по необходимост и неизбежно *дава нов тласък* на руското работническо движение. Ние видяхме как законът се е постарал да остави навсякъде отворени вратички за фабрикантите, постарал се е да остави неизяснени най-важните въпроси. Борба между фабрикантите и работниците заради прилагането на този закон ще изникне навсякъде; тази борба ще обхване много по-широк район,

понеже законът се разпростира върху цяла Русия. И работниците ще съумеят да водят тази борба съзнателно и твърдо, ще съумеят да настояват на своите искания, ще съумеят да заобикалят капаните, които им поставят навсякъде нашите полицейски закони против стачките. Въвеждането на нов фабричен ред, изменението на обикновения, нормалния ден в грамадния брой фабрики в цяла Русия ще принесе огромна полза: то ще разтърси най-изостаналите слоеве на работниците; то ще пробуди навсякъде най-жив интерес към въпросите и правилата за фабричния бит; то ще послужи на работниците като чудесен, удобен, законен повод да предявяват своите искания, да отстояват *своето разбиране на закона*, да отстояват *старите обичаи*, когато те са по-изгодни за работниците (напр. да отстояват *традиционните* празници, да се борят за приключване на работата в съботни дни не с 1 1/2 часа, а с 2 и повече часа по-рано), да водят борба за по-изгодни условия при *новите споразумения* за извънредна работа, да водят борба за *по-висока заплата*, та намаляването на работния ден да принесе на работниците действителна полза без каквато и да било вреда за тях.

ПРИЛОЖЕНИЕ

I

Книжката за новия фабричен закон (законът от 2 юни 1897 г.) вече беше написана, когато в началото на октомври бяха публикувани *правилата за прилагането* на този закон, одобрени от Министерството на финансите в съгласие с Министерството на вътрешните работи на 20 септември 1897 година. За това, какво грамадно значение за целия закон трябва да имат тези правила, вече говорихме. Този път министерството е побързало да издаде правилата преди влизането на новия закон в сила, защото в правилата (както ще видим сега) са посочени случаите, когато се позволява да се отстъпи от исканията на новия закон, т. е. когато на фабрикантите се позволява «да искат да се работи» свръх определеното в закона време. Но ако тези правила не бяха крайно необходими за фабрикантите — работниците, разбира се, щяха още дълго да чакат тяхното издаване. Наскоро след «правилата» беше публикувана и «инструкция за чиновниците от фабричната инспекция» по прилагането на закона от 2 юни 1897 г. под претекст само да се *разясни* на фабричните инспектори начинът на прилагане на закона; тази инструкция узаконява пълния произвол на чиновниците и е насочена изцяло *против работниците*, като позволява на фабрикантите да заобикалят закона по всякакъв начин. Императорското правителство много обича да пише хубави думи в законите, а след това да позволява да се заобикалят тези закони, като ги заменя с *инструкции*. При подробния разбор на правилата ние ще видим, че новата инструкция е именно такава. Ще отбележим също, че тази «инструкция» в по-голямата си част е *преписана дума по дума* от статията във «Вестник Финансов», която ние посочвахме неведнъж в книжката за новия закон*. Напр.

* Вж. настоящия том, с. 266. Ред.

там посочихме как «Вестник Финансов» е подсказал на фабрикантите едно мошеничество: именно «Вестник Финансов» разясни, че новият закон не е приложим в случаите, когато в договора между работника и фабриканта не се казва нищо относно работното време, тъй като работникът в този случай бил «не наеман работник, а лице, което приема поръчка». Това мошеническо разяснение се повтаря буквално в «инструкцията». Правилата се състоят от 22 члена, много от които обаче просто повтарят изцяло членовете на закона от 2 юни 1897 година. Ще отбележим, че тези правила се отнасят само до фабрикантите, «които се намират под ведомството на Министерството на финансите»; те не се отнасят нито до минните заводи, нито до железопътните работилници, нито до държавните заводи. Тези правила трябва да се отличават строго от самия закон: правилата са издадени само *като развиване* на закона и министрите, които са ги издали, могат да ги допълнят, да ги изменят, да издадат нови. В правилата се говори за следните пет въпроса: 1) за почивките през време на работа; 2) за неделната и празничната почивка; 3) за отстъпленията от новия закон; 4) за смените и 5) за извънредната работа. Ще разгледаме подробно правилата по всеки въпрос, а във връзка с тях ще посочим как Министерството на финансите в своята инструкция съветва да се прилагат тези правила.

II

За почивките през време на работа са установени следните правила: 1-во, че почивките не влизат в броя на работните часове, че работникът е свободен през време на почивката; почивките трябва да бъдат посочени в правилника за вътрешния ред; 2-ро, че почивката трябва да бъде задължително установена само когато работното време е повече от 10 часа в денонощие и че тя трябва да трае не по-малко от един час. Това правило ни най-малко не подобрява положението на работниците. По-скоро обратното. Едночасовата почивка е крайно недостатъчна: в повечето фабрики е установена 1 1/2-часова почивка за обед и понякога още половин час почивка за закуска. Министрите са се постарали да вземат най-краткия

срок! За един час работникът изобщо не може дори да отиде до в къщи да се наобядва.

Разбира се, работниците няма да позволят да бъде установена такава кратка почивка и ще искат по-голяма. Друга една уговорка относно задължителността на почивката също така застрашава да притесни работниците: според правилата на министрите почивката е *задължителна* само тогава, когато работният ден е повече от 10 часа! Значи, когато работният ден е 10 часа, фабрикантът има право да не дава почивка на работниците! Пак ще трябва вече самите работници да се погрижат фабрикантите да не могат и да не смеят да използват подобно право. Работниците могат да не се съгласяват с такива правила (когато те се въвеждат в правилника за вътрешния ред) и да искат по-чести почивки. На министрите са им се сторили малко дори тези ограничения. В «забележката» към това правило се казва още, че «при случаи на значителни пречки *се допускат* отстъпления от това искане», т. е. *допуска се* господата фабрикантите изобщо да не дават почивка на работниците! Министрите допускат това, но работниците едва ли ще го *допуснат*. Освен това министрите *допускат* отстъпления и тогава, когато искането за почивка бъде признато като обременително за работниците. О, грижовни господата министри! За това, че за работниците ще бъде «обременително» да прекъсват работата, нашите министри са помислили, а за това, че за работниците е «обременително» да успеят да се наобядват за един час или че още по-«обременително» е да работят *по 10 часа* без почивка — за това господата министрите не са и загатнали! Третото правило относно почивката иска на работника да бъде дадена възможност да се храни не по-рядко от всеки 6 часа. Но правилата не искат *почивка* през всеки 6 часа; какъв смисъл има такова правило? Та как може работникът да се храни без почивка? Господа министрите не са се затруднили много по този въпрос. Ако няма почивка (се казва в правилата), на работника «трябва да бъде дадена възможност да се храни през работно време, като в правилника за вътрешния ред трябва да бъде посочено мястото за хранене». Цялото това правило е такава глупост, че можеш само да се чудиш и маеш! Едно от двете: *или* това «място за хранене» ще бъде посочено *не там*,

където работи работникът; тогава почивката е неизбежна. Или пък това място ще бъде посочено там, *където работникът работи*; тогава какъв смисъл има да се казва, че трябва да се посочи мястото? Работникът няма право да прекъсва работата — но как тогава може да се храни, без да прекъсва работата? Господа министрите гледат на работника като на машина: та нали машината можеш да я нахраниш с масло в движение, тогава защо (мислят нашите «грижовни» лакеи на капитала, министрите) и работникът да не може да се натълче с храна през време на работата? На работниците им остава само надеждата, че такова глупаво правило е можело да се измисли само в руските чиновнически канцеларии, а на практика то няма да се прилага. Работниците ще искат за «място за хранене» да бъде посочено не мястото, *където те работят*: работниците ще искат почивка на всеки 6 часа. Това са всичките правила за почивките през време на работа. Министрите са развили закона така, че той може само да влоши положението на работниците, ако работниците сами не се защитят и не настояят заедно на своите, а не на министерските правила.

III

За неделните и празничните почивки е постановено само едно малко правило, а именно, че в неделни и празнични дни работниците трябва да бъдат свободни от работа в продължение на не по-малко от 24 часа непрекъснато. Това е *най-малкото*, което е могло да се постанови «като развиване» на закона за неделната и празничната почивка. По-малко не е могло да се определи. А да се определи на работниците повече (напр. 36 часа, както е прието в някои други страни), министрите не са и помислили. Относно нехристияните в правилата не е казано нищо.

IV

Относно отстъпленията от закона са постановени много правила, доста много и доста подробни. Ще напомним на работниците, че законът е дал на министрите право да допускат в правилата отстъпления от закона, като

увеличават изискванията на закона (т. е. като изискват от фабрикантите повече за работниците) и като *намаляват* изискванията на закона (т. е. като изискват от фабрикантите *по-малко* за работниците). Да видим как са постъпили министрите. Първо правило. Отстъпления от закона се допускат тогава, когато «работниците са заети с *непрекъсната* работа, т. е. такава, която не може да бъде прекъсвана произволно без повреждане на инструментите, материалите или изделията». В тези случаи господа фабрикантите могат «да искат да се работи» и свръх определеното в закона време. Правилото изисква в този случай само, 1-во, броят на работните часове в течение на две последователни денонощия да не надминава за работника 24 часа (а при промяна на смените — 30 часа). Защо е казано: 24 часа в две денонощия, а не 12 часа в денонощие — ще видим в параграфа за смените. Второ, правилото изисква при непрекъсната работа всеки работник да бъде освободен от работа четири денонощия в месеца, ако работният му ден е повече от 8 часа. Значи за работниците в *непрекъснатите* производства броят на почивните дни е *много намален*: 4 в месеца, 48 през годината, докато *дори* законът (въпреки оръзването на празниците) е оставил 66 задължителни празника през годината. Какво разумно основание са имали министрите, за да намалят този брой на празниците? Абсолютно никакво; *непрекъснатостта* все едно се нарушава и при 4-те празника в месеца, т. е. фабрикантите все едно трябва да наемат други работници през празниците (ако производството *действително* е непрекъснато, т. е. не може да бъде *спряно*). Значи господа министрите са орязали още работническите празници *само за да* «притеснят» по-малко фабрикантите, за да намалят случаите на наемане на *други* работници! Нещо повече, «инструкцията» разрешава на фабричните инспектори дори да утвърждават и такива правила за вътрешния ред, в които се определя *още по-малка почивка за работниците!* Фабричният инспектор трябва само да донесе за това в Департамента на търговията и промишлеността. Това е най-нагледният пример, който показва защо нашето правителство обича нищо неговорещите закони и подробните правила и инструкции: за да бъде изменено някое *неприятно* правило, достатъчно е да се помоли за това в

департамента на. . . рушветите!! По същия начин фабричният инспектор може (съгласно инструкцията!) да разреши да бъде отнесена към непрекъснатите и такава работа, която не е посочена в списъка, приложен към инструкцията: достатъчно е да се уведоми департаментът. . . В забележката към това правило се казва, че непрекъснатата работа трябва да бъде *специално обозначена* в правилника за вътрешния ред. «Отстъпления от този закон се допускат само дотолкова, доколкото това е действително необходимо» (така гласи правилото на министрите). А кой трябва да следи дали *действително* е необходимо или не? Освен работниците няма кой друг: те трябва да не позволяват да се вписват в правилника за вътрешния ред уговорки относно непрекъснатата работа без *действителна* необходимост. Второ правило. Отстъпления от закона се допускат тогава, когато работниците са заети със спомагателна работа при различните производства (текущ ремонт, наглеждане на котлите, двигателите и трансмисиите, отопление, осветление, водоснабдяване, охрана и пожарна служба и т. н.). Тези отстъпления също трябва да бъдат *специално посочени* в правилника за вътрешния ред. Относно почивните дни на тези работници *в правилата не се казва нито дума*. На работниците пак им остава сами да се погрижат за почивката си, т. е. да не се съгласяват с такива правила за вътрешния ред, в които не са определени почивните дни за такива работници. Трето правило. Отстъпления от правилата за работния ден и за неделната и празничната почивка и от празниците и от правилата за вътрешния ред се допускат в още два случая: 1-во, в случаите на внезапна повреда на механизми, инструменти и т. н., предизвикала спирането на работата в цялата фабрика или в неин отдел. Необходимият в такива случаи *ремонт* се допуска да бъде извършван извън правилата. Второ, извън правилата се разрешава да се извършват «временни работи в някой отдел на предприятието в случаите, когато вследствие на пожар, счупване и др. т. непредвидени обстоятелства работата в един или друг отдел на предприятието е била за известно време намалена или напълно спряна и когато това е необходимо за пълния ход на другите отдели на предприятието». (В този случай фабрикантът трябва още същия ден да уве-

доми фабричния инспектор, който именно *разрешава* такава работа.) Последното правило показва грамадната «загриженост» на министрите фабрикантите да не изразходват излишна рубли. В един отдел на фабриката станал пожар. Работата спряла. След като направил поправките, фабрикантът иска да навакса изгубеното време. *Затова* министърът му разрешава да изстисква от работниците колкото си иска извънреден труд, като ги застава да работят дори и по 18 часа в денонощие. А какво са виновни работниците? Когато фабрикантът получава по-голяма печалба, нима я дели с работниците? нима тогава намалява работния ден? И откъде накъде на работниците *ще се удължава* работният ден, когато фабрикантът търпи загуби? Та това значи: печалбата си вземам аз, а загубата стоварвам върху работниците. Ако трябва да се навакса изгубеното, защо да не се наемат други работници? Чудно е колко «загрижени» са руските министри за джоба на господата фабрикантите! Четвърто правило. Отстъпления от новия закон може да има и «при други особено важни, извънредни случаи». (Какви още случаи? Та толкова много особено важни, извънредни случаи вече бяха изброени, че, струва ти се, други не са останали?) Такива отстъпления за всеки случай се разрешават отделно от министрите на финансите и на вътрешните работи. Значи фабрикантът ще помоли — министрите ще разрешат — и всичко е наред. Работниците не ги и питат: та редно ли е «господата» да почнат да искат мнението на простия народ! Простолюдието трябва да работи за капиталистите, а не да разсъждава дали някакъв «извънреден» случай или пък най-обикновена страст за печалба са накарали фабриканта да проси. Такива са правилата на министрите относно отстъпленията от новия закон. Както виждаме, във всички тези правила се говори как и кога може да не се изпълнява законът, как и кога може да се намали онова, което законът иска от фабрикантите за работниците. А за увеличаване на исканията на закона спрямо фабрикантите в полза на работниците министрите не казват *нищо думичка*. Нека работниците си спомнят какво беше казано в книжката за новия фабричен закон по въпроса, защо законът дава на министрите такива големи права!

V

Относно смените е постановено само едно малко правило, който позволява при 18-часова работа на две сменни броя на работните часове в денонощие *да се увеличава* до 12, та средно — според сметката за две седмици — работното време на всеки работник да не надминава 9 часа в денонощие. Това правило пак следователно позволява *да се увеличава* работният ден. Колко вече правила за *увеличаване* на работния ден, а за намаляване няма нито едно — и няма да има! Според това правило работниците може да се накарат да работят цяла седмица по 12 часа в денонощие и «инструкцията» пак добавя, че фабричните инспектори могат да разрешават и други отстъпления от закона, след като уведомят директора. . . След това пак за смените се отнася гореприведеното правило, което определя работното време при непрекъснатата работа на *24 часа в две денонощия*. Инструкцията пояснява защо е казано 24 часа в две денонощия, а не 12 часа в денонощие. Това е казано, за да се остави неизменен приетият в някои фабрики безобразен ред на непрекъснатата работа на две сменни през 8 часа: при такива смени работникът един ден работи 16 часа, другия ден — 8 часа, без да има някога нито сваятна почивка, нито свестен сън. По-безобразно нещо от тези сменни трудно можем да си представим; ала министрите не само че не са направили нищо за ограничаване на тези безобразия, но дори са имали безсрамие да кажат в «инструкцията», че подобни сменни при много условия са по-удобни за работниците! Ето как министрите се грижат за *удобствата на работниците!*

VI

За извънредната работа в правилата са дадени на пръв поглед най-точни определения. Ограниченията на извънредната работа са най-главното не само в министерските правила, но и в целия нов закон. По-горе вече говорихме за пълната неяснота на самия закон по този въпрос, за първоначалното намерение на Министерството на финансите да остави извънредната работа без всякакви допълнителни правила. Сега се оказва, че министрите

все пак са ограничили извънредната работа, ограничили са я именно така, както е възнамерявала да направи това комисията, която е съставяла новия закон, т. е. на 120 часа през годината. Затова пък в «инструкцията» министърът на финансите е повторил за поука на фабричните инспектори всички онези хитрости и машинации *против работниците*, които приведохме в книгата за новия закон от «Вестник Финансов»: «инструкцията», повтаряме, е преписана от «Вестник Финансов».

Първото правило се отнася за онова разпореждане в новия закон, според което фабрикантът може да включва в договора с работника условие за извънредна работа, необходима поради техническите условия на производството. Ние вече говорихме за неясността на това. А пък този член на закона е извънредно важен: ако условието за извънредна работа е вписано в правилника за вътрешния ред, тогава извънредната работа е *задължителна* за работника и *целият закон при това положение си остава без приложение*. Сега в министерските правила този израз се появява така: «необходима поради техническите условия на производството» може да се смята само такава работа, която е предизвикана «изключително от случайни и при това зависещи от особеностите на самото производство отклонения от нормалния му ход». Значи напр. такива отклонения, които се предизвикват от засилени поръчки, не спадат тук (тъй като те не зависят от особеностите на производството). Отклоненията, предизвикани от пожар, счупване и т. н., също не спадат тук, понеже те също не зависят от особеностите на самото производство. *Според здравия разум* правилото би трябвало да се разбира именно така. Но тук на помощ на фабрикантите идва «инструкцията». «Инструкцията» така блестящо развива случаете, когато извънредната работа може да се прави задължителна за работниците, като бъде включена в условията за наемането, т. е. в правилника за вътрешния ред — че към тези случаи може да се отнесе *буквално всичко*. И наистина, нека работниците си спомнят как стаята във «Вестник Финансов» *развиваше* закона и да сравнят с нея «инструкцията». Отначало «инструкцията» говори за работа, «необходима поради техническите условия на производството» — след това незабелязано заменя

това с друг израз: «безусловно необходима работа» (виж ти! а кой преценява необходимостта?) — а още по-нататък инструкцията привежда и примерчета за «безусловна необходимост»: оказва се, че тук влизат и случаите, когато на фабриканта му е «невъзможно или е затруднен (стар познат!) да увеличи броя на работниците», когато работата е много бърза и сročна (напр. при сезонна работа); когато се налага да се пуска вестник от печатницата всеки ден; когато работата не може да се предвиди отнапред и т. н. С една дума, каквото си искаш. Безсрамните лакеи на капиталистите, които се намират в Министерството на финансите, са развили закона така, че фабрикантът има правото да вписва в правилника за вътрешния ред искане за каквато и да било извънредна работа. А щом такова искане се впише в правилника за вътрешния ред, целият нов закон отива по дяволите и всичко си остава по старому. Работниците трябва да не допускат да се вписват тези искания в правилника за вътрешния ред, иначе тяхното положение не само че няма да се подобри, но дори ще се влоши. Работниците могат да видят от този пример как фабрикантите и чиновниците се сговарят по какъв начин отново да заробят работниците на законно основание. «Инструкцията» показва ясно това сговаряне, това слугуване на Министерството на финансите на интересите на капиталистите.

Второто правило за извънредната работа установява, че броят на извънредните работи за всеки работник не трябва да надхвърля 120 часа годишно, при което в този брой не се включват, 1-во, онези извънредни работи, които са определени в договора като задължителни за работника «поради техническите условия на производството», а ние току-що видяхме, че под този израз министрите са разрешили да се подвеждат каквито и да било случаи, които нямат нищо общо с «техническите условия на производството»; 2-ро, не се включват онези извънредни работи, които произлизат в случай на пожар или повреда и проч. или в случай на спиране на работата в някое отделение, за да се навакса изгубеното.

Взети заедно, всички тези правила за извънредната работа удивително напомнят известната басня как лъвът делил «по равно» плячката между своите другари по лов:

първата част той взема за себе си по право; втората част — затуи, че е цар на животните; третата — затуи, че е най-силен; а към четвъртата — който ланата си протегне, жив от мястото си не ще мръдне.¹⁰⁸ Ето точно така и у нас сега ще разсъждават фабрикантите по повод на извънредната работа. Първо, те «по право» ще изстискват от работниците извънредна работа, «необходима поради техническите условия на производството», т. е. каквато и да било работа, само и само да я впишат в правилника за вътрешния ред. Второ, те ще изстискват от работниците работа при «особени случаи», т. е. когато искат да стоварят върху работниците своите загуби. Трето, ще изстискват от тях още по 120 часа годишно на това основание, че те са богати, а работниците — бедни. Четвърто, при «извънредни случаи» те ще получават специални привилегии от министрите. Е, а после, каквото остане след всичко това от 24-те часа в денонощието — работниците ще могат да го използват «свободно», като помнят добре, че справедливото правителство ни най-малко не ги «лишава от правото» да работят и по 24 часа в денонощие. . . За да може това изстискване на извънредна работа от работниците да става *според закона* — за целта е постановено фабрикантите да започнат да водят специални *книги* за всички тези видове извънредна работа. В една книга ще записват онова, което одират от работниците «по право»; в друга книга — онова, което дерат при «особени случаи»; в трета — онова, което дерат по «специално споразумение» (не повече от 120 часа годишно); в четвърта — онова, което дерат при «извънредни случаи». Вместо подобряване на положението на работниците ще се получи само разтакаване и канцеларска преписка (както и става винаги в резултат от всички реформи на неограниченото руско правителство). Фабричните стражари ще идват във фабриките и ще «проверяват». . . тези книги (в които и дяволът не може да се оправи), а през свободното си от това полезно занятие време ще донасят на директора на Департамента на търговията и манифактурите за новите подхвърлени на фабрикантите подаяния, а в полицейския департамент — за стачките на работниците. И колко ловки са те, тези търгаши, в ортаклък с башибозуките, които съставляват нашето правителство! На износната цена те ще наемат и представител от странство, който

ще търби по всички кръстовища пред «Европа» колко загрижени за работниците закони имаме ние.

VII

В заключение ще хвърлим общ поглед върху министерските правила. Нека си припомним какви правила е предоставил новият закон на господата министрите. Правилата са три вида: 1) правила за разясняване на закона; 2) правила, увеличаващи или намаляващи изискванията на новия закон спрямо фабрикантите; 3) правила относно особено вредните за работниците производства. А как министрите са се възползвали от правото, дадено им от закона?

По първия вид те са се ограничили с най-необходимото, с най-малкото, без което вече не е могло да се мине. Извънредният труд те са допуснали в много голям и разтеглив обем — 120 часа годишно, като освен това чрез инструкцията въвеждат такъв огромен брой изключения, че те унищожават всякакво значение на правилата. Почивките на работниците през време на работата са се постарали да орежат, смените с всичките им безобразия са оставили по старому, ако не и влошили.

По втория вид правила министрите са *направили всичко*, за да намалят изискванията на новия закон спрямо фабрикантите, т. е. *направили са всичко за фабрикантите и не са направили абсолютно нищо за работниците*: в правилата няма нито едно увеличение на изискванията на новия закон спрямо фабрикантите в полза на работниците.

По третия вид правила (т. с. в полза на работниците, принудени да работят в най-вредните производства) министрите не са направили абсолютно нищо, не са промълвили нито дума за това. В инструкцията само се споменава, че фабричните инспектори могат да донасят в департамента за особено вредните производства! Ала «да донасят» фабричните инспектори можеха и по-рано за каквото си искаха. Само че поради някаква необяснима причина фабричните стражари досега «донасяха» само за работническите стачки, за начините на тормозене, а не за защитата на работниците в особено вредните производства.

Оттук работниците сами могат да видят какво могат да очакват от чиновниците на полицейското правителство. За да извоюват 8-часов работен ден и пълна забрана на извънредната работа, на руските работници им предстои още много упорита борба.

Владимиръ Ильинъ.

ЭКОНОМИЧЕСКІЕ ЭТЮДЫ И СТАТЬИ.

Къ характеристикѣ экономическаго романтизма. — Пермская кустарная переплетка. — Перлы народническаго прожектерства. — Отъ какого наследства мы отказываемся? — Къ вопросу о мишей фабрично-заводской статистикѣ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Типо-литографія А. Леффера. Вол. Морская, 66
1898.

Коррѣкта на сборника статей на В. И. Ленин
«Икономически этюды и статьи»
Удѣлено

КУСТАРНОТО ПРЕБРОЯВАНЕ ОТ 1894/95 г.
В ПЕРМСКА ГУБЕРНИЯ
И ОБЩИ ВЪПРОСИ
НА «КУСТАРНАТА» ПРОМИШЛЕНОСТ¹⁰⁰

*Написано на заточение
август—септември, не по-късно
от 7 (19), 1897 г.*

*Отпечатано за пръв път в 1898 г.
в сборника: Владимир Ильин.
«Экономические этюды и статьи».
СПБ.*

*Печата се по текста на сборника
«Экономические этюды и статьи»,
сверен с текста на сборника:
Вл. Ильин. «Аграрный вопрос», 1908*

ПЪРВА СТАТИЯ

(I. Общи данни. — II. «Кустарят» я наемният труд. —
III. «Общинно-трудова приемственост»)

Във връзка с изложбата, състояла се през 1896 г. в Нижни Новгород, пермските научни дружества с участието на земството са направили обширно изследване под общото заглавие: «Преглед на Пермския край». Събраните материали възлизат на повече от 200 печатни коли; цялото издание навярно ще излезе осем тома. За изложбата, както обикновено става, не са успели да го завършат и засега е издаден само първият том, който съдържа очерк за кустарната промишленост в губернията*. «Очеркът» представлява изключителен интерес поради новостта, богатството и пълнотата на залегналия в основата му материал. Материалът е бил събран от специалното *кустарно преброяване*, извършено със средства на земството през 1894/95 г., като преброяването е било извършено по домакинства, разпитван е бил всеки стопанин поотделно. Сведенията са били събирани от земските началници. Програмата за изследването по домакинства е била много обширна, като е обхващала и личния състав на семействата на кустарите-собственици, и наемния труд, използван от кустарите, и селското стопанство, и сведения за доставянето на суровини, за техниката на производството, за разпределянето на работата по месеци за годината, за пласирането на продуктите, за времето, когато са възникнали предприятията, за задължениостта на кустарите. Доколкото ни е известно, толкова богати сведения се публикуват в нашата литература едва ли не за пръв път. Но на когото е дадено много, от него

* «Преглед на Пермския край. Очерк за състоянието на кустарната промишленост в Пермска губерния» Издаден със средства на Пермското губернско земство. Перм, 1896. С. 11+365+32 страници на таблиците, 16 диаграми и карта на Пермска губерния. Ц. 1 р. и 50 коп.

много и ще се иска. Богатството на материала ни дава правото да предявяваме към изследователите искането за обстойно разработване на този материал, а «Очеркът» задоволява тези искания далеч не напълно. И в табличните данни, и в начина на групирането и обработката им има много празноти, които авторът трябваше да попълва отчасти посредством извадки от книгата и обработване на съответните данни.

Имаме намерение да запознаем читателите с материала, събран при преброяването, с начините на неговото обработване, с изводите, които следват от данните относно *икономическата действителност* на нашите «кустарни производства». Ние подчертаваме думите: «икономическата действителност», понеже поставяме въпрос само за онова, което е в действителност, и защо тази действителност е именно такава, а не друга. А що се отнася до разпространето на изводите от данните за Пермска губерния върху всички «наши кустарни производства» изобщо, от следващото по-долу изложение читателят ще се убеди в основателността на такова едно разпространение, защото в Пермска губерния видовете «кустарничество» са извънредно разнообразни и обхващат *всевъзможните* му видове, за каквито се е съобщавало изобщо когато и да било в литературата за кустарните производства.

Ние само настойчиво молим читателя да разграничава колкото се може по-строго двете страни на по-нататъшното изложение: проучването и обработването на фактическите данни, от една страна, и оценката на народническите възгледи, на авторите на «Очерка», от друга.

I

Общи данни

Кустарното преброяване от 1894/95 г. е обхванало във всички уезди на губернията 8991 семейства на кустари (без да се смятат семействата на наемните работници), т. е. около 72% от целия брой на пермските кустари, както предполагат изследователите, които според други данни наброяват още 3484 семейства. Основното подразделяне на кустарите по типове, прието в «Очерка», се състои в раз-

граничаването на две групи кустари (в таблиците групите са обозначени с римски цифри I и II), а именно притежаващи земеделско стопанство (I) и непритежаващи такава (II); после всяка група на три подгрупи (арабски цифри: 1, 2, 3), а именно: 1) кустари, работещи за свободна продажба; 2) кустари, работещи за клиенти-потребители, и 3) кустари, работещи за клиенти-изкупвачи. В последните две подгрупи суровините се дават на кустика предимно от клиента, даващ поръчката. Да се поспрем на тази групировка. Деленето на кустиците на земеделци и неземеделци, разбира се, е напълно основателно и необходимо. Изобилието на кустика без земя в Пермска губерния, съсредоточени често пъти в заводски селища, е накарало авторите да извършат тази групировка системно и да я включат в таблиците. Така научаваме, че $\frac{1}{3}$ от всички кустика (в 8991 предприятия има 19 970 семейни и наемни работници), именно 6638 души спадат към непритежаващите земеделско стопанство*. Още оттук се вижда след. неточността на обичайните предположения и твърдения за връзката на кустиката промишленост със земеделието като общо явление — връзка, обявявана понякога дори за особеност на Русия. Ако от броя на «кустиците» се изключат неправилно причисляваните към тях селски (и градски) занаятчии, то от останалите 5566 семейства — без земя са 2268, т. е. над $\frac{1}{6}$ от целия брой на работещите за пазара производители. За съжаление, и тази основна групировка не е издържана в «Очерка» последователно. Първо, тя е приведена само относно кустиците-собственици, а относно наемните работници такива данни няма. Този пропуск се дължи на това, че кустиката преброяване изобщо е отминало наемните работници и техните семейства, като е регистрирало само предприятията, само собственниците. Вместо тези думи в «Очерка» много неточно се употребява изразът: «занимаващи се с кустикарни производства семейства», тъй като семействата, които дават наемни работници при кустиците, разбира се, «се занимават с кустикарни производства» не по-малко, отколкото семействата, които наемат работници. Липсата на данни за семействата на наемните работници по домакинства (броят

* Фактически над една трета от производителите не притежават земя, по-малко в преброяването е включен само един град. Относно това — по-долу.

им е равен на $\frac{1}{4}$ от целия брой на работниците) е важен пропуск на преброяването. Този пропуск е много характерен за народниците, които веднага застават на гледната точка на дребния производител и оставят в сянка наемния труд. По-долу ще срещнем още неведнъж пропуски в сведенията за наемните работници, а засега ще се ограничим със забележката, че макар липсата на данни за семействата на наемните работници да е обикновено явление в литературата за кустарните производства, има и изключения. В трудовете на московската земска статистика понякога се срещат систематизирани данни за семействата на наемните работници; още повече такива данни има в известното изследване на господата Харизоменов и Пругавин: «Занаятчийските производства във Владимирска губерния», където има и преброявания по домакинства, регистриращи семействата на наемните работници наравно със семействата на собствениците. Второ, като са включили в броя на кустарите масата на непритежаващите земя производители, изследователите, естествено, са подкопали основата на обикновения, съвсем неправилен метод — от броя на «кустарите» да се изключват *градските* производители. И ние наистина виждаме, че в кустарното преброяване от 1894/95 г. е включен един град Кунгур (с. 33 на таблиците), но *само един*. В «Очерка» няма никакви пояснения и остава неизвестно защо в преброяването е включен само един, и то именно този град, дали случайно или поради някакви основания. Получава се доста голяма бъркотия, която извънредно много влошава общите данни. Общо взето, кустарното преброяване повтаря след. обичайната народническа грешка да се отделят селото («кустарят») и градът, макар че известен промишлен район винаги обхваща града и околните селища. Отдавна е време да се отхвърли това отделяне, основано върху предразсъдъка и преувеличаването на отживелите времето си съсловни прегради.

Споменавахме вече неведнъж за занаятчиите, селски и градски, като ту ги отделяхме от кустарите, ту ги включвахме в техния брой. Работата е там, че тези колебания са характерни за цялата литература за «кустарните» производства, доказвайки с това негодността на такъв термин като «кустар» за научни изследвания. Общоприето е мнението, че към кустарите трябва да се причисляват само

лицата, които работят за пазара, само стокотпроизводителите, но на практика не е лесно да се намери такава изследване на кустарните производства, в което между кустарите да не попадат и занаятчии, т. е. хора, които работят за клиенти-потребители (2-рата подгрупа според «Очерка»). И в «Трудове на комисията по изследването на кустарната промишленост», и в «Занаятчийските производства в Московска губерния» ще срещнете занаятчии между «кустарите». Ние смятаме за безполезно да спорим за смисъла на думата «кустар», защото, както ще видим по-долу, *не съществува такава форма на промишлеността* (освен може би машинната индустрия), която да не се включва в този традиционен термин, абсолютно негоден за научни изследвания. Няма съмнение, че трябва да се прави строга разлика между стокотпроизводителите, които работят за пазара (1-вата подгрупа), и занаятчиите, които работят за потребителите (2-рата подгрупа), тъй като тези форми на промишлеността представляват съвсем разнородни типове по общественостопанското си значение. Много несполучливи са опитите на «Очерка» да заглади тези отлики (срв. с. 13, 177); много по-правилно беше отбелязано в другото земско-статистическо издание за пермските кустари, че «занаятчиите имат много малко допирни точки с областта на кустарната промишленост — по-малко, отколкото последната с фабричната промишленост»*. И фабричната промишленост, и 1-вата подгрупа на «кустарите» спада към *стокотото производство*, което липсва във 2-рата подгрупа. Също тъй строго трябва да се разграничава 3-тата подгрупа, на кустарите, които работят за изкупвачи (и за фабриканти), които *съществено* се различават от «кустарите» от първите две подгрупи. Не може да не се пожелае всички изследователи на така наречената «кустарна» промишленост да се придържат строго към това деление и да употребяват точни политико-икономически термини, вместо да влагат произволен смисъл в общоупотребими термини.

Ще приведем данни за разпределянето на «кустарите» по групи и подгрупи:

* «Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в гор. Екатеринбургe в 1887 г.» Е. Крыснопорова. 3 выпуска. Пермь, 1888—1889. Вып. 1, с. 8. Ние ще цитираме това полезно издание, означавайки го накратко: «Куст. пром.», свитък и страница.

	Група I				Група II				Общо	
	Подгрупи			Всяко	Подгрупи			Всяко		
	1	2	3		1	2	3			
Брой на пред- приятия	2 285	2 821	1 013	6 119	935	604	1 333	2 872	8 991	
	37,3	46,1	16,6	100	32,6	21,0	46,4	100	—	
Брой на ра- ботни- ците	Семей- ни	4 201	4 146	1 957	10 304	1 648	881	2 233	4 762	15 066
	Наем- ни	1 753	681	594	3 028	750	282	844	1 876	4 904
	Всяч- ко	5 954	4 827	2 551	13 332	2 398	1 163	3 077	6 638	19 970
Брой на пред- приятия с наемни работ- ници	700	490	251	1 441	353	148	482	983	2 424	

Преди да правим изводи от тези данни, ще напомним, че град Кунгур е включен във II група, съдържаща, следователно, смесени данни за селските и градските производители. От таблицата виждаме, че земеделците (I група), преобладавайки значително в броя на *селските* производители и занаятчии, са по-изостанали в развитието на формите на промишлеността, отколкото неземеделците (II група). При земеделците много повече е развит примитивният занаят в сравнение с производството за пазара. По-голямото развитие на капитализма сред неземеделците се изразява с по-големия процент на наемните работници, на предприятията с наемни работници и на кустарите, работещи за изкупвачи. Може да се заключи след., че връзката със земеделството задържа по-изостаналите форми на промишлеността и, обратно, че развитието на капитализма в промишлеността води до скъсване със земеделството. За съжаление, точни сведения по този предмет нямаме и трябва да се задоволяваме с такива упътващи указания. Напр. ние не научаваме от «Очерка» как изобщо се разпределя селското население в Пермска губерния между земеделците и селяните без земя и поради това не можем да сравним в коя от тези категории са по-силно развити занаятчийските производства. Останал е пренебрегнат и крайно интерес-

ният въпрос за районите на промишлеността (изследователите са имали най-точни данни за това, за всяко селище поотделно), за концентрацията на производителите в неземеделските, заводските и изобщо в търговско-промишлените селища, за центровете на всеки отрасъл на промишлеността, за разпространяването на занаятчийските производства от тези центрове в околните селища. Ако към това се добави, че данните по домакинства за времето на възникването на предприятията (за тях — по-долу, § III) са давали възможност да се определи характерът на развитието на занаятчийските производства, т. е. дали те се разпространяват от центровете към околните селища или, обратно, дали се разпространяват по-силно сред земеделците или сред неземеделците и т. н., не ще може да не се изкаже съжаление за недостатъчното разработване на данните. Всичко, което можем да получим по този въпрос, са сведенията за разпределянето на занаятчийските производства по уезди. За да запознаем читателя с тези сведения, ще използваме разделянето на уездите по групи, предложено в «Очерка» (с. 31): 1) «уезди с най-голям процент кустари, които работят за пазара, и същевременно с относително високо равнище на развитие на кустарната промишленост» — 5 уезда; 2) «уезди с относително ниска степен на развитие на кустарните производства, но с преобладаващ брой кустари, които работят за пазара» — 5 уезда и 3) «уезди също така с невисоко равнище на развитие на кустарната промишленост, но в които честичко преобладават кустарите, които работят по поръчка на потребителите» — 2 уезда. Обобщавайки най-важните данни за тези групи уезди, получаваме следната таблица (вж. табл. на с. 320).

Тази таблица ни дава следните интересни изводи: колкото по-развита е селската промишленост в групата уезди, толкова 1) по-малък е процентът на селските занаятчии, т. е. толкова повече занаятът се измества от стоковото производство; 2) толкова по-голям процент кустари спадат към неземеделското население; 3) толкова по-силно се развиват капиталистическите отношения, толкова по-голям е процентът на зависимите кустари. В третата група уезди преобладават селските занаятчии (77,7% от всички кустари); наред с това тук преобладават земеделците (само 5,7%

Групи уезда	Брой на кустарите, работещи:												Процент на кустарите		Брой на лицата от двата пола в семействата на кустарите		
	За свободна продажба			За изкупвачи			За потребители			Всячко			Работещи за пазара	Зависими (вж. забележката)	Притежаващи свое земледелско стопанство	Непритежаващи обработваемата земя	Всячко
	Семейни	Наемни	Всячко	Семейни	Наемни	Всячко	Семейни	Наемни	Всячко	Семейни	Наемни	Всячко					
1) Най-голямо развитие на кустарната промишленост 5 уезда	4 160	1 702	5 862	3 930	1 397	5 327	2 501	623	3 124	10 591	3 722	14 313	78,2	53,4	21 320	15 483	36 803
	—	—	—	27,4	—	—	—	—	21,8	—	26,0	100	—	—	57,9	42,1	100
2) По-слабо развитие на кустарната промишленост 5 уезда	1 436	904	2 310	259	158	417	1 077	252	1 329	2 772	1 314	4 086	67,5	38,4	7 335	3 740	11 075
	—	—	—	6,3	—	—	—	—	32,5	—	32,1	100	—	—	66,2	33,8	100
3) Преобладаване на занаята 2 уезда	340	59	399	56	—	56	1 499	88	1 587	1 895	147	2 042	22,3	9,9	5 998	364	6 362
	—	—	—	2,7	—	—	—	—	77,7	—	7,2	100	—	—	94,3	5,7	100
Общо	5 936	2 665	8 601	4 245	1 555	5 800	5 077	963	6 040	15 258	5 183	20 441	70,5	46,1	34 653	19 587	54 240
	—	—	—	20,8	—	—	—	—	29,5	—	25,3	100	—	—	63,6	36,1	100

1) В първата група уезди Шадрински, Кунгурски, Красноуфимски, Екатеринбургски и Осински; във 2-рата Верхотурски, Пермски, Ирбитски, Охански и Чердински; в 3-тата — Соликамски и Камышловски.

2) «Зависими» кустари наричаме: а) наемните работници и б) семейните, които работят за изкупвачи.

3) Броят на кустарите тук не е окончателен, тъй като цифрите по уезди в «Очерка» (с. 30—31) се различават от общите резултати на таблицата, поместена в приложението.

са неземеделци) и капитализмът е развит нищожно: всичко 7,2% наемни работници и 2,7% кустари-семейни, които работят за изкупвачи, т. е. всичко 9,9% зависими кустари. Във втората група уезди, обратното, преобладава стоковото производство, което вече измества занаята: само 32,5% са занаятчии. Процентът на кустарите-земеделци спада от 94,3% на 66,2%; процентът на наемните работници нараства повече от четири пъти: от 7,2% на 32,1%; повишава се, макар и не тъй значително, и процентът на семейните, които работят за изкупвачи, така че общият процент на зависимите кустари възлиза на 38,4% — почти $\frac{2}{5}$ от общия брой. Най-после, в първата група уезди занаятът се изтласква още повече от стоковото производство, като обхваща само $\frac{1}{5}$ от целия брой на «кустарите» (21,8%) и наред с това броят на неземеделците-производители се повишава на 42,1%; процентът на наемните работници малко се понижава (от 32,1% на 26%), но затова пък в грамадни размери нараства процентът на зависимите от изкупвачите семейни, именно от 6,3% на 27,4%, така че всичко зависимите кустари се оказват повече от половината — 53,4%. Районът на най-големия (абсолютно и относително) брой на «кустарите» се оказва район на най-голямо развитие на капитализма: нарастването на стоковото производство измества на заден план занаята, води до развитие на капитализма и преминаване на занаятчийското производство в ръцете на неземеделци, т. е. до отделяне на промишлеността от земеделието (или може би до концентриране на занаятчийското производство в ръцете на неземеделското население). У читателя може да възникне съмнение правилно ли е да се смята за по-развит капитализмът в първата група уезди, където има по-малко наемни работници, отколкото във втората, но повече работещи за изкупвачи. Работата в къщи — могат да възразят — е низша форма на капитализма. Но ние ще видим по-долу, че много от тези изкупвачи са фабриканти и притежават големи капиталистически предприятия. Работата в къщи тук е *придатък към фабриката* и означава по-голяма концентрация на производството и на капитала (за някои от изкупвачите работят по 200—500, до хиляда и повече души), по-голямо разделение на труда и след. е по-висока по степента на развитието си форма на капитализма. Тази форма спада

към малката работилница на дребния собственик с наемни работници, така както капиталистическата манифактура спада към простата капиталистическа кооперация.

Приведените данни достатъчно опровергават опитите на съставителите на «Очерка» да противопоставят принципно «кустарната форма на производство» на «капиталистическата» — разсъждение, което повтаря традиционните предразсъдъци на всички руски народници с господата В. В. и Н.—он начело. Пермските народници виждат «основната разлика» между тези две форми в това, че в първата «на труда принадлежат оръдията и материалите за производство и заедно с това всички резултати от труда във вид на продукти на производството» (с. 3). Сега вече можем да констатираме съвсем определено, че това е фалш. Дори ако включим в броя на кустарите и занаятчиите, все пак *по-голямата част от «кустарите» не отговарят на тези условия*: не отговарят, 1-во, наемните работници, а те са 25,3%; не отговарят, 2-ро, семейните, които работят за изкупвачи, тъй като на тях не им принадлежат нито материалите за производство, нито резултатите от труда и те получават само заплащане на парче; такива са 20,8%; не отговарят, 3-то, семейните от 1-вата и 2-рата подгрупа, които държат наемни работници, тъй като на тях принадлежат «резултатите» не само от собствения им труд. Такива вероятно са около 10% (от 6645 предприятия от първата и втората подгрупа 1691, т. е. 25,4%, държат наемни работници; в 1691 предприятия вероятно има не по-малко от 2000 семейни). Общо ето вече $25,3\% + 20,8\% + 10\% = 56,1\%$ от «кустарите», т. е. повече от половината не отговарят на тези условия. С други думи, дори в една такава затънтена и изостанала в стопанско отношение губерния като Пермската *сега взче преобладава «кустарят»*, който или сам се наема на работа, или наема други, или е експлоатиращ, или е експлоатиран. Но за такова изчисление много по-правилно е да се изключи занаятът и да се вземе само стокното производство. Занаятът е толкова архаична форма на промишлеността, че дори сред отечествените народници, които неведнъж изричаха, че изостаналостта е щастие за Русия (à la* г-да В. В., Южаков и К^о), не се

* — от рода на. Ред.

намери човек, който да се реши да я защитава открито и направо и да я представя като «залог» за своите идеали. В Пермска губерния, в сравнение с Централна Русия, занаятът е още много развит: достатъчно е да се позовем на такова производство като синилното (или бояджийското). Това е изключително занаятчийско боядисване на домашни тъкани на селяните, които в по-незатънтените области на Русия отдавна вече са отстъпили мястото си на фабричните басми. Но и в Пермска губерния занаятът вече е изтласкан далеч на втори план: дори в селската промишленост само 29,5%, т. е. по-малко от една трета, се падат на занаятчиите. А като изключим занаятчиите, получаваме 14 401 работещи за пазара; от тях 29,3% са наемни работници и 29,5% семейни, които работят за изкупвачи, т. е. 58,8% са зависими «кустари» и около 7—8% са дребни собственици с наемни работници, т. е. всичко около 66%, *две трети* от «кустарите», които имат *две* основни *сходства*, а не разлики с капитализма, а именно: 1-во, те всички са стокопроизводители, а капитализмът е само развито докрай стоково стопанство; 2-ро, *по-голямата част* от тях са в присъщи на капитализма отношения на покупко-продажба на работната сила. Съставителите на «Очерка» се силят да уверят читателя, че наемният труд в «кустарното» производство имал особено значение и че се бил обяснявал с «уважителни» причини; ние ще разгледаме на съответното място (§ VII) тези уверения и даваните от тях примери. А тук е достатъчно да констатираме, че там, където господствува стоковото производство и наемният труд се използва не случайно, а системно, са налице всички белези на капитализма. Можем да говорим за неговата неразвитост, зачатъчност, за своеобразните му форми, но да допускаме «основна разлика» там, където всъщност се разкрива *основно сходство*, значи да изопачаваме действителността.

Ще отбележим впрочем още едно изопачаване. На с. 5 в «Очерка» се казва, че «произведенията на кустаря. . . се изготвят от материали, получавани главно на самото място». Тъкмо по този пункт в «Очерка» има данни за проверка, а именно съпоставянето на това, как се разпределят по уездите на губернията кустарите, обработващи животински продукти, в сравнение с продуктите на скотовъдството и земеделието; кустарите, обработващи расти-

телни продукти, в сравнение с разпределянето на горската площ; кустарите, обработващи метали, в сравнение с разпределянето на чугуна и желязото, добивано в губернията. От това съпоставяне се оказва, че по обработването на животински продукти в три уезда са съсредоточени 68,9% от този вид кустари, докато в същите уезди има само 25,1% глави добитък, а десетините посевна площ са само 29,5%, т. е. оказва се тъкмо обратното, и в «Очерка» тутакси се констатира, че «високата степен на развитие на производствата, основани върху преработването на животински продукти, се осигурява главно с вносни суровини, напр. в Кунгурски и Екатеринбургски уезд — на сурови кожи, обработвани от местните кожарски заводи и от кустарните кожарски работилници, откъдето всъщност и се получава материалът за обущарското производство — най-главното измежду кустарните производства в тези уезди» (24—25). Кустарничеството тук е основано след. не само върху големите обороти на местните капиталисти при търговията с кожи, но и върху намирането на полуфабрикат от собствениците на заводи, т. е. кустарничеството е резултат, придатък към развитото стоково обръщение и на капиталистическите кожарски предприятия. «В Шадрински уезд вносна суровина е вълната, която дава материал за главния поминък в уезда — производството на плъстени ботуши.» След това, по обработката на растителни продукти 61,3% от кустарите са съсредоточени в 4 уезда. А пък в същите 4 уезда има само 20,7% от общото количество горска площ в губернията. Напротив, в 2 уезда, в които е съсредоточена 51,7% от горската площ, се намират всичко 2,6% от кустарите, обработващи растителни продукти (с. 25), т. е. и тук се оказва тъкмо обратното, и тук «Очеркът» констатира, че суровините са вносни (с. 26)*. Следователно наблюдаваме доста интересния факт, че развитието на кустарните производства се предшества (е условие за това развитие) от пусналото вече дълбоки корени *стоково обръщение*. Това обстоятелство е много важно, защото то, 1-во, посочва колко отдавна е възникнало стоковото стопанство, в което кустарничеството е само един.

* Тези два вида кустари, т. е. обработващите животински продукти и обработващите растителни материали, съставляват $33\% + 28\% = 61\%$ от общия брой на кустарите. С обработване на метали са заети 25% от кустарите (с. 20).

от членовете, и колко нелепо е поради това да се представя нашата кустарна промишленост като някаква си *tabula rasa*^{*}, която уж «може» да тръгне още по различни пътища. Изследователите съобщават напр., че пермската «кустарна промишленост отразява, както и преди, влиянието на онези пътища, които са определяли търговско-промишлената физиономия на този край не само през преджелезопътната епоха, но дори и през предреформената епоха» (с. 39). Наистина, град Кунгур е бил съобщителен възел в Предуралския край: през него минава сибирското шосе, което свързва Кунгур с Екатеринбург, а чрез разклонения и с Шадринск; през Кунгур минава и друг търговски път — гороблагодатският, който съединява Кунгур с Оса. Най-после, бирското шосе съединява Кунгур с Красноуфимск. «Следователно виждаме, че кустарната промишленост на губернията се е концентрирала в районите, определяни от съобщителните възли: в Предуралския край — в уездите Кунгурски, Красноуфимски и Осински; а в Зауралския край — в Екатеринбургски и Шадрински уезд» (с. 39). Ще напомним на читателя, че именно тези 5 уезда образуват първата — по развитие на кустарната промишленост — група уезди и че в тях са съсредоточени 70% от общия брой на кустарите. Второ, това обстоятелство ни показва, че онази «организация на размяната» в кустарната промишленост, за която тъй лекомислено дрънкат кустарните радетели на мужика, в действителност вече е създадена, и то не от някой друг, а от всеруското търговско съсловие. По-долу ще видим още доста потвърждения на това. Само по третата категория кустари (които обработват метали) се оказва съответствие при разпределянето на добива на суровини и тяхната обработка от кустарите: в 4-рите уезда, в които се добиват 70,6% от чугуна и желязото, са съсредоточени 70% от кустарите от тази категория. Но тук суровините са вече само продукт на едрата рудодобивна промишленост, която има, както ще видим, «свои възгледи» за «кустаря».

* — чиста дъска. Ред.

II

«Кустарят» и наемният труд

Ще преминем към излагане на данните за наемния труд в кустарните производства в Пермска губерния. Без да повтаряме приведените по-горе абсолютни цифри, ще се ограничим с посочване на най-интересните процентни отношения:

		Г р у п а I				Г р у п а II				Общо
		Подгрупи			Всичко	Подгрупи			Всичко	
		1	2	3		1	2	3		
Проценти на предприятията	С наемни работници	30,6	17,4	24,1	23,6	37,8	24,4	36,1	34,2	26,9
	Само с наемни работници	1,3	1,2	0,7	1,1	1,6	1,4	0,3	1,0	1,1
	С 6 и повече наемни работници	2,0	0,1	1,4	1,1	1,3	0,8	0,4	0,8	0,9
Наемни работници		29,4	14,1	23,2	22,7	31,2	29,3	27,4	28,3	24,5
Брой на работниците средно на I предприятие	Семейни	1,8	1,5	1,9	1,6	1,7	1,4	1,6	1,6	1,6
	Наемни	0,75	0,23	0,57	0,48	0,78	0,43	0,63	0,63	0,52
	Всичко	2,6	1,7	2,5	2,1	2,5	1,8	2,2	2,2	2,1
Процент на предприятията с 3 и повече семейни работници		20,3	7,3	20,9	15,1	18,5	8,6	14,3	14,6	14,9

Следователно, виждаме, че процентът на наемните работници е *по-голям* при неземеделците, отколкото при земеделците и че тази разлика зависи *главно* от втората подгрупа: при занаятчиите-земеделци процентът на наемните работници е 14,1%, а при неземеделците — 29,3%, т. е. над два пъти по-голям. При останалите две подгрупи процентът на наемните работници във II група е малко по-голям в сравнение с I. Вече отбелязахме, че това явление е резултат от по-голямата неразвитост на капитализма сред земеделското население. Разбира се, пермските народници, както и всички други народници обявяват това за предимство на земеделците. Без да влизаме тук в спор по общия

въпрос, може ли неразвитостта и изостаналостта на дадени обществено-стопански отношения да се смятат за предимство, само ще отбележим, че от приведените по-долу данни ще стане ясно, че това предимство на земеделците се състои в получаването на малък доход.

Интересно е да се отбележи, че разликата *между групите* по използването на наемен труд се оказва по-малка, отколкото разликата *между подгрупите на една група*. С други думи, икономическият строй на промишлеността (занаятчийн—стокотпроизводители—работници на изкупвачите) влияе върху степента на използването на наемен труд по-силно, отколкото връзката със земеделието или липсата на такава връзка. Напр. дребният стокотпроизводител-земеделец прилича повече на дребния стокотпроизводител-неземеделец, отколкото на земеделеца-занаятчия. Процентът на наемните работници в I-вата подгрупа е за I група 29,4%, а за II — 31,2%, докато във 2-рата подгрупа на I група е само 14,1%. Също тъй работещият за изкупвача земеделец прилича повече на неземеделеца, който работи за изкупвача (23,2% и 27,4% наемни работници), отколкото на земеделеца-занаятчия. Това ни показва как общото господство на стоково-капиталистическите отношения в страната нивелира земеделеца и неземеделеца, участващи в промишлеността. Данните за доходите на кустарите ще покажат тази нивелировка още по-релефно. Втората подгрупа, както вече отбелязахме, е изключение; но ако вместо данните за процента на наемните работници вземем данните за броя на наемните работници, който се пада средно на I предприятие, ще видим, че занаятчиите-земеделци са по-близо до занаятчиите-неземеделци (0,23 и 0,43 наемни работници на I предприятие), отколкото до земеделците от другите подгрупи. Средният състав на едно предприятие при занаятчиите в двете групи е почти еднакъв (1,7 и 1,8 души на заведение), докато при подгрупите на всяка група този състав се колебае твърде много (I:2,6 и 1,7; II:2,5 и 1,8).

Данните за средния състав на предприятието във всяка подгрупа сочат също така интересния факт, че при занаятчиите от двете групи този състав е най-малък: 1,7 и 1,8 работници в отделна работилница. Значи, сред занаятчиите преобладава най-разпокъсано производство, най-

голяма обособеност на единичните производители, най-малко приложение на кооперацията в производството. В това отношение на първо място в двете групи стоят първите подгрупи, т. е. дребните стопани, които работят за свободна продажба. Тук съставът на работилницата е най-голям (2,6 и 2,5 души); многосемейните кустари тук са най-много (именно с 3 и повече семейни работници 20,3% и 18,5%; мъничко изключение прави третата подгрупа на I група с 20,9%); наред с това използването на наемен труд е най-голямо (0,75 и 0,78 наемници на работилница); големите предприятия са най-много (2,0% и 1,3% от предприятията са с 6 и повече наемни работници). Следователно, кооперацията в производството тук се прилага в най-широки размери и това се постига чрез най-голямо използване на наемен труд при най-голям семеен състав (по 1,8 и 1,7 семейни работници на предприятие; мъничко изключение прави третата подгрупа на I група с 1,9 души).

Последното обстоятелство ни довежда до много важния въпрос за взаимоотношението между семейния и наемния труд при «кустарите», като ни кара да се усъзмим във верността на господстващите народнически доктрини, че наемният труд в кустарното производство само «допълва» семейния. Пермските народници поддържат това мнение, като разсъждават на с. 55, че «отъждествяването на интересите на кустарничеството и кулачеството» се опровергава от туй, че най-заможните кустари (I група) имат най-голям семеен състав, докато «ако кустарят се стремеше само към печалба — единствения импулс за кулачеството, — а не към заздравяване и развиване на своето производство, използвайки всички сили на семейството си, ние бихме имали правото да очакваме в тази подгрупа предприятия най-малък процент, определящ броя на семейните, дали своя труд на производството» (?!). Странно заключение! Та как е възможно да се правят изводи за ролята на «личното трудово участие» (с. 55), без да се засягат данните за наемния труд? Ако заможността на многосемейните кустари не изразяваше кулашките тенденции, тогава бихме виждали при тях *най-малък* процент на наемните работници, *най-малък* процент на предприятията с наемни работници, *най-малък* процент на предприятията с голям брой работници (повече от пет), *най-малък* брой на работниците, които се

пада средно на едно предприятие. Всъщност най-заможните кустари (1-вата подгрупа) заемат във всички тези отношения първо място, а не последно и това при най-голям състав на семействата и на семейните работници, при най-голям процент на кустарите с 3 и повече семейни работници! Ясно е, че фактите говорят тъкмо обратното на онова, което народникът иска да им натрапи: кустарят се стреми именно към печалба по пътя на кулачеството; той използва по-голямата заможност (едно от условията за която е многосемейността) за по-голямо използване на наемен труд. Поставен по-добре от другите кустари по броя на семейните работници, той използва това, за да изтласква останалите, прибягвайки до най-голямо наемане на работници. «Семейната кооперация», за която обичат да говорят тъй елейно господата В. В. и другите народници (срв. «Куст. пром.», I, с. 14), е залог за развитието на капиталистическата кооперация. Това, разбира се, ще изглежда като парадокс за читателя, който е свикнал с народническите предразсъдъци, но е факт. За да имаме точни данни по този въпрос, би трябвало да знаем не само разпределянето на предприятията по броя на семейните и по броя на наемните работници (което е дадено в «Очерка»), но също така и комбинацията на семеен и наемен труд. Сведенията по домакинства са давали пълна възможност да се извърши такава комбинация, да се пресметне броят на предприятията с 1, 2-ма и т. н. наемни работници във всяка категория предприятия по броя на семейните работници. За съжаление, това не е направено. За да запълним поне донякъде тази празнота, ще се обърнем към споменатото съчинение: «Куст. пром. и т. н.». Тук се дават именно комбинирани таблици на предприятията по броя на семейните и наемните работници. Таблиците са дадени за 5 производства, като обхващат всичко 749 предприятия с 1945 работници (спом. съч. I, с. 59, 78, 160; III, с. 87 и 109). За да анализираме тези данни по интересувания ни въпрос за взаимоотношението между семейния и наемния труд, трябва да разпределим всички предприятия на групи според общия брой на работниците (защото именно общият брой на работниците показва големината на работилницата и степента на прилагане на кооперацията в производството) и да определим ролята на семейния и наемния труд във всяка група. Взе-

маме 4 групи: 1) предприятия с 1 работник; 2) с 2—4 работници; 3) с 5—9 работници; 4) с 10 и повече работници. Такова делене според общия брой на работниците е толкова по-необходимо, защото предприятията напр. с 1 работник и с 10 очевидно представляват съвсем различни икономически типове; да ги обединяваме ведно и да извеждаме «средни» би било, както ще видим по-долу от данните на «Очерка», съвсем безсмислен похват. Споменатата групировка дава следните данни:

Групи предприятия според общия брой на работниците	Брой на предприятия	Брой на работниците			Брой на предприятия с наемни работници	% на същите	На 1 предприятие се падат работници		
		Семейни	Наемни	Всичко			Семейни	Наемни	Всичко
Предприятия с 1 раб.	345	343	2	345	2	0,5	0,995	0,005	1,00
» » 2—4 »	319	559	251	810	143	44,8	1,76	0,78	2,54
» » 5—9 »	59	111	249	360	53	89,8	1,88	4,22	6,10
» 10 и повече	26	56	374	430	26	100	2,15	14,38	16,53
<i>Всичко:</i>	749	1069	876	1945	224	29,9	1,43	1,16	2,59

Така че тези подробни данни потвърждават напълно изказаното по-горе, парадоксално на пръв поглед, положение: колкото по-голям е размерът на предприятието според общия брой на работниците, толкова повече семейни работници се падат на 1 предприятие, толкова по-широка е след. «семейната кооперация», но заедно с това се разширява и капиталистическата кооперация, и то несравнимо по-бързо. По-заможните кустари, въпреки че разполагат с по-голям брой семейни работници, наемат още много наемни работници: «семейната кооперация» е залог и основа на *капиталистическата кооперация*.

Да видим данните от преброяването от 1894/95 г. за семейния и наемния труд. Според броя на семейните работници предприятията се разпределят така:

		в %
Предприятия с 0 семейни работници	97	1,1
» » 1 » »	4 787	53,2
» » 2 » »	2 770	30,8
» » 3 » »	898	10,0
» » 4 » »	279	3,1
» » 5 и повече »	160	1,8
Всичко:	8 991	100

Трябва да отбележим тук преобладаването на едноличниците: те са повече от половината. Дори и да допуснем, че всички предприятия, които съчетават семейния и наемния труд, имат не повече от един семеен работник, и тогава би се оказало, че пълните едноличници са $2\frac{1}{2}$ хиляди. Това са представители на най-разединените производители, представители на най-голямото разединение на дребните работилници — разединение, присъщо изобщо на прехваленото «народно производство». Да видим противоположния полюс, най-големите работилници:

	в %	Брой на наемните работници*	На 1 предприятие наемни работници
Предприятия с 0 наемни работници	6 567	73,1	—
» » 1 » »	1 537	17,2	1 537
» » 2 » »	457	5,1	914
» » 3 » »	213	2,3	639
» » 4 » »	88	0,9	352
» » 5 » »	44	0,5	220
» » 6—9 » »	41	0,4	290
» » 10 и повече »	44	0,5	952
	85	0,9	1 242
			7,1
			21,7
			14,6
Всичко:	8 991	100	4 904
			0,6

Следователно «дребните» предприятия на кустарите понякога достигат внушителни размери: в 85 от най-големите предприятия е съсредоточена почти една четвърт от общия брой на наемните работници; едно такова предприятие има средно по 14,6 частни работници. Това вече са фабриканти,

* Изчислено според данните на «Очерка» (с. 54 и общия брой на наемните работници).

собственици на капиталистически предприятия.* Кооперацията на капиталистически начала тук намира солидно приложение: при 15 работници в едно предприятие е възможно и разделение на труда в повече или по-малко значителен размер, постига се по-голяма икономия на помещения и инструменти при по-богато и по-разнообразно количество на същите. Набавянето на суровини и пласирането на продукта тук по необходимост се извършва в големи размери, което поевтинява в значителна степен суровините, разходите по доставянето, улеснява пласмента, дава възможност за правилни търговски връзки. По-долу, когато привеждаме сведения за доходите, ще видим потвърждение на това от преброяването от 1894/95 година. А тук е достатъчно да посочим тези общоизвестни теоретични положения. Оттук е ясно, че и техническата, и икономическата физиономия на такива предприятия се отличава радикално от работилниците на едноличниците, и човек не може да се начуди, че пермските статистици въпреки това са се решили да ги *обединяват* ведно и да извеждат общи «средни». Вече а ргіогі** може да се каже, че такива средни ще бъдат съвсем фиктивни и че разработването на данните по домакинства по необходимост е трябвало, покрай разделянето на кустарите на групи и подгрупи, да доведе тяхното разделяне на категории по броя на работниците в предприятието (и на семейните, и на наемните заедно). Без такова разделяне е немислимо да се получат точни данни нито за доходите, нито за условията за закупуването на суровини и пласирането на продуктите, нито за техниката на производството, нито за положението на наемните работници в сравнение с едноличниците, нито за съотношението между големите и малките работилници — а това са все извънредно важни въпроси при проучване икономиката на «кустарничеството». Разбира се, пермските изследователи се опитват да отслабят значението на капиталистическите работилници. След като има предприятия с 5 и повече семейни работници, разсъждават те, значи, конкуренцията между «капиталистическата» и «кустар-

* Огромният брой от нашите «фабрики и заводи» (така наричани в официалната статистика) имат по-малко от 16 работника, именно 15 хил. от 21 хил. Вж. «Указател фабрик и заводов за 1890 г.»

** — предварително. *Ред.*

ната форма на производството» (sic!*) може да има значение само тогава, когато в предприятието има повече от пет наемни работници, а такива предприятия са само 1%. Разсъждение чисто изкуствено: 1-во, предприятия с 5 семейни и с 5 наемни работници е празна абстракция, която дължи съществуването си на недостатъчно разработените данни, тъй като наемният труд се комбинира със семейния. Предприятие с 3 семейни работници, като наема още 3-ма работници, ще има повече от 5 работници и ще стои в съвсем специални условия на конкуренция в сравнение с едноличниците. Второ, ако статистиците наистина са желаели да изследват въпроса за «конкуренцията» между отделните предприятия, които се различават по използването на наемен труд, защо пък да не се обърнат към данните от преброяването по домакинства? защо да не групират предприятията според броя на работниците и да не приведат цифри за доходността? не би ли било по-уместно статистиците, които имат в ръцете си извънредно богат материал, да проучват фактически въпроса, отколкото да поднасят на читателя всевъзможни собствени измислици и да бързат да преминат от фактите към «сразяване» на враговете на родничеството?

. . . «От гледна точка на привържениците на капитализма този процент може би ще бъде признат за достатъчен за предсказания за неминуемото израждане на кустарната форма в капиталистическа, но в действителност той не представлява в даденото отношение никакъв застрашаващ симптом, особено предвид на следните обстоятелства» (с. 56). . .

Колко мило, нали! Вместо да се потрудат да подберат от материала, който са имали под ръка, точните данни за *капиталистическите* предприятия, авторите са събрали тези предприятия заедно с едноличните и се впускат да възразяват на някакви си «представители»! — Не знаем какво биха започнали да «предсказват» някакви си неприятни за пермските статистици «привърженици на капитализма», но ние, от своя страна, ще кажем само, че всички тези фрази само прикриват опита да се обърне гръб на фактите. А фактите говорят, че никаква специална «кус-

тарна форма на производството» няма (това е измислица на «кустарните» икономисти), че от дребните стокопроизводители израстват големи капиталистически предприятия (в таблиците срещнахме кустар с 65 наемни работници! с. 169), че дълг на изследователите е било да групират данните така, че да сме в състояние да изследваме този процес, да сравним различните предприятия *според приближаването им до капиталистическите*. Пермските статистики не само че сами не са направили това, но са лишили и нас от възможността да го направим, тъй като в таблиците всички предприятия от дадената подгрупа са събрани ведно и не може да се отдели фабрикантът от едноличния занаятчия. Съставителите прикриват пропуската си с празни сентенции. Големи предприятия, видите ли, имало само 1%, и с изключение на тях изводите, направени въз основа на 99%, не ще се изменят (с. 56). — Но нали този един процент, тази една стотна не е равна на другите стотни! Едно голямо предприятие покрива повече от 15 предприятия на онези едноличници, които дават повече от 30-те «стотни» (от целия брой на предприятията)! Това е изчисление според броя на работниците. А ако вземем данните за общото производство или за чистата доходност, би се оказало, че едно голямо предприятие покрива не 15, а може би 30 предприятия.* В тази «една стотна» от предприятията са съсредоточени *една четвърт* от всички наемни работници, което прави за 1 предприятие средно по 14,6 работници. За да илюстрираме донякъде за читателя последната цифра, ще вземем цифрите от «Сборник на данните за фабрично-заводската промишленост в Русия» (издание на Департамента на търговията и манифактурите) за Пермска губерния. Тъй като цифрите се колебаят силно по години, вземаме средното за 7 години (1885—1891). Получаваме цифрата 855 «фабрики и заводи» (в смисъла на нашата официална статистика) в Пермска губерния с производство на сума 22 645 хил. р. и с 13 006 работници, което прави «средно» за 1 фабрика именно 14,6 работници.

В потвърждение на мнението си, че големите предприятия нямат важно значение, съставителите на «Очерка» се

* По-долу ще бъдат приведени данни за разпределянето на предприятията според чистия доход. Според тези данни в 2376 предприятия с минимален доход (до 50 руб.) чистият доход = 77 900 руб., а в 80 предприятия с максимален доход = 83 150 руб. За 1 «предприятие» това прави 32 р. и 1039 р.

позовават на това, че сред наемните работници при кустарите има твърде малко целогодишни работници (8%), а мнозинството са работещи на парче (37%), работещи за определен срок (30%) и надничари (25%, с. 51). Работещите на парче «обикновено работят в къщи, със собствени инструменти, на свои разноски», а надничарите се вземат «временно», подобно на селскостопанските работници. При такива условия «относително по-големият брой на наемните работници за нас още не е несъмнен белег за капиталистическия тип на тези предприятия» (56). . . «Нито работещият на парче, нито надничарят изобщо, според нашето убеждение, създават кадри на работническа класа, подобна на западноевропейския пролетариат; такива кадри могат да бъдат само постоянните целогодишни работници.»

Не можем да не похвалим пермските народници, че се интересуват от въпроса за отношението на руските наемни работници към «западноевропейския пролетариат». Въпросът е интересен, не ще и дума! Но все пак бихме предпочели да чуваме от статистиците твърдения, основани върху факти, а не върху «убеждения». Защото не винаги изказването на собственото «убеждение» може да убеди другите. . . Не би ли било по-добре, вместо да се разказва на читателя за «убеждението» на господата NN и MM, да се съобщят повече факти? А ето че тъкмо фактите за положението на наемните работници, за трудовите условия, за работния ден в различните по големина предприятия, за семействата на наемните работници и т. н. в «Очерка» са невероятно малко. А ако разсъжденията относно отликата на руските работници от западноевропейския пролетариат служат само за прикриване на тази празнота, ние ще трябва да си вземем похвалата обратно. . .

Всичко, което знаем от «Очерка» относно наемните работници — това е разделянето им на 4 категории: целогодишни, работещи за определен срок, работещи на парче и надничари. За да се запознаем с тези категории, налага се да се обърнем към данните, пръснати из книгата. За 29 производства (от 43) е посочен броят на работниците от всяка категория и техният доход. В тези 29 производства има 4795 наемни работници с доход, възлизащ на 233 784 рубли. А във всичките 43 производства има 4904 наемни работници с доход, възлизащ на 238 992 рубли. Значи на-

шите обобщени данни обхващат 98% от наемните работници и техните доходи. Ето, en regard* цифрите от «Очерка»** и от нашите обобщени данни.

	Брой на наемните работници според «Очерка»		Цифри от обобщените данни				
	Брой	%	Брой на наемните работници	%	Техните доходи:		
					всичко руб.	на 1 работник	% ***
Целогодишни	379	8	351	7,4	26 978	76,8	100
Работещи за определен срок	1 496	30	1 432	29,8	40 958	28,6	37
Работещи на парче	1 812	37	1 577	32,9	92 357	58,5	76,1
Надничари	1 217	25	1 435	29,9	73 491	51,2	66,7
<i>Всичко:</i>	4 904	100	4 795	100	233 784	48,7	

Оказва се, че в обобщените данни на «Очерка» има или фактически, или печатни грешки. Но това — между другото. Главен интерес представляват данните за дохода. Доходът на работещите на парче, за които в «Очерка» се казва, че «работата на парче всъщност е най-близкият стадий по пътя към собственическата самостоятелност» (с. 51 — също така навярно «според нашето убеждение»?) — се оказва *значително по-нисък* от дохода на целогодишния работник. Ако твърдението на статистиците, че целогодишният работник обикновено е хранен от собственика, а работещият на парче се храни сам, се основава не само върху тяхното «убеждение», но и върху фактите, тази разлика ще бъде още по-голяма. Но пермските кустари-собственици по странен начин осигуряват на своите работници «път към самостоятелността»! Това осигуряване се състои в *намаляване на работната заплата*. . . Колебанията в работния период, както ще видим, не са толкова големи, че да обяс-

* — за сравнение. Ред.

** С. 50 В «Очерка» не са събрани данните за размера на дохода.

*** Доходът на целогодишния работник е взет за 100.

нят тази разлика. По-нататък, много интересно е да се отбележи, че доходът на надничаря съставлява 66,7% от дохода на целогодишния работник. Следователно всеки надничар е зает средно около 8 месеца в годината. Очевидно е, че тук би било много по-правилно да се говори за «временно» откъсване от промишлеността (ако надничарите наистина сами се откъсват от промишлеността, а не собственикът ги оставя без работа), отколкото за «господстващ временен елемент на наемния труд» (с. 52).

III

«Общинно-трудова приемственост»

Голям интерес представляват сведенията, събрани при кустарното преброяване почти за всички обследвани предприятия относно времето на тяхното възникване. Ето общите данни за това:

Брой на заведенията, основани преди 1845 година	640
през 1845—1855 г.	251
» 1855—1865 »	533
» 1865—1875 »	1 339
» 1875—1885 »	2 652
» 1885—1895 »	3 469
	8 884
	<i>Всичко</i>

Следователно, виждаме, че следреформената епоха е предизвикала своеобразно развитие на кустарната промишленост. Условията, които благоприятствуват за това развитие, са действували и действуват, очевидно, с течение на времето все по-силно, тъй като през всяко следващо десетилетие се откриват все повече и повече предприятия. Това явление нагледно показва силата, с която се извършва сред селячеството развитието на стоковото производство, отделянето на земеделието от промишлеността, развитието на търговията и промишлеността изобщо. Казваме: «отделянето на земеделието от промишлеността», понеже това отделяне започва по-рано от отделянето на земеделците от промишлените работници: всяко предприятие, което про-

извежда продукти за пазара, предизвиква размяна между земеделците и промишлениците. Следователно появата на такава предприятие означава прекратяване на домашното изработване на продукта от земеделците и купуването му на пазара, а това купуване налага селянинът да продава селскостопански продукти. Увеличаването на броя на търговско-промишлените предприятия бележи следователно нарастващото обществено разделение на труда, тази обща основа на стоковото стопанство и на капитализма*.

В народническата литература се изказваше мнението, че бързото развитие на *дребното производство* в промишлеността след реформата не е явление от капиталистически характер. Разсъждаваше се в смисъл, че нарастването на дребното производство доказвало неговата сила и жизнестойност в сравнение с едрото (г-н В. В.). Това разсъждение е съвсем неправилно. Нарастването на дребното производство сред селячеството означава появяване на нови производства, отделяне на нови отрасли на обработването на суровините в самостоятелни сфери на промишлеността, прогрес в общественото разделение на труда, начален процес на капитализма, докато поглъщането на малките предприятия от големите означава вече по-нататъшна крачка на капитализма, която води до победа на неговите висши форми. Разпространението на малките предприятия сред селяните разширява стоковото стопанство, подготвя почвата за капитализма (създавайки дребни собственици и наемни работници), а поглъщането на малките предприятия от манифактурата и фабриката е утилитаризиране на тази подготвена почва от едрият капитал. Съчетаването в една страна едновременно на тези два очевидно противоречиви процеса всъщност не съдържа никакво противоречие: напълно естествено е, че капитализмът в по-развитата област на страната или в по-развитата област на промишлеността прогресира поради това, че събира дребните кустари в механическата фабрика, докато в затътените краища или в изостаналите отрасли на промишлеността процесът на развитие на капитализма едва започва, като се проявява във възникването на нови производства и поми-

* Ето защо, ако нападите на г-н Н. — он срещу «отделянето на промишлеността от земеделството» не бяха платонични въздишки на романтик, той би трябвало да оплаква и появата на всяко кустарно предприятие.

нъци. Капиталистическата манифактура «овладява националното производство твърде постепенно, като винаги се основава върху градския занаят и селските домашни странични поминъци като на широка база (Hintergrund). Унищожавайки тези странични поминъци в една тяхна форма, в известни отрасли на промишлеността, в известни пунктове, тя ги извиква отново на живот в други» («Das Kapital», I², S. 779*).

В «Очерка» данните за времето на възникването на предприятията също са недостатъчно разработени: дадени са само сведения по уезди, а по групи и подгрупи сведения за времето на възникването на предприятията не са съобщени: липсват също и другите групировки (според размера на предприятията, според местонахождението на предприятията в центъра на поминъка или в околните селища и т. н.). Без да са разработили данните от преброяването дори и по приетите от самите тях групи и подгрупи, пермските народници и тук са намерили за нужно да поднесат на читателя сентенции, които поразяват със своята ултранационалистическа елейност и . . . глупост. Пермските статистици са направили откритието, че в «кустарната форма на производството» съществувала своеобразна «форма на приемственост» на предприятията, а именно «общинно-трудова», докато в капиталистическата промишленост господствувала «наследствено-имуществена приемственост», че «общинно-трудова приемственост органично превръща наемния работник в самостоятелен собственик» (sic!), което се изразява в туй, че когато притежателят на дадено предприятие умре, без да остави сред наследниците си семейни работници, производството преминава в друго семейство, «може би в ръцете на наемния работник в същото предприятие», както и в туй, че «общинното земевладение гарантира еднакво и на собственика на кустарно-промишленото предприятие, и на неговия наеман работник трудова промишлена самостоятелност» (с. 7, 68 и др.).

Не се съмняваме, че това «общинно-трудова начало на приемственост на кустарните производства», съчинено от пермските народници, ще заеме полагаемото му се място в бъдещата история на литературата наред със също тъй

* — «Капиталът». Т. I, изд. 2-о, с. 779. ¹¹⁰ Ред.

подсладената теория на господата В. В., Н. — он и др. относно «народното производство». И двете теории са от един сорт, и двете разкрояват и изопачават действителността с помощта на маниловски фрази. Всеки знае, че и при кустарите предприятията, материалите, оръдията и др. съставляват намиращо се в частна собственост *имущество*, което преминава по *наследство*, а съвсем не по някакво си общинно право, че общината ни най-малко не гарантира самостоятелност не само в промишлеността, но дори и в земеделието, че в самата община се води също такава стопанска борба и има същата експлоатация, както и извън нея. В специална теория за «общинно-трудоовото начало» е превърнат простият факт, че дребният собственик, при малък капиталец, трябва да се труди и сам, че наемният работник *може* да стане собственик (разбира се, ако бъде пестелив и въздържан), за което има и примери, съобщавани в «Очерка» на с. 69. . . Всички теоретици на дребната буржоазия винаги са се утешавали с туй, че в дребното производство работникът *може* да стане собственик, и всички те в идеалите си никога не са отивали по-далеч от желанието да превърнат работниците в дребни собственици. В «Очерка» дори се прави опит да се посочат «статистически данни, констатиращи началото на общинно-трудоовата приемственост» (45). Данните се отнасят за кожарското производство. От 129 предприятия 90 (т. е. 70%) са основани след 1870 г., а пък броят на кустарните кожарници (според «списъка на населените места») през 1869 г. е възлизал на 161, а през 1895 г. на 153. Значи това производство е преминавало от едни семейства към други, в което и се вижда «принцип на общинно-трудоовая приемственост». От само себе си се разбира, че е смешно и да се спори срещу това желание — да се вижда някакъв специален «принцип» в това, че малките предприятия лесно се отварят и затварят, лесно преминават от едни ръце в други и т. н. Ще добавим само по-специално за кожарското производство, че 1-во, данните за времето на възникването на предприятията в него показват, че с течение на времето то се е развивало значително *по-бавно*, отколкото останалите производства; 2-ро, съвсем ненадеждно е сравняването на 1869 с 1895 г., тъй като понятието «кустарна кожарница» се смесва постоянно с понятието «кожарски завод». През 1860-те години огромният брой

«дъбилни заводи» (според статистиката на фабриките и заводите) в Пермска губерния са имали производство на сума, по-малка от 1000 рубли (вж. «Ежегодник министерства финансов». Вып. I, СПб, 1869. Таблицы и примечания), докато през 1890-те години, от една страна, предприятията с производство, по-малко от 1000 рубли, са били изключвани от броя на фабриките и заводите; от друга страна, в броя на «кустарните кожарници» са попаднали много предприятия с производство по-голямо от 1000 рубли, попаднали са заводи с производство от 5 до 10 000 рубли и повече (с. 70 на «Очерка». С. 149, 150 на таблиците). При такава абсолютна неопределеност на разликата между кустарната и заводската кожарница какво значение може да има сравняването на данните за 1869 и 1895 година? Трето, дори и да е вярно, че броят на кожарниците е намалял, нима това не би могло да означава, че са били затваряни много малки предприятия, вместо които постепенно са били отваряни по-големи? Нима подобна «смяна» също би потвърдила «принципа на общинно-трудова приемственост»?

И като венец на куриоза всички тези сладникави фрази за «общинно-трудовия принцип», за «гарантирането на общинната трудова самостоятелност» и т. н. се казват тъкмо за кожарското производство, в което земеделците-кустари са най-чист тип дребни буржоа (вж. по-долу) и което е гигантски концентрирано в *три* големи предприятия (заводи), попаднали сред кустарите наред с едноличниците-кустари и със занаятчиите. Ето данните за тази концентрация:

В това производство има всичко 148 предприятия. Работници — 267 семейни + 172 наемни = 439. Сумата на производството = 151 022 р. Чистият доход = 26 207 р., в това число — 3 предприятия, в които броят на работниците е 0 семейни + 65 наемни = 65. Сумата на производството = 44 275 р. Чистият доход = 3391 р. (с. 70 на текста и с. 149 и 150 на таблиците).

Т. е. в *три* предприятия от 148 («само 2,1%», както се казва успокоително в «Очерка», с. 76) е концентрирана *почти една трета* от цялото производство на «кустарното кожарство», донасяйки на своите собственици хиляди доход без всякакво тяхно участие в производството. По-долу ще видим много примери на подобни куриози и в

други занаятчийски производства. Но при описанието на това производство авторите на «Очерка» като изключение са се спрели на посочените три предприятия. За едното от тях се съобщава, че собственикът (земделец!) «е зает, очевидно, само с търговски операции, тъй като притежава свои кожарски дюкяни в село Белоярское и в гр. Екатеринбург» (с. 76—77). Хубав пример как капиталът, вложен в производството, се съединява с капитала, вложен в търговията. За сведение на авторите на «Очерка», които изобразяват «кулачеството» и търговските операции като нещо наносно, откъснато от производството! В друго предприятие семейството се състои от 5 души мъже, но нито един от тях не работи: «бащата е зает с търговски операции по своето производство, а синовете (на възраст от 18 до 53 години), всички грамотни, очевидно са тръгнали по други релси, по-привлекателни от прехвърлянето на кожите от една каца в друга и от многократното им плакнене» (с. 77). Авторите великодушно се съгласяват, че тези предприятия «имат капиталистически характер», «но на въпроса, в каква степен бъдещето на тези предприятия е осигурено върху началата на наследствено-имущественото предаване, решителен отговор може да даде единствено самото бъдеще» (76). Какво дълбокомислие! «На въпроса за бъдещето може да даде отговор единствено бъдещето.» Свещена истина! Но няма това е достатъчно основание, за да се изопачава настоящето?

ВТОРА СТАТИЯ

(IV. Земеделието на «кустарите». — V. Големи и малки предприятия. — Доходи на кустарите)

IV

Земеделието на «кустарите»

Преброяването по домакинства на кустарите-собственици и на дребните собственици е събрало интересни данни за тяхното земеделие. Ето тези данни, събрани в «Очерка» по подгрупи:

Подгрупи:	Падат се на 1 домакинство			Процент на домакинствата	
	десетини посевна площ	коше	крави	без коше	без крави
1. Стокопроизводители	7,1	2,1*	2,2*	7,4	5
2. Занаятчии	6,2	1,9	2,1	9,0	6
3. Работещи за изкупвача	4,5	1,4	1,3	16,0	13
<i>Всичко:</i>	6,3	1,8	2,0	9,5	6

И така, колкото кустарите са по-заможни като промишленици, толкова по-състоятелни са те като земеделци. Колкото по-ниско стоят по ролята си в производството, толкова по-ниско са като земеделци. Следователно, данните от кустарното преброяване потвърждават напълно изказаното вече в литературата мнение, че разлагането на кустарите в промишлеността върви ръка за ръка с разлагането на същите тези селяни като земеделци (А. Волгин).

* В «Очерка» в тези цифри, види се, има печатна грешка (вж. с. 58), поправена от нас.

Обоснование народничества и т. н. С. 211 и сл.). Тъй като наемните работници при кустарите стоят още по-ниско (или не по-високо) от работещите за изкупвача кустари, ние имаме право да заключим, че сред тях има още повече разорени земеделци. Преброяването на домакинства, както вече бе отбелязано, не е засегнало наемните работници. Във всеки случай и приведените данни показват нагледно колко забавно е твърдението в «Очерка», че «общинното земевладение гарантира еднакво трудовата промишлена самостоятелност и на собственика на кустарно-промишлено предприятие, и на неговия наеман работник».

Липсата на подробни данни за земеделието на едноличниците, на дребните и едрите собственици се отразява особено рязко върху разглежданите данни. За да запълним поне отчасти тази празнота, трябва да се обърнем към данните за отделните производства; понякога се срещат сведения за броя на земеделските работници при собствениците*, но цялостно обобщаване на тези сведения липсва в «Очерка».

Ето кожарите-земеделци са 131 стопанства. Те имат 124 земеделски наемни работници; 16,9 дес. посевна площ на домакинство и 4,6 коня; крави по 4,1 (с. 71). Наемните работници (73 целогодишни и 51 за определен срок) получават 2492 руб. работна заплата, т. е. по 20,1 руб. на човек, докато средното възнаграждение на работник в кожарското производство възлиза за 52 руб. Следователно и тук се наблюдава общото за всички капиталистически страни явление: по-ниско положение на работниците в земеделието, отколкото в промишлеността. «Кустарите»-кожари очевидно са най-чист тип селска буржоазия и прословуто, толкова превъзпяно от народниците «съединяване на занаята със земеделието» се състои в това, че заможните собственици на търговско-промишлени предприятия пренасят *капитала* от търговията и промишлеността в земеделието, като плащат на своите ратаи неимоверно ниски възнаграждения**.

Ето кустарите-собственици на маслобойни. От тях земе-

* Известно е, че при селяните доста често и промишлените работници са принудени да извършват земеделска работа. Срв. «Куст. пром. и т. н.», III, с. 7.

** Сезонният работник в земеделието винаги получава повече от половината на годишното си възнаграждение. Да предположим, че тук сезонните работни-

делци са 173. На едно стопанство се падат по 10,1 дес. посевна площ, 3,5 коня и 3,3 крави. Домакинства без коне и без крави няма. Земеделски работници — 98 (целогодишни и за определен срок) с възнаграждение 3438 руб., т. е. по 35,1 руб. на човек. «Остатъкът, или кюспето, получаващо при маслостойното производство като отпадък, служи за най-добра кърма за добитъка, благодарение на което се появява възможност нивите да се наторяват в по-широки размери. Така че от това производство се получава тройна изгода за стопанството: доход непосредствено от маслостойното производство, доход от добитъка и по-добри реколти от нивите» (164). «При тях (собствениците на маслостойни) земеделството се води в широки размери, като мнозина от тях не се задоволяват със собствените си надели, а арендуват земя и от слабите стопанства» (168). Данните за разпространението на посевните площи с лен и коноп по уезди показват «известна връзка между размера на посевните площи с лен и коноп и разпространението на маслостойното производство в уездите на губернията» (170).

Следователно търговско-промишлените предприятия тук са така наречените технически селскостопански производства, с развитието на които винаги се характеризира прогресът на търговското и капиталистическото земеделие.

Ето мелничарите-собственици. Повечето от тях са земеделци: 385 от 421. На едно домакинство се падат 11,0 дес. посевна площ, 3,0 коня и 3,5 крави. Земеделските наемни работници са 307 души с възнаграждение 6211 руб. Подобно на маслостойното, «брашнарското производство е за собствениците на мелници оръдие за пласиране на пазара на продуктите от собственото им стопанство в най-изгодна за тях форма» (178).

Струва ни се, че тези примери са напълно достатъчни, за да покажем колко нелепо е под «кустар-земеделец» да се разбира нещо еднородно, равно само на себе си. Всички посочени земеделци са представители на дребното буржоаз-

ци получават само половината от възнаграждението на целогодишния работник.

Тогава възнаграждението на целогодишния работник ще бъде $\left(2492: \left(73 + \frac{51}{2}\right)\right) = 25,5$ руб. Според данните на Департамента на земеделието в Пермска губерния средната за 10 години (1881—1891) работна заплата на селския целогодишен работник, получаващ храна от стопанина, е 50 руб.

но земеделие и да се обединяват те с останалите селяни, в това число и с разорените стопанства, значи да се замазват най-характерните черти на действителността.

В заключение на описанието на маслобойното производство съставителите се опитват да възразяват против «капиталистическата доктрина», която обявява разслояването на селяните за еволюция на капитализма. Тази теза се основавала върху «съвсем произволното твърдение, че посочваното разслоение е факт от по-късно време и е очевиден белег за бързото нарастване на капиталистическия режим в селската среда de facto* въпреки съществуването на общинното земевладение de jure**» (176). Съставителите възразяват, че общината никога не е изключвала и не изключва имуществените разслоявания, но тя «не ги заздравява, не създава класи»; «тези преходни разслоявания с течение на времето не са се изостряли, а, напротив, постепенно са се изглаждали» (177). Разбира се, подобно твърдение, за доказателство на което се привеждат артелите (за тях по-долу, § VII), семейните делби (sic!) и преразпределянията на земите (I), може да предизвика само усмивка. Да се нарича «произволна» тезата за нарастването и увеличаването на диференциацията на селяните — значи да се игнорират общоизвестните факти на масово оставане на селяните без коне и на изоставяне на земята наред с фактите за «техническия прогрес в стопанството на селяните» (срв. «Прогресивни течения в стопанството на селяните» от г-н В. В.), развитието на даването под аренда и залагането на наделите наред с нарастването на арендуването, увеличаването на броя на търговско-промишлените предприятия наред с увеличаването на броя на промишлените работници-гурбетчии, тези странствуващи наемни работници и т. н. и т. н.

Преброяването по домакинства на кустарите трябваше да даде богат материал по извънредно интересния въпрос за отношението на доходите и припечелванията на кустарите-земеделци към доходите на кустарите-неземеделци. В таблиците има всички такива данни, но обобщени данни в «Очерка» не са дадени и ние трябва сами да се заемем с

* — фактически. Ред.
 ** — юридически. Ред.

изработването на такива обобщени данни по данните в книгата. Тези обобщени данни се основаваха, 1-во, върху обобщените данни в «Очерка» за отделните производства. На нас ни оставаше само да събираме данните за различните производства. Но тези обобщени данни са дадени в таблици не за всички производства. Понякога трябваше да се убеждаваме, че в тях са се промъкнали фактически или печатни грешки — естествен резултат от липсата на проверочни сборове. Второ, обобщените данни се основаваха върху подбирането на числени данни от описанията на някои производства. Трето, при липсата и на единия, и на другия източник трябваше да се обръщаме направо към таблиците (напр. за последния вид производство: «добив на изкопаеми»). От само себе си е ясно, че подобна пъстрота на материала в нашите обобщени данни не можеше да не води до грешки и неточности. Обаче смятаме, че макар и общите сборове в нашите обобщени данни да не можеха да съвпадат със сборовете в таблицата, въпреки това изводите от тях могат да служат напълно за целта, тъй като средните величини и отношенията (които използваме именно само за изводи) биха се изменили при всяко поправяне съвсем незначително. Например според сборовете на таблиците в «Очерка» размерът на общия доход на 1 работник е 134,8 руб., а според нашите обобщени данни — 133,3 руб. Чистият доход на 1 семеен работник е 69,0 руб. и 68,0 руб. Възнаграждението на един наемен работник е 48,7 руб. и 48,6 руб.

Ето резултатите от тези обобщени данни, определящи размера на общия доход, на чистия доход и на възнаграждението на наемните работници по групи и подгрупи (вж. табл. на с. 348).

Ето главните резултати от тази таблица:

1) Неземеделското промишлено население взема несравнимо по-голямо участие в производството (в сравнение със своята численост), отколкото земеделското. Според броя на работниците неземеделците са два пъти по-малко от земеделците. А според общото производство те съставляват почти половината, като дават 1 276 772 руб. от 2 655 007, т. е. 48,1%. А според дохода: от производството, т. е. според размера на чистия доход на собствениците плюс работната заплата на наемните работници, неземе-

Групи	Подгрупи	Брой на предприятия	Брой на работниците			Общ доход в рубли		Чист доход на стопанството в рубли		Работна заплата в рубли		Чист доход и работна заплата заедно	Брой на стопанствата с дългове
			Семейни	Наемни	Всичко	Всичко	На 1 работник	Всичко	На 1 семеен работник	Всичко	На 1 наемен работник		
	1	2 239	4 122	1 726	5 848	758 493	129,7	204 004	49,5	74 558	43,2	278 562	225
	2	2 841	4 249	712	4 961	383 441	77,3	186 719	43,9	34 937	49,0	221 656	93
	3	1 016	1 878	586	2 464	236 301	95,9	91 916	48,9	20 535	35,0	112 451	304
Общо за I група.....		6 096	10 249	3 024	13 273	1 378 235	103,8	482 639	47,1	130 030	43,0	612 669	622
II	1	959	1 672	738	2 410	605 509	251,2	220 713	132,0	45 949	62,2	266 662	176
	2	595	876	272	1 148	178 916	155,8	90 203	102,9	18 404	67,6	108 607	51
	3	1 320	2 231	852	3 083	492 347	159,7	229 108	102,7	43 289	50,8	272 397	262
Общо за II група.....		2 874	4 779	1 862	6 641	1 276 772	192,2	540 024	113,0	107 642	57,8	647 666	489
Всичко		8 970	15 028	4 886	19 914	2 655 007	133,3	1 022 663	68,0	237 672	48,6	1 260 335	1 111

делците дори преобладават над земеделците, като от 1 260 335 р. дават 647 666 руб., т. е. 51,4%. Оказва се следователно, че въпреки че са по-малко на брой, неземеделците-промишленци не отстъпват на земеделците по размера на производството. Този факт е твърде важен за оценката на традиционното народническо учение за земеделието, като «главен устой» на така наречената кустарна промишленост.

От този факт естествено следват и други изводи:

2) Общото производство на неземеделците (общият доход), според изчислението за 1 работник, е значително по-голямо, отколкото на земеделците: 192,2 руб. срещу 103,8, т. е. без малко *двойно* повече. Както ще видим по-долу, работният период на неземеделците е по-дълъг от този на земеделците, но тази разлика далеч не е толкова голяма, така че по-голямата производителност на труда при неземеделците не буди никакво съмнение. Тази разлика е най-малка в 3-та подгрупа, при кустарите, които работят за изкупвачи, което е напълно естествено.

3) Чистият доход на собствениците и на дребните собственици при неземеделците е *повече от два пъти* по-голям, отколкото при земеделците: 113,0 руб. срещу 47,1 руб. (почти $2\frac{1}{2}$ пъти). Тази разлика се наблюдава във всички подгрупи, но тя е най-голяма в 1-вата подгрупа, при кустарите, които работят за свободна продажба. От само себе си се разбира, че още по-малко тази разлика може да бъде обяснена с разликата в работните периоди. Няма съмнение, че тази разлика се дължи на туй, че *връзката със земята намалява дохода на промишлените работници*; пазарът отбива от дохода на кустарите от земеделието и земеделците са принудени да се задоволят с по-малък доход. Тук вероятно се прибавят и по-големите загуби на земеделците при пласмента, и по-големите им разходи за купуване на материали, и по-голямата им зависимост от търговците. Във всеки случай факт е, че *връзката със земята намалява дохода на кустаря*. Няма защо да говорим на дълго и на широко за огромното значение на този факт, който изяснява истинското значение на «властта на земята» в съвременното общество. Достатъчно е да си спомним какво огромно значение има niskият размер на дохода за запазването на заробващите и примитивни начини на производство, за

забавянето на употребата на машини, за понижаването на жизненото равнище на работниците.*

4) Работната заплата на наемните работници също така навсякъде е по-голяма при неземеделците, отколкото при земеделците, но тази разлика далеч не е толкова голяма, както при дохода на собствениците. Изобщо и в три подгрупи наемният работник при собственика-земеделец изкарва 43,0 руб., а при неземеделеца — 57,8 руб., т. е. с $\frac{1}{3}$ повече. Тази разлика може до голяма степен (но и тогава не напълно) да зависи от различния вид работи през даден период. А за отношението на тази разлика към връзката със земята не можем да съдим, понеже нямаме данни за наемните работници земеделци и неземеделци. И тук освен влиянието на работния период се проявява, разбира се, и влиянието на различното равнище на потребностите.

5) Разликата между размера на дохода на собствениците и работната заплата на наемните работници е несравнимо по-голяма при неземеделците, отколкото при земеделците: и в трите подгрупи при неземеделците доходът на собственика е почти два пъти по-голям от припечелването на наемния работник (113 руб. срещу 57,8), докато при земеделците доходът на стопанина е по-голям с незначителна сума — 4,1 рубли (47,1 и 43,0)! Ако тези цифри са смайващи, това трябва да се каже още повече за занаятчиите-земеделци (1, 2), при които доходът на собствениците е *по-малък* от работната заплата на наемните работници! Това явление обаче ще стане напълно ясно, след като приведем подолу данните за огромните разлики в размера на дохода при големите и при малките предприятия. Като увеличават производителността на труда, големите предприятия дават възможност да се плаща наемно възнаграждение, което надминава дохода на бедняците — на едноличните кустари, чиято «самостоятелност» се оказва съвсем фиктив-

* Ще отбележим по повод на последния (по важност пръв) пункт, че в «Очерка» за съжаление, липсват данни за жизненото равнище на земеделците и неземеделците. Но други изследователи са отбелязали, че несравнимо по-високото жизнено равнище при промишлениците-земеделци в сравнение с «простите» земеделци е обикновено явление и за Пермска губерния. Срв. «Отчети и изследвания за кустарната промишленост в Русия», изд. на Министерството на земеделието и държавните имоти, т. III, статията на Егунов. Авторът посочва напълно «градското» жизнено равнище в някои села без земя, стремеща на кустаря-земеделец да се облича и да живее «човешки» (европейско облекло — до колосаната риза включително; самовар; голяма употреба на чай, захар, бял хляб, говеждо месо и т. ч.). Авторът се опира на бюджетите на земско-статистическите издания.

на при тяхното подчиняване на пазара. Тази огромна разлика между доходите на големите и на малките предприятия изпъква в двете групи, но при земеделците много по-силно (поради по-голямото принижаване на дребните кустари). Нищожната разлика между дохода на дребния собственик и трудовия доход на наемния работник показва нагледно, че доходът на *дребния* кустар-земеделец, който не държи наемни работници, *не е по-голям, а често е и по-малък* от работната заплата на наемния работник. Всъщност размерът на чистия доход на собственика (47,1 рубли на 1 семеен работник) е *среден* размер за всички предприятия, големи и малки, за фабрикантите и за едноличниците. Ясно е, че при едрите собственици разликата между чистите доходи на собственика и трудовия наеман работник не е 4 рубли, а е 10—100 пъти по-голяма, а това означава, че доходът на дребния кустар, на едноличника, е значително по-малък от 47 рубли, т. е. че този доход *не е по-голям, а често е и по-малък* от работната заплата на наемния работник. Данните от кустарното преброяване за разпределянето на предприятията според чистия им доход (вж. по-долу, § V) потвърждават напълно този наглед парадоксален извод. Но тези данни се отнасят за всички предприятия изобщо, без да се прави разлика между земеделци и неземеделци, и ето защо за нас е особено важен даденият резултат на приведената по-горе таблица: научихме, че най-малките трудови доходи принадлежат именно на земеделците, че «връзката със земята» намалява в огромна степен трудовите доходи.

Когато говорихме за разликата между доходите на земеделците и на неземеделците, ние вече споменахме, че тя не може да се обясни с разликата в работните периоди. Но да видим данните от кустарното преброяване по този въпрос. В програмата за преброяването, както научихме от «увода», е включено изследването на «напрегнатостта на производството през годината, въз основа на броя на семейните и на наемните работници, заети с производството по месеци» (с. 14). Тъй като преброяването е било по домакинства, т. е. всяко предприятие се е изследвало отделно (за съжаление, към «Очерка» не е приложен образец на формуляр по домакинства) трябва да се предположи, че за всяко предприятие са се събирали данни за броя на работниците

по месеци или за продължителността на работните месеци през годината във всяко предприятие. Тези данни са сведени в «Очерка» до една таблица (с. 57, 58), в която за всяка подгрупа от двете групи е посочен броят на работниците (семеини и наемни заедно), *заети през всеки месец на годината*.

Опитът на кустарното преброяване от 1894-95 г. да определи с такава точност броя на работните месеци при кустарите е извънредно поучителен и интересен. Наистина, без такива сведения данните за доходите и трудовите доходи биха били непълни, и статистическите изводи биха били само приблизителни. Но, за съжаление, данните за работния период са обработени твърде недостатъчно: освен тази обща таблица са дадени само сведения за някои производства относно броя на работниците по месеци, понякога с разделяне по групи, понякога без такова разделяне; а разделяне по подгрупи няма нито за едно производство. Отделянето на големите предприятия в това отношение би било особено важно, тъй като имаме право да предположим — а ргіогі, и според данните на другите изследователи на кустарната промишленост, — че работните периоди при едрите и дребните кустари не са еднакви. Освен това самата таблица на с. 57 очевидно е съставена не без фактически или печатни грешки (напр. през месеците: февруари, август, ноември; колонка 2-ра и 3-та във II група очевидно са объркани, понеже броят на работниците в 3-тата подгрупа е по-голям, отколкото във втората). Дори и след като се поправят тези неточности (поправяне, понякога приблизително), тази таблица буди немалко съмнения, които правят използването ѝ рисковано. И наистина, разглеждайки данните в тази таблица по подгрупи, виждаме, че в 3-тата подгрупа (гр. I) *maximum*-ът заети работници се пада за декември, възлизайки на 2911 работници. А «Очеркът» смята, че в 3-тата подгрупа има всичко 2551 работници. Същото е и в 3-тата подгрупа на II група: *maximum*-ът е 3221, а действителният брой на работниците — 3077. Обратното, при подгрупите *maxima* на заетите през един от месеците работници е *по-малък* от действителния брой на работниците. Как да се обясни това явление? Дали с това, че по дадения въпрос са събрани сведения не за всички предприятия? Това е много вероятно, но

в «Очерка» няма нито дума по този въпрос. Във 2-рата подгрупа на II група не само тахітит-ът на работниците (февруари) е по-голям от действителния брой на работниците (1882 срещу 1163), но и *средният брой* на работниците, заети в течение на един месец (т. е. частното, получено от разделянето на сумата на работниците, заети в течение на 12 месеца, на 12), е *по-голям* от действителния брой на работниците (1265 срещу 1163)!! Пита се, какъв брой на работниците регистраторите са смятали за действителен: средния за годината, средния за някакъв период (напр. за зимата) или наличния брой през определен месец на годината? Разглеждането на данните за броя на работниците в отделните производства по месеци не помага за разрешаване на всички тези недоумения. При повечето от 23-те производства, за които са дадени тези сведения, тахітит-ът на заетите в течение на един от месеците на годината работници е по-малък от действителния брой на работниците. При 2-те производства този тахітит е *по-голям* от действителния брой на работниците: при медникарското производство (239 срещу 233) и при ковашкото производство (II-та група — 1811 срещу 1269). При две производства тахітит-ът е равен на действителния брой на работниците (въжарското и маслобойното, II-те групи).

При такива условия използването на данните за разпределянето на работниците по месеци за сравняването им със сумите на трудовия доход, с действителния брой на работниците и т. н. се оказва невъзможно. Остава само да се вземат тези данни независимо от другите, да се сравняват тахіта и тіпіта на заетите по месеци работници. Така и е направено в «Очерка», но при това се сравняват отделните месеци. Ние смятаме, че е по-правилно да се сравняват зимата и лятото: тогава ще можем да проследим доколко земеделието откъсва работниците от производството. Ние вземахме средния брой на работниците, заети през зимата (октомври—март) за норма и прилагайки тази норма към броя на работниците, заети през лятото, получавахме броя на летните работни месеци. Сумата на зимните и летните месеци даваше броя на работните месеци през годината. Ще поясним с пример. В 1-ва подгрупа на I група през шест зимни месеца са заети 18 060 работници; значи, през един зимен месец са заети средно $(18\ 060:6=)$

3010 работници. През лятото са заети 12 345 работници, т. е. работният период през лятото е $(12\ 345:3010)$ 4,1 месеца. Следователно, работният период в I-вата подгрупа на I група е 10,1 месеца през годината.

Такъв начин на обработка на данните ни се струваше и най-правилен, и най-удобен. Най-правилен — защото е основан върху сравняването на зимните и летните месеци, след. върху точното определяне, доколко земеделието откъсва работниците от производството. Че зимните месеци са взети правилно, се потвърждава от обстоятелството, че именно от октомври и именно до март при двете групи броят на работниците е по-голям от средния за годината. Именно от септември до октомври броят на работниците се увеличава най-много, именно от март до април той спада най-много. Впрочем избирането на други месеци би изменило изводите доста незначително. Ние смятаме възприетият начин за най-удобен, понеже той изразява работния период с точно число, като дава възможност да се сравняват в това отношение групите и подгрупите.

Ето получените по този метод данни:

Работен период в месеци	Г р у п а I			В с и ч к о	Г р у п а II			В с и ч к о	З а д в е т е групи
	П о д г р у п и				П о д г р у п и				
	1	2	3		1	2	3		
	10,1	9,6	10,5	10,0	10,0	10,4	10,9	10,5	10,2

Тези данни довеждат до извода, че разликата в работния период при земеделците и неземеделците е *извънредно малка*: при неземеделците работният период е само 5% по-дълъг. Нищожността на тази разлика предизвиква съмнение във верността на цифрите. Ние направихме известни изчисления и обобщения на пръснатия в книгата материал, за да ги проверим, и стигнахме до следните изводи:

От 43 производства за 23 в «Очерка» са дадени сведения за разпределянето на работниците по месеци, при което за 12 (13)* производства тези сведения са дадени по групи, а за 10 не са дадени. Оказва се, че при 3 производства (смолокатраненото, бояджийското и тухларното) броят на работниците през лятото е по-голям, отколкото през зимата:

* Рогопреработвателното производство има само I група.

през шестте зимни месеца са заети всичко 1953 души в тези три производства, а през 6-те летни — 4918 души. Броят на земеделците в тези производства преобладава извънредно много над неземеделците, като възлиза на 85,9% от общия брой на работниците. Ясно е, че обединяването в общите сборове по групи на тези летни, така да се каже, производства с останалите е съвсем неправилно, тъй като това означава да се обединяват разнородни неща и да се увеличава изкуствено броят на летните работници във всички производства. За да поправим произтичащата от това грешка, има два начина. Първият е да извадим данните за тези три производства от общите резултати в «Очерка» за I и II група*. Получаваме работен период за I група 9,6 месеца, за II група — 10,4 месеца. Тук разликата между двете групи е по-голяма, но все пак тя е твърде незначителна: 8,3%. Вторият начин, за да поправим грешката, се състои в обобщаване на данните за онези 12 производства, за които в «Очерка» са дадени сведения за разпределянето на работниците по месеци в I и във II група поотделно. Такова обобщаване на данните ще обхване 70% от целия брой на кустарите, при което сравнението между I и II група ще бъде по-правилно. Оказа се, че при тези 12 производства работният период за I група е равен само на 8,9 месеца, а за II група — на 10,7 месеца, а за двете групи заедно — 9,7 месеца. Тук работният период при неземеделците е с 20,2% по-дълъг, отколкото при земеделците. Земеделците прекратяват работата през лятото за 3,1 месеца, а неземеделците само за 1,3 месеца. Ако вземем максималното отношение на работните периоди във II и I група за норма, то и тогава ще се окаже, че не само разликите в общото производство на работниците от I и II група или в чистия доход на техните заведения, но дори и разликите в работната заплата на наемните работници при земеделците и неземеделците *не може да се обясни с разликата в работните периоди*. Следователно, направеният по-горе извод, че връзката със земята намалява доходите на кустарите, си остава в пълна сила.

Затова трябва да се смята за погрешно мнението на съставителите на «Очерка», които желаят да обяснят разли-

* Разпределянето на работниците от тези три производства между I и II група се прави приблизително, като се взема за норма 85,9% за I.

ката в доходите на земеделците и неземеделците с разликата на работните периоди. Тяхната грешка се дължи на това, че те не са се опитали да изразят разликите в работните периоди с точни цифри и затова са се заблудили. Например на с. 106 в «Очерка» се казва, че разликата в доходите на кожухарите-земеделци и кожухарите-неземеделци «се определя главно от броя на работните дни, които се посвещават на занаята». А пък доходите на неземеделците от този занаят надхвърлят доходите на земеделците от 2 до 4 пъти (на един семеен работник в 1-вата подгрупа 65 и 280 руб.; във 2-рата — 27 и 62 руб.), а работният период при неземеделците е по-дълъг всичко с 28,7% (8,5 месеца срещу 6,6).

Фактът, че доходът се намалява поради връзката със земята, не е можал да се изплъзне и от вниманието на съставителите на «Очерка», които обаче са го изразили с обичайната народническа формула за «предимството» на кустарната форма пред капиталистическата: «съединявайки земеделието със занаята, кустарят. . . може да продава изделията си по-евтино от фабричните» (с. 4), с други думи, може да се задоволява с по-малък доход. Само че в какво се състои тук «предимството» на връзката със земята, щом пазарът вече властвува над цялото производство на страната до такава степен, че отслабва тази връзка, като намалява дохода на кустаря-земеделец? щом капиталът умее да използва тази «връзка» за упражняване на по-голям натиск върху кустаря-земеделец, който е по-малко способен за самозащита, за избиране на друг работодател, на друг купувач, на друго занятие? Намаляването на работната заплата (и изобщо на промишления доход) при наличието на парче земя у работника (и у дребния промишленник) е явление, общо за всички капиталистически страни, явление, прекрасно известно на всички собственици на предприятия, които много отдавна са оценили огромните «предимства» на работниците, прикрепени към земята. Само че вгнилия Запад нещата и се назовават направо със собствените им имена, а у нас намаляването на дохода, понижаването на жизненото равнище на трудещите се, забавянето на въвеждането на машините, засилването на всякакъв вид икономическо заробване се наричат «предимства» на «народното производство», което «съединява земеделието със занаята». . .

В заключение на прегледа на данните от кустарното преброяване от 1894/95 г. за работния период все пак не може да не се изкаже съжаление по повод необработеността на получените данни и да не се пожелае този неуспех да не смути другите изследователи на този интересен въпрос. Начинът на изследване — определянето на разпределянето на работните сили по месеци — не може да не се признае като много сполучливо избран. По-горе приведохме данни за работния период по групи и подгрупи. Данните по групи можахме все пак до известна степен да проверим. Но данните по подгрупи никак не могат да бъдат проверени, понеже в книгата няма абсолютно никакви сведения за разликата в работния период при различните подгрупи. Поради това, излагайки тези данни, ще направим уговорката, че не можем да гарантираме за пълната им надеждност и ако правим по-нататъшни изводи, то е само за да поставим въпроса и да обърнем вниманието на изследователите върху него. Най-важният извод е, че най-малката разлика в работните периоди на I и II група се оказва в I-вата подгрупа (само с 1%:10,1 и 10,0 месеца), т. е. *от земеделието най-малко се откъсват* най-заможните кустари и най-едрите и *състоятелни земеделци*. Най-голяма е разликата при занаятчиите (2-рата подгрупа: 9,5 и 10,4 месеца), т. е. при най-малко засегнатите от стоковото стопанство производители и *средни земеделци*. Излиза, че при заможните земеделци малкото откъсване от земеделието зависи или от по-големия състав на техните семейства, или от по-голямата експлоатация на наеман труд в занаятчийското производство, или от наемането на земеделски работници от тях и че най-голямото откъсване на занаятчиите от земеделието е обусловено от най-слабото им разлагане като земеделци, от най-силното запазване на патриархалните отношения и от непосредствената работа за потребителите-земеделци, които през лятото* намаляват поръчките си.

— «Връзката със земеделието», според данните от преброяването, се отразява извънредно релефно върху *грамотността* на кустарите; — грамотността на наемните работници, *за съжаление*, не е изследвана. Оказва се, че

* Има изключение: бояджийското производство е изключително занаятчийско и в него лятната работа преобладава над зимната.

неземеделското население* е значително по-грамотно от земеделското, като това отношение се наблюдава без изключение при всички подгрупи и за мъжете, и за жените. Ето in extenso** данните от преброяването по този въпрос в процентни отношения (с. 62):

	Група I (земеделци)				Група II (неземеделци)				За двете групи			
	Подгрупи			Всичко	Подгрупи			Всичко				
	1	2	3		1	2	3					
«Процентно отношение на грамотните към наличния брой на лицата»												
«Процент на грамотните измежду онези, които вземат лично трудово участие в производството»	от мъж. п.			32	33	20	31	41	45	33	39	33
	от жен. п.			9	6	4	7	17	22	14	17	9
Процент на семействата с грамотни	от мъж. п.			39	37	26	36	44	57	51	49	40
	от жен. п.			13	17	4	10	53	21	23	30	19
	49	43	34	44	55	63	50	55				47

Интересно е да се отбележи, че сред неземеделското население грамотността се разпространява много по-бързо сред жените, отколкото сред мъжете. Процентът на грамотните мъже във II група е $1\frac{1}{2}$ —2 пъти по-голям, отколкото в I, а процентът на грамотните жени е $2\frac{1}{2}$ — $5\frac{3}{4}$ пъти по-голям.

Резюмирайки изводите, които е дало кустарното преброяване от 1894/95 г. за «земеделieto във връзка с производството», можем да констатираме, че връзката със земеделieto:

1) задържа най-изостаналите форми на промишлеността и спъва икономическото развитие;

2) намалява припечелванията и доходите на кустарите, така че най-осигурените подгрупи на земеделците-собственици получават, общо взето, по-малко, отколкото най-зле поставените подгрупи на наемните работници при неземеделците, като оставим настрана неземеделците-собственици. Дори в сравнение с наемните работници в I

* Щепомним, че един град (и то уезден) е включен тук само по изключение: от 4762 семейни работници от II група граждани са само 1412, т. е. 29,6%.

** — в пълен обем. *Ред.*

група на собствениците от същата група се получават твърде ниски доходи, като само много малко превишават доходите на наемните работници, а понякога дори слязат под тях;

3) забавя културното развитие на населението, което има по-ниско равнище на потребностите и изостава далеч от неземеделците по грамотност.

Тези изводи ще ни послужат по-долу, при оценката на народническата програма за промишлената политика.

4) Сред кустарите-земеделци се констатира разлагане успоредно с разлагането на промишлениците. При това висшите (по осигуреност) категории земеделци представляват чист тип селска буржоазия, основаваща стопанството си върху наемане на селски ратаи и надничари.

5) Работният период при земеделците е по-къс, отколкото при неземеделците, но тази разлика е много малка (5% — 20%).

V

Големи и малки предприятия. — Доходи на кустарите

Необходимо е да се спрем по-подробно на данните от кустарното преброяване от 1894/95 г. относно *доходите* на кустарите. Опитът да се съберат данни за доходите по домакинства е твърде поучителен и да се ограничим с общите «средни» по подгрупи (приведени по-горе) би било съвсем неправилен метод. Ние говорихме вече неведнъж за фиктивността на «средните», извеждани от събирането на едноличниците-кустари и на собствениците на големи предприятия и от разделянето на общата сума на броя на събираемите. Но ще се постараем да съберем намиращите се в «Очерка» данни по този въпрос, за да покажем и докажем нагледно тази фиктивност, да докажем, че при научните изследвания и при обработването на данните от преброяванията по домакинства е необходимо кустарите да се групират на категории според броя на работниците (и семейни, и наемни) в работилницата и да се привеждат всички данни от преброяването според тези категории.

Съставителите на «Очерка» не са могли да не забележат биещия на очи факт, че големите предприятия са по-доход-

ни и са се постарали да омаловажат неговото значение. Вместо точни данни от преброяването за големите предприятия (да се отделят тези данни не би било трудно) те пак са се ограничили с общи разсъждения, съображения и доводи против неприятните за народничеството изводи. Да видим тези доводи.

«Ако в подобни (едри) предприятия срещаме непропорционално по-голям, в сравнение с дребните, доход на семейството, не трябва да изпускаме изпредвид, че значителна част от този доход е главно възпроизвеждане на стойността, 1-во, на известна част от основния капитал, която е преминала в продуктите, 2-ро на труда и на разходите от търговско-транзитен характер, непричастни към производството, и, 3-то, на стойността на снабдяването с хранителни продукти на онези наемни работници, които се изхранват от собствениците. С тези факти (!хубави факти!) се ограничава възможността за известни илюзии относно преувеличената представа за изгодите от наемния труд в кустарното производство или, което е същото, на капиталистическия елемент» (с. 15). Че «да се ограничи» възможността за илюзии е твърде желателно за изследването, в това, разбира се, никой не ще се усъмни, но за тази цел е нужно на «иллюзиите» да се противопоставят именно *факти*, събрани от преброяването по домакинства, а не свои съображения, които понякога спадат изцяло към «иллюзиите». Наистина, не е ли илюзия разсъждението на авторите за търговско-транзитните разходи? Та кой не знае, че за едрия собственик на предприятие тези разходи за единица продукт са неизмеримо по-малки, отколкото за дребния*, че първият купува материала по-евтино, продава продукта по-скъпо, понеже умее (и понеже е в състояние) да избира времето и мястото? Кустарното преброяване дава също така указания за тези общоизвестни факти: срв. напр. с. 204 и 263 — и не може да не се съжالياва, че в «Очерка» няма *факти* за разходите по закупуването на суровините и пласмента на продукта при едрите и дребните собственици на предприятия, при кустарите и изкупвачите. По-нататък, що се

* От само себе си се разбира, че може да се сравняват само кустари от една подгрупа, а не стокопроизводител със занаятчия или с онзи, който работи за изкупвач.

отнася до износващата се част на основния капитал, авторите пак са изпаднали в илюзия, воювайки против илюзиите. От теорията е известно, че големите разходи по основния капитал намаляват износващата се и преминаваща върху продукта част от стойността за единица продукт. «Сравнителният анализ на цените на ръчните или мануфактурните стоки и цените на същите стоки, произведени с машини, дава, общо взето, резултата, че в машинния продукт онази част от стойността, която преминава от оръдията на труда, относително нараства, но абсолютно се намалява. Тоест нейната абсолютна величина се намалява, но нейната величина по отношение на цялата стойност на продукта, напр. на фунт прежда, се увеличава» («Das Kapital». I², S. 406*). Преброяването е пресмятало и производствените разходи, в които влиза (с. 14, п. 7) «ремонтът на инструментите и на приспособленията». Къде са основанията да се мисли, че пропуските при регистрирането на този пункт се срещат по-често при едрите, отколкото при дребните собственици? Не е ли по-скоро обратното? Що се отнася до издръжката на наемните работници, по този въпрос в «Очерка» няма никакви *факти*: ние не знаем колко именно работници се издръжат от собствениците, колко чести са пропуските на преброяването по този пункт, колко често собствениците-земеделци издръжат наемните работници с продукти от своето стопанство, колко често собствениците са записвали издръжането на работниците в производствените разходи. Също така няма никакви *факти* и за нееднаквата продължителност на работните периоди в големите и малките предприятия. Ние ни най-малко не отричаме, че работният период в големите предприятия по всяка вероятност е по-дълъг, отколкото в малките, но, 1-во, разликата в доходността е несравнимо по-голяма от разликата в работния период; 2-ро, остава да се констатира, че против точните *факти* на преброяването по домакинства (които се привеждат по-долу) пермските статистици не са могли да приведат нито едно солидно, основано върху точни данни възражение в защита на народническите «илузии».

Данните за големите и за малките предприятия получа-

* — «Капиталът». Т. I, издание 2-ро, с. 406. ^{III} Ред.

вахме по следния начин: преглеждахме таблиците, приложени към «Очерка», отбелязвахме големите предприятия (когато те можеха да бъдат отделени, т. е. когато не са слети с масата предприятия в общия сбор) и ги сравнявахме с общите сборове в «Очерка» за всички предприятия от същата група и подгрупа. Въпросът е толкова важен, че, надяваме се, читателите няма да ни се разсърдят заради изобилието от таблички, които се привеждат по-долу: в табличките данните изпъкват по-релефно и по-компактно.

Производство на плъстени ботуши:

Група I Подгрупа I	Брой на предприятията				Общ Доход		Работна заплата на наемните работници		Чист Доход		Позовавания страна от «Очерка»
	Брой на предприятия	Брой на работниците		Всичко	Всичко	На 1 работник	Всичко	На 1 наемен работник	Всичко	На 1 семеен работник	
		Семейни	Наемни								
<i>Всичко</i>	58	99	95	194	22 769	117,3	4 338	45,6	7 410	75,0	С. 112 на текста С. 214, 215, и 154 на табл.
Големи предприятия	10	14	65	79	13 291	168,0	3 481	53,5	3 107	222,0	
Останалите предприятия без тези големи	48	85	30	115	9 478	82,4	867	28,5	4 303	41,2	

И така «средният» доход от 75 р. на един семеен работник се получи от събирането на доходите от 222 р. и от 41 р. Оказва се, че като се приспадат 10-те големи предприятия* с по 14 семейни работници, останалите предприятия дават *чист доход, който отстъпва* на работната заплата на наемния работник (41,2 р. срещу 45,6), а в големите предприятия работната заплата се увеличава още повече. Производителността на труда в големите предприятия е по-

* Това обаче далеч още не са най-големите предприятия. От разпределянето на предприятията според броя на наемните работници (с. 113) може да се пресметне, че в 3 предприятия има 163 наемни работници, т. е. средно по 54 наемни работници на предприятие. И това са «кустарни», които се събират с едноличниците (в занаята има не по-малко от 460 едноличници) и се извеждат общи «средни»!

висока повече от два пъти (168,0 и 82,4), работната заплата на наемния работник — почти два пъти (53 и 28), чистият доход — пет пъти (222 и 41). Ясно е, че нито с разликите в работния период, нито с каквито и да било други съображения може да се премахне фактът, че големите предприятия имат по-висока производителност на труда* и по-голяма доходност, а дребните кустари получават по-малко от наемните работници въпреки цялата си «самостоятелност» (1-ва подгрупа: работят самостоятелно за пазара) и връзката си със земята (I група).

В дърводелското производство в 1-вата подгрупа на I група «чистият доход» на семействата е равен «средно» на 37,4 руб. на 1 семеен работник, докато средният доход на един наемен работник в същата подгрупа е равен на 56,9 р. (с. 131). Да се отделят големите предприятия по таблиците е невъзможно, но едва ли можем да се съмняваме, че този «среден» размер на дохода на 1 семеен работник е резултат от събирането на високодоходните предприятия с наемни работници (на които все пак им плащат за нещо по 56 рубли) и малките работилнички на дребните «самостоятелни» кустари, които получават много по-малко от наемния работник.

След това производството на рогозки:

Група I Подгрупа I	Брой на предприятията	Брой на работниците			Общ доход		Работна заплата		Чист доход		Позовавания на страница от «Очерка»
		Семейни	Наемни	Всичко	Всичко	На 1 работник	Всичко	На 1 наемен работник	Всичко	На 1 семеен работник	
Всичко	99	206	252	458	38 681	84,4	6 664	26,4	10 244	49,7	С. 151 на текста
Големи предприятия	11	11	95	106	18 170	171,4	2 620	26,5	3 597	327,0	С. 95, 97 и 136 на табл.
Останалите	88	195	157	352	20 511	58,2	4 144	26,4	6 647	34,0	

* «В едно от предприятията» е отбелязано въвеждане на машина за разбиване на вълна (с. 119).

И така, 11 предприятия от 99 концентрират почти половината от цялото производство. Производителността на труда в тях е по-висока над два пъти; работната заплата на наемните работници също е по-висока; чистият доход е повече от шест пъти по-голям от «средния» и почти десет пъти по-голям от дохода на останалите, т. е. на по-дребните кустари. Доходите на последните са вече малко по-големи от дохода на наемните работници (34 и 26).

Въжарско производство*:

Група I Подгрупа I	Брой на предприятия	Брой на работниците			Общ доход		Работна заплата		Чист доход		Позовавания на страница от «Очерка»
		Семейни	Наемни	Всичко	Всичко	На I работник	Всичко	На I наемен работник	Всичко	На I семейн работник	
Всичко	58	179	106	285	81 672	286	6 946	65,6	16 127	90,1	С. 158 на текста*
Големи предприятия	4	5	56	61	48 912	800	4 695	83,8	5 599	1 119,0	С. 40 и 188 на таблиците
Останалите	54	174	50	224	32 760	146	2 251	45,0	10 528	60,5	

И така, общите «средни» и тук показват по-големи доходи при семейните работници в сравнение с наемните (90 срещу 65,6). Но от 58 предприятия 4 концентрират *повече от половината* от цялото производство. В тези предприятия (чист тип капиталистически манифактури)** производителността на труда е почти три пъти по-висока от средното (800 и 286) и над пет пъти по-висока, отколкото при останалите, т. е. по-малките предприятия (800 и 146). Работната заплата на наемните работници във фабриките е значително по-голяма, отколкото на дребните собственици

* В таблицата на с. 158 изглежда има печатна или фактическа грешка, защото в Ирбитски уезд чистият доход е по-голям от посочените в сбора 9827 рубли. Наложи се да се преработи тази табличка според данните в приложените към «Очерка» таблици.

** Срв. «Куст. пром.», с. 46—47, както и описанието на производството в «Очерка», с. 162 и сл. Извънредно характерно е, че «тези собственици на предприятия някога са били истински кустари, поради което те винаги . . . са обичали и обичат сами да се наричат кустари».

(84 и 45). Чистият доход на фабрикантите възлиза на повече от 1000 рубли на семейство срещу 90 р. «средно» и 60,5 р. на дребните кустари. Така че дребните кустари получават доход, който отстъпва пред работната заплата на наемните работници (60,5 и 65,6).

Смоло-катранено производство:

Група I Подгрупа I	Брой на предпри- ятията	Брой на ра- ботниците			Общ Доход		Работна заплата		Чист Доход		Позова- вания на страница от «Очерка»
		Семейни	Наемни	Всичко	Всичко	На I работ- ник	Всичко	На I наемн работник	Всичко	На I семеен работник	
Всичко	167	319	80	399	22 076	55,3	2 150	28,8	10 979	34,4	С. 189 на текста
Големи предпри- ятия	9	10	16	26	4 440	170,7	654	40,8	2 697	269,7	С. 100, 101 137, 160, 161 и 220 на таб- лиците
Останалите	158	309	64	373	17 636	47,3	1 496	23,2	8 282	26,8	

И така, и в това производство, което изобщо е много дребно, с много малък брой наемни работници (20%), в земеделската група, при самостоятелните кустари се наблюдава същото чисто капиталистическо явление на превъзходство на големите (сравнително) предприятия. А смоло-катраненото производство е типично селско, «народно» производство! В големите предприятия производителността на труда е над три пъти по-висока, работната заплата на наемните работници е около един път и половина по-голяма, чистият доход е около осем пъти по-голям от «средния» и десет пъти по-голям от дохода на останалите кустари — семейни, които изкарват не повече от средния наемн работник и по-малко от наемния работник в по-големите предприятия. Ще отбележим, че

смоло-катраненото производство се извършва главно през лятото, така че разликите в работния период не могат да бъдат значителни*.

Хлебопекарно производство:

Група I Подгрупа I	Брой на предпри- тия	Брой на ра- ботниците			Общ доход		Работна заплата		Чист доход		Позова- вания на страница от «Очерка»
		Семейн	Наемни	Всичко	Всичко	На 1 работ- ник	Всичко	На 1 наемн работник	Всичко	На 1 семеен работник	
Всичко	27	63	55	118	44 619	378,1	2 497	45,4	7 484	118,8	С. 215 на текста
Големи предпри- ятия	4	7	42	49	25 740	525	2 050	48,8	4 859	694	С. 68 и 229 на таблице- те
Останалите	23	56	13	69	18 879	273	447	34,4	2 625	46,8	

Тоест пак средните за цялата подгрупа цифри се оказват съвсем фиктивни. Големите предприятия (на дребни капиталисти) концентрират над половината от цялото производство, носят шест пъти по-голям чист доход от средния и 14 пъти по-голям от този на дребните собственици и изплащат на наемните работници работна *заплата*, която *превишава дохода на дребните кустари*. Ние не говорим за производителността на труда, в 3—4 големи предприятия се произвежда по-ценен продукт — меласа.

Грънчарско производство. Пак типичен дребен селски поминък с нищожен брой наемни работници (13%), с доста малки предприятия (по-малко от двама работници в предприятие), с преобладаващ брой земеделци. И тук виждаме същото:

* От «Очерка» се вижда, че в смоло-катраненото производство се използват и пръвобитни ямки начини за преваряване на смолата и по-усъвършенствувани — с козани и дори с цилиндрични копли (с. 195). Преброяването по домакинства е дало материал за разпределянето и на едните, и на другите, но този материал не е утилизирал, понеже не са отделени големите предприятия.

Група I Подгрупа I	Брой на предприятия	Брой на работниците			Общ доход		Работна заплата		Чист доход		Позовавания на страницата от «Очерка»
		Семейни	Наемни	Всичко	Всичко	На I работник	Всичко	На I наемен работник	Всичко	На I семеен работник	
Всичко	97	163	31	194	12 414	63,9	1 830	59	6 657	41	С. 291 от текста
Големи предприятия	7	9	17	26	4 187	161,0	1 400	80,2	1 372	152	С. 168 и 206 на таблиците
Останалите	90	154	14	168	8 227	48,9	430	30,0	5 285	34,3	

Тук, след., изведнъж се оказва, че според «средните» цифри доходът на наемния работник е *по-голям* от дохода на семейния работник. Отделянето на големите предприятия изяснява това противоречие, което ние вече констатирахме по-горе въз основа на масовите данни. В големите предприятия е несравнимо по-висока и производителността на труда, и работната заплата, и доходът на собствениците, а дребните кустари получават по-малко от наемните работници *и над два пъти по-малко в сравнение с наемните работници в най-добре поставените работилници.*

Тухларско производство:

Група I Подгрупа I	Брой на предприятия	Брой на работниците			Общ доход		Работна заплата		Чист доход		Позовавания на страницата от «Очерка»
		Семейни	Наемни	Всичко	Всичко	На I работник	Всичко	На I наемен работник	Всичко	На I семеен работник	
Всичко	229	558	218	776	17 606	22,6	4 560	20,9	10 126	18,1	С. 299 на текста
Големи предприятия	8	9	45	54	3 130	57,9	1 415	31,4	1 298	144	С. 46, 120, 169 и 183 на таблиците
Оставалите	221	549	173	722	14 476	20,0	3 145	18,2	8 828	16,0	

И така, и тук «средният» доход на един семеен работник се оказва по-малък от работната заплата на наемния работник. И тук обяснението на това явление е в съединяването на големите предприятия, които се отличават с несравнимо по-висока производителност на труда, с по-високо заплащане на наемните работници и с много висока (сравнително) доходност — с малките предприятия, чиито собственици получават доход почти два пъти по-малък в сравнение с работната заплата на наемните работници в големите работилници.

Бихме могли да приведем данни и за другите производства*, но смятаме, че и тези са достатъчни.

Сега да обобщим изводите, които следват от разгледаните данни:

1. Обединяването на големите и малките предприятия заедно дава съвсем фиктивни «средни» цифри, които не дават никаква представа за действителността, замъгляват кардиналните разлики, представят като еднородно нещо съвсем разнородно, разносоъставно.

2. Данните за редица производства показват, че големите (по общия брой на работниците) предприятия се отличават от средните и малките:

- а) с несравнимо по-висока производителност на труда;
- б) с по-високо възнаграждение на наемните работници;
- в) с несравнимо по-висок чист доход.

3) Всички без изключение големи предприятия, които ние отделихме, използват несравнимо повече наемен труд (в сравнение със средните предприятия от даденото производство), който по ролята си значително превъзхожда семейния. Тяхната производителност достига до десетина хиляди рубли, а броят на наемните работници — до десет и повече души на предприятие. Така че тези големи предприятия са капиталистически работилници. Данните от кустарното преброяване доказват, след *наличието на чисто капиталистически закони и отношения* в прословутото «кустарно» производство; доказват пълното превъзходство на капиталистическите работилници, основани

* Сръ. производството на каляски, с. 308 на текста и с. 11 и 12 на таблиците; производството на саидъци, с. 336; шивашкото производство, с. 344 и др.

върху кооперирането на наемните работници, над едноличниците и изобщо дребните кустари — превъзходство и по производителност на труда, и по заплащане на труда дори на наемните работници.

4) При редица производства доходът на дребните *самостоятелни* кустари се оказва не по-голям, а често пъти дори по-малък от възнаграждението на наемните работници в същото производство. Тази разлика ще се увеличи още, ако към дохода на наемните работници се прибави и храната, която някои от тях получават.

Ние отделяме последния извод от първите три в смисъл, че онези изводи изразяват общи и задължителни явления съгласно законите на стоковото производство, докато тук не можем да съзрем общозадължително явление. Следователно, формулираме така: при по-ниска производителност на труда в малките предприятия и при беззащитно положение на техните дребни собственици (особено на земеделците) на пазара напълно е възможно доходът на самостоятелния кустар да се окаже по-малък от заплатата на наемния работник и данните показват, че това явление се среща твърде често в живота.

В очевидното значение на приведените изчисления не може да има никакво съмнение, тъй като взехме редица производства, избрахме ги не наслуки, а привеждахме всички, по които таблиците даваха възможност да отделим големите предприятия, вземахме не отделни предприятия, а всички предприятия от даден вид, като винаги сравнявахме с тях по-няколко големи предприятия от различните уезди. Но желателно е описваните явления да получат по-общ и по-точен израз. За щастие в «Очерка» има данни, които дават възможност да се изпълни *отчасти* подобно желание. Това са данните за *разпределянето на предприятията според чистия доход*. В «Очерка» по отделни производства е посочено колко предприятия имат чист доход до 50 рубли, до 100 рубли, до 200 рубли и т. н. И тъкмо тези данни ние обобщихме. Оказа се, че такива данни има за 28 производства*, обхващащи 8364 предприятия, т. е. 93,2% от общия брой (8991). В тези 28 производства има общо

* За дантеленото и шлосерското производство, както и за производството на хармоники също има тези сведения, но ние пропуснахме тези производства, тъй като за тях няма данни за разпределянето на предприятията според броя на семейните работници.

8377 предприятия (13 предприятия не са разпределени по доход) с 14 135 семейни + 4625 наемни работници, всичко с 18 760 работници, което съставлява 93,9% от общия брой работници. Ясно е, че по тези данни за 93% от кустарите имаме пълно право да правим изводи за всички, тъй като няма никакво основание да се предполага, че между останалите седем процента и тези 93 има разлика. Преди да приведем данните от нашите обобщени цифри, трябва да отбележим следното:

1) Като дават тази групировка, съставителите на «Очерка» не винаги са се придържали строго към еднаквостта и еднородността на наименованията на всяка група. Например казват: «до 100 р.», «по-малко от 100 р.», понякога дори «по 100 р.» Не винаги посочват началната и крайната граница на категорията, т. е. понякога започват да групират от категорията «до 100 р.», понякога от категорията «до 50 р.», «до 10 р.» и т. н.; понякога завършват групировката с категорията «1000 р. и повече», понякога дават категориите «2000—3000 р.» и т. н. Всички тези неточности нямат никакво сериозно значение. Ние обобщихме всички категории, привеждани в «Очерка» (те са 15: до 10 р., до 20., до 50 р., до 100 р., до 200 р., до 300 р., до 400 р., до 500 р., до 600 р., до 700 р., до 800 р., до 900 р., до 1000 р., 1000 р. и нагоре, 2000—3000 р.), и всички малки неточности и недоразумения сме разрешавали чрез подвеждане под една от тези категории.

2. В «Очерка» се дава само *броят на предприятията*, които имат доходи от такива и такива категории, но не е посочен *размерът на дохода*, който се пада на всички предприятия от всяка категория. А на нас са ни необходими именно последните данни. Ето защо сме приели, че размерът на дохода на предприятията от дадена категория ще се определи с достатъчна точност, като се умножи броят на предприятията от съответната категория със средния размер на дохода, т. е. със средното аритметично от *maximum*-а и *minimum*-а в категорията (напр. 150 р. в категорията 100—200 р. и т. н.). Само за двете най-ниски категории (до 10 р. и до 20 р.) сме приели вместо средните максималните размери на дохода (10 р. и 20 р.). Проверката показва, че при такъв метод (изобщо допустим при стати-

стическите изчисления) се получават доста близки до действителността цифри. Именно целият чист доход на кустарните семейства в тези 28 производства възлиза, според данните в «Очерка», на 951 653 р., а според нашите приблизителни данни, основаващи се върху категориите според доходността, се получи 955 150 р., т. е. с 3497 р. повече = 0,36%. Следователно разликата или грешката е по-малка от четири копейки на 10 рубли.

3. От нашите обобщени данни научаваме средния размер на дохода на семейство (във всяка категория), а не на един семеен работник. За да определим размера на дохода на семейния работник, все пак се наложи да направим приблизително изчисление. Знаейки разпределянето на семействата по броя на семейните работници (и отделно по броя на наемните работници), ние предположихме, че колкото по-малък е размерът на дохода на едно семейство, толкова по-малък е семейният състав (т. е. броят на семейните работници в I предприятие) и толкова по-малко са предприятията с наемни работници. И, обратно, колкото по-голям е доходът на I семейство, толкова повече са предприятията с наемни работници, толкова по-голям е семейният състав, т. е. броят на семейните работници в I предприятие. Очевидно е, че това предположение е най-благоприятно от гледна точка на онзи, който би пожелал да опровергае нашите изводи. С други думи: ако бъде направено *каквото и да било* друго предположение, нашите изводи от това биха се само усилени.

Сега привеждаме обобщените данни за разпределянето на кустарите според доходността на предприятията. [Вж. табл. на 372 с.]

Тези данни са прекалено раздробени, така че те трябва да бъдат обобщени в по-прости и ясни рубрики. Да вземем пет категории кустари според доходността: а) бедни с доход до 50 р. на семейство; б) малко състоятелни — с доход 50 — 100 р. на семейство; в) средни — с доход 100—300 р. на семейство; г) заможни — с доход 300—500 р. на семейство и д) богати — с доход над 500 рубли на семейство.

Според данните за доходността на предприятията към тези категории ще прибавим приблизителното разпределяне

Категория	Брой на предприятията		Среден доход на едно предприятие		Доход на всички предприятия		Категория	Брой на предприятията		Среден доход на едно предприятие		Доход на всички предприятия		Категория	Брой на предприятията		Среден доход на едно предприятие		Доход на всички предприятия	
	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)		(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)		(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)	(Приближително)
До 10 р.	127	10	1 270	До 300 р.	602	250	150 050	До 800 р.	22	750	16 500									
» 20 »	139	20	2 780	» 400 »	208	350	72 800	» 900 »	20	850	17 000									
» 50 »	2 110	35	73 850	» 500 »	112	450	50 400	» 1000 »	17	950	16 150									
» 100 »	3 494	75	262 050	» 600 »	40	550	22 000	1000 р. и повече	19	1 500	28 500									
» 200 »	1 414	150	212 100	» 700 »	38	650	24 700	2000—3000 р.	2	2 500	5 000									

Всичко предприятия

8 364

955 150

на предприятията според броя на семейните и наемните работници*. Получаваме следната таблица. [Вж. табл. на 374 с.]..

Тези данни водят до много интересни изводи, които ние и ще разгледаме по категориите кустари:

а) повече от една четвърт от кустарните семейства (28,4%) спадат към *бедняците*, които получават средно около 33 рубли доход на семейство. Да допуснем, че целият този доход се пада на един семеен работник, че в тази категория всички са едноличници. Във всеки случай доходите на тези кустари се оказват *значително по-ниски* от средните доходи на наемните работници при кустарите (45 р. и 85 к.). Щом като мнозинството от тези едноличници спадат към най-ниската (3-та) подгрупа, т. е. работят за изкупвачи, това значи, че «собствениците» плащат на работещите в къщи по-малко, отколкото на наемните работници в работилницата. Дори и да приемем, че тази категория кустари има най-малък работен период, все пак техният доход е съвсем мизерен.

б) повече от две пети от общия брой на кустарите (41,8%) спадат към несъстоятелните, тъй като имат средно по 75 р. доход на семейство. Тези кустари вече не всички са едноличници (докато предишната категория се състоеше само от едноличници); в нея приблизително около половината семейства имат по двама семейни работници и след. средният доход на един семеен работник възлиза само на около 50 руб., т. е. *не повече или дори по-малко от дохода на наемния работник при кустаря* (освен заплащане в пари, 45 р. и 85 к., част от наемните работници получават от собствениците и храна). *И така, седем десети от общия брой на кустарите по своите доходи са на равнището на наемните работници при кустарите, отчасти дори по-долу от тях.* Колкото и поразителен да е този извод, той съответствува напълно на приведените по-горе данни за превъзходството на големите предприятия над малките. До каква степен е ниско равнището на дохода на тези ку-

* 8377 предприятия в 28 производства се разпределят според броя на семейните и наемните работници така: с 0 семейни работници — 95 предприятия; с 1 работник — 4362 предприятия; с 2 работника — 2632; с 3—870; с 4—275; 5 и повече — 143. Предприятия с наемни работници — 2228. В това число с 1 наемен работник — 1359; с 2—447; с 3—201; с 4—96; с пет и повече — 125. Всичко наемни работници 4625 с общ доход 212 096 руб. (на 1 работник — 45,85 руб.).

Категории кустари според размера на дохода	Брой		Чист доход		Среден доход		Приблизително разпределяне на семействата												
	Семейства	%	Рубли при тях	%	На едно семейство	На 1 семеен работник(прибл.)	Според броя на семейните работници					Според броя на наемните работници							
							По 1	По 2	По 3	По 4	По 5 и повече	0	По 1	По 2	По 3	По 4	По 5 и повече		
а) Бедни	2 376	28,4	77 900	8,2	32,7	32,7	2 376	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
б) Несъстоятелни	3 494	41,8	262 050	27,4	75,0	50	1 986	1 508	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
в) Средни	2 016	24,1	362 150	37,9	179,6	72,0	—	1 124	870	22	—	—	1 359	392	—	—	—	—	—
г) Заможни	320	3,8	123 200	12,9	385,0	100,0	—	—	—	253	67	—	—	55	201	64	—	—	—
д) Богати	158	1,9	129 850	13,6	821,8	348	—	—	—	—	76	82	—	—	—	32	125	—	—
<i>Всичко</i>	8 364	100	955 150	100	114,2	67,5	4 362	2 632	870	275	143	82	1 359	447	201	96	125	—	—

стари, може да се съди по това, че средната работна заплата на земеделския целогодишен работник в Пермска губерния възлиза на 50 руб. с храна от собствениците*. Следователно седем десети от «самостоятелните» кустари имат жизнено равнище не по-високо от равнището на земеделските ратаи!

Народниците, разбира се, ще кажат, че това е само допълнителен доход при земеделието, но, 1-во, не е ли установено от много отдавна, че земеделието е в състояние да даде само на малцина селяни необходимото за издръжката на семейството, след като се приспаднат плащанията, и още арендните пари, и още разходите по стопанството? А пък ние сравняваме дохода на кустаря с възнаграждението на ратай, получаващ храна от стопанина. Второ, в седемте десети от общия брой на кустарите е трябвало да бъдат включени и неземеделците. Трето, дори и да се окажеше, че земеделието заплаща издръжката на кустарите-земеделци от тези категории, все пак остава извън всякакво съмнение фактът на извънредно голямото намаляване на доходите поради връзката със земята.

Още едно сравнение: в Красноуфимски уезд средният доход на един наемен работник при кустар е 33,2 руб. (с. 149 на таблиците), а средният доход на едно лице, което работи и в къщи за завода, т. е. на минно-заводски работник измежду заводските селяни, се определя в земската статистика на 78,7 руб. (според «Материали за статистиката в Пермска губерния. Красноуфимски уезд. Заводски район». Казан, 1894 г.), т. е. два пъти и нещо по-голям. А доходите на минно-заводските работници, които работят в къщи за завода, както е известно, винаги са по-ниски от доходите на «свободните» работници във фабриките и заводите. По това може да се съди с какво понижаване на потребностите, с какво понижаване на жизненото равнище до сиромашко състояние се купува прословутата «самостоятелност» на руския кустар «на началата на органичната връзка на занаятчийското производство със земеделието»!

в) към «средните» кустари ние сме отнесли семействата, притежаващи доходи от 100 до 300 р., средно около 180 р.

* Стойността на храната е 45 р. годишно. Данните са средни за 10 години (1881—1891) според сведенията на департамента на земеделието (Вж. С. А. Короленко. «Свободният наемен труд» и т. и.).

на семейство. Такива са около една четвърт от целия брой на кустарите (24, 1%). И техният доход е абсолютно много и много малък: като се смята по $2\frac{1}{2}$ семейни работника на предприятие, това ще даде около 72 руб. на един семеен работник — сума много недостатъчна, на която няма да завиди нито един фабрично-заводски работник. Но в сравнение с масата кустари тази сума изглежда доста значителна! Оказва се, че и тази тъй оскъдна «заможност» се придобива само за чужда сметка: в тази категория кустари по-голямата част вече държат наемни работници (приблизително около 85% от собствениците имат наемни работници и средно на всяко от 2016-те предприятия ще се падне повече от един наемен работник). За да се измъкнеш от масата на смазаните от бедност кустари, налага се, след., на почвата на дадените стоково-капиталистически отношения да си отвоюваш «заможност» от другите, да влизаш в икономическа борба, да изтласкваш още по-назад масата дребни производители, да се превръщаш в дребен буржоа. Или сиромашия и понижаване до *plus ultra** на жизненото равнище — или (*за малцинството*) изграждане на своето (абсолютно крайно оскъдно) благополучие за чужда сметка — ето каква е дилемата, която стоковото производство поставя пред дребния производител. Така говорят фактите.

г) Към категорията на заможните кустари спадат само 3,8% от семействата със среден доход около 385 р. и около 100 р. на един семеен работник (като се смята, че тук спадат собствениците с по 4 и 5 семейни работници на предприятие). Този доход, който превишава около два пъти паричния доход на наемния работник, е основан вече върху значителното използване на наемен труд: всички предприятия от тази категория държат наемни работници средно по около трима души на предприятие.

д) Богатите кустари, със среден доход на семейство 820 р., са само 1,9%. Тук трябва да се отнесат отчасти предприятията с по 5 семейни работници, отчасти предприятията, които изобщо нямат семейни работници, т. е. основаващи се изключително върху наемен труд. На 1 семеен работник това дава около 350 р. доход. Високият доход, получаван от тези «кустари», зависи от по-големия

* — краен предел. Ред.

брой наемни работници, които са средно около 10 души* на I предприятие. Това са вече дребни фабриканти, собственици на капиталистически работилници, включването на които в числото на «кустарите» наред с едноличниците-производители със селските занаятчии и дори с работещите по домовете си за фабрикантите (а понякога, както ще видим по-долу, за същите тези най-богати кустари!) — показва само, както вече беше отбелязано, пълната неопределеност и разводненост на термина «кустар».

Приключвайки излагането на данните от кустарното преброяване за доходите на кустарите, необходимо е да отбележим и следното. Някои могат да кажат, че концентрацията на доходите в кустарните производства не е много значителна: 5,7% от предприятията имат 26,5% от дохода, 29,8% от предприятията имат 64,4% от дохода. На това ще отговорим, I-во, че и такава концентрация доказва пълната негодност и ненаучност на произволните разсъждения за «кустаря» и «средните» цифри за него. Второ, не трябва да се изпуска изпредвид, че в тези данни *не са включени изкупвачите*, поради което разпределянето на доходите е представено крайно неточно. Видяхме, че 2346 семейства и 5628 работници работят за изкупвачи (3-та подгрупа), след., главните доходи тук получават изкупвачите. Изключването им от числото на производителите е съвсем изкуствен и с нищо неоправдан метод. Както изобразяването на икономическите отношения в едрата фабрично-заводска промишленост би било неправилно, ако не се посочи размерът на доходите на фабрикантите, така и изобразяването на икономиката на «кустарната» промишленост е неправилно без посочване доходите на изкупвачите — доходи, получавани от същото производство, в което са заети и кустарите; доходи, съставляващи част от стойността на продуктите, които се изработват от кустарите. Следователно, ние имаме право и сме длъжни да направим заключение, че действителното разпределяне на доходите в кустарната промишленост е несравнимо по-неравномерно, отколкото показаното по-горе, понеже в последното липсват категориите на най-едрите производители.

* От 2228 предприятия с наемни работници в тези 28 производства 46 предприятия имат по 10 и повече наемни работници, всичко 887 наемни работници, т. е. средно по 19,2 наемни работници на предприятие.

ТРЕТА СТАТИЯ

(VI. Какво представлява изкупвачът? — VII. «Оградни явления» в кустарната промишленост. — VIII. Народническата програма за промишлена политика)

VI

Какво представлява изкупвачът?

По-горе нарекохме изкупвачите най-едри производители. От обикновена народническа гледна точка това е ерес. У нас са свикнали да представят изкупвача като нещо, стоящо извън производството, като нещо наносно, чуждо на самата промишленост, зависещо «само» от размяната.

Тук не му е мястото да се спираме подробно на теоретичната погрешност на този възглед, основан върху неразбирането на общата и основна подкладка, базата, фона на съвременната промишленост (и на кустарната включително), именно на *стоковото стопанство*, в което търговският капитал е необходима съставна част, а не случайна и странична прибавка. Тук трябва да се придържаме към фактите и данните от кустарното преброяване и нашата задача сега ще бъде да разгледаме и анализираме тези данни за изкупвачите. Благоприятно условие за това разглеждане е отделянето на кустарите, работещи за изкупвачи, в специална подгрупа (3-та). Но по този въпрос има много повече пропуски и неизследвани пунктове, което прави разглеждането му доста трудно. Няма данни за броя на изкупвачите, за едрите и дребните изкупвачи, за връзката им със заможните кустари (връзка по произход; връзки между търговските операции на изкупвача и производството в собствената му работилница и т. н.), за *стопанството* на изкупвачите. Народническите предразсъдъци, отделящи изкупвача като нещо външно, са попречили на повече-

то изследователи на кустарната промишленост да поставят въпроса за стопанството на изкупвачите, а пък очевидно е, че за икономиста това е първият и главният въпрос. Необходимо е подробно и старателно да се проучи как изкупвачът *стопанисва*, как се създава неговият капитал, как оперира този капитал в сферата на закупуването на суровини, в сферата на пласмента на продукта, какви са условията (обществено-стопанските) за дейността на капитала в тези сфери, колко големи са разходите на изкупвача по организирането на закупуването и пласмента, как се използват тези разходи в зависимост от размерите на търговския капитал и от размерите на закупуването и пласмента, какви условия предизвикват понякога частично обработване на суровините в работилниците на изкупвача и предаването им след това на работниците в къщи за по-нататъшна обработка (при което окончателното изработване понякога се извършва пак от изкупвача) или продаването на суровините на дребни производители, за да се купят после от тях изделията за пазара. Необходимо е да се сравни стойността на производството на продукта при дребния кустар, при едрия производител в работилницата, която обединява няколко наемни работници, и при изкупвача, който раздава материал за изработване в къщи. Необходимо е да се вземе за единица на изследването всяко *предприятие*, т. е. всеки отделен изкупвач, да се определи размерът на неговите обороти, броят на работещите за него в работилницата или в работилниците и в къщи, броят на работниците, наети от него при доставянето на суровините, съхраняването на тези суровини и на продукта и при пласмента. Необходимо е да се сравни техниката на производството (количеството и качеството на инструментите и приспособленията, *разделението на труда* и т. н.) при дребния собственик, при собственика на работилница с наемни работници и при изкупвача. Само такова *икономическо изследване* може да даде точен научен отговор на въпроса, какво представлява изкупвачът, на въпроса за неговото значение в стопанството, за неговото значение в историческото развитие на формите на промишлеността при стоковото производство. Липсата на такива данни в общите резултати от преброяването по домакинства, което е изследвало подробно всички тези

въпроси относно всеки кустар, не може да не се признае като голям пропуск. Дори ако регистрирането и изследването на стопанството на всеки изкупвач са се оказали (поради различни причини) невъзможни — голям брой от набелязаните сведения са могли да бъдат извлечени от данните по домакинства за кустарите, които работят за изкупвачи. Вместо това в «Очерка» намираме само изтърканни народнически фрази, че «кулакът» бил «чужд по същество на самото производство» (с. 7), като към кулаците са отнесени и изкупвачите, и монтажните работилници, от една страна, и лихварите, от друга; че «наемният труд се владее не от техническата му концентрация, по подобие на фабриката (?), а от паричната зависимост на кустарите. . . един от видовете на кулачеството (309—310), че «източникът на експлоатацията на труда. . . се заключава не във функцията на производството, а във функцията на размяната» (101), че в кустарните производства се срещало често не «капитализация на производството», а «капитализация на разменния процес» (265). Ние, разбира се, не смятаме да обвиняваме изследователите от «Очерка» в самостоятелност: те просто са взели изцяло сентенциите, които са разпръснати в такова изобилие, напр., из съчиненията на «нашия известен» г-н В. В.

За да оценим истинското значение на такива фрази, струва си да припомним поне, че в един от главните отрасли на нашата промишленост, именно в текстилната промишленост, «изкупвачът» беше непосредственият предшественик, бащата на едрия фабрикант, който води едро машинно производство. Раздаването на прежда на кустарите за обработване в къщи — такъв беше вчерашният ден на всички наши текстилни производства; а това беше, след., работа за «изкупвача», за «кулака», който, без да притежава своя работилница («беше чужд на производството»), «само» раздаваше прежда и приемаше готовите изделия. Нашите добри народници не са се и опитвали да изследват произхода на тези изкупвачи, тяхната приемствена връзка с притежателите на малки работилници, ролята им като организатори на закупуването на суровините и пласирането на продукта, ролята на техния капитал, който концентрира средствата за производство, събира ведно масата разпокъсани дребни кустари, въвежда разделението

на труда и подготвя елементите на също така едрото, но вече машинно производство. Добрите народници се ограничаваха с вайкане и оплакване от това «печално», «изкуствено» и пр. и пр. явление, утешаваха се, че това е «капитализация» не на производството, а «само» на разменния процес, водеха сладникави разговори за «други пътища за отечеството» — а през това време «изкуствените» и «безпочвените» «кулаци» си караха както си знаят по стария начин, продължаваха да концентрират капитал, да «събират» средства за производство и производители, да разширяват размера на закупуването на суровини, да задълбочават разделянето на производството на отделни операции (сноване, тъкане, боядисване, окончателно изработване и т. н.) и да преустройват разпокъсаната, технически изостанала, основана върху ръчния труд и икономическото заробване *капиталистическа манифактура* в капиталистическа машинна индустрия.

Съвсем същият процес се извършва сега в маса наши така наречени «кустарни» производства и народниците пак така обръщат гръб на изследването на действителността в нейното развитие, пак така заменят въпроса за произхода на дадените отношения и на еволюцията им с въпроса, какво *ще* да бъде (ако *не беше* онова, което е, пак така се утешават с туй, че засега това са «само» изкупвачи, пак така идеализират и разкрасяват най-лошите видове капитализъм, най-лоши и в смисъл на техническа изостаналост, и на икономическо несъвършенство, и на социално и културно положение на трудещите се маси.

Да се обърнем към данните от пермското кустарно преброяване. Ще се постарая да допълним, доколкото това е необходимо, посочените по-горе пропуски в тези данни с материал от цитираната вече книга «Куст. промишленост в Пермска губерния и т. н.». Ще отделим преди всичко онези производства, които дават главната маса кустари, работещи за изкупвачи (3-та подгрупа). При това ще се наложи да се обърнем към нашите собствени обобщени данни, чиито резултати (както е отбелязано по-горе) не съвпадат с цифрите в «Очерка». [Вж. табл. на 382 с.]

И така, около $\frac{9}{10}$ от кустарите, които работят за изкупвачи, са съсредоточени в изброените седем производства. На тези производства преди всичко и ще се спрем.

Производствa	Брой на семействата, работ. за изкупвач		
	I група	II група	Общо
Обущарско	31	605	636
Производство на плъстени ботуши	607	12	619
Ковашко	70	412	482
Производство на рогозки	132	10	142
Мебелно-дърводелско	38	49	87
Производство на каляски	32	28	60
Шивашко	4	42	46
<i>Всичко за 7-те производства</i>	914	1 158	2 072
<i>А всичко кустари от 3-а подгрупа</i>	1 016	1 320	2 336

Ще започнем от обущарското производство. Грамадното мнозинство от обущарите, които работят за изкупвачи, са съсредоточени в Кунгурски уезд, който е център на кожарското производство в Пермска губерния. Масата кустари работят за притежателите на кожарски заводи: на с. 87 от «Очерка» са посочени 8 изкупвачи, за които работят 445 предприятия*. Всички тези изкупвачи са «исконни» притежатели на кожарски заводи, имената на които могат да се намерят и в «Указател за фабриките и заводите» за 1890 и за 1879 г., и в бележките към «Годишник на М-во на финансите». Св. I за 1869 година. Притежателите на кожарски заводи разкрояват кожите и скроени ги дават на «кустарите» за шиене. Изтеглянето на предниците се извършва отделно, по поръчка на заводопритежателите, от няколко семейства. Изобщо със заводското кожарско производство са свързани редица «кустарни» производства, т. е. редица операции се извършват в къщи. Такива са: 1) обработване на кожи; 2) шиене на обувки); 3) лепене на парчета от кожи в пластове за токове; 4) отливане на винтове за ботуши; 5) правене на клечки за ботуши; 6) правене на калъпи за ботуши; 7) правене на луга за кожарските заводи; 8) правене на «дъбило» (върбова кора) пак за

* В това число за двама изкупвача (Повомарьов и Фомински) — 217 предприятия. Всичко в Кунгурски уезд 470 обущарски предприятия работят за изкупвачи.

тях. Отпадъците от кожарското производство се обработват от плъстеното и лепиловарното производство («Куст. пром.», III, с. 3—4 и др.). Освен детайлното разделение на труда (т. е. разделяне на производството на един предмет на няколко операции, извършвани от различни лица) в това производство се е развило и разделието на труда по стоки: всяко семейство (понякога дори всяка улица на кустарното село) произвежда един вид обувки. Като курноз ще отбележим, че в книгата «Куст. пром. и т. н.». «Кунгурското кожарско производство» се обявява за «типичен изразител на идеята за органичната връзка между фабричната и кустарната промишленост за взаимна изгода» (sic!). . . фабриката влиза в правилен (sic!) съюз с кустарната промишленост, имайки за цел в собствен интерес (именно!) не задушаването. . . а развитието на нейните сили (III, с. 3). Например заводоприетелят Фомински е получил на Екатеринбургската изложба през 1887 г. златен медал не само за отлична обработка на кожите, но и «за голямото производство, което дава препитание на околното население (ibid.,* с. 4, курсивът на автора). Именно от 1450 негови работници 1300 работят в къщи; при друг един заводоприетел, Сартаков, 100 души от 120 работят в къщи и т. н. Пермските заводоприетатели, след., се състезават твърде успешно с народническата интелигенция в насаждането и развиването на кустарните производства. . .

Напълно аналогична е организацията на общарското производство в Красноуфимски уезд («Куст. пром.», I, 148—149): притежателите на кожарски заводи също шият от кожите ботуши отчасти в своите шивачници, отчасти раздавайки работа за в къщи; един от едрите притежатели на кожаро-общарски предприятия има към 200 постоянни работници.

Сега можем да си представим достатъчно ясно икономическата организация на общарското и на много други, свързани с него «кустарни» поминъци. Това не са нищо друго освен *отделения* на големи капиталистически работилници («фабрики» според терминологията на нашата официална статистика), не са нищо друго освен *частични*

операции от големи капиталистически операции по обработването на кожи. Собствениците на предприятия са организирали в широки размери закупуването на материал, построили са заводи за обработването на кожите и са установили цяла система за по-нататъшното им преработване — система, основана върху разделението на труда (като техническо условие) и върху наемната работа (като икономическо условие): те извършват в своите работилници едни операции (кроене на саите), други операции се извършват по домовете от «кустари», които работят за тях; собствениците определят размера на производството, размерите на заплащането на парче, видовете на изработваните стоки и количеството на изделията от всеки вид. Пак те са организирали и пласмента на продукта на едро. Очевидно е, че според научната терминология това е една *капиталистическа манифактура*, отчасти преминаваща вече в по-висока форма, във *фабрика* (именно доколкото в производството се използват машини и системи от машини: големите кожарски заводи имат парни двигатели). Обособяването на известни части от тази манифактура в специална «кустарна» форма на производството е очевидна нелепица, която замъглява основния факт на господството на наемния труд и подчиняването на *целия* кожаро-обущарски занаят на едрият капитал. Вместо комичните разсъждения, че за това производство била желателна «кооперативна организация на размяната» (с. 93 от «Очерка»), не би пречило да се проучи по-обстойно истинската организация на производството, да се проучат условията, които карат заводопритежателите да предпочетат раздаването на работа за в къщи. Заводопритежателите без съмнение намират това за по-изгодно за себе си и тази изгодност ще бъде обяснима за нас, ако си спомним ниските доходи на кустарите изобщо и особено на кустарите-земяделци и на кустарите от 3-та подгрупа. Раздавайки материал за в къщи, собствениците по този начин намаляват работната заплата, спестяват разходите за помещение, отчасти за оръдия, за надзор, освобождават се от не винаги приятните искания към фабрикантите (те не са фабриканти, а търговци!), намират по-разединени, по-разпокъсани, по-малко способни за самозащита работници, намират безплатни надзиратели за тези работници — своего рода «заглоди» или

«мастероци» (термини на нашата текстилна промишленост при системата на раздаване на прежда за в къщи) в лицето на онези работещи за тях кустари, които *от своя страна наемат и други наемни работници* (в 636 семейства на обушари, които работят за изкупвачи, са преброени 278 наемни работници). От общата таблица вече видяхме, че тези наемни работници (в 3-та подгрупа) получават най-малки заплати. И в това няма нищо чудно, тъй като те са подложени на двойна експлоатация: на експлоатация от страна на онези, който ги е наел и който изстиска от работника «ползица» за себе си, и на експлоатация от страна на кожаря-заводопритежател, който раздава на дребните стопани материал. Известно е, че тези дребни «мастероци», които добре познават местните условия и личните особености на работниците, са особено неуморими в изнамирането на различни притеснения, в практикуването на заробващо наемане, на truck system¹¹² и т. н. Известна е прекомерната продължителност на работния ден в подобни работилници и «кустарни къщи» и не може да не се изкаже съжаление, че кустарното преброяване от 1894/95 г. не е дало почти никакви материали по тези извънредно важни въпроси за осветляване на нашата самобитна sweating-system* с масата посредници, засилващи натиска върху работниците, с най-безконтролната и най-безсрамната експлоатация.

За организацията на производството на плъстени ботуши (второ по абсолютния брой на семействата, които работят за изкупвачи) «Очеркът», за съжаление, не дава почти никакви сведения. Видяхме, че в този поминък има кустари с десетки наемни работници, но дали те раздават работа за в къщи, дали извършват част от операциите извън своята работилница** — това не е изяснено. Ще отбележим само констатирания от изследователите факт, че хигиенните условия при производството на плъстени ботуши са крайно незадоволителни («Очерк», с. 119, «Куст. пром.», III, 16) — непоносима горещина, облаци прах, задушна атмосфера. И това в къщите, в които живеят кустарите!

* — потосмукална система. *Ред.*

** Такава е организацията на плъстеното производство в Арзамаски и Семьоновски уезд в Нижегородска губерния. Вж. «Трудове на комисията по изследване на кустарните производства» и «Материали» на Нижегородската земска статистика.

Естественият резултат е, че кустарите издържат не повече от 15 години работа и свършват с охтика. И. И. Молесон, който е обследвал санитарните условия на труда, казва: «Работниците от 13 до 30-годишна възраст са главният контингент на изработващите плъстени ботуши. И почти всички те рязко изпъкват с бледостта, със сивкавия цвят на кожата и със своя отпуснат, като че ли изтощен от болест вид» (III, с. 145, курсивът на автора). Практическият извод на изследователя е такъв: «Необходимо е да се задължат собствениците да строят работилницата (за плъстени ботуши) със значително по-големи размери, така че на всеки работник да се пада предварително определен постоянен обем въздух»; «работилницата трябва да бъде предназначена изключително за работа. Нощуването на работниците в нея безусловно трябва да бъде забранено» (ibid.). И така, санитарните лекари искат за тези кустари да се построят фабрики, да се забрани работата в къщи. Не може да не се пожелае осъществяването на тази мярка, която би тласнала напред техническия прогрес, като отстрани масата посредници, която би разчистила пътя за регулиране на работния ден и на трудовите условия, с една дума, би премахнала най-крещящите злоупотреби в нашата «народна» промишленост.

В производството на рогозки сред изкупвачите фигурира осинският търговец Бутаков, който, според сведенията за 1879 г., е имал в град Оса рогозарска фабрика със 180 работници*. Нима този фабрикант трябва да бъде обявен за «чужд на самото производство» за туй, че е сметнал за по-изгодно да раздава работа за в къщи? Интересно би било също така да се знае с какво се отличават изкупвачите, изгонени от числото на кустарите, от онези «кустари», които, нямайки семейни работници, «закупуват накиснато лико и го предават за изработване на работещи на парче, които именно го преработват на своите станове в ликовици и чували» («Очерк», 152)? — нагледен пример за бъркотията, до която народническите предразсъдъци са довели изследователите. Хигиенните условия в това производство са също така под всякаква критика — теснотия, мръсотия, прах, влага, воня, продължителен работен ден (12—

* «Указател на фабриките и заводите» за 1879 година. Рогозарите, които работят за изкупвачи, са съсредоточени най-много в Осински уезд.

15 часа в денонощие) — всичко това прави от центровете на това производство истински «източници на гладен тиф»*, който и често е избухвал тук.

За организацията на работата за изкупвачи в ковашкото производство ние пак няма да научим нищо от «Очерка» и трябва да се обърнем към книгата «Куст. пром. и т. н.», която дава доста интересно описание на Нижне-Тагилското ковашко производство. Производството на подноси и др. изделия е разделено между няколко предприятия: *ковачници* коват желязото, *калайджийници* го калайдисват, *бояджийници* го боядисват. Някои кустари-собственици имат предприятия от всички тези видове, представлявайки, след., чист тип манифактуристи. Други — в работилницата си извършват само една от операциите, като след това раздават изделията за калайдисване и боядисване на кустари в къщи. Тук, след., особено релефно изпъква еднородността на икономическата организация на занаятчийското производство при раздаването на работа за в къщи и притежаването на няколко специализирани работилници от един собственик. Кустарите-изкупвачи, които раздават работа за в къщи, спадат към най-едрите собственици (те са 25 души), които са организирали най-изгодно закупуването на суровини и пласирането на продукта в широки размери: тези 25 кустари (и само те) отиват на панаир или имат свои дюкяни. Освен тях изкупвачи са вече и едрите «фабриканти-търговци», които са излагали изделията си на Екатеринбургската изложба във фабрично-заводския отдел: тях авторът на книгата отнася към «фабрично-кустарната (sic!) промишленост» («Куст. пром.», I, с. 98—99). Изобщо ние ще получим по този начин извънредно типична картина на капиталистическа манифактура, преплитаща се с малките предприятия по най-различни и най-причудливи начини. За да покажем нагледно колко малко делението на промишлениците на «кустари» и «фабриканти», на производители и «изкупвачи» помага да се ориентираме в тези сложни отношения, ще се възползваме от привежданите в споменатата книга цифри и ще изобразим икономическите отношения в това производство в следната таблица:

* «Очерк», с. 157.

Самостоятелно производство за пазара					Работа за изкупвачи			
Пред-прия-тия	Работници			Сума на производ-ството в хил. руб.	Предпри-ятия	Работници		
	Семей-ни	Наем-ни	Всич-ко			Семей-ни	Наем-ни	Всич-ко
А. «Фабрично-кустарна промишленост»								
?	?	?	?	60+7	а) 29	51	39	90
(«Фабриканти-търговци»)								
Б. «Кустарна промишленост»								
25	(кустари-изкупвачи)			95+30	б) 39	53	79	132
16	88	161	249	8				
				163+37	68	104	118	222
				<u>200 хил. р. = сумата на общото ковашко производство в Н.-Тагил.</u>				

а) кустари, зависими от пласирането

б) кустари, зависими и от пласирането, и от производството.

И след всичко това ще ни кажат, че изкупвачите също както и лихварите били «чужди на самото производство», че тяхното господство означавало само «капитализация на разменния процес,» а не «капитализация на производството!»

Много типичен пример на капиталистическа манифактура е и производството на сандъци («Очерк», с. 334—339, «Куст. пром.» I, с. 31—40). Неговата организация е следната: неколцина едри собственици, които притежават работилници с наемни работници, закупуват материали и изработват *отчасти* изделия в своите работилници, но главно раздават материал на дребни специализирани работилници, а в своите работилници сглобяват частите на сандъка и след окончателната обработка изпращат стоката на пазара. Разделението на труда — типичното условие и техническата основа на манифактурата — в това производство се прилага в широки размери: изработването на цял сандък се разделя на 10—12 операции, извършвани всяка

поотделно от кустари-детайлисти. Организацията на производството е обединяване на работници-детайлисти (Teilarbeiter, както се наричат в «Капиталът»¹¹³) под командата на *капитала*. Защо капиталът предпочита раздаването на работа за в къщи пред работата на наемните работници в работилницата, на това ясен отговор дават данните от кустарното преброяване от 1894/95 г. за предприятията на Невянския завод в Екатеринбургски уезд (един от центровете на това производство), където срещаме *едно до друго* и монтажни работилници, и детайлисти-кустари. Сравнението между едните и другите, след., е напълно възможно. Привеждаме сравнителните данни в една табличка (с. 173 на таблиците):

Сандъкчин в Невян- ския завод	Групи	Подгрупи	Брой на предпри- тията			Брой на работниците			Общ доход		Работна заплата		Чист доход	
			Брой на пред- тията	Семейни	Наемни	Всичко	Всичко	На 1 работ- ник	Всичко	На 1 работ- ник	Всичко	На 1 семеен работник		
													Семейни	Наемни
«Изкупвачи»	II	1	2	1	13	14	5 850	418	1 300	100	1 617	808,5*		
«Кустари»	II	3	8	11	8	19	1 315	70,3	351	44	984	89,4		

Да разгледаме тази табличка с предварителната уговорка, че ако вместо данните само за Невянския завод вземем данните за цялата 1-ва и 3-та подгрупа (с. 335 на «Очерка»), биха се получили същите изводи. Размерът на общия доход в двете подгрупи очевидно е несравним, понеже един и същ материал преминава през ръцете на различни работници-детайлисти и през монтажните работилници. Но характерни са данните за дохода и работната заплата. Оказва се, че работната заплата на наемните работници в монтажните работилници е по-голяма от дохода на зависимите кустари (100 р. и 89 р.), въпреки че последните също експлоатират наемни работници. А работната заплата на

* На 1 предприятие.

последните е *над два пъти по-малка* от възнаграждението на работниците в монтажните работилници. Е, как да не предпочетат нашите капиталисти «кустарната» промишленост пред фабричната, когато първата им дава такива съществени «предимства»! Съвсем аналогична е организацията на работата за изкупвач при производството на каляски («Очерк», с. 308 и след., «Куст. пром.», I, с. 42 и след.); същите монтажни работилници, чиито собственици са «изкупвачи» (и раздавачи, даватели на работа) по отношение на детайлистите-кустари, същото превишаване на работната заплата на наемния работник в работилницата над дохода на зависимия кустар (да не говорим за неговия наеман работник). Това превишаване се констатира и за земеделците (I група), и за неземеделците (II група). В мебелно-дърводелското производство изкупвачи са мебелните магазини в град Перм («Очерк», 133 «Куст. пром.», II, 11), които снабдяват кустарите, при поръчките, с образци, с което, между другото, те «издигнаха постепенно техниката на производството».

При шивашкото производство магазините за готово облекло в Перм и Екатеринбург раздават на кустарите материал за изработване. Известно е, че съвсем еднородна организация на шивашкото и конфекционното производство съществува и в другите капиталистически страни на Западна Европа и Америка. Отликата между «капиталистическия» Запад и Русия с нейното «народно производство» се състои в това, че на Запад такива отношения се наричат *Schwitz-system** и че се търсят мерки за борба с тази най-лоша система на експлоатация, напр., германските шивачи искат от своите работодатели да строят фабрики (т. е. «изкуствено насаждат капитализъм», както би заключил руският народник), докато у нас тази «потосмукачна система» благодушно се нарича «кустарна промишленост» и се обсъждат нейните предимства пред капитализма.

Сега вече разгледахме всички производства, които дават грамадното мнозинство кустари, работещи за изкупвачи.

* — потосмукачна система. *Ред.*

Но какви са резултатите от този преглед? Ние се убедихме в пълната несъстоятелност на народническата теза, че изкупвачите и дори монтажните работилници били също такива лихвари, чужди на производството елементи и т. н. Въпреки посочената по-горе непълнота на данните в «Очерка», въпреки че в програмата за преброяването липсват въпросите за стопанството на изкупвачите, ние успяхме за по-голямата част от производствата да констатираме най-неразделната връзка между изкупвачите и производството — дори прякото им участие в производството, «участие» като собственици на работилници с наемни работници. Няма нищо по-нелепо от мнението, че работата за изкупвачи била само резултат от някаква си злоупотреба, от някаква си случайност, от някаква си «капитализация на разменния процес», а не от производството. Напротив, работата за изкупвач е именно *своеобразна форма на производство*, своеобразна организация на икономическите отношения в производството — организация, която е възникнала непосредствено от дребното стоково производство («дребното народно производство», както е прието да се казва в нашата прекалено оптимистична литература) и досега е свързана с него с хиляди нишки, понеже именно най-заможните дребни собственици, най-изтъкнатите «кустари» слагат началото на тази система, като разширяват своите обороти чрез раздаване на работа за в къщи. Тъй като непосредствено се доближава до капиталистическата работилница с наемни работници и често пъти е само нейно продължение или едно от нейните отделения, работата за изкупвач е просто *придатък към фабриката*, разбирайки този израз не в научното, а в разговорното му значение. А според научната класификация на формите на промишлеността в тяхното последователно развитие работата за изкупвач спада в по-голямата си част към *капиталистическата манифактура*, понеже тя: 1) е основана върху ръчното производство и върху широката база на дребните предприятия; 2) въвежда между тези предприятия разделението на труда, като го развива и в самата работилница; 3) поставя начело на производството търговеца, както това винаги става в манифактурата, предполагаща производство в широки размери, закупуване на суровини и пласиране на продукта на едро; 4) свежда трудещите се до

положението на наемни работници, заети в работилницата на собственика или у дома си. Именно с тези белези, както е известно, се характеризира научното понятие манифактура като своеобразна степен на развитието на капитализма в промишлеността (вж. «Das Kapital», I, Kapitel XII*). Тази форма на промишлеността, както е известно, вече означава силно господство на капитализма, бидейки непосредствена предшественица на последната и висша негова форма, т. е. на едрата машинна индустрия. Работата за изкупвач, следователно, е изостанала форма на капитализма и в съвременното общество тази изостаналост води до особено голямо влошаване на положението на трудещите се, експлоатиращи от редица посредници (sweating-system), разпокъсани, принудени да се задоволяват с най-ниска работна заплата, да работят при условия на крайно антихигиенична обстановка и извънредно дълъг работен ден — а главно при условия, крайно затрудняващи възможността за обществен контрол над производството.

Ние вече завършихме прегледа на данните от кустарното преброяване от 1894/95 година. Този преглед потвърди напълно направената по-горе забележка за пълната безсъдържателност на понятието «кустарничество». Видяхме, че под това понятие са били подвеждани най-разнообразни форми на промишлеността, имаме право дори да кажем: *почти всички форми на промишлеността, каквито науката познава*. Всъщност тук са включени и патриархалните занаятчии, които работят по поръчка на потребителите с техен (на потребителите) материал и получават възнаграждение понякога в натура, понякога в пари. Тук са включени, по-нататък, представителите на съвсем друга форма на промишлеността — дребните стокопроизводители, работещи със своето семейство. Тук са включени притежателите на капиталистически работилници с наемни работници и самите тези наемни работници, броят на които достига по няколко десетки на предприятие. Тук са включени собствениците-манифактуристи с голям капитал, господстващи над цяла система от специализирани работилни-

* — «Капиталът». Т. I, глава XII.¹¹⁴ Ред.

ци. Тук са включени и работещите за капиталистите домашни работници. Във всички тези подразделения «кустари» са се смятали еднакво и земеделци и неземеделци, и селяни и граждани. Такава бъркотия съвсем не е особеност на това изследване за пермските кустари. Ни най-малко. Тя се повтаря *навсякъде* и *всякога*, когато и където се говори и пише за «кустарна» промишленост. Всеки, който е запознат напр. с «Трудове на комисията по изследване на кустарната промишленост», знае, че там сред кустарите също така са попаднали всички тези категории. И ето, любимият похват на нашата народническа икономия се състои в това, да струпа накуп цялото това безкрайно разнообразие на формите на промишлеността, да нарече този куп «кустарна», «народна» промишленост и — *risum teneatis, amici!** — да *противопостави* тази безсмислица на «капитализма» — на «фабрично-заводската промишленост». «Обоснованието» на този възхитителен похват, който говори за забележителната дълбочина на мисълта и за знанията на неговия инициатор, принадлежи, ако не се лъжем, на г-н В. В., който още в първите страници на своите «Очерци за кустарната промишленост» взема официалния брой на «фабрично-заводските» работници от Московска, Владимирска и др. губернии и сравнява с тях броя на «кустарите», при което, разбира се, се оказва, че в светата Рус «народната промишленост» е развита много по-силно от «капитализма», а за факта, установен многократно от изследователите** , че огромното мнозинство от въпросните «кустари» *работи за същите фабриканти*, нашият «авторитетен» икономист благоразумно премълчава. Следвайки строго народническите предразсъдъци, съставителите на «Очерка» повтарят същия похват. Макар стойността на годишното производство на «кустарната» промишленост в Пермска губерния да възлиза само на 5 млн. руб., а на «фабрично-заводската» — на 30 млн. рубли, «броят на работните ръце, заети във фабрично-заводската промишленост, се определя на 19 хил. души, а в кустарната — на 26 хил. души» (с. 364). Както виждате — трогателно проста класификация:

* — сдръжте смеха си, приятели! *Ред.*

** — Вж. дори статията на г-н Харизоменов «Значението на кустарната промишленост» в «Юридический Вестник»¹¹⁹ от 1883 г., кн. 11 и 12, която дава обобщение на наличния по онова време статистически материал.

а) фабрично-заводски работници.....	19 000
б) кустари.....	26 000
<i>Всичко</i>	45 000

Ясно е, че такава класификация отваря широко вратите за разсъждения относно «възможността за друг път за отечеството»!

Но все пак ние имаме пред себе си данните от кустарното преброяване по домакинства, което е изследвало формите на промишлеността. Нека се опитаме да направим класификация, *съответстваща* на данните от преброяването (над които народническата класификация е просто насмешка) и *съответстваща* на различните форми на промишлеността. Процентните отношения, които преброяването е дало за 20 хил. работници, ще използваме и за увеличеното от авторите въз основа на други източници число — 26 хил.

А. Стоково производство

Брой на работниците

І. Капиталистически използвани работници.

(1) «Фабрично-заводски» работници (средно, според данните за 7 години, 1885—1891, на 1 предприятие се падат по 14,6 работници)	19 000	} 30 700 68,2%
	42,2%	
(2) Наемни работници при «кустарите» (25% от целия брой). (От тях една четвърт в предприятия, които имат средно по 14,6 работници на 1 предприятие)	6 500	
	14,4%	} 30 700 68,2%
(3) Работещи в къщи за изкупвачи, т. е. кустари-семейни от 3-та подгрупа 20%. (От тях мнозина работят за <i>същите фабриканти</i> , за които работят работниците от точка 1 и 2).....	5 200	
	11,6%	

II. Дребни стокопроизводители, т. е. кустари-семейни от 1-ва подгрупа 30% (От тях около $\frac{1}{3}$ държат наемни работници) 7 800
17,4%

Б. Занаят

Селски (отчасти градски) занаятчии, т. е. кустари-семейни от 2-ра подгрупа 25%.
(Една малка част от тях също държи наемни работници) 6 500
14,4%

Всичко 45 000
100%

Много добре разбираме, че и в тази класификация има грешки: в нея няма фабриканти и заводоприетатели, но има кустари с десетки наемни работници; в нея случайно са включени само едни манифактуристи, които обаче не са отделени специално, и не са включени други изгонени като «изкупвачи»; в нея са попаднали градските занаятчии от един град и не са попаднали от 11 града и т. н. Но във всеки случай тази класификация е основана върху данните от кустарното преброяване за *формите на промишлеността* и посочените грешки са грешки на тези данни, а не грешки на класификацията.* Във всеки случай тази класификация дава точна представа за действителността, разяснява истинските общественно-икономически отношения между различните участници в промишлеността, а следователно и тяхното положение, и техните интереси — а в такова разяснение именно се и състои висшата задача на всяко научно-икономическо изследване.

* Можете би ще ни възразят, че наемните работници при кустарите-занаятчии (20% от целия брой на наемните работници при кустарите) трябва да бъдат отнесени не към стоковото производство, а към занаята. Но тук самата работна сила е стока и покупко-продажбата ѝ е съществен белег на капитализма.

VII

«Отрадни явления» в кустарната промишленост

Биха могли да ни обвинят в едностранчивост, в изтъкване само на тъмните страни на кустарната промишленост, ако премълчим фактите, привеждани в «Очерка», които трябва да изтъкнат «светлата страна» и «отрадните явления» в кустарната промишленост.

Казват ни, напр., че наемният труд в кустарното производство има известно специално значение, понеже наемният работник тук се отличава с «битова близост» до собственика и самият «може» да стане собственик. Следователно, към «отрадните явления» тук е отнесено доброто пожелание всички работници да се превърнат в дребни собственици!* Впрочем не, не всички, а само някои, понеже «тенденцията да се експлоатира чужд труд без съмнение е присъща на всички хора изобщо, включително и на кустаря» («Очерк», с. 6). Тази фраза е просто неподражаема по наивността, с която «всички хора», без по-нататъшни забобкалки, са отъждествени с дребните буржоа! Нищо чудно, че онзи, който гледа на света през очилата на дребния буржоа, открива такива забележителни истини. На с. 268 за «предприятието според трудовата обстановка (sic!) в строгото значение на думата кустарно» се обявява малката фабричка с 8 наемни работници, с производство за 10 хил. р. На с. 272—274 се разказва как друго дребно фабрикантче (със 7 наемни работници и 5 чираци; производство за 7 хил. р.) построило доменна пещ на арендувана от дружеството на селяните земя и помолило кустарната банка да му отпусне заем от 5000 р., за да си построи вагрянка, обяснявайки, че «цялото му предприятие има чисто местен интерес, тъй като добиването на рудите ще става в наделите на дружеството от самите местни селяни». Банката отхвърлила молбата му по формални съображения. И по този повод «Очеркът» ни рисува увлекателната картина на превръщането на това предприятие в кооперативно, обществено: на собственика това «без съмнение ще му бъде по сърце, като радетел за интересите не само на про-

* Как «битовата близост» се отразява върху системата и правилното заплащане, върху начините за наемане, върху икономическото заробване на работника, върху truck system — за това не ни се съобщава нищо.

изводството, но и на околните му съдружници». Предприятнето «обхваща маса трудови интереси на членовете на дружеството, които ще добиват и ще откарват в завода руда, дървени материали». «Стопаните ще носят в завода руди, каменни въглища и др. също както стопаните носят млякото в общинската мандра. Разбира се, тук се предполага организация по-сложна, отколкото в общинските мандри, особено при условие че тук ще се използват пак местни майстори и общи работници за извършване на самата работа, т. е. за топене на чугун от рудите.» Ех, че идилия! Общите работници («съчленовете на дружеството») «ще носят в завода» руда, дърва и др. също както селянките носят млякото в мандрата! Ние няма да вземем да отричаме, че кустарната банка може (ако нейната бюрократична организация не попречи) да изпълни същата служба, както и другите банки, развивайки стоковото стопанство и капитализма, но би било много печално, ако тя би продължила наред с това да развива фарисейството и маниловското празнословие на промишлените капиталисти¹¹⁶, които подават молба за заем.

Дотук видяхме как предприятия с голям брой наемни работници се обявяваха за «кустарни» на това основание, че самите собственици се трудят. Но това условие би било донякъде ограничително за дребните буржоа и ето че «Очеркът» се старае да го разшири: оказва се, че и предприятие, което «работи изключително с наемен труд», може да бъде кустарно, ако «успехът» на предприятието се гради върху «личното участие» на собственика (с. 295) или дори ако собствениците «са принудени да ограничат участието си с най-различни грижи по ръководенето на производството» (с. 301). Колко успешно «прогресират» пермските народници, нали? «Личен труд» — «лично участие» — «най-различни грижи». *Mein Liebchen, was willst du noch mehr?** Оказва се, че наемният труд в тухларното производство носи «особени изгоди» (302) на наемните работници, които намирали «допълнителен доход» в тухларските заводи; а пък собствениците на тези заводи често изпитват «нужда от пари за наемане на работници». «Очеркът» заключава, че на такива собственици трябва да се отпуска кредит от

* Мила моя, какво още искаш?¹¹⁷. *Ред.*

кустарната банка, «отнасяйки такива предприятия, според забележ. към т. 3-та на чл. 7 от устава на кустарната банка, към особено уважителните случаи» (с. 302). Казано е не много грамотно, но затова пък много внушително и многозначително! «В заключение ние намираме достатъчни основания да кажем — четем в края на описанието на тухларното производство, — че в тухларното производство сред селяните интересите на собствениците и на наемните работници се обобщават до такава степен, че макар и формално в това производство да не са регистрирани артели, фактически в него съществува здрава другарска връзка между собствениците и техните наемни работници» (305). Препращаме читателя към дадената по-горе статистическа картинка на тези «другарски връзки». Куриозно е също така — като образец на бъркотията в народническите икономически понятия, — че «Очеркът» едновременно и защитава, и разкрсява наемния труд, като твърди, че кулакът съвсем не е собственик с наемни работници, а притежател на паричен капитал, който «експлоатира труд в лицето на собственика-кустар и на неговите наемни работници» (!) и наред с това се впуска най-неразумно и неумерено да защитава кулаците: «все пак, в каквито и мрачни краски да го рисуват, кулачеството засега е необходимо колело в механизма на размяната на кустарното производство. . . По отношение успехите на кустарната промишленост кулачеството, без съмнение, трябва да се признае за благо, в сравнение с положението, когато без кулака, без всякакви парични средства кустарят е принуден да остава без работа» (с. 8)*. А докога ще продължи това засега? Ако беше казано, че търговският и лихварският капитал са необходим момент в развитието на капитализма, необходимо колело в механизма на *слабо развитото* капиталистическо общество (като нашето), тогава това щеше да бъде вярно. При такова тълкуване думата «засега» трябва да

* Същите мисли намираме в книгата «Куст. пром.», I, 39 и след., където се полемизира срещу вестник «Деловой Корреспондент»¹⁴, който пише, че кулаците (собствениците на монтажни работилници в производството на сандъци) не би трябвало да бъдат допускани в кустарния отдел. «Цялата ни кустарна промишленост — четем в отговор на това — се намира в оковите на частните капитали и поради това, ако в кустарния отдел се допускат само онези кустари, които сами търгуват със своите изделия, нашият кустарен отдел би бил празен, като с метла изметен.» Прехарактерно признание, нали? Ние показахме по-горе, въз основа на данните от преброяването, тези «окови на частните капитали», които държат в ръцете си кустарните производства.

се разбира така: *засега* безбройните ограничения на свободата на промишлеността и на свободата на конкуренцията (особено сред селяните) поддържат у нас най-назадничавите и най-лошите форми на капитализма. Ние се страхуваме само, че това тълкуване няма да се хареса на пермските, пък и на другите народници!

Да преминем към артелите, тези преки и най-важни изразители на онези уж общинни принципи, които народниците непременно искат да видят в кустарните производства. Интересно е да се видят данните от преброяването на кустарите *по домакинства* в цялата губерния, преброяване, което открито поставя в програмата регистрацията и проучването на артелите (с. 14, п. 2). Ние можем, след., не само да се запознаем с различните типове артели, но и да научим колко широко са разпространени.

Маслобойно производство. «Битов артел в най-точния смисъл на тази дума»: в с. Покровское и в с. Гаврята две маслобойни са собственост на петима братя, които са се разделили, но ползват маслобойните подред. Тези факти представляват «дълбок интерес», тъй като «с тях се осветляват договорните условия в общинно-трудова приемственост на кустарните производства». Очевидно е, че подобни битови «артели са значителен прецедент по въпроса за разпространяването на производствата от заводски тип на кооперативни начала сред кустарничеството» (с. 175—176). И така, артелът в най-точния смисъл на думата, като прецедент на кооперацията, като израз на общинността, се състои в *общата собственост на неразделени наследници!!* Очевидно истински паладиум на «общинността» и на «кооперацията» в такъв случай е римското гражданско право и нашият X том с институциите на *condominium'a**, на общата собственост на наследниците и *ненаследниците!*¹¹⁸

«В мелничарското производство... най-ярко се е изразила в своеобразни битови форми артелната предприемчивост на селяните.» Много мелници се използват общо от сдружения или дори от цели селища. Начините на ползването на мелниците са: най-разпространеният — подред; след това разделяне на чистия доход на пайове пропорционално на разходите на всеки съпритежател; в «по-

* — съвместното владение. Ред.

добни случаи собствениците-съдружници рядко вземат лично трудово участие в производството, което се извършва обикновено с наемен труд» (с. 181; същото важи и за артелните катранджийници — с. 197). Чудна своеобразност и артелност наистина — обща собственост на дребни собственици, които съвместно наемат работници! Фактът, че кустарите използват мелниците, катранджийниците, ковачниците *подред*, говори, напротив, за поразителната раздробеност на производителите, които дори общата собственост не е в състояние да подтикне към коопериране.

«Един от видовете артелна организация» са «артелните ковачници» (239). За да икономисат гориво, ковачи-собственици се събират в една ковачница, като наемат един поддухач (икономия на работници!) и наемат от собственика на ковачницата както помещението, така и чука срещу специално заплащане. — И така, даването на някаква вещь, която принадлежи на едно лице с правото на частна собственост, на друго лице под наем срещу заплащане е «артелна организация»! Положително римското право трябва да бъде наречено кодекс на «артелната организация»! . . . «В артелната организация. . . намираме ново указание за липсата на класова кристализация в производството сред кустарите — указание за също такова сливане на разслояванията в земеделската и кустарната среда, каквото видяхме и в артелните мелници» (239). И след всичко това някакви си зли хора още смеят да говорят за разслояване на селяните!

Следователно, досега няма нито един случай на *обединяване* на кустари за закупуване на суровини, за пласиране на продукта, да не говорим за обединяване в самото производство! Има обаче и такива обединения. Преброяването на кустарите от Пермска губерния по домакинства е регистрирало *цели четири* такива обединения, като *всички* те са били създадени със съдействието на кустарната банка: три в производството на каляски и едно в производството на земеделски машини. Един от артелите има наемни работници (2-ма ученика и 2-ма наемни «помощни» работника), в другия двама съдружници използват ковачница и работилница, принадлежаща на третия съдружник, срещу специално заплащане. Те закупуват заедно суровините и пласират продукта, а работят в отделни работилници

(освен отбелязания случай на наемане срещу заплащане на ковачницата и работилницата). Всички тези четири артела са обединили 21 семейни работници. Пермската кустарна банка функционира от няколко години. Да допуснем, че тя сега ще започне да «обединява» (за наемане на съседската ковачница) *годишно* не по 20, а по 50 семейни работници. Тогава всичките 15 000 семейни работници-кустари ще бъдат «обединени» от «артелната организация» точно след 300 години. А след като завършат тази работа, ще започнат вече да «обединяват» и наемните работници при кустарите. . . И пермските народници тържествуват: «Толкова важните икономически концепции, създадени от самостоятелната работа на мисълта на кустарната среда, служат като здрав залог за икономическия прогрес на производството в тази среда на началата на независимостта на труда от капитала, тъй като в дадените факти се проявява не само стихийният, но и напълно съзнателният стремеж на кустарите към трудова самостоятелност» (с. 333). Почакайте, господа! Разбира се, не можем и да си представим народничеството без маниловски фрази, но все пак трябва да има и мярка! *Нито един* от артелите, както видяхме, не изразява «началата на независимостта на труда от капитала»: всички са артели на собственици и на дребни собственици, много от тях — с наемни работници. Кооперация в тези артели няма, дори общо закупуване на суровини и продажба на продукта се среща смешно рядко, обединявайки поразително незначителен брой собственици. Може да се каже с увереност, че няма да се намери нито една капиталистическа страна, в която регистрирането на почти 9 хиляди дребни предприятия с 20 хиляди работници да разкрие *таква поразителна раздробеност и подивялост* на производителите, сред които са се намерили само няколко десетки случаи на *обща собственост* и по-малко от десетина случая на обединяване на 3-ма — 5-ма дребни собственици за закупуване на суровини и пласиране на продукта! Тази раздробеност би служила като *най-сигурен залог за безпросветния икономически и културен застои*, ако не виждахме, за щастие, как капитализмът от ден на ден подрязва корените на патриархалния занаят с неговата местна ограниченост на самостоятелните дребни собственици, от ден на ден разрушава

малките местни пазари (на които се крепят дребното производство), като ги заменя с национален и световен пазар, *като застава* производителите не само от някакво си село Гаврята, а производителите от цялата страна и дори от различни страни да образуват съюзи, като разширява тези съюзи извън кръга само на собствениците и на дребните собственици, като поставя пред тези съюзи въпроси, по-широки от въпроса за по-евтино закупуване на дървен материал и желязо или въпроса за по-изгодна продажба на пирони и каруци.

VIII

Народническата програма за промишлена политика

Тъй като практическите предположения и мероприятия винаги са във връзка с онова, което се смята за «отрадно» и обнадеждащо в действителността, ясно е вече а priori какви пожелания относно кустарната промишленост има в «Очерка», който е свел всички «отрадни явления» до разкрасяване на наемния труд в дребното стопанство и до превъзнасяне на доста малобройните и едностранчиви обединения на дребните собственици. Повтаряйки обикновените народнически рецепти, тези пожелания смайват с противоречивостта си, от една страна, и с преувеличаването без мярка на посредствените «мероприятия», превърнати с помощта на фрази в разрешаване на големи въпроси — от друга. В самото начало на «Очерка», в увода, още преди излагането на данните от преброяването, срещаме високопарни разсъждения за «задачата на кустарния кредит» да «премахне (sic!) безпаричието», за «кооперативната организация на размяната между производството и потреблението» (с. 8), за «разпространението на артелните организации», построяването на кустарни складове, откриване на технически консултации, технически училища и т. н. (с. 9). Тези разсъждения се повтарят в книгата много пъти. «Трябва да се реорганизира икономиката на занаятчийското производство, така че у кустаря да се появят пари; по-просто казано, да се освободи кустарят от кулака» (119). «Задачата на нашето време» е да се извърши «кустарна еманципация чрез кредита» и т. н. (267). «Необходимо е да се рационализират разменните процеси», да се

полагат грижи за «създаване в недрата на селското земеделско стопанство на рационални основи на кредита, размяната и производството» (362), необходима е «икономическа организация на труда» (sic! с. 363), «рационално устройство на икономиката на народното стопанство» и т. н. и др. т. Както виждате, познатата народническа панацея, лепната към данните от преброяването. И като че ли за окончателно потвърждаване на народническата си правоверност съставителите не са пропуснали да осъдят паричното стопанство изобщо, поучавайки читателя, че занаятът «прави важна услуга на народното стопанство, като му осигурява възможност да избегне превръщането на натуралното стопанство в парично». «Насъщните интереси на народното стопанство налагат произвежданите от него суровини да се преработват на място, по възможност без парична намеса в разменните процеси» (с. 360).

Народническата програма тук е изложена най-пълно и най-откровено, което не оставя да се желае нищо по-добро! Казахме: «народническата програма», понеже ни интересува не онова, което отличава съставителите на «Очерка» от другите народници, а, напротив, именно онова, което е общо при тях. Нас ни интересува практическата народническа програма относно кустарните производства изобщо. Лесно е да се види, че в «Очерка» релефно са очертани тъкмо основните черти на тази програма: 1) осъждане на паричното стопанство и симпатии към натуралното стопанство и примитивния занаят; 2) различни мероприятия за подкрепа на дребното производство на селяните от рода на кредита, развитието на техниката и т. н.; 3) насаждане на всякакъв род обединения и съюзи между едрите и дребните собственици — сдружения за суровини, за складове, заемоспестовни, кредитни, потребителни, производителни; 4) «организация на труда» — банална фраза във всички и всякакви народнически благопожелания. Но нека видим тази програма.

Що се отнася преди всичко до осъждането на паричното стопанство, по отношение на промишлеността го има вече напълно платоничен характер. Занаятът дори в Пермска губерния вече е изтласкан от стоковото производство далеч на заден план и се намира в толкова жалко положение, че в същия този «Очерк» четем, че е желателно «да се осво-

боди кустарят от зависимостта», а именно да се премахне зависимостта на занаятчията от даващия поръчка потребител чрез «издирване на средства за разширяване на самия район на пласмента извън пределите на търсенето за местно потребление» (с. 33). С други думи: осъждане на паричното стопанство на теория и стремеж да бъде превърнат занаятът в стоково стопанство — на практика! И това противоречие съвсем не е изключително достойние на «Очерка», а е присъщо на всички народнически проекти: колкото и те да упорствуват срещу стоковото (паричното) стопанство, действителността, изгонена през вратата, нахълтва през прозореца и мероприятията, за които те се изказват, развиват именно стоковото стопанство. Пример е кредитът. В своите планове и пожелания народниците не премахват самото стоково стопанство. «Очеркът» например не казва нито дума, че предлаганите реформи трябва да се основават не върху почвата на стоковото стопанство. Напротив, той желае само рационални основи на *размяната*, кооперативна организация на *размяната*. Стоковото производство си остава, то трябва само да бъде реформирано върху *рационални* основи. Утопия далеч не нова — в старата икономическа литература тя имаше видни изразители. Теоретичната ѝ несъстоятелност отдавна вече е разкрита, така че не е нужно да се спираме на този въпрос. Няма ли да бъде по-добре, вместо да се говорят нелепи фрази за необходимостта да се «рационализира» икономиката — най-напред да се «рационализират» собствените представи за *действителната* икономика, за действителните обществено-икономически отношения в онази крайно разнородна, разноразноставна маса на «кустарите», съдбата на която искат да решат от горе така бюрократично-лекомислено нашите народници? Не ни ли показва действителността на всяка крачка как практическите мероприятия на народниците, съчинени по рецептите на уж «чистите» идеи за «организация на труда» и т. н., на практика довеждат само до оказване на помощ и съдействие на «дребния добър стопанин», на дребния фабрикант или на изкупвача, изобщо на всички представители на дребната буржоазия? Това съвсем не е случайност, не е резултат от несъвършенство или несполучливост на отделните мероприятия. Напротив, върху

общата основа на стоковото стопанство кредитът, складовете, банките, техническите съвети и т. н. неизбежно и по необходимост се използват преди всичко и най-много от дребните буржоа.

Но щом е така — ще ни възразят, — щом народниците в своите практически мероприятия, несъзнателно и против волята си, служат на развитието на дребната буржоазия, а след. и на капитализма изобщо, защо тогава техните програми се нападат от хора, които по принцип признават развитието на капитализма като прогресивен процес? Резонно ли е заради погрешността, или — казано по-мекко — заради спорността на идеологическите одеяния да се нападат практически полезни програми, понеже никой всъщност няма да вземе да отрича «ползата» от техническото образование, кредита, съюзите и обединенията между производителите?

Това не са измислени възражения. Ту в една, ту в друга форма, ту по един, ту по друг повод те се чуват постоянно в отговор на полемиката против народничеството. Тук няма да говорим за това, че такива възражения, дори и да са справедливи, не опровергават ни най-малко обстоятелството, че самото това гиздене на дребнобуржоазните проекти като най-възвишени социални панацеи принася извънредно голяма обществена вреда. Ние имаме намерение да поставим въпроса на практическата почва на непосредствените и насъщните нужди на съвременността и от тази, *умишлено* стеснена, гледна точка да оценим народническата програма.

Въпреки че много народнически мероприятия принасят практическа полза, тъй като служат на развитието на капитализма, все пак, общо взето, тези мероприятия се оказват: 1) във висша степен непоследователни; 2) доктринерски-безжизнени и 3) нищожни в сравнение с истинските задачи, които развиващият се капитализъм поставя пред нашата промишленост. Ще поясним това. Ние посочихме, 1-во, непоследователността на народниците като хора *на практиката*. Наред с посочените по-горе мероприятия, които обикновено се характеризират като либерална икономическа политика, които винаги са били записвани на знамето на водачите на буржоазията на Запад, народниците се изхитряват да запазват намерението си да *задържат*

даденото икономическо развитие, да *попречат* на прогреса на капитализма, да *подкрепят* дребното производство, изнемогващо в борбата с едрото. Те защитават законите и институциите, които ограничават свободата на мобилизацията на земята, свободата на преместването, които запазват съсловната затвореност на селяните и т. н. Има ли, пита се, някакви разумни основания да се *задържа* развитието на капитализма и на едрата промишленост? От данните на преброяването видяхме, че прословутата «самостоятелност» на кустарите ни най-малко не е гаранция срещу подчиняването им на търговския капитал, срещу експлоатацията в най-лошата ѝ форма, че *на дело* положението на огромната маса от тези «самостоятелни» кустари често пъти е *по-жалко* от положението на наемните работници при кустарите, че техните доходи са поразително нищожни, трудовите условия (по санитарна обстановка и продължителност на работния ден) са крайно незадоволителни, производството е раздробено, технически първобитно и неразвито. Има ли, пита се, някакви разумни основания да се запазват полицейските закони, които *здравяват* «връзката със земята», които *забраняват* да се разкъсва тази връзка, умиляваща народниците?*

Данните от «кустарното преброяване» от 1894/95 г. в Пермска губерния говорят ясно за пълната безсмисленост на изкуственото прикрепване на селяните към земята. Това прикрепване само намалява техните доходи, които при «връзката със земята» се оказват повече от два пъти по-малки, отколкото при неземеделците, понижава жизненото им равнище, засилва разпокъсаността и раздробеността на производителите, пръснати из селата, засилва тяхната безпомощност пред всеки изкупвач и всеки посредник. Прикрепването към земята задържа същевременно развитието на земеделието, без да бъде обаче в състояние да попречи на появата на класата на дребната селска буржоазия. Народниците избягват да поставят въпроса така: да се задържа или да не се задържа развитието на

* В «Очерка» също се говори с голям патос за ползата от общината и за вредата от «свободата на мобилизацията» на земевладенето, която, вие ли, щяла да доведе до появата на «пролетариат» (с. 6). Това противопоставяне свободата на мобилизацията на общината чудесно подчертава именно най-реакционната и вредна черта на «общината». — Интересно би било да се знае дали поне в една капиталистическа страна бя се намерил такъв «пролетарий», който да не е отнесен към *лауперитс* при доход 33 и 50 руб. годишно?

капитализма? Те предпочитат да разсъждават относно «възможността за други пътища за отечеството». Но пък щом става дума за непосредствени практически мероприятия, със самото това вече всеки деец застава на почвата на *даден път**. Правете каквото си искате, за да «замъкнете» отечеството на друг път! Такава дейност няма да предизвика никаква критика (освен критиката на смеха). Но не защитавайте онова, което изкуствено *задържа* даденото развитие, не замазвайте с фрази «за друг път» въпроса за премахване пречките от дадения път.

Друго едно обстоятелство, което трябва да имаме предвид при оценката на практическата народническа програма, е следното. Ние вече видяхме, че народниците се стараят колкото се може по-отвлечено да формулират пожеланията си, да ги представят като абстрактни, отвлечени искания на «чистата» наука, на «чистата» справедливост, а не като реални нужди на реалните класи, които имат определени интереси. Народникът представя кредита — тази насъщна нужда на всеки едър и дребен собственик в капиталистическото общество — като някакъв елемент в системата на организацията на труда; съюзите и обединенията на собствениците се представят като зачатъчен израз на идеята за кооперацията изобщо, на идеята за «кустарната еманципация» и т. н., а пък всеки знае, че всички тези съюзи всъщност преследват цели, които нямат нищо общо с такива високи материи, а просто са свързани с размера на дохода на тези дребни собственици, със заздравяването на тяхното положение, с увеличаването на тяхната печалба. Това превръщане на посредствените буржоазни и дребнобуржоазни пожелания в някакви си социални панацеи само *обезсилва* тези пожелания, отнема жизнения им нерв, гаранцията за тяхната насъщност и осъществимост. Народникът се сили да постави насъщните въпроси на всеки собственик, изкупвач и търговец (кредита, съюзите, техническата помощ) като общи въпроси, издигащи се над отделните интереси. Народникът си въобразява, че с това засилва тяхното значение, издига ги — а всъщност с това той превръща живото дело, което *интересува* такива

* А че този даден път се състои в развитието на капитализма, това, доколкото знаем, не са отпичали и самите народници, нито г-н Н.—он, нито г-н В. В., нито г-н Южаков и т. н. и т. н.

и такива групи от населението, във филистерско пожелание, в кабинетно умуване, в бюрократично «разсъждение за ползите». С това се свързва непосредствено и трето обстоятелство. Понеже не разбира, че такива практически мероприятия като кредита и артела, техническата помощ и т. н. изразяват потребностите на развиващия се капитализъм, народникът не умее да изрази общите и основните потребности на това развитие, а ги заменя с дребни, случайно измъкнати, половинчати мероприятия, които, взети отделно, не са в състояние да окажат някакво сериозно въздействие и неизбежно са осъдени на неуспех. Ако народникът открито и последователно беше заел становище на изразител на потребностите на общественото развитие по капиталистически път, той би съумял да забележи *общите условия, общите изисквания* на това развитие, той би видял, че всички негови мънички проекти и мероприятия при наличността на тези общи условия (главното от тях в интересуващия ни случай е свободата на промишлеността) биха се осъществили от само себе си, т. е. чрез дейността на самите заинтересувани лица, докато игнорирането на тези общи условия и излагането само на практически мероприятия от съвсем частно естество не може да не води до наливане вода в решето. Нека се спрем, за пример, на въпроса за свободата на промишлеността. От една страна, това е толкова общ и основен въпрос измежду въпросите на промишлената политика, че неговото разглеждане е особено уместно. От друга страна, битовите особености на Пермския край дават интересни потвърждения за кардиналната важност на този въпрос.

Както е известно, главно явление в икономическия живот на този край е минно-заводската промишленост, която му е придала съвсем своеобразен отпечатък. С положението и интересите на уралската минна промишленост са свързани и историята на колонизацията, и сегашното положение на този край. «Селяните изобщо са били заселени в Урал, за да работят за заводоприетелите» — четем в писмото на кореняка Бабушкин от Н.-Сергинския завод в «Трудове на комисията по изслед. на куст. пром.».* И тези простодушни думи изразяват много вярно огромна-

* Вып. XVI, с. 594—595. Цитирано в книгата «Куст. пром.», I, 140.

та роля на заводоприетелите в живота на този край, тяхното значение и като помещици, и като заводоприетатели едновременно, техния навик за пълно и неограничено господство, за положението на монополисти, основаващи своята промишленост върху собственическото си право, а не върху капитала и конкуренцията. Монополните начала на минно-заводската промишленост в Урал са намерили израз в закона с известния член 394, том VII, на сборника от закони (минен устав) — член, за който толкова много се е говорило и се говори в литературата за Урал. Този закон, издаден в 1806 г., изисква, 1-во, разрешение от минното началство за откриване на каквито и да било фабрики от минните градове и, 2-ро, забранява в заводските окръзи да се откриват «всички онези манифактури и фабрики, цялото производство на които се основава главно върху действието с огън, изискващо въглища и дърва». Уралските собственици на минни заводи през 1861 г. са настоявали особено много при условията за освобождаване на селяните да бъде въведен такъв закон и член 11 от устава за минно-заводските работници повтаря същата забрана*. В отчета на управата на кустарно-промишлената банка за 1895 г. между другото се казва: «Най-често обаче постъпват оплаквания срещу забраната от страна на чиновниците от минното ведомство и от страна на притежателите на посесиионни** заводи да се откриват предприятия, работещи с огън, в чертите на подведомствените им райони и срещу всевъзможните ограничения на производството на занаятите по обработката на метали» («Очерк», с. 223). Така че Урал и досега запазва непоклатимите традиции на «доброто старо време» и отношението към дребната промишленост на селяните тук е в пълна хармония с онази «организация на труда», която е осигурявала на

* Вж. «Куст. пром.», I, 18—19. — «Очерк», 222, 223, 244. — «Отчети и изследвания на кустарната промишленост», изд. на М-то на държавните имоти и земеделието, статията на Егунов в III т. Помествайки статията на Егунов, мин-то прави уговорка в забележка, че възгледите на автора «съществено се различават от възгледите и данните на минното ведомство». В Красноуфимски уезд напр. са били затворени, въз основа на приведените закони, около 400 ковачници. — Срв. «Трудове на ком. по изследване на куст. пром.», св. XVI, ст. на В. Д. Белов: «Кустарната промишленост в Урал във връзка с минно-заводското дело». Авторът разказва, че кустарите, страхувайки се от строгите закони, крият машините си. Един кустар си построил пещ за отливане на изделия на козела, за да може по-лесно да я крие! (с. 18 от цит. ст.).

** Заводи, построени през време на крепостничеството от частни лица на държавна земя с придадени към завода крепостни селяни. *Бълг. ред.*...

заводите прикрепено към мястото заводско работническо население. Тези традиции са характеризирани най-релефно в следното съобщение на «Пермские Губернские Ведомости»¹²⁰, бр. 183 от 1896 г., което се привежда в «Очерка» и с право се нарича «многозначително». Ето го: «М-то на земеделието и на държавните имоти е предложило на уралските притежатели на минни заводи да обсъдят въпроса за възможността да се вземат мерки от минните заводи за развиване на кустарните производства в Урал. Притежателите на минни заводи са уведомили мин-то, че развитието на кустарната промишленост в Урал ще нанесе вреда на едрата промишленост, тъй като дори и сега, при слабото развитие на кустарните производства в Урал, неговото население не може да даде на заводите необходимия брой работници* ; а когато населението намери работа в къщи, заводите рискуват да останат съвсем без работа» («Очерк», с. 244). Това съобщение е предизвикало у съставителите на «Очерка» следното възклицание: «Разбира се, първото, необходимото условие за всеки вид промишленост, *едра, средна и дребна*, е свободата на промишлеността. . . В името на свободата на промишлеността *всички нейни отрасли* трябва да бъдат юридически равноправни. . . Кустарните производства за метални изделия в Урал трябва да бъдат освободени от всякакви *изключителни* окови, създадени от заводската регламентация с цел да се ограничи *естественото* им развитие» (ibid. Курсивът е наш). Като четяхме тази прочувствена и дълбоко справедлива тирада в защита на «свободата на промишлеността», спомнихме си известната басня за метафизика, който се бавел да излезе от ямата, питайки какво е въжето, което му било хвърлено — дали «проста връв»!¹²¹ Та и пермските народници по отношение свободата на промишлеността, свободата на развитието на капитализма, свободата на конкуренцията питат пренебрежително какво е свободата на промишлеността — дали просто буржоазно искане! Те се възнасят много по-високо в своите пожелания; те искат не свобода

* За пояснение на читателя ще отбележим, че статистиката за нашата минно-заводска промишленост много пъти вече е констатирала факта, че в Урал броят на заетите работници в пропорция към получавания продукт е неизмеримо по-голям, отколкото в южния или полския минен район. Иската работна заплата — резултат от прикрепването на работниците към земята — държи Урал на несравнимо по-ниско техническо равнище в сравнение с южния район и Полша.

на конкуренцията (какво низко, тясно, буржоазно пожелание!), а «организация на труда». . . Но достатъчно е само тези маниловски мечти да се сблъскат «лице срещу лице» с неподправената и прозаична действителност — и от тази действителност изведнъж замирисва на такава «организация на труда», че народникът забравя за «вредата» и «опасността» от капитализма, за «възможността на други пътища за отечеството» и апелира за «свобода на промишлеността».

Повтаряме, ние смятаме това пожелание за дълбоко правилно и мислим, че такава гледна точка (споделяна не само от «Очерка», а едва ли не от всички автори, които са писали по този въпрос) прави чест на народниците. Но. . . Какво да се прави! Никак не можеш да похвалиш народниците, без да поставиш тутакси едно много голямо «но» — но ние ще направим по този повод две съществени бележки.

Първата. Можем да бъдем уверени, че огромното мнозинство от народниците ще отхвърлят с негодувание правилността на нашето отъждествяване на «свободата на промишлеността» със «свободата на капитализма». Те ще кажат, че премахването на монополите и остатъците от крепостното право е «просто» искане за равноправност и е в интерес на «цялото» народно стопанство изобщо и по-специално на селското, а съвсем не на капитализма. Знаем, че народниците ще кажат това. Но ще бъде невярно. От времето, когато на «свободата на промишлеността» се е гледало така идеалистически-абстрактно, виждайки в нея основно и естествено (срв. подчертаната дума в «Очерка») «право на човека», са минали повече от сто години. Оттогава искането за «свобода на промишлеността» и за осъществяване на това искане обходиха няколко страни и навсякъде това искане беше израз на несъответствието между нарастващия капитализъм и остатъците от монополите и регламентациите, навсякъде то служеше за лозунг на прогресивната буржоазия, навсякъде то водеше само до пълно възтържествуване на капитализма. Оттогава теорията разясни напълно цялата наивност на илюзията, че «свободата на промишлеността» е искане на «чистия разум», искане за отвлечена «равноправност», и показва, че въпросът за свободата на промишлеността е капиталистически въпрос. Осъществяването на «свободата на про-

мишлеността» съвсем не е само «юридическо» преустройство; това е дълбока икономическа реформа. Искането за «свобода на промишлеността» винаги означава несъответствие между юридическите норми (отразяващи производствените отношения, които вече са отживели времето си) и новите производствени отношения, които са се развили, въпреки старите норми, възникнали са от тях и налагат тяхното премахване. Щом уралските порядки предизвикват сега всеобщ повик за «свобода на промишлеността», това означава, че регламентациите, монополите и привилегиите, които са наследени в полза на помешчиците-заводоприитежатели, ограничават дадените стопански отношения, дадените икономически сили. А какви са тези отношения и тези сили? Това са отношенията на стоковото стопанство капитал. Спомнете си, макар и само цитираното по-горе «признание» на пермския народник: «цялата наша кустарна промишленост се намира в оковите на частните капитали». Но и без това признание данните от кустарното преброяване говорят достатъчно красноречиво сами за себе си.

Втората бележка. Ние приветствуваме защитата, която народниците правят на свободата на промишлеността. Но поставяме това приветствие в зависимост от последователното провеждане на такава една защита. Нима «свободата на промишлеността» се състои само в премахване на уралските забрани да се откриват предприятия, които работят с огън? Нима липсата на право на селянина да излезе от общината, на право да се залови с какъвто и да било занаят или работа не е много по-съществено ограничаване на «свободата на промишлеността»? Нима липсата на свобода за преселване, непризнаването от законите на правото на всеки гражданин да си избира за местожителство която и да било градска или селска община в държавата не ограничават свободата на промишлеността? Нима съсловната затвореност на селската община, невъзможността в нея да проникнат лица от търговско-промишлената класа не ограничават свободата на промишлеността? и т. н. и т. н. Ние споменахме много по-важни, по-обща, по-разпространени ограничения на свободата на промишлеността, които влияят върху цяла Русия и най-вече върху цялата селска

маса. Щом «едрата, средната и дребната» промишленост трябва да бъдат равноправни, няма последната не трябва да получи същите права за отчуждаване на земи, с каквито се ползват първите? Щом уралските минни закони са «изключителни окови, ограничаващи естественото развитие», няма взаимното поръчителство, неотчуждаемостта на наделите, специалните съсловни закони и правилниците за преселванията, за преместванията, за производствата и занятията не са «изключителни окови»? Нима те не «ограничават естественото развитие»?

Но работата е именно в това, че народничеството и по този въпрос показва същата половинчатост и двуличност, които са тъй характерни за всяка идеология на Kleinbürgerството*. От една страна, народниците не отричат, че в нашия живот има маса остатъци от такава «организация на труда», произходът на която се отнася към времената на феодалните князе и която е в най-крещящо противоречие със съвременния икономически строй, с цялото стопанско и културно развитие на страната. От друга страна, те не могат да не виждат, че този икономически строй и това развитие застрашават да погубят дребния производител, и страхувайки се за участието на този паладиум на своите «идеали», народниците се стараят да задържат историята, да спрат развитието, настойчиво молят и умоляват «да се забрани», «да не се позволява» и прикриват това жалко реакционно бърборене с фрази за «организация на труда» — с фрази, които не могат да не звучат като горчива насмешка.

Сега за читателя вече е ясно, разбира се, какво главно и основно възражение ще направим против *практическата* народническа програма по въпросите на съвременната промишленост. Доколкото народническите мероприятия влизат като част или съвпадат с преустройството, което от времето на Адам Смит се нарича *свобода на промишлеността* (в широкия смисъл на думата), дотолкова те са прогресивни. Но, първо, в тях тогава няма нищо «народническо», нищо, което да подкрепя специално дребното производство и «своеобразните пътища» на отечеството. Второ, тази положителна част на народническата програма се обез-

* — дребнобуржоазността. Ред.

силва и пренначава от подменянето на общия и основен въпрос за свободата на промишлеността с частни и незначителни проекти и мероприятия. А доколкото народническите пожелания са насочени против свободата на промишлеността, стараяйки се да задържат съвременното развитие, дотолкова те са реакционни и безсмислени и тяхното осъществяване не може да принесе нищо друго освен вреда. Да вземем примери. Кредитът. Кредитът е институция на най-развитото стоково обръщение, на най-развятия граждански оборот. Осъществяването на «свобода на промишлеността» неизбежно води до създаване на кредитни учреждения като търговско дело, до премахване на съсловната затвореност на селяните, до сближаването им с класите, които най-много използват кредита, до самостоятелно образуване на кредитни дружества от заинтересувани лица и т. н. Обратно — какво значение могат да имат кредитните мероприятия, поднасяни на «мужиците» от земците и другата «интелигенция», докато законите и учрежденията поставят селяните в положение, което *изключва* правилното и развито стоково обръщение — в положение, при което вместо имуществена отговорност (основата на кредита) много по-лесни, по-осъществими, по-достъпни и по-употребими са. . . *отработванията!* При такива условия кредитните мероприятия ще си останат винаги наносни, чужди растения, присадени отвън на съвсем неподходяща почва, ще се окажат мъртво родена рожба, която са могли да родят само мечтателни интелегентиманиловци и доброжелателни чиновници и над която се смеят и ще се смеят истинските *търговци с паричен капитал*. За да не бъдем голословни, ще цитираме мнението на Егунов (цит. статия), когото никой не може да заподозре в. . . «материализъм». За кустарните складове той казва: «дори и при най-благоприятна местна обстановка неподвижният склад, на това отгоре единствен за целия уезд, никога няма да замени, пък и не може да замени вечно подвижния и лично заинтересуван търговец.» За Пермската кустарна банка четем: за да получи заем, кустарят трябва да подаде заявление или до банката, или до нейния агент и да посочи поръчители. Агентът пристига, проверява заявлението на кустаря, събира подробни сведения за производството и т. н. «и изпраща целия този куп книжа в

управлението на банката за сметка на кустаря». След като разреши заема, банката изпраща (чрез агента си или чрез волостното управление) полица. Едва когато длъжникът я подпише (със заверка от волостното начальство) и я изпрати обратно в банката — чак тогава му изпращат пари. Ако заемът се отпуска на артел, иска се препис от дружествения договор. Агентите са длъжни да следят заемите да се изразходват именно за целта, за която са отпуснати, за да не се разстройват работите на клиентите и т. н. «Очевидно е, че банковият кредит в никакъв случай не може да се признае за достъпен за кустарите; с увереност може да се каже, че кустарят с много по-голяма готовност ще предпочете да потърси кредит от местния богаташ, отколкото да бъде подложен на всички описани митарства, да плаща пощенски, нотариални и волостни разноски, да чака цели месеци от деня на възникналата нужда от заем до деня на получаването му и през целия срок на този заем да се намира в поднадзорно положение» (с. 170 от цит. ст.). Колкото нелепо е народническото мнение за някакъв си антикапиталистически кредит, толкова безсмислени, нескопосни и слабо производителни са подобни опити (с негодни средства) да се направи със силите на «интелигентите» и на чиновниците онова, което абсолютно навсякъде е истинска работа на търговците. — Техническото образование. Струва ни се, че затова може и да не се говори. . . Ще напомним само заслужаващия «вечен помен» проект на известния наш прогресивен автор г-н Южак да се насадят в Русия земеделски гимназии, та бедните селяни и селянки да *отработват* разходите за своето учение, служейки напр. като готвачи и перачки* . . . Артелите. Но кой ли не знае, че основните пречки за тяхното разпространение се състоят в традициите на същата «организация на труда», която е намерила отражение и в уралските минни закони? Кой не знае, че пълното осъществяване на свободата на промишлеността доведе навсякъде до невиджан разцвет и развитие на всякакви съюзи и обединения? Извънредно комично е, когато виждаш как народникът се мъчи да представи своя противник като враг на образуването на артели, на съюзи и т. н. изобщо. Това

* Вж. следващата статия. (Настоящия том, с. 463—494. Ред.)

вече наистина е от болната глава на здравата! Работата е само в това, че при търсенето на идеята за образуване на съюзи и на средствата за нейното осъществяване трябва да се гледа не назад, не към миналото, не към патриархалния занаят и дребното производство, които пораждат крайна обособеност, разпокъсаност и подивялост на производителите — а напред, към бъдещето, в посоката на развитието на едрия промишлен капитализъм.

Ние много добре знаем с какво величествено пренебрежение ще се отнесе народникът към тази програма за промишлена политика, противопоставяна на неговата собствена програма. «Свобода на промишлеността!» Какво старо, тясно, манчестърско*, буржоазно пожелание! Народникът е уверен, че за него това е überwundener Standpunkt**, че той е успял да се издигне над онези преходни и едностранчиви интереси, които стоят в основата на едно такова пожелание, че той е успял да се извиси до по-дълбоки и по-чисти идеи за «организация на труда». . . А всъщност той само се е смъкнал от прогресивната буржоазна до реакционната дребнобуржоазна идеология, която безпомощно се люшка между стремежите си да ускори съвременното икономическо развитие и да го задържи, между интересите на дребните собственици и интересите на труда. Последните интереси съвпадат, по дадения въпрос, с интересите на едрия промишлен капитал.

* Ще се намерят може би някои, които ще си помислят че «свободата на промишлеността» изключва такива мерки като фабричните закони и т. н. Под «свобода на промишлеността» се разбира премахване на останалите от старо време пречки за развитието на капитализма. А фабричното законодателство, както и другите мерки на съвременната така наречена Socialpolitik (социална политика. Ред.), предполага силно развитие на капитализма и на свой ред тласка напред това развитие.

** — превъзможната гледна точка. Ред.

ПО ПОВОД НА ЕДНА ВЕСТНИКАРСКА БЕЛЕЖКА

В бр. 239 на «Русские Ведомости»¹²² (от 30 август) е поместена статийката от г-н Н. Левитски: «За някои въпроси, засягащи народния живот». «Живеейки на село и общувайки постоянно с народа», авторът «отдавна се натъкнал» на някои въпроси на народния живот, разрешаването на които чрез съответни «мероприятия» представлявало «неотложна необходимост», «настойчива потребност». Авторът изразява увереност, че неговите «кратки бележки» за такъв важен предмет «ще намерят отзвук сред лицата, които се интересуват от народните нужди», и се надява да предизвика размяна на мисли по повод на предложените от него въпроси.

«Високият стил», на който е написана статийката на г-н Н. Левитски, и изобилието от високопарни думи ни карат предварително да смятаме, че става дума за някакви наистина важни, неотложни, насъщни въпроси на съвременния живот. А всъщност предложенията на автора дават само още един — и то извънредно релефен — пример на едно наистина маниловско фантазьорство, на което народническите публицисти приучиха руската публика. Ето защо смятаме, че ще бъде полезно да кажем своята дума по повдигнатите от г-н Н. Левитски въпроси.

«Въпросите», изчислени от г-н Левитски, са пет (по точки) и авторът не само дава отговор на всеки «въпрос», но и съвсем определено посочва съответното «мероприятие». Първият въпрос е — «евтин и достъпен» кредит, премахане на произвола на лихварите, «кулаците и всякакви изедници и хищници». Мероприятието е «да се изработи по-опростен тип селски каси» и авторът проектира спестовни книжки от касите на държавната банка да се издават не на отделни лица, а на специално организирани сдру-

жения, които посредством един касиер правят вноски и получават заеми.

И така, ето до какъв извод е довело автора отдавнашното му «общуване с народа» по толкова изтъркания въпрос за кредита: «да се изработят» нов тип каси! Авторът очевидно смята, че у нас се изразходва твърде малко хартия и мастило за изработване на безкрайни «типове», «образци», «устави», «образцови уставни», «нормални уставни» и т. н. и т. н. «Живеейки на село», нашият практик не е забелязал никакви по-важни въпроси, предизвиквани от желанието «кулакът» да се замени с «евтин и достъпен кредит». Ние, разбира се, тук няма да говорим за значението на кредита: вземаме за *дадено* целта на автора и разглеждаме от чисто практическа страна онези средства, за които авторът говори с такава тържественост. Кредитът е институция на развитото стоково обръщение. Пита се, възможно ли е да има такава институция сред нашите селяни, поставени от безбройните остатъци от съсловните закони и забрани в условия, които *изключват* правилното, свободно, широко и развито стоково обръщение? Не е ли смешно, когато се говори за насъщни и неотложни народни нужди, въпросът за кредита да се свежда до изработване на нов тип «устави», като се премълчава напълно необходимостта от *отмяне* на цялата маса «уставни», които пречат на правилното стоково обръщение сред селяните и на свободния оборот на движимите и недвижимите имущества, на свободното преминаване на селяните от едно място на друго и от едно занятие към друго, на свободния достъп на лица от други класи и съсловия в селските сдружения? Борба с «кулаците, лихварите, народните изедници, хищниците» чрез усъвършенствувание на «уставите» на кредитните каси — какво по-комично от това? Лихварството в най-лошите му видове е заседнало най-здраво в нашето село именно поради неговата съсловна затвореност, поради наличието на хиляди вериги, които спъват развитието на стоковото обръщение — а ето че нашият практичен автор не споменава нито дума за тези вериги, а за насъщен въпрос на селския кредит обявява изработването на *нови* уставни. По всяка вероятност развитите капиталистически страни, в които селото отдавна е поставено в условия, съответстващи на търговския оборот, и в които кредитът е получил широко

развитие, по всяка вероятност тези страни са постигнали такъв успех благодарение на изобилните «устави», съставени от доброжелателните чиновници!

Вторият въпрос е «безпомощното положение на селското семейство, в случай че главата на семейството умре», както и «настойчивата необходимост» «да се пази и закриля с всички възможни средства и начини селското трудово земеделско население». Както виждате, колкото по-далеч отиваме, толкова по-широки и по-величествени стават «въпросите» на г-н Н. Левитски! Докато първият въпрос засягаше най-обикновена буржоазна институция, ползата от която бихме могли да признаем само с твърде големи уговорки, то тук, пред нас, вече се поставя въпрос от такава гигантска важност, че «по принцип» ние напълно признаваме неговата насъщност и не можем да отречем, че изпитваме симпатия към автора за това, че *поставя* подобен въпрос. Но при народника на гигантския въпрос отговаря и «мероприятие» от гигантска. . . как да се изразим по-меко?. . . неумност. Слушайте: — «. . .появява се неотложна необходимост от организиране и въвеждане на задължително (*sic!**) *масово, поевтинено до възможния минимум, взаимно застраховане на живота на цялото селско население*** (сдружения, кооперации, артели и т. н.). При това е необходимо да се изяснят ролята и участието в тази работа а) на частните застрахователни дружества, б) на земството и в) на държавата.»

Колко недосетливи са нашите селяци! Не мислят, че току-виж умре стопанинът — и семейството ще трябва да тръгне по просия; няма да се роди жито — ще трябва да се умира от глад, пък понякога и да се роди, пак не може да се избегне просяшката тояга след завръщане от несполучливо «гурбетчийство»! На тези глупави селяци не им идва наум, че на света съществува «застраховка живот», от която отдавна вече мнозина добри господа се ползват и от която други добри господа (притежатели на акциите на застрахователните дружества) трупат пари. Не се досеща гладният «Сисойка»¹²³, че е достатъчно също с гладен «Митяй» да си основе дружество за взаимно застраховане на

* — тъй! Ред.

** Курсивът е на автора.

живота (с минимална, най-минимална вноска!) — и техните семейства ще бъдат осигурени, в случай че стопаните умрат! За щастие, за тези недосетливи селяни мисли нашата просветена народническа интелигенция, един от представителите на която, «живеейки на село и общувайки постоянно с народа», «отдавна се е натъкнал» на този грандиозен, до умопомрачаване грандиозен «проект»!

Трети въпрос. «Във връзка с този въпрос е необходимо да се повдигне и обсъди въпросът за образуване на *общоимперски капитал за застраховане живота на селското население**, така както съществува продоволствен и пожарен общоимперски капитал.» От само себе си се разбира, че за застраховането трябва да се обсъди въпросът за капитала. Но струва ни се, че високопочтеният автор тук е направил един съществен пропуск. Нима не е «необходимо да се повдигне и обсъди» и въпросът — към кое министерство и кой департамент спада проектираното учреждение? От една страна, без съмнение, то трябва да бъде под ведомството на Министерството на вътрешните работи към стопанския департамент. От друга страна, непосредствено заинтересуван е и земският отдел при Министерството на вътрешните работи. От трета страна, застраховането трябва да бъде под ведомството и на Министерството на финансите. Не е ли по-целесъобразно поради това да се проектира учредяването на специално «главно управление на дължителното държавно взаимно застраховане живота на цялото селско население», например по подобие на *главното управление на държавното коневъдство?*

Четвърти въпрос. «Предвид, по-нататък, на огромната разпространеност на всякакъв вид артели в Русия, както и предвид на несъмнената полза и значението им за народното стопанство, е назряла настойчива необходимост 4) от организиране на отделно, специално *Дружество за съдействие на земеделските и други артели.*» Няма съмнение, че всевъзможните артели са от полза за онези класи от населението, които ги създават. Несъмнено е също, че и за цялото народно стопанство обединяването на представители на различни класи ще допринесе голяма полза. Само че авторът напразно се увелича прекомерно, като

* Курсивът е на автора.

говори за «огромната разпрсстраненост на всякакъв вид артели в Русия». Всеки знае, че в сравнение с която и да било от западноевропейските страни в Русия» има *невърооятно малко, феноменално малко* «всякакъв вид артели» . . . «Всеки знае». . . освен мечтаещия Манилов. Това знае напр. и редакцията на «Русские Ведомости», която *преди* статията на г-н Н. Левитски публикува много интересната и съдържателна статия «Синдикатите във Франция», и г-н Н. Левитски би могъл да научи от тази статия колко безкрайно широко в капиталистическа Франция (в сравнение с некапиталистическа Русия) са развити «артелите *от всякакъв вид*». Аз подчертавам «от всякакъв вид», тъй като от същата статия може лесно да се види напр., че във Франция синдикатите са четири вида: 1) синдикати на работниците (2163 синдиката с 419 172 участници); 2) синдикати на собствениците (1622 със 130 752 участници); 3) селскостопански синдикати (1188 с 398 048 членове) и 4) смесени синдикати (173 с 31 126 членове). Но пресметнете общия сбор, г-н Левитски! Ще получите почти един милион души (979 хиляди), обединени в «артели от всякакъв вид», и кажете сега, като си турите ръката върху сърцето, нима не се срамувате за изплъзналата се от вас фраза за «огромната разпространеност на всякакъв вид (sic!!!) артели в Русия»? Нима не забелязвате какво комично, тъжно-комично впечатление прави вашата статия, поместена до голите цифри за «синдикатите във Франция»? Тези бедни французи, които, види се, язвата на капитализма е лишила от «огромна разпространеност на артели от всякакъв вид», вероятно биха се разсмели хомерически над предложението да се организира «отделно специално дружество». . . което да съдействува за организирането на всякакви дружества! Но от само себе си се разбира, че този смях би бил само проява на известното френско лекомислие, което не може да разбере руската разсъдителност. Тези лекомислени французи не само че създават «всякакъв вид артели», без да са създали предварително «дружество за съдействие на артелите», но дори — *horribile dictu!** — не изработват предварително «образцови», «нормални» устава и «опростени типове» различни дружества!

* — страшно е да се каже! Ред.

Петти въпрос. . . (назряла е неотложна необходимост) «от издаване към това дружество (или отделно) на *специален орган*. . . *посветен изключително на изучаването на кооперативното дело в Русия и в чужбина*». . . Да, да, г-н Левитски! Когато разваленият стомах пречи на човека да се храни, както трябва, на него не му остава нищо друго, освен да чете как другите хора се хранят. Само че на болния до такава степен човек вероятно и лекарите не биха позволили да чете за чуждите обеда: подобно четене може да събуди неумерени апетити, несъответстващи на диетата. . . В този случай лекарите биха били напълно последователни.

Ние изложихме малката бележка на г-н Н. Левитски достатъчно подробно. Читателят ще запита, може би, струваше ли си да се спираме толкова надълго върху една бегла вестникарска бележка, струваше ли си да ѝ се посвещават толкова дълги коментари? Толкова ли е важно, че някому (изпълнен с най-благи пожелания) се случило да изтърси глупост за някаква си задължителна взаимна застраховка на живота на цялото селско население? Случвало ни се е да чуваме съвсем същите мнения по аналогични поводи. Тези мнения са повече от неоснователни. Истина не е ли случайност, когато нашите «челни публицисти» от време на време току избълват такъв феноменално-див «проект» в духа на «крепостния социализъм», че остава само да се чудиш и маеш? Не е ли случайност, че дори такива органи като «Русское Богатство» и «Русские Ведомости» — органи, които съвсем не спадат към ултранародническите, които винаги протестираат срещу крайностите на народничеството и срещу изводите от народничество à la* г-н В. В., органи, които нямат дори нищо против да прикрият дрипите на своето народничество с нова премяна от рода на някаква «етико-социологическа школа» — че дори такива органи периодично и прекалено редовно поднасят на руската публика ту някоя «просветителна утопия» на г-н С. Южаков — проект за задължително средно образование в земеделските гимназии, където бедните селяни да отработват своето образование, — ту такъв един проект като този на г-н Н. Левитски за задължителна

* — подобно на. Ред.

взаимна застраховка на живота на цялото селско население*.

Би било твърде наивно да се обяснява това явление със случайност. Във всеки народник лежи Манилов. Пренебрежението към реалните условия на действителността и действителната икономическа еволюция, нежеланието да се анализират реалните интереси на отделните класи на руското общество в тяхното взаимоотношение, навикът да се съди и тъкми *от горе* за «нуждите» и «съдбините» на отечеството, перченето с жалките остатъци от средновековни съюзи, които се срещат в руските общини и артели, във връзка с пренебрежителното отношение към несравнимо по-развитите съюзи, характерни за по-развития капитализъм — всички тези черти вие ще намерите в една или друга степен у *всеки* народник. Именно затова е толкова поучително да се наблюдава, когато някой не много умен, но много наивен автор с безстрашие, достойно за по-добра участ, довежда тези черти до пълно логическо развитие и ги въплътява в ярката картина на някакъв «проект». Такива проекти са винаги ярки, толкова ярки, че е достатъчно да ги *покажеш* на читателя, за да *докажеш* вредата, която съвременното дребнобуржоазно народничество на нася на нашата обществена мисъл и на нашето обществено развитие. В такива проекти винаги има нещо много комично; при повърхностно четене в повечето случаи вие не получавате никакво друго впечатление, освен желанието да се посмеете. Но опитайте се да вникнете в тях — и ще кажете: «всичко това би било смешно, ако не беше толкова печално!»¹²⁴

Написано на заточение през
септември 1897 г.

Отпечатано през октомври 1897 г.
в списание «Новое Слово», кн. I
Публис: К. Т—н

Печата се по текста
на списанието

* Сравнявайки тези двама фантазори на народническата публицистика, можем да не дадем предпочитание на г-н Н. Левитски, чийто проект е *мъничко по-умен* от проекта на г-н С. Южиков.

**ЗАДАЧИТЕ НА РУСКИТЕ
СОЦИАЛДЕМОКРАТИ¹⁹⁵**

*Написано на заточения в края
на 1897 г.*

*Отпечатано за пръв път през
1898 г. в отделна брошура
в Женева*

*Печата се по текста на изданието
от 1902 г., сверен с преписа
от ръкописа и с текста
на сборника:*

Вл. Ильин. «За 12 лет», 1907

ПРОЛЕТАРИИ ВСѢХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЯ!

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЪДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ.

Н. ЛЕНИНЪ.

ЗАДАЧИ
РУССКИХЪ

СОЦІАЛЪДЕМОКРАТОВЪ

Издание 2-е.

СЪ ПРЕДСЛОВІЕМЪ

АВТОРА

И

П. Б. АКСЕЛЬРОДА.

Изданіе Заграницы. Лига Русск. Революціонной Соціалдемократіи.

ЖЕНЕВА

Типографія Лиги, Route Caroline, 27.

1902 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ¹²⁶

Изминаха точно пет години от написването на предлаганата брошура, която сега излиза във второ издание, за да задоволи нуждите на агитацията. През този кратък срок нашето младо работническо движение направи толкова огромна крачка напред, в положението на руската социалдемократия и в състоянието на силите ѝ настъпиха такива дълбоки изменения, че, може би, ще изглежда странно как е могла да се появи необходимостта от просто препечатване на старата брошура. Нима «Задачите на руските социалдемократи» през 1902 г. никак не са се изменили в сравнение с 1897 година? Нима възгледите на самия автор по този въпрос, който тогава правеше равносметка едва на «първия опит» в своята партийна дейност, не са отишли нито крачка напред?

Вероятно не един читател ще си зададе такива (или подобни) въпроси и за да отговорим на тях, ще трябва да се позовем на брошурата «Какво да се прави?» и да допълним още нещичко от казаното в нея. Трябва да се позовем, за да изтъкнем изложените от автора възгледи за *съвременните* задачи на социалдемократията; за да допълним казаното там (с. 31—32, 121, 138)* за условията, при които е била написана преиздаваната сега брошура, и за отношението ѝ към особения «период» в развитието на руската социалдемократия. В посочената брошура («Какво да се прави?») аз съм посочил общо четири такива периода, при което последният е отнесен «към областта на настоящето и отчасти на бъдещето», за трети период е посочено господството (или поне широкото разпространение) на «икономическото» направление¹²⁷, като се започне от 1897—

* Вж. Съч. Т. 5, с. 403—404, 520—521, 543—544. Ред.

1898 г., вторият период обхваща годините 1894—1898 и първият — 1884—1894. През втория период, за разлика от третия, не виждаме разногласия сред самите социалдемократи. Социалдемократията тогава беше идейно единна и именно тогава беше направен опит да се постигне и практическо, организационно единство (създаването на Руската социалдемократическа работническа партия)¹²⁸. Главното внимание на социалдемократите тогава беше устремено не към изясняването и решаването на едни или други вътрешни партийни въпроси (както през третия период), а към идейната борба с противниците на социалдемократията, от една страна, и развитието на практическата партийна работа — от друга.

Между теорията и практиката на социалдемократите не съществуваше антагонизъм, както в епохата на «икономизма».

Предлаганата брошура отразява именно особеностите на тогавашното положение и тогавашните «задачи» на социалдемократията. Брошурата призовава да се задълбочава и разширява практическата работа, без да вижда никакви «пречки» за това в неизяснеността на каквито и да било общи възгледи, принципи и теории, без да вижда (несъществуваща тогава) трудност в съчетаването на политическата и икономическата борба. Брошурата се обръща към противниците на социалдемократите със своите принципни разяснения, към народоволците¹²⁹ и народоправците¹³⁰ и се стареа да разсее недоразуменията и предубежденията, които ги карат да странят от новото движение.

И ето че днес, когато периодът на «икономизма», както изглежда, е към края си, позицията на социалдемократите отново е сходна със заеманата преди пет години позиция. Разбира се, задачите, които сега стоят пред нас, са неизмеримо по-сложни поради гигантското разрастване на движението през това време — но основните особености на сегашния момент възпроизвеждат, върху по-широка база и в по-голям мащаб, особеностите на «втория» период. Несъответствието между нашата теория, програмата, тактическите задачи и практиката изчезва успоредно с изчезването на икономизма. Ние пак можем и трябва смело да призоваваме към задълбочаване и разширяване на практическата работа, тъй като теоретическите предпо-

ставки за това вече в значителна степен са разчистени. Отново трябва да обърнем специално внимание не на социалдемократическите нелегални течения в Русия, при което в действителност пред нас пак се оказват същите — само че много по-развити, оформени и «зрели» течения, както и през първата половина на 90-те години на миналия век.

В процеса на захвърлянето на старите си одежди народо-волците стигнаха до превръщане в «социалисти-революционери»,¹³¹ и като че ли със самото наименование показаха, че са спрели на сред пътя. Те са скъсали със стария («руския» социализъм), но не са се присъединили към новия (социалдемократията). Те предават единствената теория на революционния социализъм, която е известна на съвременното човечество, т. е. марксизма, в архива въз основа на буржоазната («социалисти») и опортюнистичната («революционери») критика. Безидейността и безпринципността на практика ги довеждат до «революционен авантюризъм», който се изразява и в стремеше им да поставят върху една дъска такива социални слоеве и класи като интелигенцията, пролетариата и селяните, и в шумното проповядване на «системен» терор, и в забележителната им аграрна програма-минимум (социализация на земята — кооперации — прикрепване към надела. Вж. «Искра»¹³², бр. 23 и 24*), и в отношението им към либералите (вж. «Революционная Россия»¹³³, бр. 9 и рецензията на г-н Житловски за «Освобождение»¹³⁴ в кн. 9 на «Sozialistische Monatshefte»¹³⁵), и в много други неща, за което, по всяка вероятност неведнъж ще ни се наложи да говорим. В Русия все още са толкова много социалните елементи и условия, които подхранват интелигентската неустойчивост, предизвикват у радикално настроените личности желанието да съчетаят отживялото старо и безжизненото модно и им пречат да слоят своето дело с водещия своята класова борба пролетариат — че руската социалдемократия ще трябва все пак да се съобразява с течението или теченията от рода на «социално-революционното», докато капиталистическата еволюция и изострянето на класовите противоречия не им отнемат всякаква почва.

* Вж. Съч. Т. 6, с. 180—201. Ред.

Народоправците, които през 1897 г. се отличаваха с не по-малка неопределеност (вж. по-долу, с. 20—22)* от сегашните соц.-рев. в резултат на това слязоха много бързо от сцената. Но тяхната «трезва» идея — искането за политическа свобода да се отдели напълно от социализма — не е умряла и не можеше да умре, тъй като в Русия са много силни и продължават да се засилват либерално-демократичните течения сред най-разнообразните слоеве на едрата и дребната буржоазия. Ето защо законен наследник на народоправците, техен определен, последователен и зрял продължител стана либералното «Освобождение», което желае да групира около себе си представителите на буржоазната опозиция в Русия. И тъй като е неизбежно загиването и изживяването на стара, предреформена Русия, на патриархалното селячество, на стария тип интелгенция, която може еднакво да се увлича и от общината, и от селскостопанските кооперации, и от «неуловимия» терор, неизбежни са и нарастването и съзряването на имотните класи в капиталистическа Русия, на буржоазията и дребната буржоазия, с техния трезв либерализъм, които започват да осъзнават, че не е изгодно да се издържа тъпото, грубо, скъпо струващо абсолютно правителство, което съвсем не ги защитава от социализма — с тяхното искане за европейски форми на класова борба и класово господство, — с техния вроден (в епохата на пробуждането и разрастването на пролетариата) стремеж да прикриват буржоазните си класови интереси, като отричат класовата борба изобщо.

Затова има за какво да сме благодарни на господата либералните помешчици, които се опитват да основат «земска конституционна партия»¹³⁶. Първо — ще започнем с най-маловажното, — благодарни сме им за това, че те махнаха от руската социалдемократия г-н Струве, превръщайки го окончателно от псевдомарксист в либерал, помагайки ни с жив пример да демонстрираме пред всички и всеки истинското значение на бернщайнианството изобщо и особено на руското бернщайнианство. Второ, като се стреми да направи съзнателно-либерални различните слоеве на руската буржоазия, «Освобождение» ще ни помогне

* Вж. настоящия том, с. 454—456. *Ред.*

да ускорим превръщането на все по-голяма и по-голяма маса работници в съзнателни социалисти. У нас имаше и има толкова много неясен, либерално-народнически псевдосоциализъм, че новото либерално направление в сравнение с него представлява явна крачка напред. Сега на работниците ще им бъде толкова лесно нагледно да демонстрират руската либерална и демократична буржоазия, да поясняват необходимостта от самостоятелна работническа политическа партия, представляваща едно цяло с международната социалдемокрация — сега ще бъде толкова лесно да се призовават интеллигентите решително да определят своята позиция: либерализъм или социалдемокрация, — половинчатите теории и направления много бързо ще бъдат смлени от воденичните камъни на тези два растящи и засилващи се «антипода». Трето — и това е най-важното, разбира се, — ние ще бъдем благодарни на либералите, ако те с опозицията си разклатят съюза на самодържавието и някои слоеве на буржоазията и интеллигенцията. Казваме «ако», тъй като с кокетирането си със самодържавието, с превъзнасянето на мирната културна работа и с войната си срещу «тенденциозните» революционери и т. н. либералите разклащат не толкова самодържавието, колкото борбата със самодържавието. И като разобличаваме неотклонно и непримиримо всяка половинчатост на либералите, всеки опит да кокетират с правителството, ние ще обезсилваме тази предателска страна на политическата дейност на господата либералните буржоа, именно така ще парализираме лявата им ръка и ще осигурим най-големи резултати от работата на тяхната десница¹³⁷.

Следователно и народоволците, и народоправците са направили много големи крачки напред в смисъл на развитието, определянето и оформянето на истинските им стремежи и истинската им природа. Борбата, която през първата половина на 90-те години на миналия век беше борба между негодлемите кръжоци на революционната младеж, сега се възобновява като решителна борба на зрели политически направления и истински политически партии.

Ето защо преиздаването на «Задачите» може би ще бъде полезно и с това, че ще напомни на младите членове на партията неотдавнашното ѝ минало, ще покаже възниква-

нето на онова положение на социалдемократите сред другите направления, което се определи напълно едва сега, ще им помогне да си представят по-ясно и по-релефно еднородните по същество, но по-сложни «задачи» на съвременния момент.

Сега пред социалдемократията с особена сила се поставя задачата да сложи край на всевъзможните разногласия и колебания в своята среда, да се сплоти по-тясно и организационно да се слее под знамето на революционния марксизъм — да насочи всичките си усилия към обединяване на всички социалдемократи, които извършват практическа работа, към задълбочаване и разширяване на тяхната дейност, а същевременно да обърне сериозно внимание на разясняването пред колкото се може по-широка маса интелигенти и работници на истинското значение на споменатите по-горе две течения, с които социалдемократията отдавна трябва да се съобразява.

Н. Ленин

Август 1902 г.

*Отпечатано през декември 1902 г.
в брошурата, издадена в Женева
от Заграничната лига на руската
революционна социалдемократия*

*Печата се по текста
на брошурата*

ПРЕДГОВОР КЪМ ТРЕТОТО ИЗДАНИЕ

Третото издание на настоящата брошура излиза в такъв момент от развитието на революцията в Русия, който съществено се различава от 1897 година, когато тази брошура беше написана, и от 1902, когато излезе второто ѝ издание. Няма защо да казваме, че в брошурата се дава само общ очерк на задачите на социалдемократията въобще, а не се посочват конкретно съвременните задачи, отговарящи на сегашното състояние на работническото и революционното движение, както и на състоянието на Руската социалдемократическа работническа партия. Аз съм посветил на съвременните задачи на нашата партия брошурата «Две тактики на социалдемократията в демократическата революция» (Женева, 1905 г.)*. При съпоставянето на двете брошури читателите могат да съдят дали са се развивали последователно възгледите на автора за общите задачи на социалдемократията и за специалните задачи на дадения момент. Че едно такова съпоставяне не е безполезно, между другото, се вижда от неотдавнашната нападка на вожда на нашата буржоазно-монархична буржоазия г-н Струве, който обвини в «Освобождение» революционната социалдемократия (в лицето на III конгрес на РСДРП¹³⁸) в бунтарско и отвлечено-революционистко поставяне на въпроса за въоръженото въстание¹³⁹. Ние вече отбелязахме в «Пролетарии»¹⁴⁰ (бр. 9, «Революцията учи»**), че просто сравняване на «Задачите на руските социалдемократи» (1897 г.), «Какво да се прави?» (1902 г.)*** и на «Пролетарий» (1905 г.) опровергава обвинението на освободенците¹⁴¹ и доказва връзката между развитието на социал-

* Вж. Съч. Т. 9, с. 1—134. *Ред.*** Пак там, с. 141—151. *Ред.**** Вж. Съч. Т. 5, с. 359—556. *Ред.*

демократическите възгледи за въстанието и развитието на революционното движение в Русия. Обвинението на освободенците е само опортюнистична нападка на привържениците на либералната монархия, които се стремят да прикрият предателството си по отношение на революцията, предателството спрямо интересите на народа, стремежите си да направят сделка с царската власт.

Н. Ленин

Август 1905 г.

*Отпечатано през есента на 1905 г.
в брошурата, издадена от ЦК на РСДРП
в Женева*

*Печатта се по текста
на брошурата*

За втората половина на 90-те години е характерно забележително оживление, с което се поставят и разрешават руските революционни въпроси. Появяването на новата революционна партия на народоправците, нарастващото влияние и успехите на социалдемократите, вътрешната еволюция на народоволството — всичко това предизвиква оживено обсъждане на програмните въпроси както в кръжоците на социалистите — интелегенти и работници, — така и в нелегалната литература. В последната област заслужава да споменем «Насъщният въпрос» и «Манифест» (1894) на партията «Народно право», «Летучий Листок» на «Групата на народоволците», задграничния «Работник», издаван от «Съюза на руските социалдемократи»¹⁴², засилващата се дейност по издаването на революционни брошури в Русия, главно за работници, агитационната дейност на «Съюза за борба за освобождение на работническата класа» в С.-Петербург във връзка със знаменитите петербургски стачки през 1896 г. и т. н.

В днешно време (края на 1897 г.) най-животрептящ въпрос, според нас, е въпросът за *практическата* дейност на социалдемократите. Подчертаваме *практическата* страна на социалдемократизма, защото неговата теоретична страна, както изглежда, вече е преживяла най-острия период на упорито неразбиране от страна на противниците, на усилените стремежи да се задуши новото направление още при появяването му, от една страна, и на пламенна защита на основите на социалдемократизма — от друга. *В главните си и основни черти* теоретичните възгледи на социалдемократите сега са достатъчно изяснени. Не може да се каже същото за *практическата* страна на социалдемократизма, за неговата политическа *програма*, за него-

вите методи на дейност, за неговата тактика. Именно в тази област господствуват, струва ни се, най-много недоразумения и взаимно неразбиране, което пречи да се сблизят напълно със социалдемократизма онези революционери, които на теория са се отказали напълно от народоволството, а на практика или стигат, по силата на нещата, до пропаганда и агитация сред работниците, дори нещо повече: до поставяне на своята дейност сред работниците върху почвата на *класовата борба*; или се стремят да подчертаят *демократическите* задачи в основата на цялата програма и на цялата революционна дейност. Ако не се лъжем, последната характеристика подхожда за двете революционни групи, които сега действуват в Русия наред със социалдемократите, а именно: народоволците и народоправците.

Затова особено навременен ни се струва опитът да се разяснят *практическите* задачи на социалдемократите и да се изложат основанията, поради които ние смятаме тяхната програма за най-рационална измежду трите съществуващи програми, а възраженията против нея — за основани в значителна степен върху недоразумение.

Както е известно, в практическата си дейност социалдемократите си поставят за задача да ръководят *класовата борба* на пролетарната и да организират тази борба в двете ѝ прояви: социалистическа (борба против класата на капиталистите; целта на тази борба е да се разруши *класовият строй* и да се организира социалистическо общество¹⁴³) и демократическа (борба против абсолютизма, която се стреми да завоюва политическа свобода в Русия и да демократизира политическия и обществения строй в Русия). Ние казахме: *както е известно*. И действително, още с появяването си като особено социално-революционно течение руските социалдемократи винаги напълно определено са посочвали тази задача на дейността си, винаги са подчертавали двояката проява и съдържанието на *класовата борба* на пролетариата, винаги са настоявали за неразривна връзка между социалистическите и демократическите си задачи — връзка, нагледно изразена в названието, прието от тях. И въпреки това вие и досега често срещате социалисти, които имат най-превратни представи за социалдемократите, обвинявайки ги, че игнорират по-

литическата борба, и т. н. Но нека се поспрем върху характеристиката на двете страни на практическата дейност на руската социалдемократия.

Ще започнем със социалистическата дейност. Откакто социалдемократическият «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» в СПб прояви дейността си сред петербургските работници, характерът на социалдемократическата дейност в това отношение, струва ни се, би трябвало да бъде съвсем ясен. Социалистическата работа на руските социалдемократи се състои в *пропагандиране* на учението на научния социализъм, в разпространяване сред работниците на правилното разбиране за съвременния общественно-икономически строй, за основите и развитието му, за различните *класи* в руското общество, за техните взаимоотношения, за борбата на тези класи помежду им, за ролята на работническата класа в тази борба, нейното отношение към пропадащите и развиващите се класи, към миналото и бъдещето на капитализма, за историческата задача на международната социалдемократия и на руската работническа класа. В неразривна връзка с пропагандата е *агитацията* сред работниците, която, естествено, се издига на преден план при сегашните политически условия в Русия и при сегашното равнище на развитие на работническите маси. Агитацията сред работниците се състои в това, че социалдемократите вземат участие във всички стихийни прояви на борбата на работническата класа, във всички конфликти между работниците и капиталистите във връзка с работния ден, работната заплата, трудовите условия и т. н. и т. н. Наша задача е да слеем дейността си с практическите, битовите въпроси на живота на работниците, да им помагаме да се ориентират по тези въпроси, да обръщаме вниманието на работниците върху най-важните злоупотреби, да им помагаме да формулират по-точно и по-практично исканията си пред господарите, да развиваме сред работниците съзнание за тяхната солидарност, съзнание за общите интереси и общото дело на всички руски работници като единна работническа класа, представляваща част от световната армия на пролетариата. Организиране на кръжоци сред работниците, уреждане на правилни и конспиративни отношения между тях и централната група на социалдемократите, издаване и разпространяване на

работническа литература, организиране на кореспонденции от всички центрове на работническото движение, издаване на агитационни позиви и прокламации и тяхното разпространяване, подготвяне на контингент от опитни агитатори — такива са в общи черти проявите на социалистическата дейност на руската социалдемократия.

Нашата работа е насочена преди всичко и най-много към градските фабрично-заводски работници. Руската социалдемократия не трябва да разпокъсва силите си, тя трябва да се съсредоточи върху дейността сред промишления пролетариат, който е най-възприемчив за социалдемократическите идеи, най-развит интелектуално и политически, най-важен по своята численост и концентрираност в големите политически центрове на страната. Затова създаването на здрава революционна организация сред градските фабрично-заводски работници е първа и насъщна задача на социалдемократията — задача, от която да се отклоняваме сега би било най-неразумно. Но признавайки, че е необходимо да съсредоточим силите си сред фабрично-заводските работници, осъждайки разпокъсването на силите, ние съвсем не искаме да кажем, че руската социалдемократия игнорирала останалите слоеве на руския пролетариат и на работническата класа. Нищо подобно. Руският фабричен работник по силата на самите жизнени условия е принуден постоянно да влиза в най-близки отношения с кустарите — този промишлен пролетариат, разпръснат извън фабриките в градове и села и поставен при много по-лоши условия. Руският фабричен работник влиза в непосредствен допир и със селското население (често семейството на фабричния работник живее на село) и следователно не може да не се сближава и със селския пролетариат, с многомилionната маса професионални ратаи и надничари, както и с разорените селяни, които, приковани към своите мизерни парчета земя, са заети с отработвания и с различни случайни «припечелвания», т. е. също с такава наемна работа. Руските социалдемократи смятат, че сега не е време да насочват силите си в средата на кустарите и селските работници, но те съвсем нямат намерение да оставят без внимание тази среда и ще се стараят да просвещават напредничавите работници и по въпросите на бита на кустарите и на селските работници, за да могат

тези работници, влизайки в допир с по-изостаналите слоеве на пролетариата, да разпространяват и сред тях идеите на класовата борба, на социализма и на политическите задачи на руската демокрация изобщо и по-специално на руския пролетариат. Непрактично е да се пращат агитатори сред кустарите и селските работници, докато предстои такава огромна работа сред градските фабрично-заводски работници, но в много случаи работникът-социалист неволно влиза в допир с тази среда и трябва да умее да използва тези случаи и да разбира общите задачи на социалдемократията в Русия. Ето защо дълбоко се заблуждават онези, които обвиняват руската социалдемократия в тесногърдие, в стремеж да игнорира масата на трудещото се население само заради фабрично-заводските работници. Напротив, агитацията сред напредничавите слоеве на пролетариата е най-правилният и единственият път за пробуждане (в зависимост от разширяването на движението) и на целия руски пролетариат. Разпространяването на социализма и на идеята за класова борба сред градските работници неизбежно ще разнесе тези идеи и по по-малките и по-разклонени канали: за това е необходимо споменатите идеи да пуснат по-дълбоки корени в по-подготвената среда и да наситят този авангард на руското работническо движение и на руската революция. Като насочва всичките си сили към дейност сред фабрично-заводските работници, руската социалдемократия е готова да поддържа онези руски революционери, които на практика достигат до поставяне на социалистическата работа върху почвата на класовата борба на пролетариата, при това, без да крие ни най-малко, че никакви практически съюзи с други фракции на революционери не могат и не трябва да водят до компромиси или отстъпки в теорията, в програмата, в знамето. Убедени, че революционната теория, която служи за знаме на революционното движение, в днешно време може да бъде само учението на научния социализъм и класовата борба, руските социалдемократи ще го разпространяват с всички сили, ще го пазят от лъжетълкувания, ще въстават против всякакви опити младото още работническо движение в Русия да се свърже с недостатъчно определени доктрини. Теоретичните съображения доказват, а практическата дейност на социалдемократите показва,

че всички *социалисти* в Русия трябва да станат *социал-демократи*.

Преминаваме към *демократическите* задачи и демократическата работа на социалдемократите. Повтаряме още веднъж, че тази работа е *неразривно* свързана със социалистическата. Като *водят пропаганда* сред работниците, социалдемократите *не могат* да отминават политическите въпроси и всеки опит да се отминат или дори да се изместят тези въпроси те смятат за груба грешка и отстъпление от основните принципи на световния социалдемократизъм. Наред с пропагандирането на научния социализъм руските социалдемократи си поставят за задача да пропагандират сред работническите маси и *демократическите идеи*, те се стараят да разпространяват понятието абсолютизъм във всичките прояви на неговата дейност, за неговото класово съдържание, за необходимостта от събарянето му, за невъзможността да се води успешна борба за работническото дело, без да се постигне политическа свобода и демократизация на политическия и обществения строй в Русия. Като *агитират* сред работниците върху почвата на непосредствените *икономически* искания, социалдемократите *неразривно* свързват с това и агитацията върху почвата на непосредствените политически нужди, бедствия и искания на работническата класа — агитацията против полицейския гнет, който се проявява при всяка стачка, при всяко сблъскване на работниците с капиталистите, — агитацията против ограничаването правата на работниците като руски граждани изобщо и по-специално като най-потиснатата и най-онеправдана класа, — агитацията против всеки виден представител и лакей на абсолютизма, който влиза в най-близък допир с работниците и нагледно показва на работническата класа нейното политическо робство. Ако няма въпрос от живота на работниците в икономическата област, който да не подлежи на използване в икономическата агитация, то също няма и въпрос в политическата област, който да не служи като предмет на политическата агитация. Тези два вида агитация са *неразривно* свързани в дейността на социалдемократите като две страни на един медал. И икономическата, и политическата агитация са еднакво необходими за развитието на класовото самосъзнание на пролетариата, и икономическата, и политическа-

та агитация са еднакво необходими като ръководство в класовата борба на руските работници, тъй като всяка класова борба е политическа борба. И едната, и другата агитация, като пробужда съзнанието на работниците, като ги организира и дисциплинира, като ги възпитава в дух на солидарна дейност и на борба за социалдемократическите идеали, ще даде възможност на работниците да изпробват силите си в борбата за най-насъщните въпроси, за най-непосредствените нужди, ще им даде възможност да изтръгват от врага частични отстъпки, като подобряват икономическото си положение, принуждават капиталистите да държат сметка за силата на организираните работници, като принуждават правителството да разширява правата на работниците, да се вслушва в техните искания, като държат правителството в постоянен страх пред ръководените от здрава социалдемократическа организация враждебно настроени работнически маси.

Ние изтъкнахме неразделната близост между *социалистическата* и *демократическата* пропаганда и агитация, пълната паралелност на революционната работа в едната и другата сфера. Но между тези два вида дейност и борба има и голяма разлика. Тази разлика се състои в това, че в икономическата борба пролетариатът е съвсем сам както срещу земевладелците-дворяни, така и срещу буржоазията, ползвайки се само (и то далеч не винаги) от помощта на онези дребнобуржоазни елементи, които тежнеят към пролетариата. При това в демократическата, в *политическата* борба руската работническа класа не е сама; редом с нея застават всички политически опозиционни елементи, слоеве от населението и класи, тъй като те са враждебно настроени спрямо абсолютизма и се борят против него в една или друга форма. Редом с пролетариата тук стоят и опозиционно настроените елементи на буржоазията или на образованите класи, или на дребната буржоазия, или на преследваните от абсолютизма народности, или религии и секти и т. н. и т. н. Естествено възниква въпросът: какво трябва да бъде отношението на работническата класа към тези елементи? И освен това не трябва ли тя да се обедини с тях за обща борба против абсолютизма? Нали всички социалдемократи признават, че политическата революция в Русия трябва да предшества социалистическата

революция; не трябва ли, като се обедини с всички политически опозиционни елементи за борба против абсолютизма, засега да остави настрана социализма, това не е ли задължително за засилването на борбата против абсолютизма?

Нека разгледаме и двата въпроса.

Що се отнася до отношението на работническата класа като борец против абсолютизма към всички останали политически опозиционни обществени класи и групи, то е определено съвсем точно от основните принципи на социалдемократизма, изложени в знаменития «Комунистически манифест»¹⁴⁴. Социалдемократите поддържат прогресивните обществени класи против реакционните, буржоазията против представителите на привилегированото и съсловно земевладение и против чиновничеството, едрата буржоазия против реакционните възделения на дребната буржоазия. Тази поддръжка не предполага и не изисква никакъв компромис с несоциалдемократически програми и принципи, това е поддръжка на съюзник против *дадения* враг, при това социалдемократите оказват тази поддръжка, за да ускорят падането на общия враг, но те нищо не очакват *за себе си* от тези временни съюзници и нищо не им отстъпват. Социалдемократите поддържат всяко революционно движение против сегашния обществен строй, всяка потисната народност, преследвана религия, унижено съсловие и т. н. в борбата им за равноправие.

Подкрепянето на всички политически опозиционни елементи ще се изрази при пропагандата на социалдемократите в това, че доказвайки враждебността на абсолютизма към работническото дело, социалдемократите ще изтъкват и враждебността на абсолютизма към едни или други обществени групи, ще изтъкват солидарността на работническата класа с тези групи *по едни или други въпроси, по едни или други задачи* и т. н. При агитацията тази поддръжка ще се изрази в това, че социалдемократите ще използват всяка проява на полицейския гнет на абсолютизма и ще посочват на работниците как този гнет тегне върху всички руски граждани *въобще*, върху представителите на особено потиснатите съсловия, народности, религии, секти и т. н. и специално как този гнет се отразява върху *работническата класа*. Най-сетне, на практика тази поддръжка

се изразява в това, че руските социалдемократи са готови да сключват съюзи с революционерите от другите течения, за да постигнат едни или други частични цели, и тази готовност неведнъж беше доказвана на дело.

Тук ние пристъпваме и към втория въпрос. Като посочват солидарността на едни или други опозиционни групи с работниците, социалдемократите винаги ще отделят работниците, винаги ще разясняват временния и условния характер на тази солидарност, винаги ще подчертават класовата обособеност на пролетариата, който утре може да се окаже против днешните си съюзници. Ще ни кажат: «такова едно посочване *ще отслаби* всички борци за политическа свобода в днешно време». Това посочване *ще узеличи силата* на всички борци за политическа свобода — ще отговорим ние. Силни са само онези борци, които се опират върху *осъзнатите* реални интереси на известни *класи*, и всяко забулване на тези класови интереси, които вече играят доминираща роля в съвременното общество, само ще отслаби борците. Това — първо. И второ — в борбата против абсолютизма работническата класа трябва да се отличава от другите, защото *само* тя е последователен докрай и безусловен враг на абсолютизма, *само* между нея и абсолютизма са невъзможни компромиси, *само* в работническата класа демократизмът може да намери привърженик без уговорки, без нерешителност, без озъртане назад. Във всички други класи, групи и слоеве на населението враждата към абсолютизма *не е безусловна*, техният демократизъм винаги се озърта назад. Буржоазията не може да не осъзнава, че абсолютизмът задържа промишленото и общественото развитие, но тя се страхува от пълното демократизиране на политическия и обществения строй и винаги може да сключи съюз с абсолютизма против пролетариата. Дребната буржоазия е двуллична по природа и тежнейки, от една страна, към пролетариата и към демократизма, тя, от друга страна, тежее към реакционните класи, опитва се да задържи историята, податлива е на експериментите и кокетирването от страна на абсолютизма (макар и под формата на «народната политика» на Александър III¹⁴⁶), способна е да се съюзи с управляващите класи против пролетариата *с цел да укрепи положението си като дребни собственици*. Образованите хора и изобщо «интелигенцията» не може

да не въстава против грубия полицейски гнет на абсолютизма, който преследва мисълта и знанието, но материалните интереси на тази интелигенция я привързват към абсолютизма, към буржоазията, принуждават я да бъде непоследователна, да прави компромиси, да продава своя опозиционен и революционен жар за казънна заплата или за участие в печалбите или дивидентите. Що се отнася до демократическите елементи от потиснатите народности и в преследваните вероучения, то всеки знае и вижда, че класовите противоречия сред тези категории от населението са много по-дълбоки и по-силни, отколкото солидарността на всички класи от такава категория против абсолютизма и за демократически институции. Само пролетариатът може да бъде — и по своето класово положение не може да не бъде — последователен докрай демократ, решителен враг на абсолютизма, неспособен за никакви отстъпки и компромиси. Само пролетариатът може да бъде *прогресивен борец* за политическа свобода и демократически институции, защото, първо, политическият гнет се отразява върху пролетариата най-силно, без да признава никакви корективи в положението на тази класа, която няма нито достъп до върховната власт, нито дори достъп до чиновниците, нито влияние върху общественото мнение. А, второ, само пролетариатът е способен да доведе *докрай* демократизирането на политическия и обществения строй, защото това демократизиране би дало този строй в ръцете на работниците. Ето защо *сливането* на демократическата дейност на работническата класа с демократизма на останалите класи и групи би *отслабило* силата на демократическото движение, би *отслабило* политическата борба, би я направило по-нерешителна, по-непоследователна, по-способна на компромиси. И, обратно, *изпъкването* на работническата класа като прогресивен борец за демократически институции *ще засили* демократическото движение, *ще засили* борбата за политическа свобода, тъй като работническата класа *ще подтиква* всички други демократически и политически опозиционни елементи, ще тласка либералите към политическите радикали, ще подтиква радикалите да скъсат окончателно с целия политически и социален строй на сегашното общество. По-горе казахме, че всички *социалисти* в Русия трябва да станат *социалдемократи*. Сега до-

пълваме: всички истински и последователни демократи в Русия трябва да станат социалдемократи.

Ще поясним мисълта си с пример. Да вземем чиновничеството, бюрокрацията като особен слой от лица, специализирали се в областта на управлението и поставени в привилегировано положение спрямо народа. Тази институция, която е необходим орган на буржоазното общество, се среща навсякъде — като се започне от абсолютистка, полуазиатска Русия и се свърши с културната, свободна и цивилизована Англия. На изостаналостта на Русия и на нейния абсолютизъм съответствува *пълното безправие* на народа пред чиновничеството, *пълната* безконтролност на привилегированата бюрокрация. В Англия съществува мощен контрол на народа върху управлението, но и там този контрол *далеч не е пълен*, и там бюрокрацията запазва за себе си немалко привилегии и често е господар, а не слуга на народа. И в Англия ние виждаме, че силните обществени групи поддържат привилегированото положение на бюрокрацията, пречат на пълното демократизиране на тази институция. Защо? Защото *пълното* ѝ демократизиране е в интерес единствено на пролетариата: най-прогресивните слоеве на буржоазията защитават някои прерогативи на чиновничеството, въстават против изборността на всички чиновници, против пълното премахване на ценза, против непосредствената отговорност на чиновниците пред народа и т. н., тъй като тези слоеве чувствуват, че от подобно окончателно демократизиране ще се възползва пролетариатът *против* буржоазията. Така е и в Русия. Против пълновластното, безотговорно, подкупно, грубо, невежо и паразитично руско чиновничество са настроени твърде многобройни и най-различни слоеве на руския народ. Но освен пролетариата *нищо един* от тези слоеве не би допуснал пълно демократизиране на чиновничеството, защото всички други слоеве (буржоазията, дребната буржоазия, «интелигенцията» изобщо) са свързани с чиновничеството, защото всички тези слоеве са *сродници* на руското чиновничество. Кой не знае колко лесно в свещена Русия интелгентът-радикал, интелгентът-социалист се превръща в чиновник на императорското правителство — чиновник, който се утешава с това, че допринася «полза» в рамките на канцеларската рутина, — чиновник, който с

тази «полза» оправдава своята политическа индиферентност, своето лакейство пред правителството на камшика и бича? Само *пролетариатът* е безусловно враждебен на абсолютизма и на руското чиновничество, само *пролетариатът* не е свързан чрез никакви *нишки* с тези органи на дворянско-буржоазното общество, само пролетариатът е способен на непримирима вражда и решителна борба с тях.

Доказвайки, че пролетариатът, ръководен в класовата си борба от социалдемократията, е преден борец на руската демокрация, ние се натъкваме на извънредно разпространеното и извънредно странното мнение, че уж руската социалдемократия измествала назад политическите задачи и политическата борба. Както виждаме, това мнение е диаметрално противоположно на истината. А как да си обясним такова поразително неразбиране на принципите на социалдемократията, излагани много пъти и изложени още в първите руски социалдемократически издания — в задграничните брошури и книги на групата «Освобождение на труда»¹⁴⁶? Според нас обяснението на този изумителен факт се крие в следните три обстоятелства.

Първо, в общото неразбиране на принципите на социалдемократизма от страна на представителите на старите революционни теории, които са свикнали да изработват програми и планове за дейност въз основа на абстрактни идеи, а не като държат сметка за съществуващите в страната реални класи, поставени от историята в известно взаимоотношение. Именно само липсата на такова реалистично разглеждане на *интересите*, които крепят руската демокрация, е могла да породи мнението, че руската социалдемократия оставя в сянка демократическите задачи на руските революционери.

Второ, в неразбирането, че свързването на икономическите и политическите въпроси, на социалистическата и демократическата дейност в едно цяло, в единна *класова борба на пролетариата* не отслабва, а засилва демократическото движение и политическата борба, като я доближава до реалните интереси на народните маси, като измъква политическите въпроси от «тесните кабинети на интелгенцията» навън, сред работниците и трудещите се класи, като заменя абстрактните идеи на политическото потисничество с онези негови реални прояви, от които най-много

страда пролетариатът и върху почвата на които социалдемокрацията води своята агитация. На руския радикал често му се струва, че социалдемократът, който вместо открито и направо да зове съзнателните работници на политическа борба, посочва задачата за развитието на работническото движение и организирането на класовата борба на пролетариата — че социалдемократът по такъв начин *отстъпва* от своя демократизъм, измества назад политическата борба. Но ако тук наистина има *отстъпление*, то е само такова, за което френската пословица казва: *il faut reculer pour mieux sauter!*» (отстъпи, за да скочиш по-добре).

Трето, недоразумението е предизвикано от това, че самото понятие «политическа борба» има различно значение за народоволеца и народоправеца, от една страна, и за социалдемократа — от друга. Социалдемократите разбират политическата борба по друг начин, те я разбират *много по-широко*, отколкото представителите на старите революционни теории. Нагледна илюстрация на това положение, което може да изглежда парадоксално, ни дава «Летучий Листок на «Групата на народоволците»», бр. 4 от 9 декември 1895 година. Като поздравяваме от все сърце това издание, което показва една дълбока и плодотворна работа на мисълта в средата на съвременните народоволци, ние не можем да не отбележим статията на П. Л. Лавров «Програмните въпроси» (с. 19—22), която релефно показва, че народоволците от старото поколение разбират политическата борба другояче*. «...Тук — пише П. Л. Лавров, когато говори за отношението на народоволческата програма към социалдемократическата програма — съществено е едно и само едно: възможно ли е да се организира силна работническа партия при абсолютизма и без да се организира революционна партия, насочена против абсолютизма?» (с. 21, колонка 2); същото малко по-горе (колонка 1): «...да се организира руска работническа партия при господството на абсолютизма, без същевремен-

* Статията на П. Л. Лавров, отпечатана в бр. 4, е само «извадка» от същото писмо на П. Л. Лавров, предназначено за «Матерналите»¹⁴⁹. Ние чуваме, че това лято (1897) в чужбина са излезли и това писмо на П. Л. Лавров изцяло, и отговорът на Плеханов, но не можаме да видим нито едното, нито другото. Не ни е известно също излязъл ли е бр. 5 на «Летучий Листок на «Групата на народоволците»», в който редакцията обеща редакционна статия по повод писмото на П. Л. Лавров. Вж. бр. 4, с. 22, колонка 1, забележката.

но да се организира революционна партия против този абсолютизъм». За нас са съвсем непонятни тези различия, толкова кардинално съществени за П. Л. Лавров. Как тъй? «Работническа партия без революционна партия, насочена против абсолютизма»? Та няма самата работническа партия не е революционна партия? Нима тя не е насочена срещу абсолютизма? Тази странност се разяснява в следния пасаж от статията на П. Л. Лавров: «Руска работническа партия ще трябва да се създава при абсолютизма с всичките му прелести. Ако социалдемократите успеят да направят това, без същевременно да организират политически *заговор** против абсолютизма с всички условия на подобен *заговор**, то, разбира се, тяхната политическа програма би била подходяща програма за руските социалисти, тъй като освобождаването на работниците би се осъществявало със силите на самите работници. Но то е твърде съмнително, ако не и невъзможно» (с. 21, колонка 1). Ето каква била работата. За народоволеца понятието политическа борба е тъждествено на понятието политически *заговор*! Трябва да признаем, че с тези думи П. Л. Лавров наистина е успял да посочи съвсем релефно основната разлика в тактиката на политическата борба на народоволците и на социалдемократите. Традициите на бланкизма¹⁴⁸, на съзаклятничеството при народоволците са страшно силни, толкова силни, че те не могат да си представят политическата борба иначе освен под формата на политически заговор. Социалдемократите обаче не могат да бъдат обвинени в подобна ограниченост на възгледите; в заговори те не вярват; те смятат, че времето на заговорите е минало отдавна, че да се свежда политическата борба до заговор, означава тя да се стеснява прекомерно, от една страна, а от друга — да се избират най-несполучливите методи на борба. Всеки разбира, че думите на П. Л. Лавров, че уж «дейността на Запада служи като безусловен образец за руските социалдемократи» (с. 21, колонка 1), не са нищо друго освен полемическа нападка и че руските социалдемократи всъщност никога не са забравяли нашите политически условия, никога не са мечтали за възможността да създадат в Русия открито работническа партия,

* Курсивът е наш.

никога не са отделяли задачата на борбата за социализъм от задачата на борбата за политическа свобода. Но те винаги са смятали и продължават да смятат, че тази борба трябва да се води не от съзаклятници, а от революционна партия, опираща се върху работническото движение. Те мислят, че борбата против абсолютизма трябва да се състои не в организиране на заговори, а във възпитание, дисциплиниране и организиране на пролетариата, в политическа агитация сред работниците, която жигосва всяка проява на абсолютизма, приковава върху позорния стълб всички рицари на полицейското правителство и изтръгва отстъпки от това правителство. Нима не е такава именно дейността на с.-петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа»? Нима тази организация не представлява именно зачатък на революционна партия, която се опира върху работническото движение, ръководи класовата борба на пролетариата, борбата против капитала и против абсолютисткото правителство, без да организира никакви заговори и черпейки сили именно от *свързването* на социалистическата и демократическата борба в единна, неразделна класова борба на петербургския пролетариат? Нима дейността на «Съюза», въпреки че не продължи много, не доказва вече, че ръководеният от социалдемократията пролетариат представлява голяма политическа сила, с която правителството вече е принудено да се съобразява и на която то бърза да прави отстъпки? Законът от 2 юни 1897 г. с бързината, с която бе прокаран, както и със съдържанието си, показва нагледно своето значение като изтръгната отстъпка в полза на пролетариата, като отвоювана от врага на руския народ позиция. Тая отстъпка е твърде миниатюрна, позицията е много незначителна, но нали и организацията на работническата класа, която успя да изтръгне тази отстъпка, също не се отличава нито с обширност, нито със здравина, нито с давност, нито с богатство на опита или на средствата: «Съюзът за борба» е основан, както е известно, едва през 1895/96 г. и неговите обръщения към работниците се ограничаваха само с хектографирани и литографирани позиви. Може ли да се отрича, че подобна организация, сбедняваща най-малкото поне най-големите центрове на работническото движение в Русия (С.-Петербургския, Москов-

ско-Владимирския и Южния окръг и по-важните градове като Одеса, Киев, Саратов и др.), разполагаща с революционен орган и имаща същия авторитет сред руските работници, какъвто има «Съюзът за борба» сред с.-петербургските работници — че подобна организация би била най-големият политически фактор в съвременна Русия — фактор, с който правителството не би могло да не се съобразява в своята вътрешна и външна политика? Ръководейки класовата борба на пролетариата, развивайки организацията и дисциплината сред работниците, помагайки им да се борят за своите непосредствени икономически нужди и да изтръгват от капитала една позиция след друга, възпитавайки политически работници и системно и неотклонно преследвайки абсолютизма и всеки царски башибозук, който кара пролетариата да чувства тежката лапа на полицейското правителство — подобна организация би била същевременно и приспособена към нашите условия организация на работническата партия, и могъща революционна партия, насочена срещу абсолютизма. Но да се разсъждава предварително до какво средство ще прибегне тази организация, за да нанесе решителен удар на абсолютизма, ще предпочете ли тя например въстанието или масовата политическа стачка, или пък някой друг начин на атака — да се разсъждава върху това предварително и да се решава този въпрос сега би било празно доктринерство. Това би било същото, както ако генерали биха организирали военен съвет, преди да са събрали войската, преди да са я мобилизирали и повели срещу неприятеля. А когато под ръководството на здрава социалдемократическа организация армията на пролетариата ще се бори неотклонно за своето икономическо и политическо освобождение — тогава тази армия сама ще посочи на генералите методите и средствата за действие. Тогава и само тогава ще може да се реши въпросът за нанасянето на окончателен удар върху абсолютизма, защото решението на въпроса зависи именно от състоянието на работническото движение, от неговата широта, от изработените от движението методи на борба, от качествата на революционната организация, която ръководи движението, от отношението на другите обществени елементи към пролетариата и към абсолютизма, от условията на външната и вътрешната

политика — с една дума, от хиляди условия, чието предугаждане предварително е и невъзможно, и безполезно.

Затова съвсем несправедливо е и следното съждение на П. Л. Лавров:

«А ако на тях (социалдемократите) им се наложи, така или иначе, да групират не само работническите сили за борба с капитала, но и да сплотяват революционните личности и групи за борба с абсолютизма, руските социалдемократи, както и да се наричат, *фактически* ще приемат програмата на свсите противници, народоволците. Различията във възгледите за общината, за съдбата на капитализма в Русия, за икономическия материализъм са подробности, които са твърде маловажни за същността на работата и които спомагат или пречат за решаването на отделните задачи, на отделните начини на подготвяне главните пунктове, но — не повече» (с. 21, колонка 1).

Странно е дори да се оспорва последното твърдение, според което различията във възгледите по основните въпроси на руския живот и развитието на руското общество, по основните въпроси на разбирането на историята били само «подробности»! Отдавна вече е казано, че без революционна теория не може да има и революционно движение и *днес* едва ли е нужно да се доказва тази истина. Теорията на класовата борба, материалистическото разбиране на руската история и материалистическата оценка на съвременното икономическо и политическо положение на Русия, признаването на необходимостта революционната борба да се свежда до определени интереси на определена класа, като се анализира отношението ѝ към другите класи — да се наричат тези извънредно големи революционни въпроси «подробности» — това е до такава огромна степен невярно и неочаквано от страна на един ветеран на революционната *теория*, че ние сме почти готови да смятаме това място просто за lapsus. А що се отнася до първата половина на цитираната тирада, нейната несправедливост е още по-поразителна. Да заявяваш в печата, че руските социалдемократи само групират работническите сили за борба с капитала (т. е. само за икономическа борба!), без да сплотяват революционните личности и групи за борба с абсолютизма — това означава, че или не знаеш, или не искаш да знаеш общоизвестните факти за дейността на

руските социалдемократи. Или може би П. Л. Лавров не смята за «революционни личности» и «революционни групи» онези, които практически работят в редовете на социалдемократите?! Или (това може би е по-вярно) под «борба» с абсолютизма той разбира само заговори против абсолютизма? (Срв. с. 21, колонка 2: «. . . касае се за. . . организиране на революционен *заговор*»; курсивът е наш.) Може би, според П. Л. Лавров, оня, който не организира политически заговори, не води и политическа борба? Повтаряме още веднъж: този възглед отговаря напълно на старите традиции на старото народолюбие, но той съвсем не отговаря нито на съвременните представи за политическата борба, нито на съвременната действителност.

Остава ни да кажем още няколко думи за народоправците. Според нас П. Л. Лавров е напълно прав, когато казва, че социалдемократите «препоръчват народоправците като по-откровени и са готови да ги поддържат, впрочем, без да се сливат с тях» (с. 19, колонка 2); би трябвало само да се прибави: като по-откровени *демократи* и *доколкото* народоправците се проявяват като последователни демократи. За съжаление, това условие е по-скоро желано бъдеще, отколкото действително настояще. Народоправците изказаха желание да освободят демократическите задачи от народничеството и изобщо от връзката с остарелите форми на «руския социализъм», но самите те се оказаха съвсем неосвободени от старите предразсъдъци и съвсем непоследователни, когато нарекоха своята партия на изключително политически преобразования «социално (?!)-революционна» партия (вж. техния «Манифест» от 19 февруари 1894 г.) и заявиха в своя «манифест», че «в понятието народно право влиза и организирането на народното производство» (ние сме принудени да цитираме по памет), промъквайки по такъв начин тихичко същите народнически предразсъдъци. Затова, може би, П. Л. Лавров бе не съвсем неправ, когато ги нарече «маскарадни политици» (с. 20, колонка 2). Но, може би по-правилно е народоправството да се разглежда като преходно учение, на което не може да не се признае заслугата, че се е посвенило от самобитността на народническите доктрини и открито е влязло в полемика с онези най-отвратителни реакционери на народничеството, които пред лицето на поли-

цейския класов абсолютизъм си позволяват да говорят, че са желателни икономически, а не политически преобразования (вж. «Насъщният въпрос», издание на партията «Народно право»). Ако в партията на народоправците действително няма никой освен бивши социалисти, които по тактически съображения крият своето социалистическо знаме и си поставят само маската на политици несоциалисти (както предполага П. Л. Лавров, с. 20, колонка 2) — тогава, разбира се, тази партия няма никакво бъдеще. Но ако в тази партия има и не маскарадни, а истински политици несоциалисти, демократи несоциалисти — тогава тази партия може да допринесе немалка полза, като се старее да се сближи с политически опозиционните елементи на нашата буржоазия, като се старее да пробуди политическото самосъзнание на класата на нашата дребна буржоазия, дребните търговци, дребните занаятчии и т. н. — на класата, която навсякъде в Западна Европа изигра своята роля в демократическото движение, която у нас, в Русия, постигна особено бързи успехи в културно и друго отношение през следреформената епоха и която не може да не чувствава гнета на полицейското правителство, което цинично поддържа едрите фабриканти, финансовите и индустриалните тузове-монополисти. За тази цел е необходимо само народоправците да си поставят за задача именно сближаването с различните слоеве на населението, а не да се ограничават все с тази «интелигенция», чието безсилие, поради откъснатостта ѝ от реалните интереси на масите, се признава и от «Насъщният въпрос». За тази цел е необходимо народоправците да изоставят всякакви претенции за сливане на разнородните обществени елементи и отстраняване на социализма поради политическите задачи, да се освободят от фалшивия срам, който пречи на сближаването с буржоазните слоеве на народа, т. е. не само да приказват за програмата на политиците несоциалисти, но и да постъпват съобразно с тази програма, като пробуждат и развиват класовото самосъзнание на онези обществени групи и класи, за които социализмът съвсем не е нужен, но които все по-силно чувствуват потисничеството на абсолютизма и необходимостта от политическа свобода.

Руската социалдемокрация е още твърде млада. Тя едва-едва излиза от зародишното състояние, когато преобладаващо място заемаха теоретичните въпроси. Тя едва започва да развива своята практическа дейност. Вместо да критикуват социалдемократическите теории и програми, революционерите от другите фракции трябва, по силата на необходимостта, да критикуват *практическата дейност* на руските социалдемократи. И трябва да се признае, че тази критика се различава най-рязко от теоретическата критика, различава се толкова, че се оказва възможно да се съчинят комичният слух, че с.-петербургският «Съюз за борба» не бил социалдемократическа организация. Самият факт, че е възможен подобен слух, вече показва колко неправилни са разпространените обвинения против социалдемократите, че те били игнорирали политическата борба. Самият факт, че е възможен подобен слух, вече говори, че много революционери, които не можаха да бъдат убедени от *теорията* на социалдемократите, започват да се убеждават от *тяхната практика*.

Пред руската социалдемокрация стои едно огромно, едва наченато поле за работа. Пробуждането на руската работническа класа, нейният стихиен стремеж към знание, към обединение, към социализъм, към борба против своите експлоататори и потисници се проявява от ден на ден все по-ярко и по-широко. Гигантските успехи, които руският капитализъм постига в последно време, са гаранция, че работническото движение ще расте непрестанно в ширина и дълбочина. Както изглежда, сега ние преживяваме периода на капиталистическия цикъл, когато промишлеността «процъфтява», търговията се развива буйно, фабриките работят с пълна пара и като гъби след дъжд никнат безброй нови заводи, нови предприятия, акционерни дружества, железопътни съоръжения и т. н. и т. н. Не е нужно да си пророк, за да предскажеш неизбежния крах (повече или по-малко бърз), който ще последва след това «процъфтяване» на промишлеността. Този крах ще разори маса дребни собственици, ще хвърли маса работници в редовете на безработните и по този начин пред всички работнически маси ще постави остро въпросите на социализма и демократизма, които отдавна вече стоят пред всеки съзнателен, пред всеки мислещ работник. Руските социалдемократи

трябва да се погрижат този крах да завари руския пролетариат по-съзнателен, по-обединен, разбиращ задачите на руската работническа класа, способен да даде отпор срещу класата на капиталистите, които сега жънат гигантски печалби и се стремят винаги да стоварват загубите върху гърба на работниците — способен да застане начело на руската демокрация в решителната борба против полицейския абсолютизъм, който връзва ръцете и краката на руските работници и на целия руски народ.

И така, на работа, другари! Да не губим скъпо време! На руските социалдемократи им предстои огромна работа, за да се задоволят исканията на пробуждащия се пролетариат, за да се организира работническото движение, да бъдат укрепени революционните групи и взаимните им връзки, за да бъдат снабдени работниците с пропагандистка и агитационна литература, за да бъдат обединени разпръснатите по всички краища на Русия работнически кръжоци и социалдемократически групи в единна *социалдемократическа работническа партия!*

КЪМ ПЕТЕРБУРГСКИТЕ РАБОТНИЦИ И СОЦИАЛИСТИТЕ ОТ «СЪЮЗА ЗА БОРБА»

Тежко време преживяват петербургските революционери. Правителството като че ли е събрало всичките си сили, за да смаже неотдавна зародилото се и проявило се с такава сила работническо движение. Арестите придобиха необикновени размери, затворите са препълнени. Залавят интелигенти, мъже и жени, залавят и масово интернират работници. Едва ли не всеки ден донася известия за нови и нови жертви на полицейското правителство, което се нахвърли бясно върху своите врагове. Правителството си е поставило за задача да не позволи на новото течение на руското революционно движение да закрепне и да се изправи на крака. Прокурорите и жандармите вече се хвалят, че са успели да разгромят «Съюза за борба».

Тази хвалба е лъжа. «Съюзът за борба» е здрав и читав въпреки всички преследвания. Ние констатираме с пълно задоволство, че масовите арести вършат своята работа като могъщо оръдие за агитация сред работниците и сред интелигентите-социалисти, че на мястото на загиналите революционери застават нови, готови да се влеят с пресни сили в редовете на борците за руския пролетариат и за целия руски народ. Борбата не може без жертви и на зверските преследвания на царските башибозуци ние отговаряме спокойно: революционери загинаха — да живее революцията!

Засилването на преследванията досега беше в състояние да предизвика само временно отслабване на отделни функции на «Съюза за борба», временен недостиг от функционери и агитатори. Именно такъв недостиг се чувствува сега и ни задължава да се обърнем с апел към всички съзнателни работници и към всички интелигенти, които желаят да вложат силите си в служба на революционното

дело. На «Съюза за борба» са нужни функционери. Нека всички кръжоци и всички отделни лица, желаещи да работят в каквато и да е, макар и в най-тясна сфера на революционната дейност, съобщят това на онези, които имат връзки със «Съюза за борба». (В случай че някоя група не е могла да намери такива лица — което е твърде малко вероятно, — тя може да се обърне чрез задграничния «Съюз на руските социалдемократи»). Нужни са работници за всякакъв вид работа и колкото по-строго революционерите се специализират за отделни функции на революционната дейност, колкото по-строго обмислят те конспиративните методи и прикрития на своето дело, колкото по-самоотвержено се затворят в малка, невидима, частична работа — толкова по-сигурно ще бъде цялото дело, толкова по-трудно ще бъде за жандармите и шпионите да открият революционерите. Правителството вече е обхванало от по-рано с мрежата на своите агенти не само съществуващите, но и възможните, вероятните огнища на антиправителствени елементи. Правителството неотклонно развива в ширина и дълбочина дейността на своите слуги, преследващи революционерите, измисля нови похвати, поставя нови провокатори, стареа се да упражнява натиск върху арестуваните чрез заплашвания, предявяване на лъжливи показания, фалшиви подписи, чрез подхвърляне на фалшиви бележки и чрез други подобни средства. Борбата срещу правителството е невъзможна без засилване и развиване на революционната дисциплина, организация и конспирация. А конспирацията изисква преди всичко отделни кръжоци и лица да се специализират за отделни функции и обединяващата роля да се предостави на най-незначителното по броя на членовете си централно едро на «Съюза за борба». Отделните функции на революционната работа са безкрайно разнообразни: нужни са легални агитатори, които да умеят да говорят сред работниците така, че да бъде невъзможно заради това да бъдат привлечени под съдебна отговорност, които да умеят да казват само *a*, предоставяйки на другите да кажат *b* и *c*. Нужни са разпространители на литература и на позиви. Нужни са организатори на работнически кръжоци и групи. Нужни са кореспонденти от всички фабрики и заводи, които да доставят сведения за всички произшествия. Нужни са хора, които да следят шпионите

и провокаторите. Нужни са организатори на конспиративни квартири. Нужни са хора за предаване на литература, за предаване на поръчения, за всякакъв вид връзки. Нужни са хора за събиране на пари. Нужни са функционери сред интелигенцията и чиновничеството, които да имат допир с работниците, с фабрично-заводския бит, с администрацията (полицията, фабричната инспекция и т. н.). Нужни са хора за връзка с различните градове в Русия и другите страни. Нужни са хора за уреждане на различни начини за механично възпроизвеждане на всякакъв вид литература. Нужни са хора за пазене на литературата и на други неща и т. н. и т. н. Колкото по-раздробена, по-дребна е работата, с която ще се заеме отделно лице или отделна група, толкова по-големи са шансовете, че ще успее да организира тази работа обмислено и да я гарантира в най-висока степен срещу провал, да обсъди всички конспиративни детайли, като използва всевъзможни начини, за да измами бдителността на жандармите и да ги заблуди, толкова по-сигурен е успехът на работата, толкова по-трудно е за полицията и жандармите да проследят революционера и връзката му с организацията, толкова по-лесно ще бъде за революционната партия да замества загиналите функционери и членове с други, без да се навреди на цялото дело. Ние знаем, че такава специализация е много трудно нещо, трудно, защото изисква най-голяма издръжливост и най-голяма самоотверженост от човека, изисква да се вложат всички сили в една невидима работа, еднообразна, лишена от връзки с другарите, подчиняваща целия живот на революционера на суха и строга регламентация. Но само при тези условия корифеите на революционната практика в Русия са успявали да изпълняват най-грандиозни начинания, подготвяйки се всестранно с години, и ние сме дълбоко уверени, че социалдемократите ще бъдат не по-малко самоотвержени, отколкото революционерите от предишните поколения. Знаем също така, че според предлаганата от нас система — за много лица, които горят от желание да вложат силите си в революционната работа, ще бъде много тежък подготвителният период, докато «Съюзът за борба» събере необходимите сведения за лицето или групата, които предлагат услугите си, и провери неговата способност чрез отделни поръчения. Но без

такова предварително изпитание революционна дейност в съвременна Русия не може да има.

Предлагайки такава система на дейност на своите нови другари, ние изказваме становища, до които ни е довел продължителният опит, дълбоко убедени, че успешността на революционната работа е най-добре гарантирана при тази система.

Къщата в село Шушенское, в която е живял по време на заточението си В. И. Ленин.
Крайните два прозореца вляво са прозорците на стаята на Ленин.

БИСЕРИ НА НАРОДНИЧЕСКОТО ФАНТАЗЬОРСТВО

С. Н. Ю ж а к о в. П р о с в е т н и в ъ п р о с и. Публицистични опити. — Реформа на средното училище. — Системи и задачи на висшето образование. — Гимназиални учебници. — Въпросът за общонародното обучение. — Жената и просветата. СПБ, 1897. С. VIII+283. Цена 1 р. и 50 к.¹⁴⁰

*Написано на заточение в края на 1897 г.
Отпечатано за пръв път в 1898 г.
в сборника: Владимир Ильин.
«Економическите этюди и статъи»
СПБ.*

*Печата се по текст
на сборника*

I

Под такова заглавие г-н Южаков е издал един сборник от свои статии, печатани в «Русское Богатство» през 1895—1897 година. Авторът смята, че неговите статии «са обхванали най-главните от тези въпроси», т. е. от «просветните въпроси», и «всички заедно представляват нещо като преглед на най-назрелите и наболели, но все още слабо задоволени потребности на нашата умствена култура». (Предговор, с. V). На с. 5 се подчертава още веднъж, че авторът има намерение да се спре «предимно върху принципните въпроси». Но всички тези фрази показват само любовта на г-н Южаков към широкия размах на мисълта и дори не на мисълта, а на перото. И заглавието на книгата е прекомерно широко: всъщност — както се вижда и от списъка на статиите в подзаглавието на съчинението — авторът третира съвсем не «просветни въпроси», а само въпроси за училището, и то само за средното и висшето училище. От всичките статии в книгата внимание заслужава статията за гимназиалните учебници в нашите гимназии. Тук авторът разглежда подробно най-употребяваните учебници по руски език, география и история, посочвайки пълната им негодност. Тази статия щеше да се чете с още по-голям интерес, ако не изморяваше и с характерното за автора многословие. Ние имаме намерение да спрем вниманието на читателя само върху две статии от книгата, а именно върху статията за реформата в средното училище и за общонародното обучение, тъй като тези статии засягат наистина принципни въпроси и са особено характерни за осветляване любимите идеи на «Р. Богатство». Защото само на господата Гриневичевци и Михайловскиевци се налага — за да намерят примери на чудовищно глупави изводи от враждебната доктрина — да се ровят в бунището на

руската стихотворна макулатура. За съответната цел ние няма защо да предприемаме толкова невесели разкопки: достатъчно е да се обърнем към списание «Русское Богатство» и в него към един от несъмнените му «стълбове».

II

Параграф II от статията за «Основите на реформата в средното училище» е озаглавен от г-н Южаков така: «Задачите на средното училище. Класовите интереси и класовото училище» (вж. Съдържанието). Темата, както виждате, представлява завладяващ интерес, обещавайки да ни разясни един от най-важните въпроси не само на просветата, но и на целия обществен живот въобще, и то именно въпроса, който предизвиква едно от най-главните разногласия между народниците и «учениците»¹⁶⁰. Но да видим какви представи има сътрудникът на «Р. Богатство» за «класовите интереси и класовото училище».

Авторът съвсем правилно казва, че формулата: «училището трябва да подготвя човека за живота», е съвсем безсъдържателна, че въпросът е там, кое е нужно за живота и «кому е нужно» (6). «Кому е нужно средното образование — това означава: в чии интереси, заради чие благо и чия полза се дава образование на възпитаниците на средното училище?» (7). Прекрасна постановка на въпроса и ние бихме приветствували автора от все сърце, ако... ако всички тези прелюдии не бяха се оказали по-нататък празни фрази: «Това могат да бъдат интереси за благото и ползата на държавата, на нацията, на една или друга обществена класа, на самия формиращ се индивид.» Започва една бърканица: налага се заключението, че обществото, разчлениено на класи, е съвместимо с некласова държава, с некласова нация, със стоящи извън класите индивиди! Сега ще видим, че тоза съвсем не е неволно изпусната от г-н Южаков дума, а че той се придържа именно към такова абсурдно мнение. «Ако при изготвянето на училищната програма се имат предвид класовите интереси, не може да става, следователно, и дума за един общ тип държавно средно училище. Учебните заведения в такъв случай по необходимост са съсловни и при това не само образователни, но и

възпитателни, тъй като те трябва да дадат не само образование, приспособено към специалните интереси и задачи на съсловието, но и съсловни навици, и съсловен корпоративен дух» (7). Първият извод от тази тирада е, че г-н Южаков не разбира разликата между съсловия и класи и поради това смесва безбожно тези съвсем различни понятия. На други места в неговата статия (вж. например с. 8) се разкрива също такава неразбиране и това е още по-учудващо, тъй като г-н Южаков в същата статия се е приближил почти непосредствено до съществената разлика между тези понятия. «Трябва да се помни — казва г-н Южаков на с. 11, — че често пъти (съвсем не необходимо обаче) политическата, икономическата и духовната организация понякога са юридическа привилегия, понякога фактическа принадлежност на особени групи от населението. В първия случай това са съсловия; във втория — класи.» Тук вярно е посочено едно от различията на класата от съсловието, а именно че класите се отличават една от друга не по юридически привилегии, а по фактически условия, че следователно класите в съвременното общество предполагат *юридическо равенство*. Г-н Южаков като че ли не игнорира и друга разлика между съсловията и класите: «. . . Ние. . . се отказахме тогава (т. е. след отмяната на крепостното право). . . от крепостния и съсловния строй на националния живот, в това число и от системата на съсловното затворено училище. В днешно време внедряването на капиталистическия процес разпокъсва руската нация не толкова на съсловия, колкото на икономически класи. . .» (8). Тук вярно е посочен и друг признак, който отличава съсловията от класите в историята на Европа и Русия, а именно че съсловията са принадлежност на крепостното, а класите — на капиталистическото общество*. Ако г-н Южаков бе помислил поне мъничко над тези различия и ако не изпаднаше с такава лекота под властта на своето бойко перо и на своето Kleinbürger'sко** сърце, той не можеше да напише нито гореприведената тирада, нито други глупости от рода на тази, че класовите програми на училищата трябвало да

* Съсловията предполагат разделяне на обществото на класи, понеже те са една от формите на класовите различия. Говорейки просто за класи, ние винаги подразбираме безсъсловните класи на капиталистическото общество.

** — дребнобуржоазно. Ред.

се делят на програми за богати и за бедни, че в Западна Европа класовите програми нямали успех, че класовото училище предполагало класова затвореност и т. н. и т. н. Всичко това показва повече от ясно, че въпреки многообещаващото заглавие, въпреки високопарните фрази г-н Южаков съвсем не е разбрал в какво се състои същността на класовото училище. Тази същност, многоуважаеми господин народник, се състои в това, че образованието е еднакво организирано и е еднакво достъпно за всички *имотни*. Само в последната дума се заключава именно същността на класовото училище за разлика от съсловното училище. Затова г-н Южаков е казал най-чиста глупост в горещиризираната тирада, че уж при класовите интереси на училището «не може и дума да става за един общ тип държавно средно училище». Тъкмо обратното: класовото училище — ако то е организирано последователно, т. е. ако се е освободило от всички и всякакви остатъци от съсловността — по необходимост предполага един общ тип училище. Същността на класовото общество (и следователно на класовото образование) се състои в пълното юридическо *равенство*, в пълната равноправност на всички граждани, в пълната равноправност и достъпност на образованието за имотните. Съсловното училище изисква от ученика да принадлежи към известно съсловие. Класовото училище не познава съсловия, то познава само граждани. То изисква от всички и всякакви ученици *само едно*: да заплатят за своето обучение. За класовото училище съвсем не е нужно да има разлика между програмите за богати и за бедни, тъй като онези, които нямат средства за заплащане на обучението, за разходи за учебни помагала, за издръжка на ученика през целия учебен период — тях класовото училище просто не ги допуска до средно образование. Класовото училище съвсем не предполага класова затвореност: напротив, в противоположност на съсловията класите оставят винаги съвсем свободно преминаването на отделните личности от една класа в друга. Класовото училище не се затваря за никого, който има средства да се учи. Че в Западна Европа «тези опасни програми за полубразование и за класово морално-интелектуално отчуждаване на различните народни слоеве нямат успех» (9) — това е пълно изопачаване на действителността, тъй като

всеки знае, че и на Запад, и в Русия средното училище по своята същност е класово и че то служи на интересите само на една съвсем-съвсем малка част от населението. Поради невероятната бъркотия в понятията, която г-н Южаков проявява, ние дори смятаме, че не е излишно да направим за него и следното допълнително разяснение: в съвременното общество и онова средно училище, което не взема никаква такса за обучение, не престава ни най-малко да бъде класово училище, тъй като разходите по издръжката на ученика в продължение на 7—8 години са неизмеримо по-големи, отколкото таксата за учението, а тези разходи са достъпни само за едно нищожно малцинство. Ако г-н Южаков иска да бъде практически съветник на съвременните реформатори на средното училище, ако той иска да постави въпроса върху почвата на съвременната действителност (а той го поставя именно така) — то той би трябвало да говори само за заменяне на съсловното училище с класово, *само* за това, или пък съвсем да премълчи този деликатен въпрос за «класовите интереси и класовото училище». И то пак трябва да се каже: малка е връзката на тези принципни въпроси с онази замяна на древните езици с новите, която г-н Южаков препоръчва в тази статия. Ако той се беше ограничил с тази препоръка — ние не бихме се залавяли да му възразяваме и дори бихме били готови да му простим невъздържаното красноречие. Но щом като *самият* той е поставил въпроса за «класовите интереси и класовото училище» — нека си носи отговорността за всички свои глупави фрази.

Но фразите на г-н Южаков на тази тема далеч не се ограничават с горесцитираното. Верен на основните идеи на «субективния метод в социологията», г-н Южаков, зачеквайки въпроса за класите, се издига върху «широка гледна точка» (12, сравни 15), толкова широка, че от нея той може да игнорира величествено класовите различия, толкова широка, че му позволява да говори не за отделни класи (фу, какво тесногръдие!), а за цялата нация изобщо. Тази великолепна «широта» на гледната точка се постига посредством изтъркания похват на всички моралисти и моралистчета, особено на моралистите-Kleinbürger'и. Г-н Южаков осъжда жестоко това разделяне на обществото на класи (и отражението на това разделяне върху образова-

нието), като говори с преголямо красноречие и с несравним патос за «опасността» (9) от това явление; за това, че «класовата система на образование във всичките ѝ видове и форми в основата си противоречи на интересите на държавата, на нацията и на формиращите се личности»* (8); за «нецелесъобразността и опасността и от държавна, и от национална гледна точка» (9) на класовите програми в училището; за това, че примерите на историята показват само «онова изключително антинационално развитие на класовия строй и на класовите интереси, за което говорихме по-горе и което вече признахме като опасно за националното благо и за самата държава» (11); за това, че «класовото устройство на управлението, така или иначе, е отменено повсеместно» (11); за това, че това «опасно» разделяне на класи предизвиква «антагонизъм между различните групи от населението» и постепенно отравя «чувството на национална солидарност и общодържавен патриотизъм» (12); за това, че «широко, правилно и далновидно разбиращите интереси на нацията като цяло, на държавата и на отделните граждани изобщо не трябва да противоречат един на друг (поне в съвременната държава)» (15) и т. н. и т. н. Всичко това е от край до край фалшиво, това са само празни фрази, които замазват самата същност на съвременната действителност чрез лишени от всякакъв смисъл «пожелания» на Kleinbürger'a, пожелания, преминаващи незабелязано и в характеристиката на онова, което съществува. За да намерим аналогия за подобен светоглед, от който произтичат такива фрази, трябва да се обърнем към представителите на онази «етическа» школа на Запад, която е естествен и неизбежен израз на теоретическата страхливост и политическата обърканост на тамошната буржоазия.¹⁵¹

Ние обаче ще се ограничим, като съпоставим това великолепно красноречие и благодушие, тази забележителна прозорливост и далновидност със следния дребен факт. Г-н Южаков засегна въпроса за съсловното и класовото

* Едно от двете, достопочтени г-н Kleinbürger: или вне говорите за общество, разделено на класи, или за неразделено. В първия случай не може и да има некласово образование. В последния случай не може да има нито класова държава, нито класова нация, нито личности, принадлежащи към една от класите. И в двата случая фразата е лишена от смисъл и съдържа само невинно пожелание на Kleinbürger, който страхливо си затваря очите пред най-острите черти на съвременната действителност.

училище. По първия въпрос могат да се намерят точни статистически данни поне за мъжките гимназии и прогимназии и за реалните училища. Ето тези данни, които ние сме взели от изданието на Министерството на финансите: «Производительные силы России» (СПБ. 1896. Отд. XIX. Народное образование. С. 31).

«Съсловното разпределение на учащите се (в проценти към общия им брой) се вижда от следната таблица:

Деца	В мъжките гимназии и прогимназии на Министерството на нар. просвета			В реалните училища		
	1880	1884	1892	1880	1884	1892
На потомствени и лични дворяни и чиновници	47,6	49,2	56,2	44,0	40,7	38,0
От духовно звание	5,1	5,0	3,9	2,6	1,8	0,9
На градски съсловия	33,3	35,9	31,3	37,0	41,8	43,0
На селски съсловия (от неруска националност и от низши чинове)	8,0	7,9	5,9	10,4	10,9	12,7
Чужденци	2,0	2,0	1,9	3,0	4,8	5,4
На други съсловия	2,0	Заедно с предид.		3,0	Заедно с предид.	
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Тази таблица ни показва нагледно колко непредпазливо се е изразил г-н Южаков, като е казал, че уж ние изведнъж и решително (??) «сме се отказали от съсловното училище». Напротив, съсловността и сега преобладава в нашите средни училища, щом дори в гимназиите (да не говорим за привилегированите дворянски учебни заведения и др. т.) 56% от учащите се са деца на дворяни и чиновници. Единственият им сериозен конкурент са градските съсловия, които преобладават в реалните училища. А участието на селските съсловия — особено ако се вземе под внимание тяхното огромно числено преобладаване над останалите съсловия — е съвсем нищожно. Тази табличка, следователно, показва нагледно, че онзи, който иска да говори за характера на съвременното наше средно училище, трябва да схване твърдо, че може да става дума само за съсловно

и за класово училище и че, доколкото «ние» се отказваме действително от съсловното училище — това се прави изключително заради класовото училище. От само себе си се разбира, че с това ние съвсем не искаме да кажем, че въпросът за заменянето на съсловното училище с класово и за подобряването на последното е незначителен или безразличен въпрос за онези класи, които не се ползват и не могат да се ползват от средното училище; напротив, и за тях това не е безразличен въпрос, тъй като съсловността и в живота, и в училището ляга върху тях особено тежко, тъй като заменянето на съсловното училище с класово е само едно от звената в процеса на общото и всестранното европеизиране на Русия. Ние искаме само да покажем колко г-н Южаков е преиначил работата и колко неговата уж «широка» гледна точка всъщност стои неизмеримо пониско дори от буржоазната гледна точка по въпроса. Между другото — за буржоазността. Ето г-н А. Мануилов съвсем не може да разбере защо П. Б. Струве, който толкова ясно характеризира едностранчивостта на Шулце-Геверниц, въпреки това «пропагандира неговите буржоазни идеи» («Р. Богатство», кн. II, с. 93). Неразбирането на г-н А. Мануилов произлиза всецяло и изключително от неразбирането му на основните възгледи не само на руските, но и на всички западноевропейски «ученици», не само на учениците, но и на учителя. Или може би г-н Мануилов ще поиска да отрече, че основните възгледи на «учителя» — възгледи, които преминават като червена нишка през цялата му теоретическа, литературна и практическа дейност — включват неизменната вражда към онези любители на «широките гледни точки», които замазват посредством подсладени фрази класовото деление на съвременното общество? че неговите основни възгледи включват решителното признаване на прогресивността и предпочитанието на откритите и последователни «буржоазни идеи» в сравнение с идеите на онези Kleinbürger'и, които жадуват за задържане и спиране на капитализма? Ако на г-н Мануилов това не му е ясно, нека помисли поне върху произведенията на своя другар по списание г-н Южаков. Нека си представи, че по интересувания ни сега въпрос ние виждаме редом с г-н Южаков един открит и последователен представител на «буржоазните идеи», който защитава именно

класовия характер на съвременното училище, доказвайки че това е най-доброто, което можем да си представим, и, стремейки се към пълно изтласкване на съсловното училище и към разширяване на достъпността на класовото училище (в горепосоченото значение на тази достъпност). И наистина, подобни идеи биха стояли несравнимо по-високо от идеите на г-н Южаков; в този случай вниманието би се насочвало към реалните нужди на съвременното училище, именно към премахването на неговата съсловна затвореност, а не към неясната «широка гледна точка» на Kleinbürger'a. Откритото изясняване и защитата на едностранчивия характер на съвременното училище би характеризирало правилно действителността и вече със самата своя едностранчивост би просвещавало съзнанието на другата страна*. А «широките» дърдорения на г-н Южаков, напротив, само развърщават общественото съзнание. Най-сетне, практическата страна на въпроса. . . но нали и г-н Южаков не излиза ни най-малко извън пределите на класовото училище не само в тази статия, но и в своята «утопия», към която преминаваме.

III

Статията на г-н Южаков, която разглежда «въпроса за общонародното обучение» (вж. заглавието на книгата), се нарича така: «Просветителна утопия. План за общонародно задължително средно образование». Още от самото заглавие се вижда, че тази във висша степен поучителна статия на г-н Южаков обещава твърде много. Но всъщност «утопията» на г-н Южаков обещава несравнимо повече. «В никакъв случай не по-малко от това, драги читатели, без всякаква отстъпка или компромис. . . — така авторът

* Ние прекрасно чувствуваме, че на сътрудниците на «Р. Богатство» им е много, много трудно да разберат един аргумент от подобен характер. Това пак зависи от неразбирането им не само на «учениците», но и на «учителя».

Ето как доказваше например един от «учителите» още през 1845 г., ползата, която ще имат английските работници от отмянето на житните закони. Това отменяне — писа той — ще превърне арендаторите в «либерали, т. е. съзнателни буржоа», а това нарастване на съзнателността на едната страна необходимо води също до нарастване на съзнанието и на другата страна (Fr. Engels. «The condition of the working class in England in 1844». New York, 1887, p. 179)¹²³. И защо вие, господа сътрудници на «Р. Богатство», само правите метани пред «учителите», а не ги изобличавате в «пропагандиране на буржоазните идеи»?

започва своята статия.— Пълно гимназиално образование за цялото население от двата пола, задължително за всички и без всякакви разходи от страна на държавата, земството и народа — такава е моята огромна просветителна утопия!» (201). Добрият г-н Южаков очевидно смята, че ядката на този въпрос се състои в «разходите»; на същата страница той повтаря още веднъж, че общонародното първоначално образование изисква разходи, а общонародното средно образование според неговия «план» не изисква никакви разходи. Не стига това, че планът на г-н Южаков не изисква никакви разходи: той обещава много повече, отколкото средно образование за целия народ. За да покажем пълния обем на онова, което ни обещава сътрудникът на «Р. Богатство», трябва да избързаме малко напред и да приведем тържествуващите възклицания на автора, след като той вече е изложил целия свой план и се възхищава от него. Планът на г-н Южаков се състои в това, че гимназиалното образование се свързва с производителния труд на «гимназистите», които сами се издържат: «. . . Обработването на участък земя. . . осигурява изобилна, вкусна и питателна храна за цялото младо поколение от рождението му до завършване курса на гимназията, както и храната на младежите, които отработват разходите по учението си (по-подробно за този институт на Южаковата Zukunftsstaat* ще говорим по-долу), и на целия административен, преподавателски и домакински персонал. При това всички те се подsigуряват и с обувки, както и с ушиване на дрехи. Освен това от споменатия участък се получават и около 20 хил. рубли, а именно 15 хил. от излишъци от мляко и от пролетни зърнени храни. . . и около 5 хил. руб. от продажбата на кожи, четина, пера и др. странични продукти» (216). Помислете си само, читателю, издръжка на цялото младо поколение до завършване на гимназиалния курс, т. е. до 21—25 години (с. 203)! Та това означава издръжка на половината от цялото население на страната**.

Издръжка и образование на десетки милиони от населението — та това е вече истинска «организация на труда»!

* — държава на бъдещето. *Ред.*

** По възрастов състав на населението на Русия, според Буняковски, на 1070 жители се падат 485 души на възраст 0—20 години и 576 на възраст 0—25 години.

Очевидно г-н Южаков се е разсърдил страшно на онези зли хора, които твърдят, че народническите проекти за «организация на труда» са празни фрази на празни дърдорковци, и е решил съвсем да унищожи тези зли хора чрез обнародване на цял «план» за такава «организация на труда», осъществявана «без всякакви разходи». . . Но и това още не е всичко: «. . . Попътно ние разширихме задачата; поехме със същата тази организация издръжката на цялото детско население; погрижихме се да подсигуриим младите хора със сериозен за селото ченз при излизане от гимназията; решихме, че е възможно да назначим със същите средства във всяка гимназия, т. е. във всяка волост, по един лекар, един ветеринар, учен агроном, учен градинар, технолог и по шест майстори, не по-малко (които ще повишат културата и ще задоволят съответните потребности на цялата местност). . . И всички тези задачи се разрешават финансово и икономически при осъществяването на нашия план. . .»* Колко посрамени ще бъдат сега злите езици, които казваха, че знаменитото народническо «ние» — това е «тайнствен непознат», това е евреи с две кепета и т. н. ! Каква недостойна клевета! Отсега нататък ще бъде достатъчно да се позовеш на «плана» на г-н Южаков, за да докажеш всесиλιето на тези «ние» и осъществимостта на «нашите» проекти.

Може би у читателя ще породи съмнение тази дума: осъществимост? Може би читателят ще каже, че след като г-н Южаков е нарекъл творението си утопия, е премахнал въпроса за осъществимостта? — Това би било така, ако самият г-н Южаков не беше направил във висша степен съществени уговорки за думата «утопия», ако не беше подчертавал неведнъж в цялото си изложение осъществимостта на своя план. «Аз имам смелостта да мисля — заявява той в самото начало на статията, — че такова общонародно средно образование изглежда утопия само на пръв поглед» (201). . . Какво още искате? . . . «Аз имам още по-голямата смелост да твърдя, че такова образование за цялото население е много по-осъществимо от общонародното първоначално образование, вече осъществено обаче от Германия, Франция, Англия, Съединените щати

* С. 237. И двете многозначителни многоточия в тази тирада принадлежат на г-н Южаков. Не бихме дръзнали да пропуснем тук нито една буква.

и твърде близко до осъществяване и в някои губернии в Русия» (201). Г-н Южаков е убеден в тази осъществимост на своя план до такава степен (очевидно, след гореказаното, че изразът «план» е по-правилен, отколкото утопия), че той не пренебрегва дори най-дребните «практически удобства» при разработването на този план, като оставя нарочно, напр., системата на двете гимназии, мъжка и девическа, от уважение към «предубеждението на европейския континент по отношение на съвместното обучение» на двата пола — като подчертава усилено, че неговият план «позволява да не се нарушават установените учебни планове на мъжките и девическите гимназии, дава повече занятия, а след. и възнаграждения на преподавателския персонал. . .» «Всичко това има немаловажно значение при желание да не се ограничаваме само с опита, а да постигнем действително общонародно образование» (205—206). В света е имало много утописти, които са си съперничели по привлекателността, по стройността на своите утопии — но едва ли сред тях ще се намери поне един, толкова внимателен към «установените учебни планове» и възнаграждението на преподавателския персонал. Уверени сме, че потомството още дълго ще сочи г-н Южаков като наистина практичен и наистина делови «утопист».

Очевидно е, че при такива обещания на автора неговият план за общонародно обучение заслужава да бъде разгледан най-внимателно.

IV

Принципът, от който г-н Южаков се ръководи, се състои в това, че гимназията трябва да бъде едновременно и земеделско стопанство, трябва да осигури собственото си съществуване с летния труд на своите ученици. Такава е основната мисъл на неговия план. «Че тази мисъл е правилна, едва ли е възможно да се съмняваме» (237) — смята г-н Южаков. И ние сме съгласни с него, че тук действително има правилна мисъл, която не бива обаче да се забърква нито непременно с «гимназиите», нито с възможността да се «покрият» разходите на гимназиите чрез труда на учениците. Тази правилна мисъл се състои в това, че не можем да си представим идеала на бъдещото общество без свърз-

ване на обучението с производителния труд на младото поколение: нито обучението и образованието без производителния труд, нито производителният труд без паралелното обучение и образование не биха могли да бъдат поставени на онази висота, която се изисква от съвременното равнище на техниката и от състоянието на научното знание. Тази мисъл е изказана още от старите велики утописти; тя се споделя напълно и от «учениците», които именно по тази причина, между другото, по принцип не въстават срещу промишления труд на жените и юношите, смятат за реакционни опитите да се забрани напълно този труд и настояват само той да бъде извършван при напълно хигиенични условия. Ето защо напразно г-н Южаков се изразява по следния начин: «Исках само да дам мисълта» (237). . . Тази мисъл е дадена отдавна и ние не се решаваме да допуснем (докато не бъде доказано противното), че не е била известна на г-н Южаков. Сътрудникът на «Рус. Богатство» е искал да даде и е дал съвсем самостоятелен *план за осъществяване* на тази мисъл. Само в това отношение той трябва да бъде признат за оригинален, затова пък тук вече неговата оригиналност достига до. . . Херкулесовите стълбове.¹⁶³

За да свържем всеобщия производителен труд с всеобщото обучение, е необходимо, очевидно, да се задължат *всички* да участвуват в производителния труд. Като че ли това е ясно от само себе си? — Оказва се обаче, че не е. Нашият «народник» решава този въпрос така, че задължението за физически труд трябва действително да бъде установено като общ принцип, *но съвсем не за всички, а само за несъстоятелните.*

Читателят може би ще помисли, че се шегуваме? Бога ми, не!

«Чисто градските гимназии за състоятелните хора, които са готови да заплатят с пари пълната цена на образованието, биха могли да запазят сегашния тип» (229). На с. 231 «състоятелните» изобщо направо са включени в онези «категории от населението», които не се привличат към задължително образование в «земеделските гимназии». Задължителният производителен труд представлява, следователно, у нашия народник не условие за общо и всеобщо човешко развитие, а просто заплащане за обуче-

нието в гимназията. Именно така. В самото начало на статията си г-н Южаков разглежда въпроса за зимните работници, необходими за земеделската гимназия. Според него най-«логичен» е следният начин за осигуряване зимни работници на гимназията. Учениците от долните класове не работят и, следователно, се ползват безвъзмездно от издръжка и учение, без да плащат нищо за разходите, които се правят за тази цел от страна на гимназията. «А ако това е така, то не е ли пряко негово задължение да отработи тези разходи след завършването на курса? Това задължение, грижливо съобразено и твърдо установено за всеки, който не може да заплати стойността на учението, ще достави на гимназиалното стопанство необходимия контингент зимни работници и допълнителен контингент летни. . . Теоретично това е много просто, лесно разбираемо и съвсем безспорно» (205, курсивът е наш). Простете, какво по-«просто» от това? Имаш ли пари — плащай, а нямаш ли пари — работи! — всеки бакалин ще се съгласи, че това е във висша степен «лесно разбираемо». И колко забележително практично! — Само че. . . само че какво общо има тук «утопията»? И защо г-н Южаков опорочава с подобни планове великата основна мисъл, която е искал да постави в основата на своята утопия?

Отработванията на несъстоятелните ученици са основата на целия план на г-н Южаков. Той допуска, наистина, и друг начин за намиране на зимни работници — наемането*, но го измества на втори план. А отработванията са задължителни за три години (а в случай на нужда и за четири) за всички, които не постъпват на военна служба, т. е. за $\frac{2}{3}$ от учениците и за всички момичета. «Само тази система — заявява направо г-н Южаков — дава ключ за разрешаване на задачата за общонародното образование, и то дори не само за първоначалното, а и за средното» (207—208). «Малкият контингент постоянни работници, които съвсем са останали в гимназията и са се приобщили (!?)

* «Гимназиалното стопанство, ръководено от опитен и учен стопанин, снабдено с всички усъвършенствувания и притежаващо контингент от изкусни образовани работници, трябва да бъде доходно стопанство и трябва да оправдае наемането на необходимия контингент работници, от които някои заслужили (sic!) (тъя! Ред.) биха могли да участват в разпределението на доходите. За известен брой вероятно би се наложило да се практикува това, особено що се отнася до безимотните, които са завършили курса в същата гимназия» (204).

към нея, допълва тези работни сили на гимназиалното стопанство. Такива са възможните и съвсем не утопични работни сили на нашата земеделска гимназия» (208). Е, разбира се, те ще извършват и друга работа — малко ли е тя в стопанството?: «Допълнителен персонал към готвачите и перачките, а също и писари лесно могат да бъдат подбрани от състава на тригодишните работници, които са завършили гимназията» (209). На гимназията ще ѝ бъдат необходими и майстори: шивачи, обушари, дърводелци и др. Разбира се, на тях ще може «да им се дават помощници от отбиващите тригодишното отработване» (210).

Но какво ще получават за труда си тези ратаи (или земеделски гимназисти? право да си кажа, не зная как и да ги нарека)? Те ще получават всичко необходимо за преживяване, «изобилна и вкусна храна». Г-н Южаков пресмята точно всичко това, като туря и норми за продуктите, които «обикновено се отпускат на селския работник». Нанстина той «не смята да храни гимназията по такъв начин» (210), но все пак оставя тези норми, тъй като гимназистите, разбира се, ще съберат от своята земя картофи, грах, леща, ще посеят коноп и слънчоглед за растително масло, освен това ще получават в блажни дни по половин фунт месо и мляко по 2 чаши. Не мислете, читателю, че г-н Южаков е зачекнал това само отгоре-отгоре, че го е пресметнал само за пример. Не, той е пресметнал всичко подробно — и броя на телетата, едногодишни и двугодишни, и издръжката на болните, и храната за птиците. Той не е забравил нито помята от кухнята, нито вътрешностите на закланите животни, нито остатъците от зеленчуците (212). Нищо не е пропуснато. А дрехите и обувката в гимназията могат да се направят със собствени средства. «Но памучна материя за долни дрехи, за чаршафи и покривки и за летни дрехи, поплътна материя за зимни дрехи и кожи, макар и овчи, за горни зимни дрехи ще трябва, разбира се, да се купят. Разбира се, целият персонал от педагози и служещи със семействата им трябва сам да се снабдява с материал, макар и да може да му се предостави правото да се ползва от работилниците. А всъщност за учащите се и за 3-годишните работници този разход, без да се скъпим, можем да го определим на 50 рубли в годината, или около 60 000 рубли за цялото заведение годишно» (213).

Ние положително започваме да изпадаме в умиление от практичността на нашия народник. Представете си само: «ние», «обществото», въвеждаме такава грандиозна организация на труда, даваме на народа всеобщо средно образование и всичко това без каквито и да било разходи и с какви огромни морални придобивки! Какъв прекрасен урок ще бъде даден на «нашите» сегашни селски работници, които въпреки цялото си невежество, дързост и дивотия не се съгласяват да работят за по-малко от 61 рубли на година с храна от собственика* — когато те видят как образованите ратаи от гимназиите ще работят за 50 рубли на година! Можем да бъдем уверени, че дори самата Коробочка¹⁵⁴ ще се съгласи сега с г-н Южаков, че теоретичните основи на неговия план са извънредно «лесно разбираеми».

V

Но как ще се води стопанството на гимназиите и как те ще се управляват? Стопанството ще бъде, както вече видяхме, смесено: отчасти натурално, отчасти парично. Разбира се, г-н Южаков дава твърде подробни указания по този важен въпрос. На с. 216 той пресмята с точност, по параграфи, че за всяка гимназия ще трябва по 160—170 хил. руб., така че за всички 15—20 хиляди гимназии — около три милиарда рубли. Е, разбира се, ще продават земеделски продукти и ще изкарват пари от тях. Нашият автор е толкова предвидлив, че взема под внимание общите условия на съвременното стоково-капиталистическо стопанство: «Гимназиите, разположени край град или близо до железопътни гари, покрай линии, които не са отдалечени от големите центрове, би трябвало да придобият съвсем друг вид. Градинарството, овощарството, млекопроизводството и занаятите тук могат да заменят напълно земеделието» (228). Търговията значи вече не ще бъде шега работа. Кой ще се занимава с нея — авторът не съобщава. Трябва да се предполага, че педагогическите съвети на гимназиите ще станат отчасти и търговски съвети. — Скеп-

* Според данните на Департамента на земеделието и селската промишленост средната заплата на целогодишния селски работник за Европейска Русия възлиза на 61 р. и 29 коп. (за 10 години 1881—1891) и издръжката — 46 рубли.

тиците може би биха пожелали да знаят какво ще стане, в случай че гимназиите фалират и ще съумеят ли те изобщо да се занимават с търговска работа? — Но, разбира се, това би било неоснователно придираване: след като сега необразованите търговци се занимават с търговия, можем ли да се съмняваме в успеха, когато с тази работа ще се заемат представители на нашето интелигентно общество?

За стопанството на гимназиите, естествено, ще трябва земя. Г-н Южаков пише: «Аз мисля. . . , че ако на тази мисъл ѝ бъде съдено да получи практическо изпитание, за опит първите такива земеделски гимназии трябва да получат надел от 6 до 7 хиляди десетини»* (228). На 109 милиона население — 20 000 гимназии — ще бъдат нужни около 100 милиона десетини, но, разбира се, не бива да се забравя, че със земеделски труд са заети само 80 милиона. «Само техните деца именно трябва да минават през земеделските гимназии.» А след това трябва да се махнат още около 8 млн. за различните категории от населението** — ще останат 72 милиона. За тях трябва само 60—72 млн. десетини. «И това, разбира се, е много» (231), но г-н Южаков не се смущава. Та нали и държавата също има много земя, само че е разпределена не съвсем удобно. «Така например в северното Полесие има 127,6 млн. дес. такава земя и тук, особено като се усвои системата на замяната, където е нужно, на частните и дори на селските земи с държавни, с цел да се предоставят първите на училищата, вероятно не би било трудно да се осигурят даром със земя нашите земеделски гимназии. Добро е също положението» . . . на югоизток (231). Хм. . . «добро»! да се изпратят те, значи, в Архангелска губерния! — Наистина, досега тя служеше повече като място за заточение и държавните гори там в

* — 1 десетина=на 10 декара. *Бълг. ред.*

** Ето пълния списък на категориите щастливци, освободавани от земеделските гимназии: «състоятелните, поставените под поправителен режим, мохамеданските момичета, дребните малцинства, фанатичните сектанти, слепите, глухонемите, идиотите, умолъбърканите, страдащите от хронически болести, от заразни болести, престъпниците» (231). Когато прочетохме този списък, сърцето ни болезнено се сви: господи, помислихме си, ще успеем ли поне близките си да зачислим в числото на освободените! — По първа категория? — май че финанси няма да стигнат! Е, дано успеем някак с хитрост да причислим женския пол към мохамеданските момичета, а с мъжкия какво да правим? Остава само надеждата за 3-та категория. Сътрудникът на г-н Южаков по списание, г-н Михайловски, е причислил вече, както е известно, П. Б. Струве просто към малцинствата, така че дано благоволи някак си всички да ни причисли поне към «дребните малцинства», за да ослободим нашите близки от земеделските гимназии.

огромното си мнозинство са дори «неуредени» — но това нищо не означава. Щом изпратят там гимназистите с просветените преподаватели, те ще отсекаят всички тези гори, ще разчистят земята и ще насадят култура!

А в централната област може да се уреди изкупуване на земята: зер не се искат повече от около 80 млн. десетини. Да се пуснат «гарантирани облигации», а платежите по тях, от само себе си се разбира, да се разхвърлят «върху гимназиите, които са получили безплатен надел» (232) — и работата е в кърпа вързана! Г-н Южаков ни уверява, че няма защо да се плашим от «грандиозността на финансовата операция. Тя не представлява химера и утопия» (232). Това ще бъде «всъщност отлично осигурена ипотeka». И защо да не бъде осигурена! Само че, още веднъж: какво общо има тук «утопията»? И нима г-н Южаков сериозно смята нашите селяни чак дотолкова за изостанали и неразвити, че да получи от тях съгласие за подобен план?? И откупни вноски за земята благоволете да плащате, и «вноските по заема за първоначално обзавеждане»*, и благоволете да издържате цялата гимназия, и заплатата изплащайте на всички преподаватели, а на всичкото отгоре благоволете още за всичко това (т. е. за това, че сте наели преподаватели срещу заплатата?) да отработите по три години! Няма ли да ти приседне, просветени г-н «народнико»? Помислихте ли вие, препечатвайки през 1897 г. творението си, което се появи в списание «Р. Богатство» през 1895 г. — накъде ви води характерната за всички народници любов към различни финансови операции и откупвания? Спомнете си, читателю, че бе обещано общо-народно образование «без каквито и да било разходи от страна на държавата, земството и народа». И нашият гениален финансист наистина не иска нито една рубла нито от държавата, нито от земството. А от «народа»? Или, поточно казано, от *несъстоятелните селяни*?** С техни пари и земя се закупува, и гимназии се обзавеждат (защото те плащат лихви и погашения за капиталите, употребени за това), те плащат и на преподавателите, и издържат всички

* С. 216. 10 000 р. от гимназия.

** Защото състоятелните се изключват. Г-н Южаков сам подозира, че «известен процент от селскостопанското население ще предпочете да дава децата си в градските средни училища, в които се заплаща» (230). Ще предпочете и още как!

гимназии. И отгоре на това — отработвания. Защо? — Защото — отговаря неумслимият финансист — в долните класове гимназистите не са плащали за сбразованието и издръжката си (204). Но, първо, към неработната възраст са отнесени само «подготвителните и двата първи гимназрални класа» (206), а по-нататък вече следва полуработнага. И, второ, нали тези деца ще бъдат издръжани от поголемите им братя и те ще плащат и на преподавателите за обучаването на по-младите. Не, г-н Южаков, не само сега, но и през аракчеевско време¹⁶⁶ подобен план би бил съвсем неосъществим, тъй като това е наистина крепостническа «утопия».

Що се отнася до управляването на гимназиите, то за това г-н Южаков дава твърде малко сведения. Той наистина е пресметнал точно преподавателския персонал и е определил за всички «сравнително неголяма» заплата (тъй като има готова квартира, издръжка от децата, «половината от разхода за облекло») — вие, може би, мислите по 50 рубли годишно? Не, малко повече: «на директора, на директорката и на главния агроном по 2400, на инспектора» и т. н., според чина, спускайки се по йерархичната стълба до 200 рубли на низшите служещи (214). Както виждате, една нелоша кариера за онези представители на просветеното общество, които са «предпочели» градското училище с такса пред земеделската гимназия! Обърнете внимание на тази «половина от разхода за облекло», осигурена за господата преподавателите: според плана на нашия народник те ще се ползват от работилниците (както вече видяхме), т. е. ще дават на «гимназистите» да им кърпят и шият дрехи. Колко е загрижен г-н Южаков. . . за господата преподавателите, нали? Впрочем, той се грижи и за «гимназистите» — така, както добрият стопанин се грижи за добитъка: той трябва да бъде нахранен, напоен, настанен и. . . и отведен за заплождане. Ето, заповядайте:

«Ако. . . бъдат разрешени браковете между завършилите курса и останалите за 3 години в гимназията млади хора. . . , такова 3-годишно пребиваване в гимназията ще бъде много по-малко сбременително от военната повинност» (207). «Ако бъдат разрешени браковете»!! Значи могат и да не ги разрешат? Но работата е там, че за целта е нужен нов закон, многоуважаеми г-н прогресист, закон,

ограничаващ гражданските права на селяните. Може ли обаче да се учудваме на подобна «неволю изпусната» (?) от г-н Южаков дума, след като той в неявята си «утопия», сред най-подробното разглеждане на въпросите за заплатите на преподавателите, за отработваните на гимназистите и т. н., не си е спомнил нито веднъж, че не би било грях — поне в «утопията» — да предостави известни права по управлението на «гимназията» и по воденето на стопанството на самите «ученици», които сами издържат цялото заведение и завършват на 23—25-годишна възраст; та нали те не са само «гимназисти», но и *граждани*. Нашият народник съвсем е забравил тази дреболия! Затова пък старателно е разработил въпроса за «учениците» с лошо поведение. «Четвъртият тип (гимназии) би трябвало да се създаде за учащи се, изключвани от обикновените гимназии за лошо поведение. Като се задължава цялото младо поколение да мине курса на средното образование, би било нерационално да се освобождава от него за лошо поведение. За горните класове това би могло да бъде съблазън и поощрение за лошо поведение. (Бога ми, така е и напечатано на с. 229!!) Учредяването на специални гимназии за изключените за лошо поведение би било логично допълнение към цялата система.» Те биха се наричали «изправителни гимназии» (230).

Наистина, колко безподобна е тази «просветна утопия» по руски вкус с изправителните гимназии за онези злодеи, които може би биха се «съблазнили» от перспективата да се «освободят». . . от просветата!?

VI

Може би читателите не са забравили един проект за ръководене на промишлеността, правилно характеризирани като възраждане на меркантилизма¹⁵⁶, като проект за «буржоазно-бюрократически-социалистическа организация на отечествената промишленост»¹⁵⁷ (с. 238). За да бъде характеризирани «планът» на г-н Южаков, ще трябва да се употреби още по-сложен термин. Този план ще трябва да се нарече *крепостнически-бюрократически-буржоазно-социалистически експеримент*. Доста нескопосан 4-етажен

термин, но какво да се прави? Но нали и самият план е несклопан. Затова пък този термин предава *точно* всички характерни черти на «утопията» на г-н Южаков. Да започнем разбора от четвъртия етаж. «Един от основните признаци на *научното* понятие за социализма е плановото регулиране на общественото производство» — правилно казва току-що цитираният автор*. В «утопията» е налице този белег, тъй като стопанството на десетки милиони работници се организира предварително по един общ план. Буржоазният характер на утопията не подлежи на съмнение: първо, средното училище според «плана» на г-н Южаков *си остава класово училище*. И то след всичките онези пищни фрази, които г-н Южаков бълваше «против» класовото училище в първата си статия!! За състоятелните — едно училище, за несъстоятелните — друго; имаш ли пари — плащай за ученето, а нямаш ли — тогава работи. Нещо повече: за състоятелните, както видяхме, е оставен «сегашният тип». Например в сегашните средни училища на Министерството на народната просвета таксата за учение покрива само 28,7% от цялата сума на разходите, 40,0% — дава държавата; 21,8% — са помощи от лица, учреждения и дружества; 3,1% — са лихви от капитала и 6,4% — други източници («Производительные силы», отд. XIX, с. 35). Следователно, г-н Южаков *е усилил още повече в сравнение с днешния* класовия характер на средното училище: според неговия «план» състоятелните хора ще заплащат само 28,7% от стойността на своето учение, а несъстоятелните — *цялата* стойност на своето учение, пък още и отработвания в добавка! Не е лошо за «народническа» утопия, нали? Второ, в плана се предполага наемане на зимни работници от гимназията — особено от безимотните селяни. Трето, оставена е противоположността между града и селото — тази основа на общественото разделение на труда. Щом г-н Южаков въвежда планова организация на обществения труд, щом той пише «утопия» за свързването на обучението с производителния труд — запазването на тази противоположност е абсурд, който показва, че нашият автор няма и понятие за предмета, който се залавя да разглежда. Не само «учителите» на

* «Новое Слово». Април 1897 г. Вътрешен преглед.

сегашните ученици писаха против този абсурд, но и старите утописти, и даже нашият велик руски утопист¹⁵⁸. Г-н Южаков това не го интересува! Четвърто — и това е най-дълбокото основание, за да наречем «утопията» буржоазна, — в нея *наред* с опита за планово организиране на общественото производство е оставено и стоковото производство. Гимназиите произвеждат продукти *за пазара*. Следователно общественото производство ще се управлява от законите на пазара, на които ще трябва да се подчиняват и «гимназиите»! Г-н Южаков това не го интересува! И откъде ви хрумна — ще каже навярно той, — че производството ще бъде управлявано от някакви си закони на пазара? Всичко това са празни работи! Производството ще се управлява не от законите на пазара, а от разпорежданията на господата директорите на земеделските гимназии. *Voilà tout**. — За чисто бюрократичното устройство на утопическите гимназии на г-н Южаков вече говорихме. Да се надяваме, че «Просветната Утопия» ще направи полезна услуга на читателската руска публика, като ѝ покаже колко дълбок е «демократизмът» на съвременните народници. — Крепостническа черта в «плана» на г-н Южаков са отработванията от страна на несъстоятелните заради учението. Ако подобен проект би бил съставен от последователен буржоа, при него не би имало нито първия, нито втория етаж, и проектът би стоял неизмеримо по-високо и би бил неизмеримо по-полезен от подобна народническа утопия. Отработванията са стопанска същност на крепостния строй. При капиталистическия строй несъстоятелният човек трябва да продаде работната си сила, за да купи средства за живеене. При крепостния строй несъстоятелният трябва да отработи онези средства за живеене, които е получил от помещика. Отработванията непременно изискват принуждаване към работа, непълноправност на отработващия — онова, което авторът на «Капиталът» нарече «*ausserökonomischer Zwang*»** (III, 2, 324)¹⁵⁹. Именно затова и в Русия — доколкото са се запазили и се запазват отработванията — необходимо тяхно допълнение са гражданското непълноправие на селянина, прикрепването към земята, телесните наказания, правото да бъде даван селя-

* — Това е всичко. *Ред.*

** — «извъникономическа принуда». *Ред.*

нинът на работа. Г-н Южаков не разбира тази връзка между отработванията и непълноправие, но усетът на «практичен» човек му е подсказал, че при отработванията на гимназистите не пречи да се въведат изправителни гимназии за онези, които биха се осмелили да се отклонят от просветата; че възрастните «гимназисти»-работници трябва да си останат в положението на хлапета-ученици.

И питам се, защо са били нужни на нашия утопист трите първи етажа на неговото творение? Да бе оставил само четвъртия етаж — тогава никой не би могъл да възрази нито дума, защото човекът сам е казал открито и предврително, че пише, «утопия»! Но ето че тук именно неговата Kleinbürger'sка природа го е издала. От една страна, и «утопията» е хубаво нещо, а, от друга страна, и преподавателските хонорари за госпожа интелигенцията също не са лошо нещо. От една страна, «без всякакви разходи за народа», а от друга страна — не, ти, братко мой, и лихвичките, и погашението си заплати напълно, па на всичкото отгоре и още три годинки отработи. От една страна — надути декламации за опасността и вредата от класовото раздробяване, а от друга страна — чисто класова «утопия». В тези вечни колебания между старото и новото, в тези курioзни претенции да се надхвърли боят, т. е. да се застане над всякакви класи, се състои именно същността на всеки Kleinbürger'sки светоглед.

•

Запознати ли сте, читателю, с произведението на г-н Сергей Шарапов: «Руският селски стопанин. Няколко мисли за устройството на стопанството в Русия на нов⁶ начала» (Безплатно приложение към списание «Север»¹. от 1894 г.), СПб. 1894 г. На сътрудниците на «Р. Богатство» и по-специално на г-н Южаков ние бихме препоръчали твърде настойчиво да се запознаят с него. Първата глава е озаглавена: «Нравствените условия на руското стопанство». Тук авторът предъква много близкостоящите до «народническото» идеи за коренната разлика между Русия и Запада, за преобладаването на Запад на голата търговска сметка, за липсата на всякакви нравствени въпроси за тамошните господари и работници. Напро-

тив, в Русия — в резултат от снабдяването на селяните с надели през 1861 г. — «за тяхното съществуване се е определила съвсем друга цел в сравнение с тази на Запад» (8). «У нашия селянин, който получи земя, се появи самостоятелна цел на битието.» Е, с една дума, санкционирано бе народното производство — както се изрази много по-релефно г-н Николай — он. У нас помещикът — продължава да развива мисълта си г-н Шарапов — е заинтересуван от благосъстоянието на селянина, тъй като същият селянин със своя инвентар обработва земите на помещика. «В неговите (на помещика) сметки освен съображения за лична изгода от предприятието влиза и *нравствен* или, по-точно, *психологически елемент*» (12. Курсивът е на автора). И г-н Шарапов с патос (който не би отстъпил на патоса на г-н Южаков) говори за невъзможността да има капитализъм у нас. У нас вместо капитализъм е възможен и нужен «съюз между помещика и мужика» (заглавие на II глава от книгата на г-н Шарапов). «Стопанството трябва да бъде построено върху тяхната солидарност между помещика и мужика» (25): помещикът трябва да насажда културата, а мужикът. . . е, мужикът, разбира се, трябва да работи! И ето той, г-н Сергей Шарапов, «след дълги и мъчителни грешки» най-сетне осъществил в имението си «споменатото единение между помещика и мужика» (26). Той въвел рационален сеитбооборот и т. н. и т. н., а със селяните сключил следния договор: селяните получават от помещика ливади, пасища и ниви плюс семена за толкова и толкова десетини и т. н. Селяните пък се задължават да извършат всички работи в стопанството на помещика (да извозят тора, да разпръснат фосфорита, да изорат, да засеят, да приберат, да докарат в «моя хамбар», да овършеят и т. н. и т. н. толкова и толкова десетини от всеки вид зърнени култури) и след това още да заплатят отначало 600 рубли, сетне 800, 850, 1100, най-сетне 1200 рубли (т. е. всяка година прибавка). Внасянето на тези пари е разсрочено. . . с оглед вноските на лихвите в Дворянската банка (36 и след.). От само себе си се разбира, че авторът е «убеден привърженик на селската община» (37). Ние казваме: «се разбира», тъй като при липсата на закони за прикрепване на селяните към надела и за съсловната затвореност на селската община подобни типове сто-

панство биха били невъзможни. При г-н Шарапов осигуряването на вноските от селяните се състои «в неразрешаването — без собствено участие — на продажбата на готови продукти, вследствие на което е неизбежно да се насипва и да се складира всичко това в собствения хамбар» (36). Тъй като да получава вноски от бедните селяни би било крайно трудно, г-н Шарапов е уредил така, че да ги получава от богатите селяни: тези богати селяни сами си подбират гръна от слаби, застават начело на този артел (38) и внасят на помещика парите безпрекословно, защото от бедняка те винаги ще си ги получат при продажба на продуктите (33). «За мнозина бедняци, особено за такива с малки семейства, е много тежко да извършват моята работа. Те са принудени да се напрягат прекалено много, но да се отклонят е невъзможно — селяните няма да приемат в стадото добитъка на отклонилия се стопанин. Аз също няма да го приема — това ме задължават селяните — и беднякът волю-неволю работи. Това, разбира се, е своего рода насилне, но знаете ли какво се получава в резултат? Една или две години аренда — и задълженията на бедняка към държавата са изплатени, заложените вещи са откупени, появяват се свободни парички, къщурката се престроява. . . и току-виж! той вече се изтръгнал от беднотията» (39). И г-н Шарапов «посочва с гордост», че «неговите» селяни (той неведнъж казва «моите селяни») процъфтяват, че той насажда култура, въвежда и детелина, и фосфорит, и др. т., «докато селяните сами нищо няма да направят» (35). «Всички работи трябва да се извършват по мое нареждане и указание. Аз избирам дните за засяване, за изкарване на тора, за коситба. През цялото лято у нас почти се възстановява крепостното право освен, разбира се, пообщата и екзекуциите в конюшната» (с. 29).

Както виждате, чистосърдечният господар г-н Шарапов е малко по-открит от просветения публицист г-н Южаков. А голяма ли е разликата между типове стопанство в имението на първия и в утопията на втория? И там, и тук цялата същност е в отработванията; и там, и тук виждаме — *принуда* или чрез натиск на разпореждащите се с «общината» богаташи, или като се заплашва с изпращане в поправителна гимназия. — Читателят ще възрази, че г-н Шарапов се занимава със стопанство за лична изгода, а

чиновниците в утопията на г-н Южаков се занимават със стопанство от стремеж към общото благо? — Извинете. Г-н Шарапов казва открито, че той се занимава със стопанството, подтикван от нравствени мотиви, че дава половината от дохода на селяните и т. н. — и ние нямаме нито право, нито основание да му вярваме по-малко, отколкото на г-н Южаков, който, разбира се, също така е осигурил утопичните си преподаватели съвсем не с утопично «доходно място». А ако някой помешчик последва съвета на г-н Южаков и даде земята си за земеделска гимназия, като получава от «гимназистите» лихви от парите в Дворянската банка — («отлично осигурена ипотека», според думите на самия г-н Южаков), — разликата ще изчезне почти напълно. Остава, разбира се, огромната разлика във «въпросите на просветата», но кажете, за бога, нима и г-н Сергей Шарапов не би предпочел да наема образовани ратаи за 50 руб., отколкото необразовани за 60 руб.?

И ето, ако г-н Мануилов и сега не разбира защо руските (пък и не само руските) ученици смятат за необходимо, в интерес на труда, да поддържат последователните буржоа и последователните буржоазни идеи *против* онези остатъци от миналото, които пораждат стопанствата на господата шараповци и «утопиите» на господата южаковци — тогава, признаваме си, на нас ни е трудно дори да се обясняваме с него, тъй като, очевидно, говорим на различни езици. Г-н Мануилов сигурно разсъждава според знаменитата рецепта на знаменития г-н Михайловски: трябва да се вземе хубавото и оттука, и оттам — така както гоголевската мома¹⁶¹ искала да вземе носа на единия кандидат и да го залепи на другия. А на нас ни се струва, че подобно разсъждение е само комична претенция на Kleinbürger'a да се издигне над определени класи, които са се установили напълно в нашата действителност и са заели напълно определено място в процеса на историческото развитие, което се извършва пред очите ни. «Утопиите», които естествено и неизбежно израстват от подобно разсъждение, вече не са комични, а вредни, особено когато водят до прекомерно разюздани бюрократични измислици. В Русия такова явление се наблюдава, по съвсем понятни причини, особено често, но то не се ограничава с Русия. Ненаправно Анто-нио Лабриола в своята превъзходна книга: «Essais sur la

conception matérialiste de l'histoire» (Paris, Giard et Brière, 1897)* казва, имайки предвид Прусия, че към онези вредни форми на утопии, с които преди половин век са се борили «учителите», сега се е присъединила още една: «бюрократическата и фискална утопия, утопията на крепетите» (l'utopie bureaucratique et fiscale, l'utopie des crétins. Page 105, note)**.

VII

В заключение ще се върнем още веднъж към въпросите на просветата — но не към книгата на г-н Южаков, носеща това заглавие. Вече бе отбелязано, че това заглавие е премного широко, тъй като въпросите на просветата съвсем не се покриват от въпросите за училището, просветата съвсем не се ограничава с училището. Ако г-н Южаков наистина беше поставил «въпросите на просветата» принципно, разглеждайки отношенията между различните класи, той не би могъл да отмени въпроса за ролята на капиталистическото развитие на Русия във въпроса за просветата на трудещите се маси. Този въпрос бе засегнат от друг сътрудник на «Рус. Богатство», от г-н Михайловски в брой 11 от 1897 г. По повод думите на г-н Novus, че Маркс не се е страхувал и с пълно право не се е страхувал да пише за «идиотизма на селския живот»¹⁶² и виждал заслуга на капитализма и на буржоазията в «разрушаването на този идиотизъм», г-н Михайловски пише:

«Аз не зная къде именно у Маркс са написани тези груби (?) думи. . .» Характерно признание, че не се познава едно от най-важните произведения на Маркс (именно «Манифеста»)! Но още по-характерно е по-нататъшното: «. . .но отдавна е известно, че независимо, че Александър Македонски е бил велик герой, все пак от това не следва, че трябва да се чупят столове. Маркс изобщо не подбира изразите и, разбира се, да му се подражава в това отношение най-малкото не е разумно. Но аз пак съм уверен (слушайте!), че този израз на Маркс е просто признак на лошо настрое-

* — «Очерци за материалистическото разбиране на историята» (Париж, изд. на Живр и Бриер. 1897) *Ред.*

** — с. 105, забележката. *Ред.*

ние. И докато поколението, което заедно с г-н Златовратски се е мъчило над сложните въпроси на селския живот, е изпитало много напразни огорчения, то тежко — макар и другояче — и на онова поколение, което ще се възпита в презрително отношение към «идиотизма на селския живот». . .» (с. 139).

Във висша степен характерно за г-н Михайловски, който неведнъж обявява, че е съгласен с икономическата доктрина на Маркс, е пълното неразбиране на тази доктрина, което му позволява да заявява «уверено», че цитираните от г-н Novus думи на Маркс били резултат на просто увлечение, просто на неподбиране на изразите, просто признак на лошо настроение! Не, г-н Михайловски, вие жестоко се лъжете. Тези думи на Маркс не са признак на лошо настроение, а са израз на една от най-основните и най-важните черти на целия негов светоглед — и теоретически, и практически. С тези думи се признава ясно *прогресивността* на онзи процес на откъсване на населението от земеделието и насочването му към промишлеността, от селата към градовете, който служи като един от най-характерните признаци на капиталистическото развитие, който се наблюдава и на Запад, и в Русия. В статията: «Към характеристиката на икономическия романтизъм» аз вече говоря какво важно значение има този възглед на Маркс, възприет от всички «ученици», колко рязко той противоречи на всички и на всякакви романтически теории, като се започне от стария Сисмонди и се свърши с г-н Н.—он. Пак там бе посочено (с. 39¹⁶³), че този възглед е изразен напълно определено от Маркс и в «Капиталът» (I Band, 2-te Aufl., S. 527—528¹⁶⁴), както и от Енгелс в съчинението: «Положението на работническата класа в Англия»¹⁶⁵. Тук може да се добави и съчинението на Маркс: «Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte» (Hamb. 1885. Cf. S. 98¹⁶⁶)*. И двамата писатели са изложили възгледите си по този

* Г-н Novus, разбира се, не е предполагал, че г-н Михайловски до такава степен не познава съчиненията на Маркс, иначе би цитирал цялата фраза на последния: Die Bourgeoisie hat das Land der Herrschaft der Stadt unterworfen. Sie hat enorme Städte geschaffen, sie hat die Zahl der städtischen Bevölkerung gegenüber der ländlichen in hohem grade vermehrt und so einen bedeutenden Theil der Bevölkerung dem Idiotismus des Landlebens entrissen. (Буржоазията подчини селото на господството на града. Тя създаде огромни градове, увеличи извънредно много градското население в сравнение със селското и по този начин изтръгна значителна част от населението от идиотизма на селския живот. *Ред.*)

въпрос толкова подробно, повтаряли са ги по най-различни поводи толкова често, че само на човек, съвсем непознат с тяхното учение, е могла да хрумне идеята да обяви думата «идиотизъм» в приведения цитат просто за «грубост» и «признак на лошо настроение». Най-сетне, г-н Михайловски би могъл да си спомни и факта, че всички последователи на тези автори винаги са се изказвали по цяла редица практически въпроси в духа на това учение, защитавайки напр. пълната свобода на преместването, въставайки против проектите за снабдяване на работника с късче земя или със собствена къщичка и т. н.

По-нататък в цитираната тирада г-н Михайловски обвинява Novus и неговите съмишленици в това, че те възпитавали съвременното поколение «в презрително отношение към идиотизма на селския живот». *Това не е вярно.* «Учениците», разбира се, биха заслужавали порицание, ако се отнасяха «презрително» към потиснатия от нуждата и невежеството селски жител, но г-н Михайловски не би могъл да докаже, че някой от тях има подобно отношение. Когато говорят за «идиотизма на селския живот», учениците същевременно показват какъв изход от това положение открива развитието на капитализма. Ще повторим казаното по-горе в статията за икономическия романтизъм: «Щом надмощието на града е необходимо, само привличането на населението в града може да парализира (и както доказва историята, наистина парализира) едностранния характер на това надмощие. Щом градът по необходимост поставя себе си в привилегировано положение, само притокът на селско население в града, само това смесване и сливане на земеделското и неземеделското население може да изтръгне селското население от неговата безпомощност. Затова в отговор на реакционните жалби и хленчове на романтиците най-новата теория посочва как именно това сближаване на жизнените условия на земеделското с тези на неземеделското население създава условия за премахване на противоположността между града и селото.»*

Това съвсем не е презрително отношение към «идиотизма на селския живот», а желание да се намери изход от него.

* Вж. настоящия том, с 220. Ред.

От такива възгледи следва само «презрително отношение» към онези учения, които предлагат «да се търсят пътища за отечеството» — вместо да търсят изход в *дадения* път и неговото по-нататъшно развитие.

Различието между народниците и «учениците» по въпроса за значението на процеса на откъсване на населението от земеделието и насочването му към промишлеността се състои не само в принципното теоретично разногласие и в различната оценка на фактите от руската история и действителност, но и в разрешаването на *практическите въпроси*, свързани с този процес. «Учениците», естествено, настояват върху необходимостта да се премахнат всички остарели ограничения на преместването и преселването на селяните от селата в града, а народниците или направо защитават тези ограничения, или предпазливо отминават въпроса за тях (което на практика се свежда до такава защита). Г-н Мануилов би могъл да си изясни и от този пример чудното за него обстоятелство, че «учениците» се солидаризират с представителите на буржоазията. Последователният буржоа винаги ще се застъпва за премахване на посочените ограничения на преместването, а за работника — това премахване се налага от най-насъщия негов интерес. Следователно, солидарността между тях е напълно естествена и неизбежна. Обратно, за земевладелците (едри и дребни, до заможните селяни включително) е неизгоден този процес на насочване на населението към промишлеността и те усърдно се стараят да го спънат, подпомагани от теориите на господата народниците.

Заклучаваме: по извънредно големия въпрос за откъсването — от страна на капитализма — на населението от земеделието г-н Михайловски е манифестирал пълното си неразбиране на ученията на Маркс, а съответното разногласие между руските «ученици» и народниците както по теоретическите, така и по практическите пунктове той е отминал с нищо неизразяващи фрази.

ОТ КАКВО НАСЛЕДСТВО
СЕ ОТКАЗВАМЕ?

*Написано по време на заточение
в края на 1897 г.*

*Отпечатано за пръв път в 1998 г.
в сборника: Владимир Ильин.
«Экономические взгляды и статьи». СПб*

*Печата се по текста на
сборника*

В книжка 10 на «Русское Богатство» от 1897 г. г-н Михайловски, преразказвайки отзива на г-н Мински за «диалектическите материалисти», пише: «на него (на г-н Мински) трябва да му бъде известно, че тези хора не желаят да се намират в никаква приемствена връзка с миналото и се отказват решително от наследството» (с. 179), т. е. от «наследството на 60—70-те години», от което през 1891 г. г-н В. Розанов се отказваше тържествено в «Московские Ведомости» (с. 178).

В този отзив на г-н Михайловски за «руските ученици» има много фалш. Наистина, г-н Михайловски не е единствен и не е самостоятелен автор на този фалш по въпроса за «отказването на руските ученици от наследството» — него го повтарят отдавна едва ли не всички представители на либерално-народническия печат, воювайки против «учениците». В началото на яростната си война срещу «учениците» г-н Михайловски, доколкото помним, още не беше достигнал до този фалш; той беше измислен преди него от други. След това той сметна за нужно да подхване и него. Колкото по-нататък «учениците» развиваха възгледите си в руската литература, колкото по-подробно и по-обстойно се изказваха по цяла редица и теоретически, и практически въпроси — толкова по-рядко във враждебния печат можеше да се срещне съществено възражение против основните пунктове на новото направление, против възгледа за прогресивността на руския капитализъм, за абсурдността на народническата идеализация на дребния производител, за необходимостта да се търси обяснение на теченията на обществената мисъл и на юридическо-политическите учреждения в материалните интереси на различните класи на руското общество. Тези основни пунктове се

отминаваха с мълчание, за тях се предпочиташе и се предпочита да не се говори, но затова пък толкова повече се съчиняваха измислици, които трябваше да дискредитират новото направление. Към тези измислици, тези «лоши измислици», спада и твърде разпространената фраза за «отказването на руските ученици от наследството», за това, че те са скъсали с най-добрите традиции на най-добрата, прогресивната част на руското общество, за това, че те били прекъснали демократическата нишка и др. т., и т. н. и още какво ли не. Извънредно голямото разпространение на подобни фрази ни кара подробно да ги разгледаме и опровергаем. И за да не изглежда голословно нашето изложение, ще започнем с един историко-литературен паралел между двама «публицисти на селото», взети за характеристика на «наследството». Ще направим уговорката, че се ограничаваме изключително само с икономически и публицистични въпроси, като от цялото «наследство» разглеждаме само тези въпроси и оставяме настрана философските, литературните, естетическите и други въпроси.

I

ЕДИН ОТ ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА «НАСЛЕДСТВОТО»

Преди тридесет години, през 1867 г., в списание «Отечественные Записки»¹⁶⁷ започнаха да се печатат публицистичните очерци на Скалдин под заглавие: «В глухата провинция и в столицата». Тези очерци се печатаха в продължение на три години, 1867—1869. През 1870 г. авторът ги събра заедно и ги издаде в отделна книга под същото заглавие*. Запознаването с тази книга, почти съвсем забравена днес, е извънредно поучително по интересувания ни въпрос, т. е. по въпроса за отношението на представителите на «наследството» към народниците и към «руските ученици». Заглавието на книгата е неточно. Авторът сам е забелязал това и обяснява в предговора към книгата си, че неговата тема е отношението на «столицата» към

* Скалдин. «В захолустье и в столице», СПб. 1870 (с. 451) Не можахме да ламерим «Отечественные Записки» от посочените години и ползвахме само тази книга.¹⁶⁸

«селото», т. е. публицистични очерци за селото, и че специално за столицата той няма намерение да говори. Т. е. вероятно би имал намерение, но смята това за неудобно: $\omega\varsigma \delta\upsilon\nu\alpha\mu\alpha\iota$ — $\omega\upsilon \beta\omicron\upsilon\lambda\omicron\mu\alpha\iota$, $\omega\varsigma \delta\grave{\epsilon} \beta\omicron\upsilon\lambda\omicron\mu\alpha\iota$ — $\omega\upsilon \delta\upsilon\nu\alpha\mu\alpha\iota$ (тъй както бих могъл — не искам, а тъй както бих искал — не мога) — цитира Скалдин, за да поясни това неудобство, израз на един гръцки писател.

Ще изложим накратко възгледите на Скалдин.

Ще започнем от селската реформа¹⁶⁹ — този изходен пункт, от който неизбежно трябва да тръгне и до ден днешен всеки, който желае да изложи общите си възгледи по икономическите и публицистичните въпроси. В книгата на Скалдин е отделено много място на селската реформа. Скалдин е едва ли не първият автор, който системно, като се опира на обширни факти и подробно разглежда целия живот на селото, е показал бедственото положение на селяните *след* провеждането на реформата, влошаването на техния бит, новите форми на тяхната икономическа, юридическа и битова зависимост — с една дума, който е показал всичко онова, което оттогава бе показано и доказано толкова обстойно и подробно от многобройните изследвания и описания. Сега всички тези истини не са нещо ново. Тогава — те бяха не само нови, но и пораждаха недоверие сред либералното общество, което се страхуваше, че зад тези изтъквания на така наречените «недостатъци на реформата» може да се крие осъждане на тази реформа и на прикритото крепостничество. Значението на възгледите на Скалдин се засилва още и поради това, че авторът е бил съвременник на реформата (а може би дори и участник в нея. Ние не разполагаме с каквито и да било историко-литературни сведения и биографични данни за Скалдин). Неговите възгледи са основани следователно върху непосредствено наблюдение и на тогавашната «столица», и на тогавашното «село», а не върху кабинетно изучаване на книжен материал.

Във възгледите на Скалдин за селската реформа вниманието на съвременния читател, свикнал с народническите сладникави празни приказки на тази тема, е привлечено преди всичко от извънредно голямата *трезвост* на автора. Скалдин гледа на реформата без каквото и да било самозальгване, без каквото и да било идеализиране, гледа като

на сделка между две страни, помешчиците и селяните които досега са се ползвали общо от земята при известни условия и ето сега са се разделили, при което с това разделяне се е изменило и юридическото положение на двете страни. Факторът, който е определил начина на това разделяне и големината на частта, получена от всяка от страните, са били интересите на страните. Тези интереси са определяли стремежите на двете страни, а възможността едната страна да взема непосредствено участие в самата реформа и в практическото развиване на различните въпроси за нейното осъществяване е определила, между другото, надмощието на едната страна. Именно такава е разбирането на Скалдин за реформата. Върху главния въпрос на реформата — наделите и плащанията — Скалдин се спира особено подробно, като в своите очерци се връща към тях нееднократно. (Книгата на Скалдин се дели на II очерка със самостоятелно съдържание, които по форма напомнят отделни писма от село. Първият очерк е датиран с 1866 година, последният — с 1869). За така наречените «малоимотни» селяни в книгата на Скалдин, разбира се, няма нищо ново за съвременния читател, но за края на 60-те години неговите доказателства са били и нови, и ценни. Ние, разбира се, не ще се заловим да ги повтаряме и ще отбележим само особеността на характеристиката на явлението, която Скалдин дава — особеност, която го отличава от народниците в положителен смисъл. Скалдин говори не за «малоимотност», а за «твърде значително орязване на селските надели» (с. 213, също 214 и много други; сравни заглавието на III очерк), за това, че най-големите надели, определени от правилниците, са се оказали по-малки от действителните надели (с. 257), като привежда, между другото, извънредно характерни и типични отзиви на селяни за тази страна на реформата*. Разясненията и доказателствата на този факт у Скалдин са извънредно обстойни, силни и дори резки за един автор, общо взето, извънредно умерен, трезвен и по общите си

* «А нашата земя *той* (курсивът е на автора) тъй я оряза, че ние без този отрязък не можем да живеем; заобиколи ни от всички страни със свои нива, така че няма къде да изкараме добитъка; и ето плащай за надела отделно, че и в отрязаната земя пак отделно, колкото поиска». «Какво ти подобрение на бата! — ми казваше един грамотен и връл и кипял мужик от бившите оброчни селяни — колкото за оброка, оставиха го предишния, а земята я орязаха».

възгледи, безспорно, буржоазен. Следователно, това явление ще да се е хвърлило силно в очи, щом като дори такъв автор като Скалдин говори така енергично за това. За бремето на плащанията Скалдин говори също извънредно енергично и обстойно, доказвайки своите твърдения с маса факти. «Прекомерните данъци — четем в подзаглавието на III очерк (1867) — са главната причина за тяхната (на селяните) бедност» и Скалдин показва, че данъците са по-големи от дохода на селяните от земята, като привежда от «Трудовете на данъчната комисия» данни за разпределението на руските данъци върху събираните от висшите и от низшите класи, при което, оказва се, на последните класи се падат 76% от всички данъци, а на първите — 17%, докато навсякъде в Западна Европа отношенията са несравнено по-благоприятни за низшите класи. В подзаглавието на VII очерк (1868) четем: «Прекомерните парични повинности са една от главните причини за бедността на селяните», и авторът показва как новите жизнени условия изведнъж са започнали да изискват от селянина пари, пари и пари, как в «Закона» е било прието за правило да се възнаграждават помещниците и заради крепостното право (252), как размерът на оброка е бил определен «от сведенията на помещниците, на техните управители и пълномощници, т. е. от съвсем произволни и непредставяващи ни най-малка достоверност данни» (255), вследствие на което средните оброци, изчислени от комисията, се оказали по-големи от действителните средни оброци. «Към бремето на данъците се прибави още и загубата на земята, която селяните са използвали от векове» (258). «Ако оценката на земята за изкупуване бе направена не въз основа на капитализирането на оброка, а въз основа на действителната ѝ стойност през периода на освобождението, то изкупуването би могло да се извърши твърде лесно и не би било нужно дори съдействие на правителството, нито емитиране на кредитни ценни книжа» (264). «Изкупуването — което според Закона от 19 февруари трябваше да улесни селяните и да завърши подобряването на техния бит — всъщност често се превръща в още по-голямо притеснение за тях» (269). Привеждаме всички тези цитати — сами по себе си малко интересни и отчасти остарели, — за да покажем с каква енергия се е изказвал за интересите на селя-

ните един автор, който се отнася враждебно към общината и който се е изказал по редица въпроси като истински манчестърец. Твърде поучително е да отбележим пълното съвпадение на почти всички полезни и нерелевантни положения на народничеството с положенията на този манчестърец. От само себе си се разбира, че при такива възгледи на Скалдин за реформата той ни най-малко не е можел да се отдава на онова сладникаво идеализиране по отношение на нея, на което се отдаваха и се отдават народниците, които казват, че тя санкционирала народното производство, че била над западноевропейските селски реформи, че направила от Русия нещо като *tabula rasa** и т. н. Скалдин не само че не е казвал и не е можел да каже нещо подобно, но дори е казвал направо, че у нас селската реформа е извършена при по-малко изгодни условия за селяните, че тя е допринесла по-малко полза, отколкото на Запад. «Въпросът ще бъде поставен открито — пише Скалдин, — ако ние се запитаме: защо добрите последици от освобождението не се проявяват у нас със същата бързина и прогресивно нарастване, както се проявиха напр. в Прусия и Саксония през първата четвърт на сегашното столетие?» (221). «В Прусия, както и в цяла Германия, са се изкупували не наделите на селяните, отдавна вече признати от закона като тяхна собственост, а селските задължителни повинности спрямо помещиците» (272).

Да преминем от икономическата страна на реформата в оценката на Скалдин към юридическата. Скалдин е върл враг на взаимното поръчителство, на паспортната система и на патриархалната власт на «мира»** при селячеството (и мешчанското общество) над техните членове. В III очерк (1867) той настоява за премахване на взаимното поръчителство, данъка на глава и паспортната система, за необходимостта от уравнителен данък върху имота, за заменяне на паспортите с безплатни и безсрочни свидетелства. «Данък върху паспортите вътре в отечеството не съществува в нито една друга цивилизована държава» (109). Известно е, че този данък бе отменен едва през 1897 година. В заглавието на IV очерк четем: «произвол на селските сдружения и на градските думи при изпращане на паспортите

* — често място. *Ред.*

** Мир — селска община с членовете ѝ.

и събиране на данъците от отсъстващите платци». . . «Взаимното поръчителство е тежък ярем, който редовните и къщовни стопани трябва да теглят заради гуляйджиите и лентяите» (126). Забелязващото се още тогава разлагане на селяните Скалдин иска да обясни с личните качества на замогващите се и западащите. — Авторът описва подробно затрудненията, с които селяните, живеещи в С.-Петербург, получават паспорти и ги отсрочват, и отхвърля възражението на онези, които биха казали: «слава богу, че цялата тази маса безимотни селяни не се е причислила към градовете, не е увеличила броя на градските жители, които не притежават недвижима собственост» (130). «Варварското взаимно поръчителство». . . (131). . . «Пита се, може ли да се нарекат граждански свободни хората, поставени в подобно положение? Не са ли това същите онези — *glebae abscripti*?»* (132). Винят селската реформа. «Но нима селската реформа е виновна за това, че законодателството, което освободи селянина от крепостната зависимост от помещика, не е измислило нищо за избавянето му от крепостната зависимост от обществото и мястото, към което той се води. . . А къде са белезите на гражданска свобода, когато селянинът не може да разполага нито със своето местопребиваване, нито с вида на работата си?» (132). Скалдин нарича нашия селянин съвсем вярно и сполучливо «уседнал пролетарий» (231)** . В заглавието на VIII очерк (1868 г.) четем: «прикрепването на селяните към техните сдружения и надели пречи за подобряването на бита им. . . Пречка за развитието на гурбетчийството». «След невежеството на селяните и потиснатостта им от прогресивно увеличаващите се данъци, една от причините, които спъват развитието на селския труд и следователно на селското благосъстояние, е прикрепването на селяните към техните сдружения и надели. Привързването на работ-

* — селяни от епохата на старата Римска империя, прикрепени към поземлени участъци, които те не са могли да напускат, колкото и неизгодни да са били тези участъци. *Ред.*

** Скалдин е показал доста подробно правилността не само на първата, но и на втората част на това определение (пролетарий). Той е отделил много място в очерците си за описване на зависимото положение на селяните и тяхната мизерия, за описване на тежкото положение на ратанте, «за описване глада през 1868 г.» (заглавие на V очерк) и всевъзможните форми на заробване и унижаване на селянина. И през 60-те години, както и през 90-те, е имало хора, които са отминавали с мълчание и са отричали глада. Скалдин ревностно въстава против тях. Разбира се, би било излишно да привеждаме подробни извадки по този въпрос.

ните ръце към едно място и оковаването на поземлената община с неразкъсваеми вериги — това е условие само по себе си вече крайно неизгодно за развиването на труда, на личната предприемчивост и на дребната поземлена собственост» (284). «Селяните, приковани към своите надели и сдружения, лишени от възможността да употребяват труда си там, където той се оказва по-производителен и по-изгоден за тях, сякаш са застинали в онази натрупана, стадообразна, непроизводителна форма на бита, в която излязоха от ръцете на крепостното право» (285). Следователно, авторът гледа на тези въпроси на селския бит от чисто буржоазна гледна точка, но въпреки това (по-скоро: именно благодарение на това) той оценява извънредно правилно вредата, която оказва прикрепването на селяните на цялото обществено развитие и на самите селяни. Тази вреда се отразява с особена сила (ще добавим от себе си) върху най-низшите групи на селячеството, върху селския пролетариат. Скалдин твърде сполучливо казва: «превзходна е грижата на закона селяните да не останат без земя; но не трябва да се забравя, че у самите селяни грижата по същия въпрос е несравнено по-силна, отколкото у който и да било законодател» (286). «Освен прикрепването на селяните към техните надели и сдружения, дори и временните им отлъчвания за припечелване по други места са придружени — поради взаимното поръчителство и паспортната система — от много ограничения и разходи» (298). «Според мен за много селяни можеше да се намери изход от сегашното трудно положение, ако се вземеха. . . мерки, облекчаващи отказването на селяните от земята» (294). Тук Скалдин изказва пожелание, което рязко противоречи на народническите проекти, всички свеждани до обратното: до закрепване на общината, до неотчуждаемост на наделите и т. н. Оттогава многобройни факти доказаха напълно, че Скалдин е бил съвсем прав: запазването на прикрепването на селяните към земята и на съсловната затвореност на селската община само влошава положението на селския пролетариат и забавя икономическото развитие на страната, без ни най-малко да е в състояние да защити «уседналия пролетариат» от най-лошите видове заробване и зависимост, от най-ниското спадане на работната заплата и на жизненото равнище.

От гореприведените извадки читателят вече е могъл да забележи, че Скалдин е враг на общината. Той въстава против общината и преразпределенията от гледна точка на личната собственост, на предприемчивостта и т. н. (с. 142 и сл.). На защитниците на общината Скалдин възражава, че «вековното обичайно право» е отживяло времето си: «Във всички страни, заедно със сближаването на селските жители с цивилизованата среда, обичайното право е губело първобитната си чистота, претърпявало е изменения и изопачавания. У нас се забелязва същото явление: властта на мира малко по-малко се превръща във власт на народните изедници и на селските писари и вместо да закриля личността на селянина, стоварва се върху него като тежко бреме» (143) — много вярна забележка, която през 30-те години се потвърди от безброй много факти. «Патриархалното семейство, общинното владение на земята, обичайното право», според Скалдин, са осъдени от историята безвъзвратно. «Онези, които биха желали да удържат завинаги за нас тези почтени паметници на изживените векове, по този начин доказват, че повече са способни да се увличат от идеята, отколкото да проникват в действителността и да разбират неударжимия ход на историята» (162), и Скалдин прибавя към тази, фактически вярна, забележка — пламенни манчестърски филипики. «Общинното ползване на земята — казва той на друго място — поставя всеки селянин в робска зависимост от цялото общество» (222). И така, у Скалдин безусловната вражда към общината от чисто буржоазна гледна точка се свързва с издържана защита на интересите на селяните. Скалдин съвсем не свързва с враждата към общината глупавичките проекти за насилствено унищожаване на общината и за насилствено въвеждане на друга система на владение на земята — проекти, съчинявани обикновено от съвременните противници на общината, които са за груба намеса в селския живот и които се изказват против общината съвсем не от гледна точка на интересите на селяните. Скалдин, напротив, протестира настойчиво против причисляването му към привържениците на «насилственото унищожаване на общинното ползване на земята» (144). «Законът от 19 февруари — казва той — доста мъдро предостави на самите селяни. . . да преминат. . . от об-

щинно ползване към семейно. Наистина никой освен самите селяни не може да реши основно въпроса за времето на подобно преминаване.» Следователно, Скалдин е противник на общината само в смисъл, че тя ограничава икономическото развитие, излизането на селяните от сдружението, отказването от земята, т. е. в същия смисъл, в какъвто сега са враждебни към нея «руските ученици»; тази вражда няма нищо общо със защитата на користолюбивите интереси на помещиците, със защитата на остатъците и духа на крепостното право, със защитата на намесата в живота на селяните. Твърде важно е да се има предвид тази разлика, тъй като съвременните народници, които са свикнали да виждат врагове на общината само в лагера на «Московские Ведомости» и т. н., твърде охотно се преструват, че не разбират *другата* вражда към общината.

Общата гледна точка на Скалдин за причините за бедственото положение на селяните се свежда до това, че всички тези причини са залегнали в остатъците от крепостното право. След като описва глада през 1868 г., Скалдин отбелязва, че крепостниците са посочвали със злорадство този глад, виждайки причината за глада в разпуснатостта на селяните, в премахването на помещическата опека и т. н. Скалдин въстана ревностно против тези възгледи. «Причините за обедняването на селяните — казва той — са наследени от крепостното право (212), а не са резултат от неговото премахване; това са онези общи причини, които държат мнозинството от нашите селяни на степен, близка до пролетариата», и Скалдин повтаря посочените отзиви за реформата. Безсмислено е да се нападат семейните делби: «Макар и делбите да нанасят временна вреда на материалните изгоди на селяните, в замяна на това те спасяват личната им свобода и нравственото достойнство на селското семейство, т. е. онези висши човешки блага, без които не са възможни никакви успехи на гражданствеността» (217), и Скалдин посочва правилно истинските причини за похода против делбите: «много помещици твърде много преувеличават вредата, произтичаща от делбите, и стоварват върху тях, също както и върху пиянството, всички последици от едни или други причини за селската бедност, признаването на които е

толкова нежелателно за помешчиците» (218). На онези, които казват, че сега много се пише за селската бедност, докато по-рано не се е писало, а това, според тях, означава, че положението на селяните се е влошило, Скалдин отговаря: «За да може да се съди за резултатите от освободението от властта на помешчиците, като се сравнява сегашното положение на селяните с предишното, би следвало още при господството на крепостното право да се орежат селските надели така, както са орязани сега, да се обложат селяните с всички онези повинности, които се появили вече след освободението, и след това да се види как крепостните селяни биха понасяли това положение» (219). Извънредно характерна и важна черта във възгледите на Скалдин е това, че той свежда *всички* причини за влошаване положението на селяните до остатъците от крепостното право, което остави като наследство отработванията, оброците, орязването на земите, личната зависимост и уседналостта на селяните. Скалдин не само не вижда, че в самия строй на новите общественно-икономически отношения, в самия строй на следреформеното стопанство могат да се крият причините за селското обедняване, но и абсолютно не допуска подобна мисъл, вярвайки дълбоко, че с пълното премахване на всички тези остатъци от крепостното право ще настъпи всеобщо благоденствие. Неговата гледна точка е именно отрицателна: премахнете пречките за свободното развитие на селяните, премахнете наследените от крепостното право вериги — и всичко ще тръгне към по-добро в този най-добър свят. «От страна на държавната власт — казва Скалдин — тук (т. е. по отношение на селяните) може да има само един път: постепенно и неотслабно *да се премахват онези причини*, които доведоха нашия селянин до сегашното затъпяване и бедност и не му дават възможност да се съвземе и да стъпи на крака» (224, курсивът е мой). Извънредно характерен в това отношение е отговорът на Скалдин на онези, които защитават «общината» (т. е. прикрепването на селяните към сдруженията и наделите), като изтъкват, че иначе «ще се образува селски пролетариат». «Това възражение — казва Скалдин — отпада от само себе си, когато си спомним какви необятни пространства земя у нас са запустели, тъй като не се намират работни ръце за тях. Ако у нас

законът не ограничава естественото разпределение на работните сили, в Русия действителни пролетарии могат да бъдат само хората, за които просенето е занаят, или непоправимо порочните и пияниците» (144) — типична гледна точка на икономистите и «просветителите» от XVIII век, които вярваха, че премахването на крепостното право и на всички остатъци от него създава на земята царство на всеобщо благополучие. — Народникът, вероятно, би погледнал на Скалдин отвисоко и би казал, че той е просто — буржоа. — Да, разбира се, Скалдин е буржоа, но той е представител на прогресивната буржоазна идеология, на мястото на която у народника се явява дребнобуржоазната, реакционна по редица пунктове. А този «буржоа» е умеел да защитава по-добре от народника онези практически и реални интереси на селяните, които съвпадаха и съвпадат с исканията на цялото обществено развитие!*

За да завършим характеристиката на възгледите на Скалдин, ще добавим, че той е противник на съсловността, защитник на единството на съда за всички съсловия, съчувствува «теоретично» на безсъсловната община, пламенен привърженик е на народното образование, особено на общото, привърженик е на самоуправлението и на земските учреждения, привърженик е и на широкия поземлен кредит, особено на дребния, тъй като сред селяните търсенето за купуване на земя е голямо. «Манчестърецът» се проявява и тук: Скалдин казва напр., че земските и градските банки са «патриархална или първобитна форма на банките», която трябва да отстъпи мястото си на частните банки, имащи «всички предимства» (80). На земята може да се придаде ценност «чрез съживяване на промишлената и търговската дейност в нашите провинции» (71) и т. н.

Да направим равносметка. По характера на възгледите Скалдин може да бъде наречен буржоа-просветител. Неговите възгледи напомнят извънредно много възгледите на

* И обратно: всички прогресивни практически мероприятия, които срещаме у народниците, по своето съдържание са *капално буржоазни*, т. е. подпомагат именно капиталистическото, а не някакво друго развитие. Само дребните буржоа са могли да съчинят теорията, според която разширяването на селското земевладение, намаляването на данъците, преселванията, кредитът, развитието на техниката, регулирането на пласмента и други мероприятия служели на някакво си «народно производство».

икономистите от XVIII век (разбира се, със съответното им пречупване през призмата на руските условия) и той изразява достатъчно ярко общия «просветителен» характер на «наследството» от 60-те години. Както и западноевропейските просветители, както и мнозинството от литературните представители от 60-те години, Скалдин е въодушевен от неугасима вражда към крепостното право и към всички негови рожби в икономическата, социалната и юридическата област. Това е първата характерна черта на «просветителя». Втората характерна черта, обща за всички руски просветители, е пламенната защита на просветата, на самоуправлението, на свободата, на европейските форми на живот и изобщо на всестранното европеизиране на Русия. Накрая, третата характерна черта на «просветителя» — това е отстояването интересите на народните маси, главно на селяните (които още не бяха напълно освободени или току-що се освобождаваха в епохата на просветителите), искрената вяра, че отменянето на крепостното право и на остатъците от него ще донесе общо благосъстояние и искреното желание да се съдействува за това. Тези три черти са именно същината на онова, което у нас се нарича «наследство от 60-те години», и важно е да се подчертае, че в това наследство няма нищо народническо. В Русия има много автори, които по своите възгледи се вместили в посочените черти и които никога не са имали нищо общо с народничеството. При наличието на посочените черти в миросгледа на автора него винаги и всички го признават за «запазил традициите от 60-те години», без съвсем да се влияят от това, как той се отнася към народничеството. Никой не би и помислил, разбира се, да каже, че напр. г-н М. Стасюлевич, чийто юбилей бе отпразнуван неотдавна, «се е отрекъл от наследството» — въз основа на това, че той беше противник на народничеството, или се отнасяше безразлично към въпросите, повдигнати от народничеството. Ние вземем за пример Скалдин* именно защото като *безспорен* представител

* Може би ще ни възразят, че Скалдин не е типичен за 60-те години със своята вражда към общината и със своя тон. Но тук въпросът съвсем не е само в общината. Въпросът е в общите за всички просветители възгледи, които споделя и Скалдин. А що се отнася до неговия тон, то той наистина като че ли не е типичен със своята спокойна разсъдителност, умереност, постепенност и т. н. Ненаправно Енгелс нарече Скалдин *liberal-konservativ* (умерен конзерватор. *Ред.*)¹⁷⁰. Да се вземе обаче представител на наследството с

на «наследството» той същевременно е и безусловен враг на онези старовремски институции, които народничеството взе под своя защита.

Казахме по-горе, че Скалдин е буржоа. По-горе бяха посочени достатъчно доказателства за тази характеристика, но трябва да се направи уговорката, че у нас тази дума често се разбира съвсем неправилно, тясно, антиисторично, като с нея се свързва (без разлика на исторически епохи) користната защита на интересите на малцинството. Не бива да се забравя, че по онова време, когато пишеха просветителите от XVIII век (които общопризнатото мнение отнася към водачите на буржоазията), когато пишеха нашите просветители от 40-те до 60-те години, всички обществени въпроси се свеждаха до борбата с крепостното право и с остатъците от него. Новите обществено-икономически отношения и техните противоречия тогава още бяха в зародишно състояние. Поради това в идеолозите на буржоазията тогава не се проявяваше никакво користолюбие; напротив, и на Запад, и в Русия те вярваха съвсем искрено в общото благоденствие и искрено го желяеха, искрено не виждаха (отчасти и не можеха още да виждат) противоречията в онзи строй, който израстваше от крепостния. Не напразно Скалдин цитира на едно място в книгата си Адам Смит: видяхме, че и неговите възгледи, и характерът на неговата аргументация повтарят в много отношения тезисите на този велик идеолог на напредничавата буржоазия.

И ето, ако съпоставим практическите пожелания на Скалдин, от една страна, с възгледите на съвременните народници, а, от друга страна, с отношението на «руските ученици» към тях, ще видим, че «учениците» винаги ще бъдат за подкрепяне на пожеланията на Скалдин, тъй като тези пожелания изразяват интересите на прогресивните обществени класи, насъщните интереси на цялото обществено развитие по дадения, т. е. капиталистическия

по-типичен тон би било, първо, неудобно по различни причини и, второ, би могло да се породи недоразумение при прокарването на паралел със съвременното народничество.¹²¹ По самия характер на нашата задача *тонът* (в противоположност на пословицата) *не прави музиката* и нетипичният тон на Скалдин, отделя още по-рязко неговата «музика», т. е. съдържанието на неговите възгледи. А нас ни интересува именно само това съдържание. Само по съдържанието на възгледите (а съвсем не по тона на авторите) ние именно възнамеряваме да прокараме паралел между представителите на наследството и народниците от съвременната епоха.

път. А онова, което народниците измениха в тези практически пожелания на Скалдин или в неговата постановка на въпросите — е *минус* и се отхвърля от «ученика». Учениците «се нахвърлят» не върху «наследството» (това е глупава измислица), а върху романтическите и дребнобуржоазните прибавки на народниците към наследството. И сега ще преминем към тези именно прибавки.

II

ПРИБАВКАТА НА НАРОДНИЧЕСТВОТО КЪМ «НАСЛЕДСТВОТО»

От Скалдин ще преминем към Енгелгард. Неговите писма «От село» също са публицистични очерци за селото, така че и съдържанието, и дори формата на книгата му приличат твърде много на книгата на Скалдин. Енгелгард е много по-талантлив от Скалдин, неговите писма «От село» са написани несравнено по-живо, по-образно. У него липсват дългите разсъждения на солидния автор на «В глухата провинция и в столицата», затова пък у него има много повече сполучливи характеристики и други образи. Не е чудно, че книгата на Енгелгард се ползва с такава трайна симпатия сред четящата публика и неотдавна беше преиздадена отново, докато книгата на Скалдин е почти съвсем забравена, макар че писмата на Енгелгард започнаха да се печатат в «Отечеств. Записки» само подир две години след като излезе книгата на Скалдин. Затова съвсем не е необходимо да запознаваме читателя със съдържанието на книгата на Енгелгард, а ще се ограничим само с кратка характеристика на две страни от неговите възгледи: първо, на възгледите, характерни за «наследството» изобщо и по-специално общи за Енгелгард и Скалдин; второ, на специфично народническите възгледи. Енгелгард е *вече народник*, но в неговите възгледи има още толкова много черти, общи за всички просветители, толкова много от онова, което е отхвърлено или изменено от съвременното народничество — че се затрудняваш къде да го отнесеш: дали към представителите на «наследството» изобщо без народническа отсянка, или пък към народниците.

С първите Енгелгард го сближава преди всичко забележителната трезвост на неговите възгледи, простата и открита характеристика на действителността, безпощадното разкриване на всички отрицателни качества, на «устоите» въобще и на селячеството по-специално — на онези «устои», фалшивото идеализиране и разкрасяването на които е необходима съставна част на народничеството. Понеже народничеството на Енгелгард е изразено извънредно слабо и боязливо, то се намира в пряко и крещящо противоречие с картината на *действителността* в селото, която той е обрисувал толкова талантливо, и ако някой икономист или публицист вземе за основа на своите разсъждения за селото данните и *наблюденията*, посочени от Енгелгард*, не би било възможно да се правят народнически изводи от такъв материал. Идеализирането на селянина и на неговата община е една от необходимите съставни части на народничеството и народниците от всички отсенки — като се започне от г-н В. В. и се свърши с г-н Михайловски — внесоха изобилна дан в този стремеж към идеализиране и разкрасяване на «общината». У Енгелгард няма и следа от такова разкрасяване. В противоположност на общоразпространените фрази относно общинността на нашия селянин, на общоразпространените противопоставяния на тази «общинност» срещу индивидуализма на градовете, срещу конкуренцията в капиталистическото стопанство и т. н., Енгелгард най-безпощадно разкрива поразителния *индивидуализъм* на дребния земеделец. Той посочва подробно, че нашите «селяни по въпросите за собствеността са най-крайни собственици» (с. 62, цит. по изд. от 1885 г.), че те не могат да търпят «общата работа», ненавиждайки я по тясно лични и егоистични мотиви: при общата работа всеки «се бои да не се преработи» (с. 206). Тази боязън да не се преработи стига до най-голям комизъм (може би дори трагикомизъм), когато авторът разказва как живеещите в един дом и свързани с общо домакинство и родство жени мият всяка поотделно своята малка

* Мимоходом ще кажем: това би било не само извънредно интересно и поучително, но и напълно законен похват на икономиста-изследовател. След като учените се доверяват на материала от анкетите — на отговорите и отзивите на множество стопани, винаги пристрастни, слабо осведомени, без цялостен възглед, необмислили възгледите си, — то защо да не се доверим на наблюденията, събрани цели 11 години от човек със забележителна наблюдателност, безусловна искреност, човек, който е изучил превъзходно онова, за което говори.

част от масата, на която обядват, или доят подред кравите, събирайки мляко за *своето* дете (опасяват се от укриване на млякото) и приготвяйки поотделно за *своето* дете каша (с. 323). Енгелгард изяснява тези черти толкова подробно, потвърждава ги с толкова примери, че не може и дума да става за случайност на тези факти. Едно от двете: или Енгелгард е неспособен и незаслужаващ доверие наблюдател, или приказките за общинността и общинните качества на нашия мужик са празна измислица, пренасяща върху *стопанството* черти, откъснати от формата на *земевладението* (при което от тази форма на земевладение са откъснати и всички нейни фискално-административни страни). Енгелгард показва, че тенденцията на мужика в неговата стопанска дейност е кулачеството: «известна доза кулачество има у всеки селянин» (с. 491), «кулашки идеали царят в селската среда». . . «Аз неведнъж съм посочвал, че у селяните е извънредно развит индивидуализмът, егоизмът, стремежът към експлоатиране». . . «Всеки се гордее да бъде шука и се стреми да погълне каракудата.» Тенденцията сред селячеството — съвсем не към «общинен» строй, съвсем не към «народно производство», а към най-обикновен, характерен за всички капиталистически общества дребнобуржоазен строй — е показана от Енгелгард превъзходно. Стремежите на заможния селянин да се впуска в търговски операции (363) да раздава срещу работа жито, да купува труда на бедния мужик (с. 457, 492 и др.), т. е. казано на икономически език, превръщането на заможните селяни в селска буржоазия, са основно описани и доказани от Енгелгард. «Ако селяните не преминат към артелно стопанство — казва Енгелгард — и стопанисват всяко домакинство поединично, то — и при изобилие на земя — между земеделците-селяни ще има и безимотни, и ратаи. Ще кажа нещо повече: предполагам, че разликата в състоянията на селяните ще бъде още по-значителна, отколкото сега. Въпреки общинното владение на земята, наред с «богаташите» ще има много фактически лишени от земя ратаи. Какво ме грее мен или моите деца, че аз имам право на земя, след като нямам нито капитал, нито оръдия за обработване? Това е все едно да дадеш на слепия земя — яж я!» (с. 370). «Артелното стопанство» с някаква тъжна ирония стои тук самотно, като добро, невин-

но пожелание, което не само не произтича от данните за селското население, но дори явно се опровергава и изключва от тези данни.

Друга черта, която сближава Енгелгард с представителите на наследството без каквато и да било народническа отсянка, е вярата му, че главната и коренна причина за бедственото положение на селяните лежи и се крие в остатъците от крепостното право и в свойствената му регламентация. Премахнете тези остатъци и тази регламентация — и работата ще се нареди. Безусловно отрицателното отношение на Енгелгард към регламентацията, саркастичното осмиване на всякакви опити чрез регламентиране от горе да се облагодетелствува мужикът — са в най-рязка противоположност с народническите упования на «разума и съвестта, знанието и патриотизма на ръководните класи» (думи на г-н Южак в «Р. Б-во», 1896, кн. 12, с. 106), с народническото фантазьорство относно «организацията на производството» и т. н. Щепомним как саркастично се нахвърля Енгелгард срещу правилото, че в мелница не може да се продава водка, правило, имащо предвид «ползата» за мужика; с какво негодуване говори за задължителното решение на няколко земства през 1880 г. да не се сее ръж по-рано от 15 август, относно тази — предизвикана също от съображения за полза за мужика — груба намеса на кабинетни «учени» в стопанството на «милиони земеделци-стопани» (424). След като посочва такива правила и разпореждания като забраната да се пуши в иглолистна гора, да се ловят шуки през пролетта, да се секат млади брези през «май», да се развалят гнезда и т. н., Енгелгард отбелязва саркастично. . . «грижата за мужика винаги е била и е главна грижа на интеллигентните хора. Кой живее за себе си? Всички живеят за мужика! . . . Мужикът е глупав, сам себе си не може да уреди. Ако някой не се погрижи за него, той ще изгори всички гори, ще избие всички птици, ще излови всичката риба, ще развали земята и сам ще си погине» (398). Кажете, читателю, би ли могъл този автор да съчувствува поне на любимите за народниците закони за неотчуждаемостта на наделите? Би ли могъл да каже нещо подобно на цитираната фраза на един от стълбовете на «Рус. Богатство»? Би ли могъл да споделя гледището на друг един стълб на същото списа-

ние, г-н Н. Каришев, който упреква нашите губернски земства (през 90-те години!), че не «намират място» «за системни големи сериозни разходи за организиране на земеделския труд»?^{*}

Ще посочим още една черта, която сближава Енгелгард със Скалдин: това е несъзнателното отношение на Енгелгард към множество чисто буржоазни пожелания и мероприятия. Не че Енгелгард се е стараел да разкрасява дребните буржоа, да съчинява някакви си предлози, (à la** г-н В. В.) против прилагането на тази квалификация спрямо едни или други капиталисти — съвсем не. Като практик-стопанин Енгелгард просто се увлича от всякакъв прогрес, от всякакви подобрения в стопанството, като съвсем не забелязва, че обществената форма на тези подобрения дава най-доброто опровержение на собствените му теории, че е невъзможно у нас да съществува капитализмът. Щепомним напр. как той се увлича от успехите, които постигнал в своето стопанство благодарение на системата на *заплащане* на работниците *на парче* (за очукване на лен, за вършитба и т. н.). Енгелгард сякаш и не подозира, че заменянето на плащането на час с плащането на парче е един от най-разпространените похвати на развиващото се капиталистическо стопанство, което с този похват засилва интензификацията на труда и увеличава нормата на свръхстойността. Друг пример. Енгелгард осмива програмата на «Земеделъческа газета»¹⁷²: «прекратяване даването на ниви за цялостна обработка от селските събрания, организиране на ратайско стопанство, въвеждане на усъвършенствувани машини, оръдия, породи добитък, многополна система, подобряване на ливадите и пасбищата и т. н. и т. н.». — «Но това са само общи фрази!» — възкликва Енгелгард (128). И при все това именно тази програма е осъществил и Енгелгард в стопанската си практика, като е постигнал технически прогрес в своето стопанство именно въз основа на ратайската му организация. Или още: видяхме колко откровено и колко вярно Енгелгард е разобличил истинските тенденции на заможния мужик; но това ни най-малко не му е попречило да твърди,

* «Русское Богатство», № 5, 1896 г., май. Статията на г-н Каришев повъпрос за разходите на губернските земства за икономически мероприятия, с. 20.
** — подобно на. *Ред.*

че «са нужни не фабрики и не заводи, а *малки* (курсивът е на Енгелгард) селски спиртоварни, маслобойни» и др. (с. 336), т. е. «нужно е» преминаване на селската буржоазия към технически селскостопански производства — преминаване, което навсякъде и винаги е служило като един от най-важните симптоми на земеделския капитализъм. Тук се е проявило обстоятелството, че Енгелгард е бил не теоретик, а практик-стопанин. Едно е да разсъждаваш за възможността за прогрес без капитализъм, друго е сам да водиш стопанство. Поставяйки си за цел да устрои своето стопанство рационално, Енгелгард е бил принуден по силата на заобикалящите го обстоятелства да постига това с чисто капиталистически средства и да остави настрана всичките си теоретични и отвлечени съмнения относно «ратайството». Скалдин е разсъждавал на теория като типичен манчестърец, без ни най-малко да забелязва нито този характер на своите разсъждения, нито съответствието им с нуждите на капиталистическата еволюция на Русия. Енгелгард е бил принуден на практика да действа като типичен манчестърец, въпреки теоретичния си протест срещу капитализма и въпреки желанието си да вярва в особените пътища на отечеството.

А Енгелгард е имал тази вяра, която именно ни кара да го наречем народник. Енгелгард вече вижда ясно *действителната* тенденция на икономическото развитие на Русия и започва да *оправдава* противоречията на това развитие. Той се сили да докаже невъзможността на земеделския капитализъм в Русия, да докаже, че «у нас няма кнехт*» (с. 556) — макар сам той да е опровергал най-подробно измислиците, че на нашите работници се плаща скъпо, макар самият да е показал за каква мизерна заплата работи при него с цялото си семейство говедарят Петър, на когото освен издръжката остават по 6 рубли годишно «за купуване на сол, олио, облекло» (с. 10). «А и на това му завиждат, и ако аз го уволня, веднага ще се намерят 50 желаещи да заемат неговото място» (с. 11). Като сочи успеха на своето стопанство, сръчната работа на работниците с плуга, Енгелгард победоносно възкликва: «и кои са орачите? Невежи, недобросъвестни руски селяни» (с. 225).

* — ратай, слуга, несвободен работник. *Бълг. ред.*

След като е опровергал с воденето на собственото си стопанство и със своето разобличаване на селския индивидуализъм всякакви илюзии относно «общинността», Енгелгард все пак не само «вярва» във възможността за преминаване на селяните към артелно стопанство, но изказва и «убеждението», че това така и ще бъде, че именно ние, русите, ще извършим това велико дело, ще въведем нови методи на водене на стопанството. «В това именно се състои самобитността, оригиналността на нашето стопанство» (с. 349). Енгелгард-реалистът се превръща в Енгелгард-романтик, който компенсира пълната липса на «самобитност» в начините на своето стопанство и в наблюдаваните от него начини на стопанска дейност на селяните — с «вяра» в бъдеща «самобитност»! А от тази вяра вече е много близо и до ултранародническите черти, които — макар и съвсем единично — се срещат у Енгелгард, до тесния национализъм, граничещ с шовинизъм («И Европа ще разцепим», «и в Европа селякът ще бъде с нас» (с. 387) — доказваше Енгелгард на един помешчик по повод на войната), и дори до идеализирането на отработванията! Да, същият този Енгелгард, който е посветил толкова много превъзходни страници от своята книга на описанието на тежкото и унижено положение на селянина, който взема пари или жито назаем срещу работа и е принуден да работи почти даром при най-лоши условия на лична зависимост* — същият този Енгелгард е стигнал дотам, да каже, че «би било добре докторът (става дума за ползата и нуждата от лекар на село. В. И.) да има свое стопанство, така че мужикът да може да отработи лечението си» (с. 41). Коментариите са излишни.

— Общо взето, съпоставяйки характеризираните по-горе положителни черти в светогледа на Енгелгард (т. е. общи за него и за представителите на «наследството» без всякакъв народнически нюанс) и отрицателните (т. е. народническите), ние трябва да признаем, че първите безусловно преобладават у автора на «От село», докато последните са като че ли странична, случайна прибавка, навеяна отвън и непасваща с основния тон на книгата.

* Спомнете си картинката как наместникът (т. е. управителят на помешчичка) вика селянина на работа, когато собственото жито на мужика се рони — и как само споменаването за «сваляне на гащите» в общинското управление го заставя да отиде.

III

СПЕЧЕЛИЛО ЛИ Е «НАСЛЕДСТВОТО» ОТ ВРЪЗКАТА
С НАРОДНИЧЕСТВОТО?

— Но какво разбирате вие под народничество? — ще запита, вероятно, читателят. — По-горе беше дадено определение на това, какво съдържание се влага в понятието «наследство», а за понятието «народничество» не е дадено никакво определение.

— Под народничество разбираме система от възгледи, която съдържа следните три черти: 1) *Признаване на капитализма в Русия като упадък, като регрес.* Отгук стремежите и пожеланията да се «задържи», да се «спре» да се «прекрати разрушаването» на вековните устои от капитализма и други реакционни вопли. 2) *Признаване самобитността на руския икономически строй изобщо и на селянина с неговата община, артел и т. н. по-специално.* Към руските икономически отношения не се смята за нужно да се прилагат изработените от съвременната наука понятия за различните обществени класи и техните конфликти. Общинното селячество се разглежда като нещо по-висше, по-добро в сравнение с капитализма; идеализират се «устоите». Сред селячеството се отричат и замазват онези противоречия, които са присъщи на всяко стоково и капиталистическо стопанство, отрича се връзката на тези противоречия с по-развитата тяхна форма в капиталистическата промишленост и в капиталистическото земеделие. 3) *Игнориране на връзката на «интелигенцията» и на юридико-политическите учреждения в страната с материалните интереси на определени обществени класи.* Отричането на тази връзка, липсата на материалистическо обяснение на тези социални фактори карат да се вижда в тях сила, способна «да тегли историята по друга линия» (г-н В.В.), «да отбие от пътя» (г-н Н.—он, г-н Южаков и т. н.) и т. н.

Ето какво разбираме ние под «народничество». Читателят вижда, следователно, че употребяваме този термин в широкия смисъл на думата, както го употребяват и всички «руски ученици», които се опълчват против цялата система от възгледи, а не против отделни нейни представители. Между тези отделни представители, разбира се, има раз-

личия, понякога доста големи. Никой не игнорира тези различия. Но приведените черти на светогледа са общи за най-различните представители на народничеството, като се почне от. . . е, да речем макар, от г-н Юзов, и се свърши с г-н Михайловски. Господа юзовци, сазоновци, В. В. и т. н. присъединяват към посочените отрицателни черти на своите възгледи и други отрицателни черти, които не се срещат напр. нито у г-н Михайловски, нито у другите сътрудници на сегашното «Рус. Богатство». Да се отричат тези различия на народниците в тесния смисъл на думата от народниците изобщо би било, разбира се, неправилно, но още по-неправилно би било да се игнорира фактът, че *основните* социално-икономически възгледи на всички и всякакви народници си съвпадат по посочените главни пунктове. А тъй като «руските ученици» отхвърлят именно тези основни възгледи, а не само «печалните отклонения» от тях в по-лоша посока, те, очевидно, имат пълното право да употребяват понятието «народничество» в широкото значение на думата. Не само имат право, но и не могат да постъпят по друг начин.

Обръщайки се към гореочертаните основни възгледи на народничеството, ние трябва преди всичко да констатираме, че «наследството» *няма абсолютно нищо общо с тези възгледи*. Има редица несъмнени представители и пазители на «наследството», които нямат нищо общо с народничеството, въпроса за капитализма съвсем и не поставят, в самотността на Русия, на селската община и т. н. съвсем не вярват, в интелигенцията и в юридико-политическите учреждения не съзират никакъв фактор, способен да «отбие от пътя». По-горе споменахме за пример издателя-редактор на «Вестник Европы»¹⁷³, който може да бъде обвинен във всичко друго, но не и в нарушаване на традициите на наследството. Напротив, има хора, които в съответствие с възгледите си споделят посочените основни принципи на народничеството и при това направо и открито «се отричат от наследството» — ще споменем същия г-н Я. Абрамов, когото посочва и г-н Михайловски, или пък г-н Юзов. Това народничество, против което воюват «руските ученици», дори съвсем не е съществувало по времето, когато (изразявайки се на юридически език) се е «откривало» наследството, т. е. през 60-те години. Заро-

диши, зачатъци на народничество е имало, разбира се, не само през 60-те години, но и през 40-те и дори още по-рано* — но историята на народничеството сега съвсем не ни занимава. За нас е важно само, повтаряме още веднъж, да установим, че «наследството» от 60-те години в смисъла, в който го очертахме по-горе, няма нищо общо с народничеството, т. е. по същина на възгледите между тях няма нищо общо, те поставят различни въпроси. Има пазители на «наследството» ненародници и има народници, които «са се отрекли от наследството». Разбира се, има и народници, които пазят «наследството» или които претендират, че го пазят. И затова именно ние говорим за връзка на наследството с народничеството. Но да видим какво е дала тази връзка.

Първо, народничеството направи голяма *крачка напред* в сравнение с наследството, като *постави* пред обществената мисъл за разрешение въпроси, които пазителите на наследството отчасти още не са могли (по тяхно време) да поставят, отчасти пък не са ги поставяли и не ги поставят поради свойствената им ограниченост на кръгозора. *Поставянето* на тези въпроси е голяма *историческа* заслуга на народничеството и напълно естествено и разбираемо е, че народничеството, като даде (каквото и да било) решение на тези въпроси, *по този начин* зае предно място сред прогресивните течения на руската обществена мисъл.

Но се оказа, че разрешаването на тези въпроси от народничеството е съвсем незадоволително, основано върху назадничави теории, отдавна отхвърлени от Западна Европа като ненужни, основано върху романтичeskата и дребнобуржоазна критика на капитализма, върху игнориране на най-големи факти от руската история и действителност. Докато развитието на капитализма в Русия и на характерните за него противоречия беше още много слабо, тази примитивна критика на капитализма можеше да се крепи. Но народничеството безусловно не задоволява съвременното развитие на капитализма в Русия, съвременното състояние на нашите знания за руската икономическа история и действителност, съвременните изисквания на социо-

* Срв. сега книгата на Туган-Барановски: «Русская фабрика» (СПб. 1898 г.)

логическата теория. След като беше за времето си прогресивно явление, като първа постановка на въпроса за капитализма, народничеството сега представлява *реакционна* и *вредна* теория, която обърква обществената мисъл, която помага на застоя и на всякаква азиатщина. Реакционният характер на народническата критика на капитализма сега придаде на народничеството дори такива черти, които го поставят *по-долу* от онзи светоглед, който се ограничава с вярното пазене на наследството*. Че това е така — ние ще се постареем да покажем сега, като анализираме всяка една от отбелязаните по-горе три основни черти на народническия светоглед.

Първата черта — признаването на капитализма в Русия като упадък, като регрес. Щом въпросът за капитализма в Русия бе поставен, много скоро се изясни, че нашето икономическо развитие е капиталистическо и народниците обявиха това развитие за регрес, за грешка, за отклонение от пътя, който бил предначертан от целия исторически живот на нацията, от пътя, който бил осветен от вековните устои, и т. н. и т. н. Вместо горещата вяра на просветителите в даденото обществено развитие се появи недоверие към него, вместо исторически оптимизъм и бодрост на духа — песимизъм и униние, основани върху това, че колкото по-нататък нещата се развиват така, както вървят, толкова по-зле, толкова по-трудно ще бъде да се разрешат задачите, поставяни от новото развитие; появяват се подканвания да се «задържи» и да се «спре» това развитие, появява се теорията, че изостаналостта е щастие за Русия и т. н. Всички тези черти на народническия светоглед не само че нямат нищо общо с «наследството», но направо му противоречат. Признаването на руския капитализъм за «отклоняване от пътя», за упадък и т. н. води до изопачаване на цялата икономическа еволюция на Русия, до изопачаване на онази «промяна», която се извършва пред очите ни. Увлечен от желанието да спре и да прекрати разрушаването на вековните устои от капитализма, народникът изпада в поразителна историческа нетактичност, забравя, че

* Вече имах случай да отбележа по-горе в статията за икономическия романтизъм, че нашите противници проявяват поразително късогледство, разбирайки термините: *реакционен*, *дребнобуржоазен* като полемически похвати, докато всъщност тези изрази имат съвсем определен историко-философски смисъл. (Вж. настоящия том, с. 208. *Ред.*)

зад този капитализъм няма нищо друго освен също такава експлоатация, съединена с безкрайни форми на заробване и лична зависимост, която утежняваше положението на трудещия се, нищо друго освен рутина и застой в общественото производство, а следователно и във всички сфери на социалния живот. Сражавайки се против капитализма от своята романтическа, дребнобуржоазна гледна точка, народникът отхвърля като ненужен всякакъв исторически реализъм, като винаги съпоставя *действителността* на капитализма с *измислицата* за докапиталистическия строй. «Наследството» от 60-те години с тяхната гореща вяра в прогресивността на даденото обществено развитие, с тяхната безпощадна вражда, насочена всецяло и изключително против остатъците от старото време, с тяхното убеждение, че достатъчно е само да се пометат напълно тези остатъци, и работите ще тръгнат от добре по-добре — това «наследство» не само че няма нищо общо с посочените възгледи на народничеството, но направо им противоречи.

Втората черта на народничеството е вярата в самобитността на Русия, идеализирането на селянина, на общината и т. н. Учението за самобитността на Русия накара народниците да се заловят за остарелите западноевропейски теории, подтикваше ги да се отнасят с поразително лекомислие към много придобивки на западноевропейската култура: народниците се самоуспокояваха с това, че макар и да не притежаваме едни или други черти на цивилизованото човечество, затова пък «ни е съдено» да покажем на света нови начини на водене на стопанството и т. н. Анализът на капитализма и на всички негови прояви, който прогресивната западноевропейска мисъл даде, не само че не се възприемаше по отношение на светата Рус, но, напротив, всички усилия бяха насочени към това, да се измислят оправдания, които дават възможност да не се правят за руския капитализъм същите изводи, каквито са направени относно европейския. Народниците правеха поклони пред авторите на този анализ и. . . и продължаваха преспокойно да си остават същите романтици, против които тези автори се бориха през целия си живот. Това общо за всички народници учение за самобитността на Русия не само че няма нищо общо с «наследството», но

дори направо му противоречи. Напротив, «60-те години» се стремяха да европеизират Русия, вярваха в нейното приобщаване към общоевропейската култура, грижеха се за пренасянето на институциите на тази култура и върху наша, съвсем не самобитна почва. Всяко учение за самобитността на Русия се намира в пълно несъответствие с духа на 60-те години и с тяхната традиция. На тази традиция още повече не съответствува народническото идеализиране и разкрасяване на селото. Това фалшиво идеализиране, което желаше на всяка цена да види в нашето село нещо особено, съвсем неприличащо на строя на всяко друго село във всяка друга страна през периода на докапиталистическите отношения — се намира в най-крещящо противоречие с традициите на трезвото и реалистично наследство. Колкото повече и по-дълбоко се развиваше капитализмът, колкото по-силно се проявяваха в селото онези противоречия, които са общи за всяко стоково-капиталистическо общество, толкова по-рязко и по-рязко изпъкваше противоположността между подсладените приказки на народниците за «общинност», «артелност» на селянина и т. н., от една страна — и фактическото разделяне на селячеството на селска буржоазия и селски пролетариат, от друга; толкова по-бързо народниците, които продължаваха да гледат на нещата с очите на селянина, се превръщаха от сантиментални романтици в идеолози на дребната буржоазия, тъй като дребният производител в съвременното общество се превръща в стокопроизводител. Фалшивото идеализиране на селото и романтичните мечти, свързани с «общинността», водеха до това, че народниците се отнасяха много лекомислено към действителните нужди на селячеството, произтичащи от даденото икономическо развитие. На теория можеше да се говори извънредно много за силата на устоите, но на практика всеки народник прекрасно чувствуваше, че премахването на остатъците от старото време, на остатъците от предреформения строй, които и до ден днешен оковават във вериги от краката до главата нашите селяни, ще отвори път именно на капиталистическото, а не на някакво друго развитие. По-добре застой, отколкото капиталистически прогрес — такава е всъщност гледната точка на всеки народник по отношение на селото, макар че, разбира се, далеч не всеки народник

ще се реши с наивната праволинейност на г-н В. В. да каже това открито и откровено. «Селяните, приковани към наделите и сдруженията, лишени от възможността да употребяват своя труд там, където той се оказва по-производителен и по-изгоден за тях, сякаш са замръзнали в онази струпана, стадообразна, непроизводителна форма на бита, в която излязоха от ръцете на крепостното право.» Така гледаше един от представителите на «наследството» от своята характерна гледна точка на «просветител»¹⁷⁴. «Подобре е селяните да продължават да се намират в своята рутинна, патриархална форма на бита, отколкото да се разчиства път за капитализма в селото» — така гледа всъщност всеки народник. Напстина, вероятно не ще се намери нито един народник, който би се решил да отрича, че съсловната затвореност на селската община с нейното взаимно поръчителство и със забраната на продажбата на земята и отказването от надел се намира в най-рязко противоречие със съвременната икономическа действителност, със съвременните стоково-капиталистически отношения и с тяхното развитие. Да се отрича това противоречие е невъзможно, но цялата работа е в това, че народниците се боят като от огън от такова поставяне на въпроса, от такова съпоставяне на юридическата обстановка на селячеството с икономическата действителност, с даденото икономическо развитие. Народникът упорито иска да вярва в несъществуващото и романтично изфантазирано от него развитие без капитализъм, и затова. . . затова той е готов да задържа даденото развитие, което върви по капиталистически път. Към въпросите за съсловната затвореност на селската община, за взаимното поръчителство, за правото на селяните да продават земята и да се отказват от надела народникът се отнася не само с най-голяма предпазливост и боязън за съдбата на «устоите» (устои на рутината и застоя); нещо повече, народникът дори пада толкова ниско, че приветствува полицейската забрана на селяните да продават земята. «Мужикът е глупав — може да се каже на такъв народник с думите на Енгелгард, — сам не може да се уреди. Ако някой не се погрижи за него, той ще изгори всички гори, ще избие всички птици, ще излови всичката риба, земята ще развали и сам ще погине.» Народникът тук вече открито «се отказва от наследството»,

ставайки реакционен. И забележете при това, че това разрушаване на съсловната затвореност на селската община, успоредно с икономическото развитие, става все по-настойчива и по-настойчива необходимост за селския пролетариат, докато за селската буржоазия неудобствата, произтичащи оттук, съвсем не са толкова значителни. «Заможният селянин» може лесно да арендува земя на друго място, да отвори предприятие в друго село, да отпътува, където си иска и за колкото си иска по търговски работи. Но за «селянина», който живее главно от продажбата на своята работна сила, прикрепването към надела и към сдружението означава огромно ограничаване на стопанската му дейност, означава невъзможност да намери по-изгоден работодател, означава необходимост да продава своята работна сила именно на местните ѝ купувачи, които винаги дават по-малка заплата и изнамират всевъзможни начини за заробване. — Изпадайки веднъж във властта на романтичните мечти, поставил си за цел да подкрепи и опази устоите въпреки икономическото развитие, народникът незабелязано за самия себе си се е подхлъзнал по тази наклонена плоскост и е стигнал дотам, че се е озовал редом със земеделеца, който от все сърце жадува за запазване и укрепване на «връзката на селянина със земята». Достатъчно е да си спомним макар и това, как тази съсловна затвореност на селската община породила особени начини за наемане на работници: собствениците на заводи и на едри капиталистически имения разпращат свои агенти по селата, особено в такива, от които има недобори, за най-изгодно наемане на работници. За щастие, развитието на земеделския капитализъм, като разрушава «уседналостта» на пролетария (такова е действието на така наречените сезонни земеделски поминъци), постепенно изтласква тази робия чрез свободното наемане.

Друго едно може би не по-малко релефно потвърждение на нашето твърдение за вредата на съвременните народнически теории дава фактът, че сред народниците *идеализирането на отработванията* е обикновено явление. Ние приведохме по-горе пример за това, как Енгелгард, след като е извършил своето народническо грехопадение, е стигнал дотам, да твърди, че «би било добре» да се развият отработванията в селото! Същото нещо намирахме в знаменития

проект на г-н Южаков за земеделските гимназии («Русское Богатство», 1895, кн. 5)*. На също такава идеализиране се отдаваше в сериозни икономически статии и сътрудникът на Енгелгард по списание г-н В. В., който твърдеше, че селянинът е удържал победа над помешчика, който уж желаел да въведе капитализма; но бедата бе там, че селянинът се залавяше да обработва земите на помешчика, получавайки от него срещу това земя «под аренда» — т. е. възстановяваше съвсем същия начин на водене на стопанството, който съществуваше и при крепостното право. Това са най-резки примери за реакционното отношение на народниците към въпросите на нашето земеделие. В по-малко рязка форма ще срещнете тази идея у всеки народник. Всеки народник говори за вредата и опасността от капитализма в нашето земеделие, понеже капитализмът, видите ли, заменял самостоятелния селянин с ратай. *Действителността* на капитализма («ратаят») се противопоставя на *измислицата* за «самостоятелния» селянин: тази измислица се основава на това, че селянинът от докапиталистическата епоха притежава средства за производство, при което скромно се премълчава, че за тези средства за производство трябва да се плаща двойно повече от тяхната стойност; че тези средства за производство служат за отработвания; че жизненото равнище на този «самостоятелен» селянин е толкова ниско, че във всяка капиталистическа страна биха го отнесли към пауперите; че към безпросветната нищета и умствената инертност на този «самостоятелен» селянин се прибавя още и личната зависимост, която неизбежно придружава докапиталистическите форми на стопанството.

Третата характерна черта на народничеството — игнорирането на връзката на «интелигенцията» и на юридико-политическите учреждения в страната с материалните интереси на определени обществени класи — се намира в най-неразривна връзка с предишните: само тази липса на реализъм в социологическите въпроси именно можеше да породни учението за «погрешността» на руския капитализъм и за възможността «да се отклоним от пътя». Този възглед на народничеството също няма никаква връзка с

* Вж. настоящия том, с. 61—68 и 466—494. Ред.

«наследството» и традициите на 60-те години, а, напротив, явно *противоречи на тези традиции*. От този възглед естествено произтича такова отношение на народниците към многобройните остатъци от предреформената регламентация в руския живот, което представителите на «наследството» не биха могли да споделят в никакъв случай. За характеристика на това отношение ние ще си позволим да се възползваме от прекрасните забележки на г-н В. Иванов в статията «Лоша измислица» («Новое Слово», септември 1897 г.). Авторът говори за известния роман на г-н Боборикин «По друг начин» и изобличава неразбирането му на спора на народниците с «учениците». Г-н Боборикин влага в устата на героя от своя роман, народник, упрек по адрес на «учениците», че те уж мечтаели «за казармата с нейния нетърпим деспотизъм на регламентацията». Г-н В. Иванов отбелязва по повод на това:

«За нетърпимия деспотизъм на «регламентацията» като «мечта» на своите противници те (народниците) не само не говореха, но и — *оставайки си народници* — *не могат да говорят и не ще говорят*. Същността на техния спор с «икономическите материалисти» в тази област се състои именно в това, че запазилите се у нас остатъци от старата регламентация могат, според народниците, да послужат като основа за по-нататъшно развитие на регламентацията. Нетърпимостта на тази стара регламентация се закрива от очите им, от една страна, с представата, че уж самата «селска душа (единна и неделима) еволюира» по посока на регламентацията — от друга, от убеждението в съществуващата или предстоящата да настъпи нравствена красота на «интелигенцията», на «обществото» или изобщо на «ръководните класи». Те обвиняват икономическите материалисти в пристрастие не към «регламентацията», а, обратно, към западноевропейските порядки, основани върху липсата на регламентация. И икономическите материалисти действително твърдят, че остатъците от старата регламентация, израсла върху основата на натуралното стопанство, стават от ден на ден все «по-нетърпими» в страната, преминала към парично стопанство, което предизвиква безброй изменения както във фактическото положение, така и в умствената и нравствената физиономия на

различните слоеве на нейното население. Поради това те са убедени, че условията, необходими за възникването на нова благодетелна «регламентация» на икономическия живот на страната, могат да се развият не от остатъците на регламентацията, приспособена към натуралното стопанство и крепостното право, а само в атмосферата на също такава широка и всеотраслова липса на тази стара регламентация, каквато съществува в напредналите страни на Западна Европа и Америка. В такова положение се намира въпросът за «регламентацията» в спора между народниците и техните противници (с. 11—12, 1. с.*). Това отношение на народниците към «остатъците от старата регламентация» като че ли представлява най-рязкото отстъпление на народничеството от традициите на «наследството». Представителите на това наследство, както видяхме, се отличаваха с решително и яростно осъждане на всички и всякакви остатъци от старата регламентация. Следователно, откъм тази страна «учениците» стоят несравнимо по-близо до «традициите» и «наследството» от 60-те години, отколкото народниците.

Липсата на социологически реализъм, освен посочената извънредно важна грешка на народниците, води също така до онзи особен маниер на мислене и разсъждаване относно обществените работи и въпроси, който може да се нарече тясноинтелигентско самомнение или може би бюрократично мислене. Народникът винаги разсъждава за това, какъв път за отечеството трябва да изберем «ние», какви бедствия ще се срещнат, ако «ние» насочим отечеството по такъв и такъв път, какви изходи бихме могли «ние» да си осигурим, ако избегнем опасностите на пътя, по който е тръгнала старата Европа, ако «вземем хубавото» и от Европа, и от нашата старовремска общинност и т. н. и т. н. Оттук пълното недоверие и пренебрежение у народника към самостоятелните тенденции на отделните обществени класи, които творят историята съобразно своите интереси. Оттук поразителното лекомислие, с което народникът се впуска (забравил заобикалящата го обстановка) във всевъзможно социално фантазърство, като се почне от някаква си «организация на земеделския труд» и се свър-

* Loco citato — на цитираното място. *Ред.*

ши с «обобщияването на производството» посредством старанията на нашето «общество». «Mit der Gründlichkeit der geschichtlichen Action wird der Umfang der Masse zunehmen, deren Action sie ist»* — в тези думи** е изразено едно от най-дълбоките и най-важните положения на онази историко-философска теория, която нашите народници никак не искат и не могат да разберат. Успоредно с разширяването и задълбочаването на историческото творчество на хората трябва да нараства и размерът на онази маса от населението, която е съзнателен исторически деец. А народникът винаги е разсъждавал за населението изобщо и за трудещото се население по-специално като за обект на едни или други повече или по-малко разумни мероприятия, като за материал, подлежащ на насочване към един или друг път, и никога не е гледал на различните класи на населението като на самостоятелни исторически дейци при даден път, никога не е поставял въпроса за онези условия на даден път, които могат да развиват (или, напротив, да парализират) самостоятелната и съзнателната дейност на тези творци на историята.

И така, макар че народничеството направи голяма крачка напред в сравнение с «наследството» на просветителите, като *постави* въпроса за капитализма в Русия, но даденото от него *разрешение* на този въпрос се оказа дотолкова незадоволително, поради дребнобуржоазното гледище и сантименталната критика на капитализма, че народничеството по редица извънредно важни въпроси на обществения живот се оказа *по-назад* в сравнение с «просветителите». Присъединяването на народничеството към наследството и традициите на нашите просветители в края на краищата се оказва *минус*: новите въпроси, които следреформеното икономическо развитие на Русия постави пред руската обществена мисъл, не бяха разрешени от народничеството, по повод на тях то се ограничи със сантиментални и реакционни ламентации, а онези стари въпроси, които

* Marx, «Die heilige Familie», (Маркс, «Светото семейство», Ред.). 120¹¹. По Белтов, с. 235.

** «Заедно с основателността на историческото действие ще расте и обемът на масата, дело на която е то». Ред.

бяха поставени още от просветителите, народничеството задържа със своята романтика и спъна тяхното пълно решение.

IV

«ПРОСВЕТИТЕЛИТЕ», НАРОДНИЦИТЕ И «УЧЕНИЦИТЕ»

Сега можем да направим равносметка на нашите паралели. Ще се опитаме да характеризираме накратко отношенията на всяко от посочените в заглавието течения на обществената мисъл едно спрямо друго.

Просветителят вярва в даденото обществено развитие, понеже не забелязва свойствените му противоречия. Народникът се страхува от даденото обществено развитие, понеже вече е забелязал тези противоречия. «Ученикът» вярва в даденото обществено развитие, понеже вижда залозите за по-добро бъдеще само в пълното развитие на тези противоречия. Първото и последното направление се стремят поради това да подкрепят, да ускорят, да улеснят развитието по дадения път, да премахнат всички препятствия, които пречат и спъват това развитие. Народничеството, напротив, се стреми да задържи и да спре това развитие, страхува се от унищожаването на някои пречки за развитието на капитализма. Първото и последното направление се характеризират с това, което би могло да се нарече исторически оптимизъм: колкото по-далеч и колкото по-бързо нещата се развиват така, както вървят, толкова по-добре. Народничеството, напротив, естествено води до исторически песимизъм: колкото по-далеч вървят нещата така, толкова по-зле. «Просветителите» съвсем не поставяха въпроси за характера на следреформеното развитие, като се ограничаваха изключително с войната против остатъците от предреформения строй, като се ограничаваха с отрицателната задача за разчистване пътя за европейско развитие на Русия. Народничеството постави въпроса за капитализма в Русия, но го реши в смисъл на реакционност на капитализма и затова не можа да възприеме изцяло наследството на просветителите: народниците винаги са водили война против хората, които са се

стремили към европеизиране на Русия изобщо, от гледището на «единството на цивилизацията», водили са война не само защото не можеха да се ограничат с идеалите на тези хора (такава война би била справедлива), а защото не искаха да отиват толкова далече в развитието на дадената, т. е. капиталистическата, цивилизация. «Учениците» решават въпроса за капитализма в Русия в смисъл, че той е прогресивен и затова не само могат, но и трябва да приемат изцяло наследството на просветителите, като допълнят това наследство с анализ на противоречията на капитализма от гледището на производителите без самостоятелно стопанство. Просветителите не отделяха като предмет на особено внимание нито една класа от населението, говореха не само за народ изобщо, но дори и за нация изобщо. Народниците желяеха да представляват интересите на труда, без да посочват обаче определени групи в съвременната стопанска система: в действителност те винаги заставаха на гледището на дребния производител, когото капитализмът превръща в стокпроизводител. «Учениците» не само че вземат за критерий интересите на труда, но при това посочват и съвсем определени икономически групи на капиталистическото стопанство, именно производителите без самостоятелно стопанство. Първото и последното направление съответствуват, по съдържанието на своите пожелания, на интересите на онези класи, които се създават и развиват от капитализма; по своето съдържание народничеството съответствува на интересите на класата на дребните производители, на дребната буржоазия, която заема междинно положение сред другите класи на съвременното общество. Затова противоречивото отношение на народничеството към «наследството» съвсем не е случайност, а необходим резултат от самото съдържание на народническите възгледи: видяхме, че една от основните черти на възгледите на просветителите се състоеше в горещия стремеж към европеизиране на Русия, а народниците никак не могат, без да престават да бъдат народници, да споделят напълно този стремеж.

Следователно в края на краищата ние получихме извода, който неведнъж вече бе посочван от нас по частни поводи по-горе, а именно, че *учениците са много по-последователни, много по-верни пазители на наследството, отколкото на-*

родниците. Те не само че не се отричат от наследството, но, напротив, смятат за една от най-главните си задачи опровергаването на онези романтически и дребнобуржоазни опасения, които карат родниците по твърде много и твърде важни пунктове да се отказват от европейските идеали на просветителите. Но от само себе си се разбира, че «учениците» пазят наследството не така, както архиварите пазят старите книжа. Да пазиш наследството — това съвсем не означава да се ограничаваш с наследството, и към защитата на общите идеали на европеизма «учениците» присъединяват анализа на онези противоречия, които нашето капиталистическо развитие съдържа в себе си, и оценката на това развитие според горепосочената специфична гледна точка.

V

Г-Н МИХАЙЛОВСКИ ЗА ОТКАЗВАНЕТО НА «УЧЕНИЦИТЕ» ОТ НАСЛЕДСТВОТО

В заключение пак ще се върнем към г-н Михайловски и ще разгледаме неговите твърдения по интересувания ни въпрос. Г-н Михайловски заявява не само че тези хора (учениците) «не желаят да се намират в никаква приемствена връзка с миналото и решително се отказват от наследството» (1. с., 179), но още и това, че «те» (наред с другите лица от най-различни направления, до г-н Абрамов, г-н Волински, г-н Розанов включително) «се нахвърлят върху наследството извънредно злобно» (180). — За какво наследство говори г-н Михайловски? — За наследството от 60—70-те години, за онова наследство, от което тържествено се отказваха и се отказват «Московские Ведомости» (178).

Вече посочихме, че ако говорим за «наследството», което са получили днешните хора, трябва да различаваме *две наследства*: едното наследство — от просветителите изобщо, от хората, безусловно враждебни на всичко предреформено, от хората, борещи се за европейските идеали и за интересите на широката маса на населението. Другото наследство е народническото. Ние вече посочихме, че да се смесват тези две различни неща би било груба грешка, тъй

като всеки знае, че имаше и има хора, които пазят «традициите на 60-те години» и нямат нищо общо с народничеството. Всички забележки на г-н Михайловски са основани изцяло и изключително върху смесването на тези съвсем различни наследства. А тъй като г-н Михайловски не може да не знае тази разлика, неговата нападка придобива съвсем определен характер не само на глупава, но и на клеветническа нападка. Нахвърляли ли са се «Московские Ведомости» специално върху народничеството? — Съвсем не: те не по-малко, ако не и повече, се нахвърляха върху просветителите изобщо, и съвсем чуждият на народничеството «Вестник Европы» е не по-малък враг за тях, отколкото народническото «Русское Богатство». С онези народници, които най-решително се отказваха от наследството, напр. с Юзов, «Московские Ведомости», разбира се, не биха се спогодили по много неща, но те едва ли биха започнали да се нахвърлят върху него озлобено, и във всеки случай биха го похвалили за онова, с което той се отличава от народниците, желаещи да пазят наследството. — Нахвърлял ли се е г-н Абрамов или г-н Волински върху народничеството? — Съвсем не. Първият от тях самият е народник; и двамата се нахвърляха върху просветителите изобщо. — Нахвърляли ли са се «руските ученици» върху руските просветители? Отказвали ли са се те някога от наследството, което ни завеща безусловна вражда към дореформения бит и към остатъците от него? — Не само че не са се нахвърляли, а, напротив, изобличаваха стремежа на народниците да подкрепят някои от тези остатъци поради дребнобуржоазните им страхове пред капитализма. — Нахвърляли ли са се те някога върху наследството, което ни завеща европейските идеали изобщо? — Не само че не са се нахвърляли, а, напротив, изобличаваха народниците, че те вместо общоевропейските идеали съчиняват — по много твърде важни въпроси — всевъзможни самобитни глупости. — Нахвърляли ли са се те някога върху наследството, което ни завеща грижата за интересите на трудещите се маси на населението? — Не само че не са се нахвърляли, а, напротив, изобличаваха народниците, че тяхната грижа за тези интереси е непоследователна (понеже те упорито смесват селската буржоазия със селския пролетариат); че ползата от тези грижи се обез-

силва с мечти за онова, което би могло да бъде, вместо да насочат вниманието си към онова, което съществува; че техните грижи са крайно тесни, понеже те никога не са умеели да оценят по достойнство условията (стопански и други), които улесняват или затрудняват тези лица сами да се грижат за себе си.

Г-н Михайловски може да не се съгласява с правилността на тези изобличения и като народник той, разбира се, няма да се съгласи с тях — но да се говори за «злобни» нападки срещу «наследството от 60—70-те години» на хора, които всъщност нападат «злобно» *само народничеството*, нападат го, защото то не съумя да разреши новите, издигнати от следреформената история, въпроси в *духа на това наследство*, и *то без противоречия по отношение на него* — да се говори подобно нещо означава направо да се изопачава работата.

Г-н Михайловски негодува извънредно забавно от това, че «учениците» охотно смесват «нас» (т. е. публицистите от «Русское Богатство») с «народниците» и с други лица, които нямат нищо общо с «Русское Богатство» (с. 180). Този курioзен опит да отдели себе си от «народниците», запазвайки същевременно всички основни възгледи на народничеството, не може да предизвика нищо друго освен смях. Всеки знае, че всички «руски ученици» употребяват думите «народник» и «народничество» в широк смисъл. Че между народниците има немалко различни отсенки, това никой не е забравил и не е отричал: нито П. Струве, нито Н. Белтов, напр. в своите книги не са «смесвали» г-н Михайловски не само с г-н В. В., но дори и с г-н Южаков, т. е. не са замазвали различията в техните възгледи, не са приписвали на единия възгледите на другия. П. Б. Струве дори открито посочваше разликата между възгледите на г-н Южаков и тези на г-н Михайловски. Едно е да смесваш заедно различни възгледи; друго е да обобщаваш и да причисляваш към една категория автори, които въпреки различията си по много въпроси са солидарни по онези основни и главни пунктове, против които именно въстават «учениците». За «ученика» е важно съвсем не това да покаже, напр., негодността на възгледите, които отличават някой си г-н Юзов от другите народници: за него е важно да опровергае възгледите, *общи и за г-н*

Юзов, и за г-н Михайловски, и за всички народници изобщо, т. е. тяхното отношение към капиталистическата еволюция на Русия, тяхното обсъждане на икономическите и публицистичните въпроси от гледището на дребния производител, тяхното неразбиране на социалния (или историческия) материализъм. Тези черти са общо достойние на цяло течение на обществената мисъл, което изигра голяма историческа роля. В това широко течение има най-различни отсенки, има десни и леви флангове, има хора, които са стигали до национализъм и антисемитизъм и т. н., и има хора, невиновни в това; има хора, които са се отнасяли с пренебрежение към много завети на «наследството», и има хора, които са се стараели, доколкото е възможно, да пазят тези завети (т. е. доколкото е възможно за народника). Нито един от «руските ученици» не е отричал тези различия между отсенките, нито едного от тях г-н Михайловски не би могъл да уличи в това, че е приписвал възгледите на народник от една отсенка на народник от друга отсенка. Но щом като се опълчаваме против основните възгледи, общи за всички тези различни отсенки, то откъде накъде в такъв случай ще говорим за частните различия на общото течение? Та това е съвсем безсмислено искане! Общността на възгледите за руския капитализъм, за селската «община», за всесилието на така нареченото «общество» при авторите, далеч не солидарни във всичко, е била отбелязвана, неведнъж от нашата литература дълго преди появата на «учениците», и не само е била отбелязвана, но и е била възхвалявана като щастлива особеност на Русия. Терминът «народничество» в широк смисъл се е употребявал в нашата литература пак дълго преди появата на «учениците». Г-н Михайловски не само сътрудничеса много години в едно списание с «народника» (в тесен смисъл) г-н В. В., но и споделяше с него споменатите по-горе основни черти на възгледите. Възразявайки през 80-те и 90-те години против отделни изводи на г-н В. В., отхвърляйки правилността на неговите екскурси в областта на отвлечената социология, г-н Михайловски обаче и през 80-те, и през 90-те години правеше уговорки, че неговата критика съвсем не е насочена против икономическите трудове на г-н В. В., че той е солидарен с него по основните възгледи за руския капитализъм. Поради това, ако сега сълбовете на

«Русское Богатство», които направиха толкова много за развитието, укрепването и разпространението на народническите (в широк смисъл) възгледи, мислят да се избавят от критиката на «руските ученици» с простото твърдение, че те не са «народници» (в тесен смисъл), че те са съвсем особена «етико-социална школа» — то, разбира се, подобни хитрости предизвикват само справедливи насмешки над хора, които са толкова храбри и същевременно толкова дипломатични.

На с. 182 в статията си г-н Михайловски издига против «учениците» и следния феноменален довод. Г-н Каменски напада саркастично народниците¹⁷⁶; това, видите ли, «свидетелства, че той се сърди, а това за него е недопустимо (sic !!*)». Ние, «субективните старци», точно тъй, както и «субективните юноши», без да си противоречим, си разрешаваме тази слабост. Но представителите на учението, което «с основание се гордее със своята неумолима обективност» (израз на един от «учениците»), се намират в по-друго положение».

Това пък какво е?! Ако хората искат възгледите за социалните явления да се опират върху неумолимо обективен анализ на *действителността* и на действителното развитие — следва ли от това, че за тях е недопустимо да се сърдят?! Та това е просто галиматия, безсмислица! Не сте ли чували, г-н Михайловски, че като един от най-забележителните образци на неумолима обективност при изследването на обществените явления основателно се смята знаменитият трактат за «Капиталът»? Редица учени и икономисти виждат главния и основен недостатък на този трактат именно в неговата неумолима обективност. И все пак рядко в научен трактат вие ще намерите толкова много «сърце», толкова горещи и страстни полемични нападки против представителите на назадничавите възгледи, против представителите на онези обществени класи, които според убеждението на автора, спъват общественото развитие. Писателят, който показва с неумолима обективност, че възгледите, да речем, на Прудон са естествено, понятно, неизбежно отражение на възгледите и настроението на

френския *petit bourgeois** — въпреки това с най-голяма страстност, с яростен гняв «се нахвърляше» върху този идеолог на дребната буржоазия. Не смята ли г-н Михайловски, че тук Маркс «си противоречи»? След като известно учение изисква от всеки обществен деец неумолимо обективен анализ на действителността и на създаващите се върху почвата на тази действителност отношения между различните класи, по какво чудо оттук може да се направи изводът, че общественият деец не трябва да симпатизира на една или друга класа, че за него това е «недопустимо»? Смешно е дори да се говори тук за дълг, тъй като нито един жив човек *не може да не застава на страната* на една или друга класа (след като е разбрал техните взаимоотношения), не може да не се радва на успеха на дадена класа, не може да не се огорчава от нейните неуспехи, не може да не изказва негодувание против онези, които са враждебни на тази класа, против онези, които пречат на нейното развитие чрез разпространяване на назадничави възгледи и т. н. и т. н. Глупавата нападка на г-н Михайловски само показва, че той и досега не се е ориентирал в твърде елементарния въпрос за разликата между детерминизма и фатализма.

· «Капиталът напредва!» — това е несъмнено — пише г-н Михайловски — но (*sic!*) въпросът е там, как да го посрещнем» (с. 189).

Г-н Михайловски открива Америка, посочва «въпроса», над който «руските ученици», очевидно, съвсем не са се и замисляли! Но по всяка вероятност «руските ученици» са се разминали с народниците съвсем не по този въпрос! Развиващият се в Русия капитализъм може да се «посрещне» само по два начина: или да се признае за прогресивно явление, или пък да се признае за регресивно явление; или — за крачка напред по истинския път, или за отклонение от истинския път; или да го оценяваме от гледна точка на класата на дребните производители, разрушавана от капитализма, или — от гледна точка на класата на производителите без самостоятелно стопанство, създавана от капитализма. Средно положение тук няма**. Следователно

* — дребен буржоа. *Ред.*

** Ние не говорим, разбира се, за онази среща, която съвсем не смята за нужно да се ръководи от интересите на труда или за която самото обобщаване,

след като г-н Михайловски отхвърля правилността на онова отношение към капитализма, на което настояват «учениците», той, значи, приема народническото отношение, което в предишните си статии е изразявал много пъти съвсем определено. Никакви допълнения, нито изменения в своите стари възгледи по този въпрос г-н Михайловски не е правил и не прави, оставайки си, както и преди, народник. — Съвсем не! Той не е народник, пази боже! Той е представител на «етико-социологическата школа».

«Нека не говорят — продължава г-н Михайловски — «за онези бъдещи (?) блага, които ще донесе (?) по-нататъшното развитие на капитализма».

Г-н Михайловски не е народник. Той само изцяло повтаря грешките на народниците и неправилните им начини на разсъждение. Колко пъти вече се е казвало на народниците, че подобна постановка на въпроса «за бъдещето» е неправилна, че думата е не за «бъдещите», а за действителните, вече съществуващи прогресивни изменения на капиталистическите отношения — изменения, които донася (а не ще донесе) развитието на капитализма в Русия. Пренасяйки въпроса в областта на «бъдещето», г-н Михайловски всъщност признава за доказани именно онези положения, които «учениците» оспорват. Той признава за доказано, че, в действителност, в онова, което става пред очите ни, развитието на капитализма *не донася* никакви прогресивни изменения в старите обществено-икономически отношения. Именно в това се и състои народническият възглед, и именно против него полемизират «руските ученици», доказвайки обратното. Няма нито една книжка, издадена от «руските ученици», в която да не се говори и да не се изтъква, че заменянето на отработванията със свободен наемен труд в земеделието, заменянето на така наречената «кустарна» промишленост с фабрична е действително явление, което се извършва (и то с огромна бързина) пред очите ни, а съвсем не само «бъдещо»; че това заменяне е във всяко отношение прогресивно явление, че то разрушава рутинното, отличавало се с вековна неподвижност и застой, раз-

и изразявано с термина «капитализъм», е непонятно и неубедително. Колкото и да си важни в руския живот отнасящите се тук течения на обществената мисъл, но със спора между народниците и техните противници те нямат нищо общо и нямам защо да ги намесваме тук.

дробено, дребно, ръчно производство; че то повишава производителността на обществения труд и с това създава възможност да се повиши жизненото равнище на трудещия се; че пак то създава условията, които превръщат тази възможност в необходимост, а именно: превръщат запокитения «в глухата провинция» «уседнал пролетарий», уседнал и във физически, и в морален смисъл, в подвижен, превръщат азиатските форми на труда с безкрайно развитата робия, с всевъзможни форми на лична зависимост — в европейски; че «европейският начин на мислене и чувствуване е не по-малко необходим (забележете: необходим. В. И.) за успешното оползотворяване на машините, отколкото парата, каменните въглища и техниката»* и т. н. Всичко това се говори и доказва, повтаряме, от всеки «ученик», но всичко това няма, като че ли, никакво отношение към г-н Михайловски и «компания»: всичко това се пише само против «народниците», «нямащи нищо общо» с «Русское Богатство». Нали «Русское Богатство» е «етико-социологическа школа», същността на която се състои в това, да прокарва стар боклук под ново знаме.

Както вече отбелязахме по-горе, задачата на нашата статия е да опровергае твърде разпространените в либерално-народническата преса измислици, че «руските ученици» се отричали от «наследството», скъсвали с най-добрите традиции на най-добрата част от руското общество и т. н. Небезинтересно ще бъде да отбележим, че г-н Михайловски, повтаряйки тези изтъркани фрази, е казал всъщност съвсем същото, което много по-рано и много порешително бе заявил «нямащият нищо общо» с «Русское Богатство» «народник» г-н В. В. Запознати ли сте вие, читателю, с онези статии в «Неделя»¹⁷⁸, които този автор помести преди три години, в края на 1894 г., в отговор на книгата на П. Б. Струве? Трябва да си призная, че, според мен, вие не сте изгубили абсолютно нищо, ако не сте се запознали с тях. Основната мисъл на тези статии се състои в това, че «руските ученици» уж скъсвали демократическата нишка, минаваща през всички прогресивни течения на руската обществена мисъл. Не повтаря ли сега г-н Михайловски същото нещо, само че с малко по-други

* Думи на Шульце Геверниц в «Schmollers Jahrbuch»¹⁷⁷, 1896, в неговата статия за московско-владимирската памучна промишленост.

изрази, като обвинява «учениците» в отричане от «наследството», върху което се нахвърлят злобно «Московские Ведомости»? Всъщност, както видяхме, съчинителите на тази измислица прехвърлят всичко от болната глава на здравата, като твърдят, че безвъзвратното скъсване на «учениците» с *народничеството* означавало скъсване с най-добрите традиции на най-добрата част от руското общество. Не е ли обратното, господа? Това скъсване не означава ли *очистване* на тези най-добри традиции от *народничеството*?

ПОДГОТВИТЕЛНИ
МАТЕРИАЛИ

ПЛАН НА ПРЕДГОВОРА
КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ НА БРОШУРАТА
«ЗАДАЧИТЕ НА РУСКИТЕ СОЦИАЛДЕМОКРАТИ»¹⁷⁹

Три момента. (Така би могло да се озаглави статийката,

която трябва да бъде поместена като предговор към 2-ро издание на «Задачите».)

Отначало (така да се каже Vorwort*) няколко думи за изменението на «задачите» през последно време (сравни вече написаното). «Нарастване на партийните задачи».

I *Първи момент* (съответните «Задачи»). Незначително развитие на движението: зачатък. Младост на социалдемократията.

Свързането ѝ с легалния марксизъм. «Единството» в социалдемократията. Тесният кръг на социалдемократите (нешироко разпространен социалдемократизъм).

Главното внимание е обърнато към «външните» отношения на социалдемократите: т. е. отношението към другите революционни групи (борбата с народниците в легалната литература — с народovolците и народоправците в нелегалната). {Само стачки}

«Икономизмът» не съществува като направление, а съществува като увлечение от икономическата агитация.

II Огромно разрастване на движението. То поставя на преден план вътрешната политика на Русия.

Разширено студентско + || (особено решително)

селско. || (— Демонстрации терор.)

Още по-голямо нарастване на социалдемократията. Разцепление с легалния марксизъм и икономизма — (разликата между двете разцепления).

* — предговор. Ред.

Окончателният характер на едното и временният — на другото.

Главното внимание се обръща на *вътрешните* отношения на социалдемократията: война с «критиците» и «разграничаване» от «икономистите».

Този момент, *както изглежда, се доближава до края.* (Разграничаване от легалния марксизъм, от икономизма — също).

Тъждество на съдържанието с «Какво да се прави?»*

{ Документ от 2-рия период.
Писано по повод на предстоящото свързване.

{ По-желателно от сегашното.

Предсказване на кризата

III Трети момент

Нова крачка на движението: вдига се селячеството. Въпросът за въстанието се доближава все повече и повече, в «*absehbare Zukunft*»**.

По въпроса за легалните марксисти, критиците (Millerand*** и Белгия) и икономизма вече е казано всичко съществено.

{ Особеностите на съдържанието, които издават принадлежността на брошурата към 2 период.

{ «класовата борба е политическа борба».

{ «неразривната връзка между икономическата и политическата»****

{ Събитията след «Какво да се прави?» —; селски въстания; образуване на партията на с.-р.; действията на буржоазните демократи (?)

* Вж. Съч. Т. 5, с. 359—556. *Ред.*

** — близкото бъдеще. *Ред.*

*** — Милеран. *Ред.*

**** Вж. настоящия том, с. 442—443. *Ред.*

2 «видоизменения» на старите (1897) народоволци и народоправци — с.-р. и либерални демократи.

Ако тази характеристика на новия момент е вярна, резултатът трябва да бъде: по-голямо сплотяване сред с. д., по-голямо внимание към външните отношения.

Стачки — Демонстрации
(+ терор)
Свързване — Разцепле-
с легалния — ние и борба
марксизъм с него

Единство — Разцепление с
на социал- икономизма
демократията

Основната мисъл трябва да бъде следната:

Тогава (1897) — главната задача беше да се определят външните отношения на социалдемократията.

През третия период (1898—1902) главната задача беше да се определят вътрешните отношения на социалдемократията.

Сега на преден план се поставя пак задачата да се регулират *външните* отношения (социалисти-революционери).

— Селски «въстания»

— Пораждане на критическия (или с помощта на «критическия»?) либерализъм *pur sang**.

— Упадък (??) на икономизма.

Написано през 1902 г.,
не по-късно от август.

Печата се за пръв път
по ръкописа.

НЕЗАВЪРШЕН ВАРИАНТ НА ПРЕДГОВОРА КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ НА БРОШУРАТА «ЗАДАЧИТЕ НА РУСКИТЕ СОЦИАЛДЕМОКРАТИ»

Предговор към 2-рото издание

Изминаха близо пет години, откакто беше написана предлаганата на читателите брошура. За това време гигантски, почти с невероятна бързина нарасна, разпространи се и укрепна нашето революционно и особено с. д. работническо движение, много съществено се измени вътрешното и външното положение на руската с. д-ция, тези години дадаха много и на автора лично в смисъл на партиен (и теоретически, и практически) опит. Ето защо може да изглежда странно появяването на второ издание на малката брошурка за задачите без всякакви изменения в сравнение с първото издание. Нима оттогава «задачите» така и не са отишли нито на йота напред както от гледна точка на обективните «данни» на партийния живот, така и субективно от гледна точка на автора?

Отговорът на този естествено възникващ въпрос се съдържа в моята брошура «Какво да се прави?» (Stuttgart, Verlag Dietz 1902*), където са изложени сегашните възгледи на автора за сегашните «задачи» на партията**. Тази брошура, от една страна, обяснява защо се оказаха излишни (пък и дори невъзможни) допълненията и измененията в предлаганата брошура. От друга страна, тя обяснява също защо се е появила необходимостта от преиздаване на старата (и до голяма степен, разбира се, остаряла) брошура — освен за практически-агитационни цели. Именно в брошурата «Какво да се прави?» аз направих опит да хвър-

* Щутгарт, издателство Дитц, 1902. Ред.

** Вж. Съч. Т. Б. с. 359—556. Ред.

ля ретроспективен поглед върху историята на руската социалдемокрация и да установя трите периода в нейното развитие. Сега, според мен, ние преживяваме края на 3-тия и началото на 4-тия период, при това този 3-ти период е епоха на разногласия и колебания, предизвикан е от необикновено бързото нарастване на движението в ширина, при недостатъчното му нарастване в дълбочина. Правилността на тази оценка очевидно зависи от това, дали през втория период е имало нещо повече или по-малко устойчиво, нещо такова, което «се е разклатило» в следващия момент*.

*Написано през 1902 г.,
не по-късно от август*

*Печата се за пръв път
по ръкописа*

* Тук ръкописът прекъсва. Последната фраза в ръкописа е зачеркната.
ред.

СПИСЪК
НА НЕИЗДИРЕНИТЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
НА В. И. ЛЕНИН

—
БЕЛЕЖКИ

—
ПОКАЗАЛЦИ

—
ДАТИ
ОТ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА
НА В. И. ЛЕНИН

СПИСЪК НА НЕИЗДИРЕНИТЕ ДОСЕГА
ТРУДОВЕ НА В. И. ЛЕНИН
ОТ ПЕРИОДА 1895—1897 г.

1894—1895 г.

ВЪПРОСНИК

Въпросникът за проучване на условията, при които се трудят и живеят работниците, се разпространява през зимата на 1894—1895 г. сред членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», а също и сред пропагандистите от други кръжоци. От спомените на М. А. Силвин се вижда, че въпросникът принадлежи на Ленин (вж. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. I. М., 1956, с. 126). И в спомените на И. В. Бабушкин за зимата на 1894—1895 г. се говори за листчета с разработени въпроси, които слушателите в кръжока са получавали от своя лектор — В. И. Ленин (вж. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. I, 1956, с. 113—114).

Възможно е и В. Н. Катин-Ярцев да има предвид същия въпросник, когато пише, че в своята пропагандистка работа е използвал ръкописните записки на В. И. Ленин «За работната заплата» (вж. «Былое», 1924, кн. 25, с. 111).

1895 г.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ВЕСТНИК
«РАБОЧЕЕ ДЕЛО»

За ръкописа на Ленин, в който се излага съдържанието на първия брой на вестник «Рабочее Дело» и който съдържа обява за излизането на вестника в неопределен срок в зависимост от натрупването на материал, се споменава в «Доклада по делото за възникналите в С.-Петербург през 1894 и 1895 г. престъпни групи от лица, които се наричат «социалдемократи»» (вж. Сборник материалов и статей. Ред. журн. «Исторический Архив». Вып. I. [М.], 1921, с. 125) и в протокола от разпита на В. И. Ленин от 30 март (11 април) 1896 г. вж. Записки Института Ленина. I. М., 1927, с. 129—130).

СТАТИИ ЗА ВЕСТНИК «РАБОЧЕЕ ДЕЛО»

КЪМ РУСКИТЕ РАБОТНИЦИ
(УВОДНА СТАТИЯ)

Статията, както пише В. И. Ленин в труда си «Какво да се прави?», «обрисуваше историческите задачи на работническата класа в Русия и начело на тези задачи поставяше завоюването на политическа свобода» (Съч. Т. 5, с. 391).

Тя завършва, както се съобщава в «Доклада по делото на възникналите в С.-Петербург през 1894 и 1895 г. престъпни кръжоци от лица, които се наричат «социалдемократи»», със следните думи: «И тъй, борба с фабриканта за човешки условия на живот, борба срещу произвола и всевластието на правителството; работници, съединявайте се и се борете задржно и твърдо за великото дело». Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум) и М. А. Силвин посочват, че статията принадлежи на Ленин (вж. Сборник материалов и статей. Ред. журн. «Исторический Архив». Вып. I. [М.], 1921, с. 125, 247—248; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. I. М., 1956, с. 128).

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

Сведения за статията-некролог «Фридрих Енгелс» се съдържат в «Доклад по делото за възникналите в С.-Петербург през 1894 и 1895 г. престъпни кръжоци от лица, които се наричат «социалдемократи»». Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум) и М. А. Силвин посочват, че тя принадлежи на В. И. Ленин (вж. Сборник материалов и статей. Ред. журн. «Исторический Архив». Вып. I. [М.], 1921, с. 125, 247—248; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, Ч. I. М., 1956, с. 128). Възможно е това да е било кратко изложение на статията, отпечатана в «Работник», кн. 1—2 от 1896 г. (вж. настоящия том, с. 1 — 14).

ЯРОСЛАВСКАТА СТАЧКА
ПРЕЗ 1895 ГОДИНА

Съобщение, че тази статия принадлежи на В. И. Ленин, има в «Доклада по делото за възникналите в С.-Петербург през 1894 и 1895 г. престъпни кръжоци от лица, които се наричат «социалдемократи»» и в спомените на М. А. Силвин (вж. Сборник материалов и статей. Ред. журн. «Исторический Архив» Вып. I. [М.], 1921, с. 127; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. I. М., 1956, с. 128). За статията се споменава и в протокола от разпита на В. И. Ленин от 21 декември 1895 г. (2 януари 1896 г.) (вж. Записки Института Ленина. I. М., 1927, с. 128).

**СТАЧКАТА НА ТЪКАЧИТЕ В ИВАНОВО-ВОЗНЕСЕНСК
И СТАЧКАТА НА РАБОТНИЦИТЕ В ЕДНА
ОТ РАБОТИЛНИЦИТЕ ВЪВ ФАБРИКАТА
НА ПЕТЕРБУРГСКОТО СДРУЖЕНИЕ
ЗА МЕХАНИЧНО ПРОИЗВОДСТВО НА ОБУВКИ**

Сведения, че тези статии са Ленинови, се съдържат в «Доклада по делото на възникналите в С.-Петербург през 1894 и 1895 г. престъпни кръжоци от лица, които се наричат «социалдемократи»» (вж. Сборник материалов и статей. Ред. журн. «Исторический Архив.» Вып. 1. [М.], 1921, с. 126, 127). При разпита на 30 март (11 април) 1896 г. В. И. Ленин потвърждава, че тези ръкописи са написани от него (вж. Записки Института Ленина. I. М., 1927, с. 129—130).

1896 г.

МАЙСКИ ПОЗИВ

М. А. Силвин съобщава, че единият от трите варианта на майския позив принадлежи на В. И. Ленин (вж. сп. «Каторга и Ссылка», 1934, кн. 1, с. 110, 113). В. И. Ленин препраща позива от затвора през 1896 г. и Н. К. Крупская го чете при обсъждането му от членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа». Не е отпечатан.

БРОШУРАТА «ЗА СТАЧКИТЕ»

В. И. Ленин изпраща брошурата в началото на 1896 г. от затвора. Написана за конспирация с мляко, тя е проявена и преписана от Н. К. Крупская. В началото на май 1896 г. брошурата е предадена в нелегалната Лахтинска печатница на «Групата на народо-волците» и се подготвя за набор. Обаче не е отпечатана поради разгромването на печатницата на 24 юни (6 юли) 1896 г. от царското правителство.

За брошурата се съобщава в спомените на Н. К. Крупская, А. И. Улянова-Елизарова, П. Ф. Кудели и др. (вж. сп. «Творчество», 1920, кн. 7—10, с. 6; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. 1. М., 1956, с. 39; П. Кудели. Народовольцы на перепутье. Л., 1925, с. 27).

**ОЧЕРЦИ ПО ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ
ОТ НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК**

За този ръкопис се споменава в молбата на В. И. Ленин от 2 (14) декември 1896 г. до прокурора на петербургския окръжен съд, която се пази в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС.

1897 г.

ПРОГРАМА НА ЗАНЯТИЯТА ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА МАРКСИЗМА

За програмата се съобщава в извадката от писмо на В. И. Ленин до М. И. Улянова от 3 (15) юли 1897 г., намираща се в книгата на Московското жандармско управление, където е казано, че «в писмото е поместена програма на занятията за изучаване на марксизма, сред източниците се посочват такива органи на социалдемократията като «Vorwärts» и «Neue Zeit»» (Съч. Т. 37, с. 507).

1895—1897 г.

ПРЕПИСКА С ДОМАШНИТЕ

За многобройните недостигнали до нас писма на В. И. Ленин до домашните му има сведения в запазената преписка с близките му и в спомените на А. И. Улянова-Елизарова и Н. К. Крупская (вж; Съч. Т. 37, с. 13, 15, 17, 28, 34, 35, 39, 47—48, 57, 62, 66, 73, 507 Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. 1. М., 1956, с. 35—38, 80—81).

ПРЕПИСКА С П. Б. АКСЕЛРОД,

Г. М. КРЖИЖАНОВСКИ, И. Х. ЛАЛАЯНЦ,

П. П. МАСЛОВ, Л. МАРТОВ, А. П. СКЛЯРЕНКО,

П. Б. СТРУВЕ И ДРУГИ

За тази преписка се съобщава в запазените писма на В. И. Ленин до близките му, в спомените на А. И. Улянова-Елизарова, Н. К. Крупская, П. Б. Акселрод, Г. М. Кржижановски, Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум) и др. (вж. Съч. Т. 37, с. 62, 65, 71, 73; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. 1. М., 1956, с. 35—38, 80—81, 112, 154—155, 156—157, 227; Переписка Г. В. Плеханова и П. Б. Аксельрода. Т. 1. М., 1925, с. 275; Ю. Мартов. Записки социал-демократа. М., 1924, с. 325, 328—330, 331—332).

СПИСЪК НА ТРУДОВЕТЕ,
В РЕДАКТИРАНЕТО НА КОИТО
Е УЧАСТВУВАЛ В. И. ЛЕНИН

1895 г. .

Статните за брой 1 на «Рабочее Дело» (вж. Н. К. Крупская. Спомени за Ленин. С., 1970, с. 23).

Кореспонденции за неперидичния сборник «Работник» (вж. В. И. Ленин. Съч. Т. 34, с. 1—2; Старый большевик. Сб. 2 (5). Март—апрель. М., 1933, с. 134; сп. «Каторга и Ссылка», 1934, кн. 1, с. 101—102).

СПИСЪК НА ТРУДОВЕТЕ,
ПРЕВЕДЕНИ ОТ В. И. ЛЕНИН

1895 г.

Превод на статията «Фридрих Енгелс» от виенския вестник «Neue Revue», бр. 33 от 14 август 1895 година.

Съобщение за този превод се съдържа в протокола от разпита на В. И. Ленин от 30 март (11 април) 1896 г. (вж. Записки Института Ленина. I. М., 1927, с. 129—130) и в «Доклада по делото на възникналите в С.-Петербург през 1894 и 1895 г. престъпни кръжоци от лица, които се наричат «социалдемократи»» (вж. Сборник материалов и статей. Ред. журн. «Исторический Архив». Вып. I. [М.], 1921, с. 128). Ръкописът не е намерен.

1896—1897 г.

Превод от немски на книгата на К. Бюхер «Произход на народното стопанство» (Доклад, прочетен като встъпителна лекция във Висшето техническо училище в Карлсруе на 13 октомври 1890 година). Ръкописът се пази в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС.

СПИСЪК НА ТРУДОВЕТЕ,
ЗА КОИТО СЕ ПРЕДПОЛАГА,
ЧЕ ПРИНАДЛЕЖАТ НА В. И. ЛЕНИН

Статията «Секретно писмо до господин Дурново Победоносцев», публикувана във вестник «Vorwärts» от 15 септември 1895 година.

В съветския печат нееднократно са изказвани предположения за възможното сътрудничество на В. И. Ленин във вестник «Vorwärts» през 1895 г. (вж. сп. «Воинствующий Материалист», 1925, кн. 4, с. 208, 213; «Летописи Марксизма», 1926, № 1, с. 87—89).

«Секретно писмо до господин Дурново Победоносцев» по съдържанието си е близко до статията «За какво мислят нашите министри», която е публикувана в настоящия том (вж. с. 75—80). Цитатите и в двете статии съвпадат. Освен това в статията на «Vorwärts» се засяга въпросът за легализирането на дейността на руските социал-демократи, който В. И. Ленин разкрива по-подробно в статията «Насъщен въпрос» (Съч. Т. 4, с. 221—226).

Институтът по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС не разполага с други по-сOLIDни аргументи, които да потвърждават, че тази статия принадлежи на В. И. Ленин, тъй като липсва архивът на вестник «Vorwärts».

Б Е Л Е Ж К И

¹ Статията-некролог «Фридрих Енгелс» е написана от Ленин през есента на 1895 г. и е отпечатана в «Работник», № 1—2, излязъл не по-рано от март 1896 година.

«Работник» — неперидичен сборник, издаван в чужбина през 1896—1899 г. от «Съюз на руските социалдемократи» под редакцията на групата «Освобождение на труда». Инициаторът за издаването на «Работник» е Ленин. По време на пребиваването си в чужбина в 1895 г. той се споразумява с Г. В. Плеханов и П. Б. Акселрод за издаването и редактирането на сборника от групата «Освобождение на труда». След като се завръща в Русия, Ленин развива голяма дейност по организирането на материална подкрепа на това издание и осигуряването на статии и дописки от Русия за сборника. Преди арестуването му през декември 1895 г. Ленин подготвя и изпраща до редакцията на «Работник» статията-некролог «Фридрих Енгелс» и няколко дописки, една част от които (на А. А. Ванеев, М. А. Силвин, С. П. Шестернин) е отпечатана в кн. 1—2 и кн. 5—6 на сборника.

Излизат всичко 6 броя на «Работник» в три книжки и 10 броя на «Листок «Работника»». — 1.

² Думите, дадени като епиграф към статията «Фридрих Енгелс», са взети от В. И. Ленин от стихотворението на Н. А. Некрасов «В памет на Добролюбов» (вж. Н. А. Некрасов. Полное собрание сочинений и писем. Т. II, 1948, с. 200). — 5.

³ Ф. Енгелс. Предговор към «Селската война в Германия» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 18, с. 499). — 7.

⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 225—506. — 8.

⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 3—224. — 9.

⁶ Ленин има предвид списание «*Deutsch-Französische Jahrbücher*» («Немско-френски годишници»), което излиза в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излиза само първата, двойна, книжка през февруари 1844 година. В него са публикувани произведенията на К. Маркс «По еврейския въпрос», «Към критиката на Хегеловата философия на правото.

- Увод», а така също и произведенията на Ф. Енгелс «Очерци към критика на политическата икономия» и «Положението на Англия. Томас Карлайл. «Минало и настояще»» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575), отбелязващи окончателното преминаване на Маркс и Енгелс към материализма и комунизма.
Главната причина за прекратяване излизането на списанието са принципните разногласия между Маркс и буржоазния радикал Руге. — 10.
- 7 Има се предвид трудът на Ф. Енгелс «Очерци към критика на политическата икономия» (аж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 523—550). — 10.
- «Съюз на комунистите» — първата международна организация на революционния пролетариат. Създаването на «Съюза» се предхожда от голяма дейност на Маркс и Енгелс за идейното и организационното сплотяване на социалистите и работниците от всички страни. В началото на 1847 г. Маркс и Енгелс се присъединяват към тайното германско дружество «Съюз на справедливите». В началото на юни 1847 г. в Лондон се провежда конгрес на «Съюза на справедливите», на който дружеството се преименува в «Съюз на комунистите»; предишният неопределен лозунг — «Всички хора са братя!», се заменя с бойния интернационален лозунг — «Пролетарии от всички страни, съединявайте се!».
«Съюз на комунистите» си поставя за цел да се събори буржоазията, да се унищожи старото, основано върху антагонизма на класите на буржоазното общество, и да се създаде ново общество без класи и частна собственост. Маркс и Енгелс вземат участие в работата на втория конгрес на «Съюза», състоял се в Лондон през ноември—декември 1847 г., и написват по негово поръчение програмата на «Съюза» — «Манифест на Комунистическата партия», публикуван през февруари 1848 година. «Съюз на комунистите» изиграва голяма историческа роля като школа на пролетарските революционери, като зародиш на пролетарската партия, предшественик на Международната работническа асоциация (1 Интернационал); съществува до ноември 1852 година. Историята на «Съюза» е изложена в статията на Ф. Енгелс «Към историята на Съюза на комунистите» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 211—230). — 10.
- «Нов Рейнски вестник» («Neue Rheinische Zeitung») излиза в Кьолн от 1 юни 1848 г. до 19 май 1849 година. Ръководители на вестника са К. Маркс и Ф. Енгелс; главен редактор — Маркс. Вестникът бил, по изрза на Ленин, «най-добрият, ненадминат орган на революционния пролетариат» (Съч. Т. 21, с. 71). Той играе ролята на възпитател на народните маси, вдига ги на борба срещу контрареволуцията и оказва влияние върху цяла Германия. Решителната и непримирима позиция на «Нов Рейнски вестник», боевият му интернационализъм още от

първите месеци на издаването му предизвикват преследване от страна на феодално-монархичния и либерално-буржоазния печат, а така също и преследвания от страна на правителството. Екстернирането на Маркс от пруското правителство и репресиите срещу другите редактори стават причина за спирането на вестника. Вж. за «Нов Рейнски вестник» статията на Ф. Енгелс «Маркс и «Нов Рейнски вестник» (1848—1849)» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 16—24). — 10.

- ¹⁰ Става дума за книгата на Ф. Енгелс «Анти-Дюринг. Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг». — 11.
- ¹¹ Под това заглавие излиза в руско издание в 1892 г. трудът на Ф. Енгелс «Развитие на социализма от утопия в наука», в основата на който са поставени три глави от книгата на Ф. Енгелс «Анти-Дюринг» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 189—233). — 11.
- ¹² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 25—175. — 11.
- ¹³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 267—314. — 11.
- ¹⁴ В. И. Ленин има предвид статията на Ф. Енгелс «Външната политика на руския царизъм», отпечатана в първите две книжки на «Социал-Демократ» под заглавие «Външната политика на руското царство» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 11—49). — 11.
- «Социал-Демократ» — литературно-политически преглед; издаван от групата «Освобождение на труда» в чужбина (Лондон—Женева) през 1890—1892 г., изиграва голяма роля за разпространението на марксистките идеи в Русия; излизат общо четири книжки. Главно участие в «Социал-Демократ» вземат Г. В. Плеханов, П. Б. Акселрод и В. И. Засулич. — 11.
- ¹⁵ Ленин има предвид статията на Ф. Енгелс «Към жилищния въпрос» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 18, с. 205—286). — 11.
- ¹⁶ Има се предвид статията на Ф. Енгелс «За обществените отношения в Русия» и послесловът към тази статия, включени в книгата «Фридрих Енгелс за Русия». Женева, 1894 (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 423—437). — 11.
- ¹⁷ Четвърти том на «Капиталът» Ленин нарича, в съответствие с указанието на Ф. Енгелс, произведението на К. Маркс «Теории за принадлежната стойност», написано през 1862—1863 година. В предговора към втория том на «Капиталът» Енгелс пише: «Аз си запазвам правото да публикувам критическата част на този ръкопис («Теории за принадлежната стойност». Ред.) като IV книга на «Капиталът», при което в него ще бъдат махнати много-

бройни места, изчерпани в книга II и III» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 4). Но Енгелс не успява да подготви за печат IV том на «Капиталът». За пръв път «Теории за принадлежната стойност» са публикувани на немски език в обработка на К. Кауцки през 1905, 1910 година. В това издание са нарушени основните изисквания за научно публикуване на текста и са допуснати изопачавания на редица принципни положения на марксизма.

Институтът по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС пуска ново издание на труда «Теории за принадлежната стойност» (IV том на «Капиталът») в три части по ръкописа от 1862—1863 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. I, 1970; ч. II, 1970). — 12.

¹⁸ Има се предвид писмото на Ф. Енгелс до Й. Ф. Бекер от 15 октомври 1884 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 36, с. 185—187). — 12.

¹⁹ «Международно дружество на работниците» — Международна работническа асоциация (I Интернационал) — първата международна организация на пролетариата, основана от К. Маркс в 1864 г. на международно работническо събрание в Лондон, свикано от английските и френските работници. Създаването на I Интернационал е резултат от упоритата дългогодишна борба на К. Маркс и Ф. Енгелс за революционна партия на работническата класа. Както отбелязва В. И. Ленин, I Интернационал «постави основата на международната организация на работниците за подготовка на революционния им натиск върху капитала», «постави основата на пролетарската, международната борба за социализъм» (Съч. Т. 29, с. 299—300).

Централен ръководен орган на I Интернационал е Генералният съвет на Международната работническа асоциация, несменяем член на който е К. Маркс. Преодолявайки дребнобуржоазните влияния и сектантските тенденции, които тогава господствуват сред работническото движение (трейдюнионизмът в Англия, прудонизмът и анархизмът в романските страни), Маркс сплотява около себе си най-съзнателните членове на Генералния съвет (Ф. Леснер, Й. Дюпон, Г. Юнг и др.). I Интернационал ръководи икономическата и политическата борба на работниците от различните страни и укрепва международната им солидарност. Огромна е ролята на I Интернационал в разпространяването на марксизма и съединяването на социализма с работническото движение.

След поражението на Парижката комуна пред работническата класа се поставя задачата да бъдат създадени масови национални партии върху основата на принципите, провъзгласени от I Интернационал. «Като изхождам от европейските условия — пише в 1873 г. К. Маркс, — крайно полезно ще бъде да се остави временно на заден план формалната организация на Интернационала» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 33, с. 513). В 1876 г. на Филаделфийската конференция I Интернационал е официално разтурен. — 12.

²⁰ К. Маркс. «Временен устав на асоциацията», «Общ устав на Международната работническа асоциация»; Ф. Енгелс. Предговор към немското издание на «Манифест на Комунистическата партия» от 1890 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 16, с. 14—17; Т. 17, с. 445—459; Т. 22, с. 53—60). — 13.

²¹ Брошурата «Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците във фабриките и заводите» е написана от Ленин през есента на 1895 година. Тя е отпечатана в три хиляди тираж през декември в петербургската нелегална така наречена Лахтинска печатница, принадлежаща на «Групата на народоволците», която по онова време установява връзки с петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» и отпечатва неговите издания. Оригиналът на брошурата не се е запазил, той е бил изгорен след набирането, както са се изгаряли всички използвани оригинали.

Върху корицата на брошурата по конспиративни съображения са посочени фиктивни данни: издание на книжарницата на А. Е. Василюв. Херсон. Печатница на К. Н. Суботин, Екатеринбург. ул., д. на Калинин. Продава се във всички книжарници в Москва и С.-Петербург. На титулната страница има надпис: Позволено от цензурата. Херсон, 14 ноември 1895 година. В 1897 г. брошурата се преиздава в Женева от «Съюза на руските социалдемократи в чужбина».

Брошурата широко се разпространява. През 1895—1905 г., според данни на департамента на полицията, я намират при обиски и арести в Петербург, Киев, Ярославл, Иваново-Вознесенск, Казан, Сормово, Нижни Новгород, Орехово-Зуево, Саратов, Красноярск, Перм и други градове на Русия. — 15.

²² Има се предвид «Искане по общо съгласие на работниците», съставено на 9 (21) януари 1885 г. от организаторите на стачката в Николската (морозовската) манифактура В. С. Волков и П. А. Моисеенко, в което са се изброявали условията за възобновяване на работата във фабриката. — 23.

²³ «Новое Время» — всекидневник; излиза в Петербург от 1868 до 1917 г.; принадлежал на различни издатели и нееднократно променял политическата си насока. Отначало умерено либерален, от 1876 г., след като издател на вестника става А. С. Суворин, той се превръща в орган на реакционните дворянски и чиновническо-бюрократични среди. От 1905 г. — орган на черносотниците. След Февруарската буржоазнодемократична революция вестникът изцяло подкрепя контрареволуционната политика на Временното правителство и бясно преследва болшевиките. Спрян от Военно-революционния комитет при Петроградския съвет на 26 октомври (8 ноември) 1917 година. В. И. Ленин нарича «Новое Время» образец на продажен вестник. — 23.

²⁴ «Московские Ведомости» — най-старият руски вестник, издаван

от Московския университет първоначално (от 1756 г.) като не-голям лист. От 1863 г. в ръцете на М. Н. Катков вестникът става монархо-националистически орган. Изразител на възгледите на най-реакционните слоеве на помещиците и духовенството. От 1905 г. — един от главните органи на черносотниците. Излиза до Октомврийската революция от 1917 година. — 23.

- ²⁵ *«Наредба до чиновниците от фабричната инспекция»* — инструкция, съдържаща списък на задълженията на фабричните инспектори. Тази наредба, одобрена от министъра на финансите С. Ю. Вите, е публикувана през юни 1894 година. — 38.
- ²⁶ *Стачката в Хлудовската манифактура* (памукопредачната фабрика на братя Хлудови) в Егориевски уезд на Рязанска губерния се провежда от 25 май до 7 юни (6—19 юни) 1893 година. Причина за стачката били грубият произвол на фабричната администрация, ниската работна заплата, големите глоби, въвеждането на нощна работа в предпразнични дни. Изкараните от търпение работници разрушават фабричната лавка и кантората, счупват стъклата във фабричните корпуси, повреждат машините. На 8 (20) юни, след като администрацията обещава да задоволи отделни искания, работата във фабриката се възобновява. Но през октомври стачката се повтаря, понеже по-голямата част от исканията на работниците не е задоволена. Тя обхваща 5 хиляди души. — 56.
- ²⁷ Статията *«Гимназиални стопанства и изправителни гимназии»* е написана от В. И. Ленин през есента на 1895 г. в отговор на статията на С. Н. Южаков *«Просветителна утопия. План за общонародно задължително средно образование»*, публикувана в майската книжка на списание *«Русское Богатство»* от 1895 година. Ленин прави остра критика на плана на Южаков, който предлага в земеделските гимназии да се осъществи задължително средно образование, като бедните ученици отработват своето обучение, и показва реакционния му характер. По-късно, по време на заточението си в Сибир, в края на 1897 г., той отново се връща на тази тема в статията си *«Бисери на народническото фантазърство»* (вж. настоящия том, с. 463—494).
- Статията *«Гимназиални стопанства и изправителни гимназии»* е публикувана с подпис *К. Т.—ин* на 25 ноември (7 декември) 1895 г. в *«Самарский Вестник»*.
- «Самарский Вестник»* — вестник; излиза в Самара (днес Куйбишев) от 1883 до 1904 година. От края на 1896 до март 1897 г. вестникът се намира в ръцете на «легалните марксисти» (П. П. Маслов, Р. Гвоздев (Р. Е. Цимерман), А. А. Санин, В. В. Португалов и др.). През 90-те години на XIX в. в него се отпечатват отделни статии на руски революционни марксисти. — 61.

- ²⁸ *«Русское Богатство»* — месечно списание; излиза в Петербург от 1876 до средата на 1918 година. От началото на 90-те години списанието става орган на либералните народници и се

редактира от С. Н. Кривенко и Н. К. Михайловски. Списанието проповядва примирение с царското правителство и води ожесточена борба против марксизма и руските марксистки. В литературния отдел на списанието публикуват прогресивни писатели — В. В. Вересаев, В. М. Гаршин, А. М. Горки, В. Г. Короленко, А. И. Куприн, Д. Н. Мамин-Сибиряк, Г. И. Успенски и други. От 1906 г. — орган на полукadetската партия на енесите («народните социалисти»). — 61.

²⁰ Позивът «Към работниците и работничките от фабриката на Тортък» е написан от Ленин след 7 (19) ноември 1895 г. във връзка със стачката на около 500 тъкачи, избухнала във фабриката на 6 (18) ноември в резултат от тежкото положение на работниците и от новите притеснения на фабричната администрация. Стачката се ръководи от петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа». Преди тя да започне, «Съюзът за борба» издава позив, в който се излагат исканията на тъкачите и който е написан от Г. М. Кржижановски. Този позив досега не е намерен.

Лениновият позив е издаден няколко дни по-късно и се разпространява във фабриката, след като стачката завършва. Фактите от живота на работниците, приведени в него, са събирани старателно от самия Ленин.

Позивът е бил отпечатан на мимеограф, а през пролетта на 1896 г. е препечатан в чужбина в кн. 1—2 на сборника «Работник». — 69.

²⁰ *Нолес* — дребн от вълна, къси влакна, по-негодни за предене от вълната; получава се при обработването на вълната на дарак.

Кноп — късо влакно, получаващо се от стриженето на сукното и негодно за предене. — 70.

²¹ *Шмиц* — мярка за дължина, равна на пет аршина (около 3,5 метра); използвала се е при определяне разценките за тъкачите. — 70.

²² «Бибер» и «Урал» — наименования на видове сукно: драп бибер, драп урал. — 72.

²³ «За какво мислят нашите министри?» — една от Лениновите статии, предназначени за вестник «Рабочее Дело», подготвян от петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» по споразумение с «Група на народоволците». Първият брой на «Рабочее Дело» е съставен и редактиран от Ленин. Той е написал и всички основни статии: уводната «Към руските работници», «За какво мислят нашите министри?», «Фридрих Енгелс», «Ярославската стачка от 1895 година». Във вестника освен това са отпечатани и статии на други членове на петербургския «Съюз за борба» — на Г. М. Кржижановски, А. А. Ванеев, П. К. Запорожец, Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум), М. А. Силвин. За съдържанието на първия брой на «Рабочее Дело»

Ленин съобщава в «Какво да се прави?» следното: «Съвсем готов за печат, този брой беше заловен от жандармите при нахълтването на 8 срещу 9 декември 1895 г. в жилището на един от членовете на групата, Анат. Алекс. Ванеев, и на първия брой на «Раб. Дело» не беше съдено да види бял свят. Уводната статия на този вестник (която, може би след 30 години някоя «Русская Старина» ще измъкне от архивите на Департамента на полицията) скицираше историческите задачи на работническата класа в Русия и начело на тези задачи поставяше извоюването на политическа свобода. Подир това следваше статията «За какво мислят нашите министри?», посветена на полицейското разгромяване на Комитетите за грамотност, и редица дописки не само от Петербург, но и от други места на Русия (напр., за побоя на работниците в Ярославска губерния)» (Съч. Т. 5, с. 391). Ръкописите на тези статии досега не са намерени. През януари 1924 г. в делото на Департамента на полицията за «Съюза за борба» е намерен само препис на статията «За какво мислят нашите министри?». — 75.

³⁴ «Проект и обяснение на програмата на социалдемократическата партия» са написани от Ленин в Петербург, в затвора: «Проектопрограма» — през декември, след 9 (21), 1895 г., «Обяснение на програмата» — през юни — юли 1896 година. Според спомените на Н. К. Крупская и А. И. Улянова-Елизарова текстът е бил написан с мляко между редовете на някаква книга. Както изглежда, този текст на Владимир Илич отначало е бил проявяван, а след това преписван.

В Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС се палят три преписа на «Проектопрограма». Първият препис, намерен в личния архив на Ленин от периода 1900—1904 г., е написан от неизвестна ръка със симпатично мастило между редовете на статията на С. Чугунов «Шийното ребро при човека от гледна точка на теорията за еволюцията» в списание «Научное Обозрение», кн. 5 от 1900 година. Този препис няма заглавие. Страниците му са номерирани с молив с Лениновия почерк и са сложени в плик, върху който е написано от Ленин: «Старата (1895) проектопрограма».

Вторият препис, също намерен в личния архив на Ленин от периода 1900—1904 г., е напечатан на пишеща машина върху тънка цигарена хартия и има заглавие: «Стара (1895) проектопрограма на социалдемократическата партия».

Третият препис, намерен в женеvския архив на РСДРП, представлява 39 листа хектографиран текст. Този препис, за разлика от първите два, съдържа не само «Проектопрограма», но и «Обяснение на програмата», които заедно представляват едно цялостно произведение. — 81.

³⁵ «Научное Обозрение» — списание; излиза в Петербург от 1894 до 1903 г. отначало всяка седмица, след това всеки месец. Списанието нямало определена насока, но «от мода», според израза на Ленин, предоставя страниците си на марксистите. В «Науч-

ное Обозрение» са публикувани някои писма и статии на К. Маркс и Ф. Енгелс и три статии на В. И. Ленин: «Бележка към въпроса за теорията за пазарите», «Още по въпроса за теорията на реализацията», «Некритична критика» (вж. Съч. Т. 4, с. 46—56, 66—86; Т. 3, с. 611—637). — 71.

- ³⁶ *Откупните плащания* били установени от «Закона за откупуване от селяните, излезли от крепостна зависимост. . .», одобрен на 19 февруари 1861 година. Царското правителство заставя селяните да заплащат на помещика откуп за дадените им поземлени надели, които няколко пъти надхвърлял действителната им стойност. При сключването на откупната сделка правителството изплащало на помещиците откупната сума, която се смятала за дълг на селяните и трябвало да бъде изплатена от тях в продължение на 49 години. Съответните части от този дълг, които селяните внасяли всяка година, се наричали откупни плащания. Обременителните и непосилни за селяните откупни плащания предизвикват масовото им разоряване и осиромашаване. Само бившите помещически селяни изплатили на царското правителство около 2 млрд. руб., докато пазарната цена на земята, преминала в ръцете на селяните, не надхвърляла 544 млн. рубли. И тъй като селяните не започвали веднага откупуването, а до 1883 г. срокът за изплащането на откупните плащания трябвало да изтече едва към 1932 година. Обаче селското движение през периода на първата руска революция от 1905—1907 г. принуждава царското правителство да отмени откупните плащания от януари 1907 година. — 86.
- ³⁷ *Взаимно поръчителство* — принудителна колективна отговорност на селяните от всяка селска община за своевременното и пълното внасяне на всички парични плащания и за изпълнението на всякакъв вид повинности в полза на държавата и помещиците (данъци, откупни плащания, рекрутски набори и др.). Тази форма на заробване на селяните, запазила се и след отменянето на крепостното право в Русия, е отменена едва в 1906 година. — 86.
- ³⁸ Става дума за окръжното на министъра на финансите С. Ю. Вите до фабричните инспектори, което било отговор на летните и есенните стачки през 1895 година. Неговата характеристика вж. на с. 112 от настоящия том. — 105.
- ³⁹ Позивът «До царското правителство» е написан от Ленин в затвора преди 25 ноември (7 декември) 1896 г. и отпечатан на мимеограф от петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа».
- Позивът е отговор на окръжното на С. Ю. Вите до фабричните инспектори и на съобщението за летните стачки през 1896 г. в Петербург, публикувано на 19 (31) юли 1896 г. в бр. 158 на «Правительственный Вестник». — 111.

⁴⁰ Ленин нарича стачките, проведени през май—юни 1896 г. знаменитата петербургска; промишлена война. Повод за тях е отказването на фабрикантите да изплатят пълна работна заплата на работниците за неработните дни по случай коронацията на Николай II. Стачката започва в Руската памукопреработна мануфактура (Калининската) и бързо обхваща всички основни памукопреработни и тъкачни предприятия в Петербург. Петербургският пролетариат за пръв път излиза на широк фронт на борба с експлоататорите. Стачкуют над 30 хиляди работници. Стачката се ръководи от петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», който издава позиви и прокламации, призоваващи работниците задружно и твърдо да отстояват правата си. «Съюзът за борба» отпечатва и разпространява основните искания на стачниците: намаляване на работния ден на 10¹/₂ часа, повишаване на разценките, своевременно изплащане на работната заплата и т. н. Петербургските стачки допринасят за развитието на работническото движение в Москва и другите градове на Русия, принуждават правителството да ускори преизпитването на фабричните закони и да издаде закона от 2 (14) юни 1897 г. за намаляване на работния ден във фабриките и заводите на 11¹/₂ часа. Те, както пише по-късно В. И. Ленин, «откриха ерата на неотклонно засилващото се след това работническо движение — този най-могъщ фактор на цялата наша революция» (Съч. Т. 13, с. 85). — 112.

⁴¹ «*Правительственный Вестник*» — всекидневник, официален орган на царското правителство; излиза в Петербург от 1869 до 1917 година. — 113.

⁴² «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» е организиран от Ленин през есента на 1895 година. В него се обединяват около двадесет марксистки работнически кръжока от Петербург. Цялата дейност на «Съюза за борба» се изгражда върху принципите на централизма и строгата дисциплина. Начело на «Съюза за борба» стояла Централна група, в която влизат В. И. Ленин, А. А. Ванеев, П. К. Запорожец, Г. М. Кржижановски, Н. К. Крупская, Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум), М. А. Силвин, В. В. Старков и други. Цялата работа на тази група се ръководи непосредствено от петима членове на тази група начело с Ленин. Организацията е разделена на районни групи. Челните съзнателни работници (И. В. Бабушкин, В. А. Шелгунов и др.) свързват тези групи с фабриките и заводите. В заводите има организатори по събирането на информация и разпространяване на литература, в големите предприятия са създадени работнически кръжоци.

«Съюзът за борба» за пръв път в Русия започва да осъществява съединяването на социализма с работническото движение, преминаването от пропагандиране на марксизма сред неголям кръг напредничави работници в кръжоците към политическа агитация сред широките маси на пролетариата. Той ръководи работническото движение, свързва борбата на работниците за

икономически искания с политическата борба против царизма. През ноември 1895 г. организира стачката във фабриката за сукно на Торнтън. През лятото на 1896 г. под ръководството на «Съюза» се провежда знаменитата стачка на петербургските текстилци, в която вземат участие над 30 хиляди души. «Съюзът за борба» издава позиви и брошури за работниците, подготвя излизането на вестник «Рабочее Дело». Редактор на изданията на «Съюза за борба» е В. И. Ленин. «Съюзът за борба» разпространява влиянието си далеч извън пределите на Петербург. По негов почин работническите кръжоци се обединяват в също такива съюзи в Москва, Киев, Екатеринослав и други градове и области на Русия.

През декември 1895 г. царското правителство нанася сериозен удар на «Съюза за борба»: през нощта на 8 срещу 9 (на 20 срещу 21) е арестувана значителна част от неговите дейци начело с Ленин. Конфискуван е и подготовеният за набор брой на вестник «Рабочее Дело». В отговор на арестуването на В. И. Ленин и другите членове на «Съюза» се издава позив с политически искания, в който за пръв път се заявява за съществуването на «Съюза за борба».

В затвора В. И. Ленин както преди ръководи «Съюза», помага му със съвети, изпраща шифровани писма и позиви навън, написва брошурата «За стачките» (не е издирена досега), «Проект и обяснение на програмата на социалдемократическата партия».

Значението на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» е, че той, според израза на Ленин, представлява първият сериозен зачатък на революционна партия, която се опира на работническото движение и ръководи класовата борба на пролетариата. — 116.

⁴³ «Съобщение от името на «старите» до членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» е написано от Ленин в затвора в 1896 г. като предупреждение към членовете на «Съюза за борба», останали на свобода, за провокацията Н. Михайлов. То е написано между редовете на с. 240 от книгата на Н. И. Тезяков «Селскостопанските работници и организирането на санитарен надзор над тях в Херсонска губерния» (1896), с която Ленин се запознава във връзка с труда си «Развитието на капитализма в Русия».

Както изглежда, с конспиративна цел ръкописът е написан с големи съкращения с много ситен почерк с обикновен молив на места почти незабележимо, поради което отчасти е останал недешифриран. — 117:

⁴⁴ Студентската организация под наименованието «корпорация» е организирана в Петербургския университет в края на 1891 г. от студентските кръжоци за самообразование. Тя обединява революционно настроените младежи, но няма определена политическа програма и след няколко месеца се разпада. Н. Михайлов, който е един от организаторите ѝ, издава на полицията нейните членове, тъй като е свързан с тайната полиция. — 117.

- ⁴⁵ *Стачката във фабриката на Воронин* (памукотъкачната Резво-островска манифактура на търговеца И. А. Воронин) се провежда в края на януари 1894 година. Причина за избухването ѝ е намаляването на разценките, което повлича намаляване на работната заплата на тъкачите. Стачката продължава три дни и завършва с победа на работниците: разценките са увеличени. Неколцина работници измежду «инициаторите» са арестувани и изселени от Петербург. — 117.
- ⁴⁶ Трудът *«Към характеристиката на икономическия романтизъм»* е отпечатан в четири книжки (7—10) на списанието на «легалните марксисти» «Новое Слово» (април—юли 1897 г.) с подпис *К. Т—н*, след това влиза в сборника: Владимир Илин. «Икономически етюди и статии», издаден през октомври 1898 г. (на корицата и титулната страница на сборника е посочена 1899 година). В началото на 1908 г. той е отпечатан с някои поправки и съкращения в сборника: Вл. Илин. «Аграрният въпрос». В това издание е изпуснат третият раздел от II глава: «Въпросът за нарастването на индустриалното население за сметка на земеделското» и края на петия раздел от II глава: «Реакционният характер на романтизма», към I глава е написан «Постскрипум».
- При подготовката на легалните издания от 1897 и 1898 г. Ленин е принуден по цензурни съображения да пише вместо «теорията на Маркс» и «теорията на марксизма» — «най-новата теория», вместо «Маркс» — «известен немски икономист», вместо «марксист» — «реалист», вместо «Капиталът» — «трактат» и т. н. В изданието от 1908 г. значителна част от посочените изрази или са поправени в текста от Ленин, или пък той е направил уговорка в бележки под линия. Във второто — третото издание на Съчиненията тези поправки са дадени в бележки под линия. В четвъртото и настоящото издание те са внесени в текста. — 119.
- ⁴⁷ *Свърхстойност* — принадлежна стойност (Mehrgwert според Маркс). В трудовете си от 90-те години В. И. Ленин употребява термина «свърхстойност» наред с термина «принадлежна стойност». По-късно той използва само термина «принадлежна стойност». — 131.
- ⁴⁸ Става дума за полемичната статия на Мак Кълък «Mr. Owen's Plans for Relieving the National Distress» («Планове на мистър Оуен за облекчаване на националното бедствие»), публикувана анонимно в XXXII том на «Edinburgh Review» от 1819 г., на която Сисмонди отговаря.
- «The Edinburgh Review or Critical Journal» («Единбургски преглед или Критическо списание») — научно, литературно-политическо списание; излизало от 1802 до 1929 година. — 139.
- ⁴⁹ Изразът «препращам от Понтий към Пилат» е свързан с името на Понтий Пилат (Pontius Pilatus), римски прокуратор (наместник) на Юдея през 26—36 г. от новата ера, прославил се с лице-

мерието и жестокостта си; означава да обречеш някого на тягостно разтакаване, тъй като тези имена се отнасят за едно и също лице. — 142.

⁵⁰ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 392; Т. 25, ч. II, с. 386. — 142

⁵¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 368—550. — 142.

⁵² В изданията от 1897 и 1898 г. на това място Ленин се позовава на книгата на М. И. Туган-Барановски «Промислените кризи», част II. В изданието от 1908 г. Ленин е заменил това позоваване с посочване на книгата си «Развитие на капитализма в Русия», която излиза в 1899 година. — 142.

⁵³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 411. — 146.

⁵⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 269. — 147.

⁵⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 403—417. — 155.

⁵⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 333. — 159.

⁵⁷ *Катедърсоциалисти* — представители на едно от направленията в буржоазната политическа икономия през 70—80-те години на XIX в., които проповядват от университетските катедри (на немски Katheder) буржоазно-либерален реформизъм под формата на социализъм. Възникването на катедърсоциализма се е дължало на страха на експлоататорските класи от разпространението на марксизма и разрастването на работническото движение, на стремежа на буржоазните идеолози да намерят нови средства, за да държат трудещите се в подчинение.

Представителите на катедърсоциализма (А. Вагнер, Г. Шмолер, Л. Брентано, В. Зомбарт и др.) твърдят, че буржоазната държава е надкласова, способна да примири враждебните класи и постепенно да въведе «социализма», без да се засягат интересите на капиталистите и по възможност да се държи сметка за исканията на трудещите се. Те предлагат да се узакони полицейското регламентиране на наемния труд, да се възродят средновековните цехове. Маркс и Енгелс разобличават реакционната същност на катедърсоциализма. Ленин нарича катедърсоциалистите дървеници на «полицейско-буржоазната университетска наука», които ненавиждат революционното учение на Маркс. В Русия възгледите на катедърсоциалистите се проповядват от «легалните марксисти». — 164.

⁵⁸ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 313. — 170.

⁵⁹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 651. — 170.

⁶⁰ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 651. — 171.

- ⁶¹ *Протекционизъм* — система от икономически мероприятия, насочена за развитие на капиталистическата промишленост или селското стопанство на дадена страна и закрилянето им от чуждата конкуренция. Най-важните от тези мероприятия са високите мита върху чуждестранните стоки, за да се намали вносът им, количествените ограничения на вноса, валутните забрани, поощряването на износа на стоки собствено производство посредством намаляване на износните мита, предоставянето на парични субсидии на отделни капиталисти и т. н.
- Протекционизмът възниква в епохата на първоначалното натрупване в Англия и широко се разпространява в епохата на промишления капитализъм и особено при империализма. При условията на империализма целта на протекционистичната политика е да се осигури на капиталистическите монополи продажбата на стоки на вътрешния пазар на по-високи цени, получаването на свръхпечалби от монополите чрез ограбване на народните маси. — 182.
- ⁶² *Фритредерство* — направление в икономическата политика на буржоазията, което иска свобода на търговията и ненамеса на държавата в частностопанската дейност. То възниква в Англия в края на XVIII век. През 30—40-те години на XIX в. опора на фритредерството в Англия са индустриалците от град Манчестър, затова фритредерите са били наричани още и «манчестърци». Начело на «манчестърската школа» стоят Кобден и Брайт. Фритредерски тенденции се проявяват в политиката на Франция, Германия, Русия и други държави. Фритредерството получава теоретична обосновка в произведенията на А. Смит и Д. Рикардо.
- К. Маркс и Ф. Енгелс разобличават опита на буржоазията да използва лозунга за свобода на търговията за социална демагогия. — 188.
- ⁶³ Става дума за оценката на дребнобуржоазния социализъм на Сисмонди в «Манифест на Комунистическата партия» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 449), цитирана от Н. Ф. Даниелсон в статията «Нещо за условията на нашето стопанско развитие» в кн. 6 на списание «Русское Богатство» от 1894 година. — 189.
- ⁶⁴ «*Zur Kritik*» — началото на заглавието на книгата на К. Маркс «*Zur Kritik der politischen Ökonomie*» («Към критиката на политическата икономия»). Ленин привежда откъси от руския превод на тази книга, подготвен от П. П. Румянцев и издаден в 1896 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 13, с. 40, 43). — 190.‡
- ⁶⁵ К. Маркс. «Критика на Готската програма» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 21—22).
- В изданията от 1897 и 1898 г. по цензурни съображения на това място Ленин се позовава не направо на Маркс, а на Струве. В изданието от 1908 г. Ленин се позовава непосредствено на «Кри-

- тика на Готската програма» на Маркс. Тази поправка е нанесена в текста на четвъртото и сегашното издание на Съчиненията. — 194.
- ⁶⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 423, 427, 429. — 195.
- ⁶⁷ Става дума за полемичните произведения на народниците против марксистите: статията на Н. Ф. Даниелсон «Апология на властта на парите като белег на времето», публикувана под псевдонима Николай—он в кн. 1—2 на списание «Русское Богатство» от 1895 г. и статията на В. П. Воронцов «Немският социал-демократизъм и руският буржоанизъм», публикувана под псевдоним В. В. в бр. 47—49 на вестник «Неделя» от 1894 година. — 195.
- ⁶⁸ К. Маркс «Нищета на философията» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 87). — 195.
- ⁶⁹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 384. — 196.
- ⁷⁰ К. Маркс. «Теории за принадлежната стойност» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. II, с. 117; цитираните по-долу места вж. на с. 121 и 123). — 198.
- ⁷¹ «Напредничав» публицист от края на XIX в. Ленин иронично нарича либералния народник С. Н. Южаков, откъс от статията на когото «Въпроси на хегемонията в края на XIX век», публикувана в кн. 3—4 на списание «Русская Мысль» от 1885 г., цитирал П. Б. Струве. — 202.
- ⁷² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 163. По цензурни съображения Ленин тук е заменил думата «социалисти» (в немския оригинал «Sozialisten») с думата «писатели». — 204.
- ⁷³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 102. — 207.
- ⁷⁴ К. Маркс. «Към критиката на политическата икономия» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 13, с. 81). — 209.
- ⁷⁵ **Община** (поземлена) в Русия — форма на съвместно ползване на земята от селяните, която се характеризира с принудителен сентбооборот, общи гори и пасища. Най-важни белези на руската поземлена община са взаимното поръчителство, системното преразделяне на земята и липсата на право на селянина да се отказва от земята, забраната да се купува и продава земята.
- Общината в Русия е известна още от най-стари времена. В процеса на историческото развитие общината постепенно се превръща в един от устоите на феодализма в Русия. Помещиците и царското правителство използват общината за засилване на крепостническото потисничество и за измъкване от народа на

откупни плащания и данъци. В. И. Ленин посочва, че общината, «без да предпазва селянина от пролетаризиране, на дело играе ролята на средновековна преграда, разединяваща селяните, които сякаш са приковани към дребните съюзи и към загубилите всякакъв «смисъл на съществуване» категории» (Съч. Т. 15, с. 67).

Проблемата за общината предизвиква горещи спорове и поражда богата икономическа литература. Особено голямо внимание отделят на общината народниците, които виждат в нея залог за своеобразен път на развитието на Русия към социализъм. Като подбират тенденциозно и фалшифицират фактите и оперират с така наречените «средни цифри», народниците се опитват да докажат, че общинното селячество в Русия притежавало специфична «устойчивост» и че общината предпазвала селяните от проникването на капиталистическите отношения в битата им, «спасявала» селяните от разоряване и класово разслояване. Още през 80-те години на XIX в. Г. В. Плеханов показва несъстоятелността на народническите илюзии за «общинен социализъм», а през 90-те години В. И. Ленин разгромява докрай теориите на народниците. Въз основа на огромен фактически и статистически материал Ленин показва как са се развивали капиталистическите отношения в руското село и как капиталът, прониквайки в патриархалната селска община, разслоява селячеството в самата тази община на антагонистични класи: кулаци и бедняци.

В 1906 г. царското правителство издава в интерес на помещиците и кулаците закон, съгласно който на селяните се разрешавало да излизат от общината и да продават надела. За девет години след издаването на закона, който сложил началото на официалното ликвидиране на общинния строй в селото и засилил разслояването на селяните, от общините излизат над два милиона стопани. — 210.

⁷⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 8, с. 145.

В изданията от 1897 и 1898 г. Ленин по цензурни причини не споменава името на К. Маркс и привежда този цитат от труда на Маркс «Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт» по книгата на Н. Белтов (Г. В. Плеханов) «Към въпроса за развитието на монистическия възглед върху историята». В изданието от 1908 г. Ленин направо се позовава на Маркс и на книгата му, като привежда цитата по сборника: К. Маркс. «Собрание исторически работ». Спб., 1906. — 213.

⁷⁷ «Русская Мысль» — месечно списание с либерално-народническа насока; излизало в Москва от 1880 година. През 90-те години по време на полемиката между марксистите и либералните народници редакцията на списанието, оставайки си на народнически позиции, понякога предоставя страниците на списанието за статии на марксиста. В отдела на списанието за художествена литература сътрудничат прогресивни писатели — А. М. Горки, В. Г. Короленко, Д. Н. Мамин-Сибиряк, Г. И. Успенски, А. П. Чехов и други.

След революцията от 1905 г. списанието става орган на дясното крило на кадетската партия и излиза под редакцията на П. В. Струве. Спряно в средата на 1918 година. — 213.

- ⁷⁸ *«Новое Слово»* — месечно научно-литературно и политическо списание; издавано в Петербург от 1894 г. от либералните народници, от началото на 1897 г. — от «легалните марксисти» (П. В. Струве, М. И. Туган-Барановски и др.). По време на сибирското си заточение Ленин помества в *«Новое Слово»* две статии: «Към характеристиката на икономическия романтизъм» и «По повод на една вестникарска бележка». В списанието сътрудничат също така Г. В. Плеханов, В. И. Засулич, Л. Мартов, А. М. Горки и други. През декември 1897 г. списанието е спряно от царското правителство. — 214.
- ⁷⁹ Ленин привежда думи от пиесата на А. Н. Островски «С чужда пита майчин помен» (вж. А. Н. Островский. Полное собрание сочинений, т. II, 1950, с. 31). — 216.
- ⁸⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. «Манифест на Комунистическата партия» (вж. Съч. Т. 4, с. 450). — 218.
- ⁸¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 179. — 219.
- ⁸² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 511. — 220.
- ⁸³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 473—474. — 220.
- ⁸⁴ Вж. Ф. Енгелс. «Анти-Дюринг». К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 225—231. — 220.
- ⁸⁵ *«Sozialpolitisches Centralblatt»* («Централен социално-политически вестник») — орган на дясното крило на германската социал-демократия. Започва да излиза от 1892 година. — 221.
- ⁸⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 249—250. — 227.
- ⁸⁷ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 510.
В изданията от 1897 и 1898 г. по цензурни съображения Ленин заменя думите «на социалната революция» («der sozialen Revolution») с «на общественото преустройство». В изданието от 1908 г. той превежда тези думи така: «на социалния преврат». Тази поправка е нанесена в четвъртото и сегашното издание. — 235.
- ⁸⁸ К. Маркс и Ф. Енгелс. «Манифест на Комунистическата партия» (вж. Съч. Т. 4, с. 449—450). — 239.
- ⁸⁹ *Житните закони* се въвеждат в Англия в 1815 г. С тези закони се определят високи мита за житото, внасяно от други страни, а

понякога и съвсем се е забранявал вносът на жито от чужбина. Житните закони дават възможност на едрите земевладелци да увеличават цените на житото на вътрешния пазар и да получават огромна рента. Те заздравяват и политическите позиции на поземлената аристокрация. Около житните закони се водела напрегната и продължителна борба между едрите земевладелци и буржоазията, която завършва с отменянето на тези закони в 1846 година. — 243.

⁹⁰ «От една страна, не може да не признаем, а, от друга страна, трябва да признаем» — ироничен израз от произведенията на М. Е. Салтиков-Шchedрин «Дневник на един провинциалист в Петербург» и «Погребение» (вж. М. Е. Салтиков-Шchedрин. Полное собрание сочинений, т. X, 1936, с. 477; т. XIII, 1936, с. 410). — 248.

⁹¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 403—417. — 248.

⁹² *Anti-Corn-Law-League* (Лига против житните закони) е основана в 1838 г. от текстилните фабриканти Кобден и Брайт в Манчестър, индустриалците от който град са били опората на фритредерството в Англия.

Лигата се бори за отменяване на житните закони; тя отстоява необходимостта от свобода на търговията и демагогски твърди, че това ще доведе до повишаване на жизненото равнище на работническата класа, докато намаляването на цените на зърнените храни всъщност спомага за намаляването на работната заплата на работниците и увеличаването на печалбата на капиталистите. Борбата между промишлената буржоазия и поземлената аристокрация завършва с приемането в 1846 г. на била за отменяване на житните закони. К. Маркс дава оценка на движението за отменяване на житните закони в «Реч относно свободата на търговията» (вж. К. Маркс и Енгелс, Съч. Т. 4, с. 403—417). — 249.

⁹³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 403, 403. — 249.

⁹⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 403. — 250.

⁹⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 479. — 250.

⁹⁶ «*Die Neue Zeit*» («Ново време») — теоретично списание на германската социалдемокрация; излиза в Щутгарт от 1883 до 1923 година. До октомври 1917 г. се редактира от К. Кауцки, след това от Г. Кунов. През 1885—1895 г. в «*Die Neue Zeit*» се публикуват няколко статии на К. Маркс и Ф. Енгелс. Енгелс често дава указания на редакцията на списанието и остро я критикува за отстъплението ѝ от марксизма. В списанието се отпечатват статии на Ф. Меринг, П. Лафарг, Г. В. Плеханов и други дейци на международното работническо движение. От втората половина на 90-те години списанието системно започва да отпечатва статии на ревизионисти. През Първата световна

война (1914—1918) списанието заема центристка, кауцкианска позиция, като фактически поддържа социалшовинистите. — 250.

⁹⁷ Споменаваните от В. И. Ленин статии са трудът на К. Маркс и Ф. Енгелс «Циркуляр против Криге» и IV глава от II том на «Немска идеология», публикувани в списание «Das Westphälische Dampfboot» от юли 1846 и август—септември — 1847 г. и препечатани в откъси в кн. 27—28 на списание «Die Neue Zeit» от 1895—1896 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 3—18; т. 3, с. 507—508, 510).

«Das Westphälische Dampfboot» («Вестфалски параход») — месечно списание, орган на едно от направленията на немския дребнобуржоазен, или «истински» социализъм; излиза под редакцията на О. Люнинг в Билефелд и Падеборн (Германия) от януари 1845 до март 1848 година. — 250.

⁹⁸ Вж. К. Маркс. Предговор към първото издание на I том на «Капиталът» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 11). — 250.

⁹⁹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 689, 691. — 252.

¹⁰⁰ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 265—266. — 252.

¹⁰¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 410. — 254.

¹⁰² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 416. — 255.

¹⁰³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 479. — 256.

¹⁰⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 417. — 256.

По цензурни съображения тук Ленин е видоизменил (или махнал) отделни думи от цитираната част от «Реч относно свободата на търговията» на Маркс. Така например думите «ускорява социалната революция» той е превел «ускорява това «рушене»»; фразата «само в този именно революционен смисъл» е преведена «само в този именно смисъл».

¹⁰⁵ Брошурата «Новият фабричен закон» е написана от Ленин по време на заточението му в Сибир през лятото на 1897 г., а приложението към брошурата — през есента на същата година. Ръкописът на брошурата, ако се съди по предговора на П. Б. Акселрод към първото издание на брошурата на Ленин «Задачите на руските социалдемократи», попада в чужбина едва през есента на 1898 година. Отпечатана е в 1899 г. в Женева от групата «Освобождение на труда» в печатницата на «Съюза на руските социалдемократи». — 257.

¹⁰⁶ Ленин има предвид обявите, появили се в началото на януари 1897 г. във всички памукопреработни и тъкачни фабрики на Петербург, за въвеждането на 11 $\frac{1}{2}$ -часов работен ден от 16 (28)

- април, т. е. в навечерието на деня на международната солидарност на трудещите се от всички страни, 19 април (1 май). — 261.
- ¹⁰⁷ *«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли»* — седмично списание на Министерството на финансите в царска Русия; излиза в Петербург от ноември 1883 до 1917 г. (до януари 1885 г. под наименованието *«Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов»*). В списанието се отпечатват правителствени разпореждания, икономически статии и прегледи. — 266.
- ¹⁰⁸ Ленин има предвид баснята на И. А. Крылов *«Лъвът на лов»* (1808). — 306.
- ¹⁰⁹ Статията *«Кустарното преброяване от 1894/95 г. в Пермска губерния и общи въпроси на «кустарната» промишленост»* е написана от Ленин по време на заточението му в Сибир през август—септември, не по-късно от 7 (19), 1897 година. Ленин е използвал материалите от тази статия в книгата си *«Развитие на капитализма в Русия»*.
Статията е отпечатана за пръв път в 1898 г. в сборника *«Икономически етюди и статии»* и препечатана в 1908 г. в сборника *«Аграрният въпрос»*. — 311.
- ¹¹⁰ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 750—751. — 399.
- ¹¹¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 401. — 361.
- ¹¹² *Truck-system* — система на изплащане на работната заплата на работниците със стоки и продукти от фабричните лавки, собственост на фабрикантите. Тази система, която е била допълнително средство за експлоатиране на работниците, в Русия е особено разпространена в районите на кустарните производства. — 385.
- ¹¹³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 351—354. — 389.
- ¹¹⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 348—381. — 392.
- ¹¹⁵ *«Юридический Вестник»* — месечно списание с буржоазно-либерална насока; излиза в Москва от 1867 до 1892 година. — 393.
- ¹¹⁶ *«Маниловско празнословие»* — израз, свързан с образа на прекалено «емоционалния» и сантиментален помешчик Манилов, един от героите на поемата на Н. В. Гогол *«Мъртви души»* (1842), празен дърдорко и безплоден фантазьор, чието име е станало синоним на празни приказки, безпочвена мечтателност и пасивно-добродушно отношение към действителността. — 397.
- ¹¹⁷ В. И. Ленин привежда думите от стихотворението на Х. Хайне

- «Du hast Diamanten und Perlen. . .» «Ти имаш бисер и елмази». . .) (вж. Х. Хайне. Избрани произведения в три тома. Т. 3, 1957, с. 76). — 397.
- 118 «Деловой Корреспондент» — търговско-промишлен вестник; излиза в Екатеринбург (днес Свердловск) от 1886 до 1898 година. Във вестника се отпечатват справки, обяви, икономически статии и прегледи. — 398.
- 119 Има се предвид «Свод законов Российской империи». Т. 10, ч. I. — 399.
- 120 «Пермские Губернские Ведомости» — официален орган, седмичник, а след това всекидневник; излиза в Перм от 1838 до 1917 година. — 410.
- 121 Става дума за баснята на И. И. Хемницер «Метафизик», в която образът на метафизика е възплъщение на празно теоретизиране. — 410.
- 122 «Русские Ведомости» — вестник; излиза в Москва от 1836 г., изразява възгледите на умерено-либералната интелигенция. През 80—90-те години във вестника участвуват писатели от демократическия лагер (В. Г. Короленко, М. Е. Салтиков-Шчедрин, Г. И. Успенски и др.), отпечатват се произведения на либерални народници. От 1905 г. вестникът става орган на дясното крило на буржоазната кадетска партия. Ленин посочва, че «Русские Ведомости» своеобразно са съчетавали «десния кадетизъм с народническата наслойка» (Съч. Т. 19, с. 123). През 1918 г. «Русские Ведомости» са спрени заедно с други контра-революционни вестници. — 417.
- 123 «Сисойка» — един от главните герои на повестта на Ф. М. Решетников «Подлиповци» (1864), типичен образ на невеж и онеправдан селянин-бедняк, смазан от немотия и непосилен труд. — 419.
- 124 В. И. Ленин привежда думи от стихотворението на М. Ю. Лермонтов «На А. О. Смирнова» (вж. М. Ю. Лермонтов. Сочинения в шести тома. Т. 2, 1954, с. 163). — 423.
- 125 Брошурата «Задачи на руските социалдемократи» е написана от Ленин по време на заточението му в Сибир в края на 1897 г. и издадена за пръв път през 1898 г. в Женева от групата «Освобождение на труда». Тя се разпространява широко сред прогресивните работници в Русия. През периода от 1898 до 1905 г., според данните на Департамента на полицията, брошурата е била намирана при обиски и арести в Петербург, Москва, Смоленск, Казан, Орел, Киев, Вилно, Феодосия, Иркутск, Архангелск, Сормово, Ковно и други градове.
- Ръкописът на брошурата не е намерен. Има само едно копие на

този ръкопис, преписано от неизвестна ръка. През 1902 г. в Женева излиза второ издание на брошурата, а през 1905 г. — трето издание; и двете с предговори от Ленин. Брошурата е включена и в сборника: Вл. Ильин. «За 12 лет», издаден през ноември 1907 г. (върху корицата и титулната страница на сборника е посочена 1908 година). В изданията от 1902, 1905 и 1907 г. липсва прокламацията «Към петербургските работници и социалистите от «Съюза за борба»», която се съдържа в копие-то на ръкописа и в първото издание на брошурата като при-турка към нея. Тази прокламация, отпечатана във всички предишни издания на Съчиненията, е включена и в настоящото издание. В копие-то на ръкописа има някои правописни грешки, които са допуснати от преписвача. Неточности са допуснати и в първото издание на брошурата при отпечатването ѝ в чужбина от групата «Освобождение на труда». Те са поправени от Ленин в следващите издания. — 425.

¹²⁶ «Предговор към второто издание» е написан през август 1902 г. и е отпечатан през декември същата година в брошурата «Задачите на руските социалдемократи», издадена от Задграничната лига на руската революционна социалдемократия.

Задграничната лига на руската революционна социалдемократия е основана по инициатива на В. И. Ленин през октомври 1901 година. В Лигата влизат задграничният отдел на организацията на «Искра» — «Заря» и организацията «Социалдемократ» (включваща групата «Освобождение на труда»). Лигата има за задача да разпространява идеите на революционната социалдемократия и да съдействува за създаването на боева социалдемократическа организация. Фактически Лигата е представител на организацията на «Искра» в чужбина. Тя вербува привърженици на «Искра» измежду руските социалдемократи в чужбина, подкрепя я материално, организира доставянето на вестника в Русия и издава популярна марксистка литература. Лигата издава няколко «Бюлетина» и брошури. II конгрес на РСДРП утвърждава Лигата като единствената задгранична партийна организация, която има уставни права на комитет, и я задължава да работи под ръководството и контрола на ЦК на РСДРП.

След II конгрес в «Задграничната лига» се загнездат меншевиките и повеждат борба против Ленин, против болшевиките. На II конгрес на Лигата през октомври 1903 г. те започват да клеветят болшевиките, след което Ленин и неговите привърженици напускат заседанието на конгреса. Меншевиките утвърждават нов устав на Лигата, който е насочен срещу устава на партията, приет на II конгрес на РСДРП. Оттогава Лигата става крепост на меншевизма; съществува до 1905 година. — 429.

¹²⁷ «Икономическо» направление, или «икономизъм» — опортюнистично течение в руската социалдемократия в края на XIX — началото на XX век, руска разновидност на международния опортюнизъм. Печатни органи на «икономистите» са вестник

«Рабочая Мысль» (1897—1902) в Русия и списание «Рабочее Дело» (1899—1902) в чужбина.

През 1899 г. се появява «Credo» — манифест на икономистите, съставен от Е. Д. Кускова. След като получава «Credo»-то там, където е заточен, Ленин пише «Протест на руските социалдемократи», в който рязко критикува програмата на «икономистите». Протестът е обсъден и приет единодушно на съвещание на 17 политически заточеници-марксиста, свикано в село Ермаковско, Минусински окръг. «Икономистите» ограничават задачите на работническата класа с икономическата борба за увеличаване на работната заплата, подобряване трудовите условия и т. н., изтъквайки, че политическата борба е дело на либералната буржоазия. Те отричат ръководната роля на партията на работническата класа, като смятат, че партията трябва само да съзерцава стихийния процес на движението, да бъде регистратор на събитията. Прекланяйки се пред стихийността на работническото движение, «икономистите» омаловажават значението на революционната теория и на съзнателността, твърдят, че социалистическата идеология можела да възникне от стихийното движение; те отричат необходимостта в работническото движение да се внася социалистическо съзнание и по такъв начин разчистват пътя на буржоазната идеология. Икономистите защитават разпокъсаността и примитивизма на отделните кръжоци, поддържат разногласията и колебанията в социалдемократическото движение, като се обявяват против необходимостта от създаването на централизирана партия на работническата класа. «Икономизмът» заплашва да отклони работническата класа от класовия революционен път и да я превърне в политически придатък на буржоазията.

Голяма роля в борбата с икономизма играе Лениновата «Искра». В. И. Ленин завършва окончателното идейно разгромяване на «икономизма» в книгата си «Какво да се прави?», излязла през март 1902 година. — 429.

128 Има се предвид I конгрес на РСДРП, състоял се в Минск на 1—3 (13—15) март 1898 година. На конгреса присъствуват 9 делегати от 6 организации: от петербургския, московския, екатеринславския и киевския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», от групата на киевската «Рабочая Газета» и от Бунда. Конгресът избира Централен комитет на партията, утвърждава като официален орган на партията «Рабочая Газета», публикува «Манифест» и обявява «Съюза на руските социалдемократи в чужбина» за задграничен представител на партията (вж. ВКП(б) в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК», ч. I, 1953, с. 9—12).

Значението на I конгрес на РСДРП се състои в това, че в своите решения и «Манифеста» той провъзгласява създаването на Руска социалдемократическа работническа партия и по такъв начин изиграва голяма революционно-пропагандистка роля. Обаче конгресът не приема програма, не изработва устав на партията, избраният на конгреса ЦК е арестуван, печатницата

на «Рабочая Газета» е разкрита и затова конгресът не успява да обедини и свърже отделните марксистки кръжоци и организации. Липсва ръководство от единен център и единна линия в работата на местните организации. — 430.

¹²⁹ Имат се предвид членовете на «Групата на народovolците», възникнала през есента на 1891 г. в Петербург. В нея първоначално влизат М. С. Олмински (Александров), Н. Л. Мешчеряков, Е. М. Александрова, А. А. Федулов, А. А. Ергин и други. Групата се придържа към народovolската програма. Тя издава в своята печатница редица нелегални брошури и прокламации, «Рабочий Сборник», два броя на «Летучий Листок». През април 1894 г. групата е разгромена от полицията, но наскоро след това отново възобновява дейността си. През този период тя преминава от народovolството към социалдемократизма. Последният брой 4 на «Летучий Листок», излязъл през декември 1895 г., вече носи явни следи от социалдемократическото влияние. Групата установява връзка с петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», отпечатва в своята печатница някои издания на «Съюза» като например брошурата на Ленин «Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците във фабриките и заводите» (вж. настоящия том. с. 15—60), преговаря със «Съюза» за съвместно издаване на вестник «Рабочее Дело». В същата печатница е трябвало да се издаде брошурата на Ленин «За стачките», изпратена през май 1896 г. от затвора (ръкописът и досега не е намерен). Но брошурата не е издадена, тъй като печатницата е разгромена и членовете на групата са арестувани през юни 1896 г., след което групата престава да съществува. По-късно отделни нейни членове (П. Ф. Кудели, Н. Л. Мешчеряков, М. С. Олмински и други) стават активни дейци на РСДРП, но повечето се присъединяват към партията на есерите. — 430.

¹³⁰ *Народоправци* — членове на партията «Народно право», нелегална организация на руската демократична интелигенция, основана през лятото на 1893 г. с участието на бившите народovolци О. В. Аптекман, А. И. Богданович, А. В. Гедеевски, М. А. Натансон, Н. С. Тютчев и други. Народоправците си поставят за задача да обединят всички опозиционни сили за борба за политически реформи. Организацията издава два програмни документа: «Манифест» и «Насъщен въпрос». През пролетта на 1894 г. тя е разгромена от царското правителство. Лениновата оценка на народоправците като политическа партия вж. в труда на В. И. Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (Съч. Т. 1, с. 380—383) и на с. 454—456 от настоящия том. Мнозинството от народоправците по-късно влизат в партията на есерите. — 430.

¹³¹ «Социалисти-революционери» (есери) — дребнобуржоазна партия в Русия, възникнала в края на 1901—началото на 1902 г. след обединяването на различни народнически групи и кръжоци. Нейни официални органи стават вестник «Революционная Рос-

сия» (1900—1905) и списание «Вестник Русской Революции» (1901—1905). Възгледите на социалистите-революционери, изразени в програмата на партията, приета на I конгрес на социалистите-революционери (декември 1905—януари 1906), представляват смесица от идеите на народничеството и на западноевропейския ревизионизъм. Според израза на Ленин есерите поправят недостатъците на народничеството с «кръпки от модната опортюнистична «критика» на марксизма» (Съч. Т. 9, с. 313). Есерите не виждат класовите различия между пролетария и дребния собственик и замазват класовите противоречия сред селяните, отхвърлят ръководната роля на пролетариата в революцията, идеята за диктатура на пролетариата. Тактиката на индивидуален терор, която те провеждат, нанася голяма вреда на революционното движение.

В аграрната програма есерите искат земята да стане собственост на цялото общество, да се разпредели между селяните и да се развият различни видове обществени сдружения и кооперации. Ленин показва, че тяхната програма за «социализация» на земята няма нищо общо със социализма, че унищожаването на частната собственост само върху земята «няма да унищожи нито господството на капитала, нито мизерията на масите» (Съч. Т. 10, с. 28).

По време на първата руска революция от 1905—1907 г. есерите проявяват дребнобуржоазната си същност, като провеждат съглашателска политика по отношение на либералната буржоазия. От партията на есерите се отцепва дясно крило, което се отказва от борбата за република и влиза в блок с кадетите, и ляво крило, което образува «Съюз на социалистите-революционери максималисти», смятащи индивидуалния терор като основно средство за борба. През Първата световна война (1914—1918) есерите застават на позициите на социалшовинизма. След победата на Февруарската буржоазнодемократична революция през 1917 г. в партията на есерите възникват три групировки: десни (начело с Е. Брешко-Брешковска и Керенски), центристи (начело с В. Чернов) и леви (начело с М. Спиридонова). Водачите на десните и центрстите влизат в състава на буржоазното Временно правителство. Групата на Спиридонова образува лявото крило, което се оформя в самостоятелна партия на «левите» есери в края на ноември 1917 година. След победата на Великата октомврийска социалистическа революция есерите извършват контрареволуционна, подривна дейност, подкрепят белогвардейските генерали и интервентите, участвуват в контрареволуционни заговори, организират терористични актове против съветски дейци. «Левите» есери в стремежа си да запазят влиянието си сред селските маси формално признават съветската власт, но успоредно с развитието на класовата борба в селото тръгват по пътя на борбата против съветската власт и са разгромени. След завършването на Гражданската война и чуждестранната интервенция есерите продължават враждебната си дейност срещу съветската държава в страната и в стана на белогвардейската емиграция. — 431.

122 *«Искра»* — първият общоруски нелегален марксистки вестник, основан от Ленин през 1900 година. Създаването на този боен орган на революционните марксисти е основното звено и основната задача сред веригата от звена и задачи, които по онова време стоят пред руските социалдемократи. Тъй като е невъзможно в Русия да се издава революционен вестник поради полицейските преследвания, Ленин още по време на заточението си в Сибир обмисля най-подробно плана за издаването му в чужбина.

След като изтича срокът на заточението му (януари 1900 г.), той незабавно пристъпва към осъществяването на този план. През февруари 1900 г. в Петербург Ленин разговаря с В. И. Засулич, пристигнала нелегално от чужбина, за участието на групата *«Освобождение на труда»* в издаването на общоруски марксистки вестник. През април 1900 г. се провежда така нареченото *«Псковско съвещание»* с участието на В. И. Ленин, Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум), А. Н. Потресов, С. И. Радченко и *«легалните марксисти»* (П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски), на което е изслушан и обсъден Лениновият проект на декларацията на редакцията за програмата и задачите на общоруския вестник (*«Искра»*) и научно-политическото списание (*«Заря»*). Ленин посещава редица градове в Русия — Петербург, Рига, Псков, Самара, Нижни Новгород, Уфа, установява връзки със социалдемократическите групи и отделни социалдемократи и се договаря с тях да поддържат бъдещата *«Искра»*. След пристигането на Ленин в Швейцария през август 1900 г. се провежда съвещание, в което участвуват В. И. Ленин, А. Н. Потресов и членове на групата *«Освобождение на труда»*; съвещанието разглежда въпросите, свързани с програмата и задачите на вестника и списанието, за евентуалните сътрудници, състава на редакцията и нейното местопребиваване. За историята на възникването на *«Искра»* вж. статията на В. И. Ленин *«Как «Искра» едва не угасна»* (Съч. Т. 4, с. 341—357).

Първият брой на Лениновата *«Искра»* излиза през декември 1900 г. в Лайпциг, следващите броеве излизат в Мюнхен; от април 1902 г. издаването на *«Искра»* се организира в Лондон и от пролетта на 1903 г. — в Женева. В редакцията на *«Искра»* влизат В. И. Ленин, Г. В. Плеханов, Л. Мартов, П. Б. Акселрод, А. Н. Потресов и В. И. Засулич. Секретар на редакцията отначало е И. Г. Смидович-Леман, а след това, от пролетта на 1901 г. — Н. К. Крупская, която едновременно с това се занимава и с цялата кореспонденция на *«Искра»* с руските социалдемократически организации. Ленин фактически е главен редактор и ръководител на *«Искра»*. Той излиза в *«Искра»* със статии по всички основни въпроси на партийното строителство и класовата борба на пролетарната в Русия, откликва на най-важните събития в международния живот.

Съгласно плана на Ленин *«Искра»* става център на обединяването на партийните сили, на събирането и възпитаването на партийните кадри. В редица градове на Русия (Петербург, Москва, Самара и др.) се създават ленинско-искристски групи и комитети на РСДРП. Искристките организации възникват и работят под

непосредственото ръководство на учениците и съратниците на В. И. Ленин — Н. Е. Бауман, И. В. Бабушкин, С. И. Гусев, М. И. Калинин, Г. М. Кржижановски и други. Вестникът изиграва решаваща роля в борбата за марксистка партия, в разгрома на «икономистите» и обединяването на разпокъсаните социалдемократически кръжоци.

По инициатива на Ленин и с непосредственото му участие редакцията на «Искра» разработва проектопрограма на партията (публикувана в брой 21 на «Искра») и подготвя II конгрес на РСДРП, който се провежда през юли—август 1903 година. До свикването на конгреса повечето от местните социалдемократически организации в Русия се присъединяват към «Искра», одобряват тактиката, програмата и организационния ѝ план, признават я за свой ръководен орган. В специално решение конгресът отбелязва изключителната роля на «Искра» в борбата за партията и я обявява за Централен орган на РСДРП. На II конгрес е утвърдена редакцията в състав Ленин, Плеханов и Мартов. Въпреки решението на партийния конгрес Мартов отказва да влезе в редакцията и броевете на «Искра» от 46 до 51 излизат под редакцията на Ленин и Плеханов. По-късно Плеханов преминава на позициите на меншевизма и настоява в състава на редакцията на «Искра» да се включат всички стари редактори-меншевики, отхвърлени от конгреса. Ленин не може да се съгласи с това и на 19 октомври (1 ноември) 1903 г. напуска редакцията на «Искра» с цел да се укрепи в ЦК на партията и от тази позиция да се бори срещу опортюнистите-меншевики. Брой 52 излиза под редакцията единствено на Плеханов. На 13 (26 ноември) 1903 г. Плеханов кооптира в състава на редакцията на «Искра» еднолично, нарушавайки волята на конгреса, бившите ѝ редактори-меншевики. От брой 52 меншевиките превръщат «Искра» в свой орган.

Вместо старата, Лениновата, болшевишка «Искра» започва да излиза нова, опортюнистична, меншевишка «Искра». — 431.

- ¹³³ *«Революционная Россия»* — нелегален вестник на есерите; издава се от края на 1900 г. в Русия от «Съюза на социалистите-революционери», от януари 1902 до декември 1905 г. излиза в чужбина (Женева) като официален орган на партията на есерите. — 431.
- ¹³⁴ *«Освобождение»* — двуседмично списание, нелегален орган на либерално-монархичната буржоазия; излиза в чужбина (Шутгарт—Париж) от юни 1902 до октомври 1905 г. под редакцията на П. Б. Струве. Като най-влиятелно списание на либералната интелигенция и земците «Освобождение» подготвя с дейността си почвата за образуване на конституционно-демократическата партия (партия на кадетите) през октомври 1905 година. — 431.
- ¹³⁵ *«Sozialistische Monatshefte»* («Социалистически месечник») — списание, главен орган на немските опортюнисти и един от органите на международния опортюнизъм. Излиза в Берлин от

1897 до 1933 година. По време на Първата световна война (1914—1918) заема социалшовинистична позиция. — 431.

¹³⁶ Става дума за опитите на либералните интелегенти, земските дейци и помещиците да създадат партия, програмното изискване на която е да се запази царизмът в Русия под формата на конституционна монархия. За тази цел през 1902 г. в Москва, Петербург и други градове се провеждат конгреси и частни съвещания на земските дейци и либералните интелегенти, на които се обсъжда платформата на бъдещата партия. Партия обаче не е създадена. През октомври 1905 г. земските дейци-конституционалисти влизат в оформката се по това време конституционно-демократична партия (партията на кадетите). — 432.

¹³⁷ *Левица и десница* — лява и дясна ръка (остарял израз). — 443.

¹³⁸ *III конгрес на РСДРП* се провежда в Лондон на 12—27 април (25 април — 10 май) 1905 година. На конгреса присъствуват 24 делегати с решаващ глас и 14 със съвещателен. Конгресът е подготвен и свикан от болшевиките. Това е първият болшевишки конгрес.

Дневният ред на III конгрес на РСДРП, разработен от Ленин и приет от конгреса, е следният: I. *Доклад на Организационния комитет*. II. *Тактически въпроси*: 1) въоръжено въстание; 2) отношението към политиката на правителството в навечерието и в момента на преврата (тази точка е била посветена на два въпроса: а) отношението към политиката на правителството в навечерието на преврата; б) за временното революционно правителство); 3) отношението към селското движение. III. *Организационни въпроси*: 4) отношенията между работниците и интелегентите в партийните организации; 5) партийен устав. IV. *Отношението към другите партии и течения*; 6) отношението към отце пилата се част на РСДРП; 7) отношението към националните социалдемократически организации; 8) отношението към либералите; 9) практически споразумения със социалистите-революционери. V. *Вътрешни въпроси на партийния живот*: 10) пропаганда и агитация. VI. *Отчети на делегатите*: 11) отчет на ЦК; 12) отчети на делегатите на местните комитети. VII. *Избори*: 13) избори; 14) ред на оповестяването на резолюциите и протоколите на конгреса и встъпване на длъжностните лица в длъжност.

Конгресът протича под ръководството на В. И. Ленин. Той пише проектите на основните резолюции, приети от конгреса; той изнася доклади по въпроса за въоръженото въстание, за участието на социалдемократията във временното революционно правителство, за отношението към селското движение, за устава на партията и по редица други въпроси. В протоколите на конгреса са записани над сто изказвания и предложения на Ленин.

Конгресът определя тактическата линия на болшевиките, която има за цел да доведе до пълна победа на буржоазнодемократичната революция и до прерастването ѝ в социалистическа рево-

люция. В решенията на конгреса са посочени задачите на пролетариата като вожд на революцията и е набелязан стратегически план на партията в буржоазнодемократичната революция: пролетариатът в съюз с всички селяни, като се изолира либералната буржоазия, трябва да води борба за победа на революцията.

Конгресът изменя устава на партията: а) приема § I от устава в Лениновата формулировка; б) точно определя правата на ЦК и отношенията му с местните комитети; в) изменя организационния строеж на централните партийни органи: вместо трите центъра (ЦК, ЦО и Съвета на партията) конгресът създава един единствен пълноправен партиен център — Централен комитет.

За работата и значението на III конгрес вж. статията на Ленин «Третият конгрес» и книгата «Две тактики на социалдемократията в демократическата революция» (Съч. Т. 8, с. 447—454; Т. 9, с. 1—134), както и «ВКП(б) в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК», ч. I, 1953, с. 55—71. — 435.

¹³⁹ Има се предвид статията «Разцеплението в руската социалдемократия», публикувана на 21 (8) юни 1905 г. с подпис Н—ч в кн. 72 на списанието на П. Струве «Освобождение». — 435.

¹⁴⁰ «Пролетарий» — нелегален болшевишки седмичен вестник. Централен орган на РСДРП, създаден по решение на III конгрес на партията. С решение на пленума на Централния комитет на партията от 27 април (10 май) 1905 г. за отговорен редактор на ЦО е назначен В. И. Ленин.

«Пролетарий» се издава в Женева от 14 (27) май до 12 (25) ноември 1905 година. Излизат 26 броя. Постоянно участие в работата на редакцията вземат В. В. Воровски, А. В. Луначарски, М. С. Олмински (Александров). В редакцията работят активно Н. К. Крупская, В. М. Величкина, В. А. Карпински. А. И. Улянова-Елизарова, С. И. Гусев, В. Д. Бонч-Бруевич, успяват да организират системно изпращане на кореспонденции в Женева. Кореспонденцията с местните организации и читателите на «Пролетарий» се води от Н. К. Крупская и Л. А. Фотиева.

«Пролетарий» продължава линията на старата, Лениновата «Искра» и запазва пълна приемственост с болшевишкия вестник «Вперёд». През периода на Първата руска революция от 1905—1907 г. той извършва огромна работа по разясняването на революционната тактика на партията и изиграва важна роля в организационното и идейното сплотяване на болшевиките за нейното осъществяване.

Ленин пише във вестника около 90 статии и бележки. От вестник «Пролетарий» статиите на Ленин се препечатват в местните органи на болшевишкия печат, издават се в отделни листове. Наскоро след заминаването на Ленин за Русия през ноември 1905 г. издаването на вестник «Пролетарий» е прекратено. Последните два броя на «Пролетарий» (25 и 26) излизат под редакцията на В. В. Воровски. — 435.

- ¹⁴¹ *«Освобожденци»* — либерално настроени интелегенти, земски дейци и помешчици, групирани се около списание *«Освобождение»*. През януари 1904 г. *«освобожденците»* създават либерално-монархическия *«Съюз за освобождение»*, който съществува до октомври 1905 година. Те прикриват предателството си спрямо революцията и народните интереси с фалшив демократизъм. Заедно със земските дейци-конституционалисти съставят ядрото на главната буржоазна партия в Русия — партията на кадетите, образувана през октомври 1905 година. — 435.
- ¹⁴² *«Съюз на руските социалдемократи в чужбина»* е основан през 1894 г. в Женева по инициатива на групата *«Освобождение на труда»*. Той разполага със своя печатница, в която отпечатва революционна литература. Отначало *«Съюзът»* се ръководи от групата *«Освобождение на труда»*, която редактира неговите издания. *«Съюзът»* издава непериодичния сборник *«Работник»*, *«Листки «Работника»*», издава труда на В. И. Ленин *«Обяснение на закона за глобите»* (1897), труда на Г. В. Плеханов *«Нов поход срещу руската социалдемократия»* (1897) и други. I конгрес на РСДРП, състоял се през март 1898 г., признава *«Съюза»* за задграничен представител на партията. По-късно в *«Съюза»* надделяват опортюнистичните елементи — *«икономистите»*, или така наречените *«млади»*. През ноември 1898 г. на първия конгрес на *«Съюза»* в Цюрих групата *«Освобождение на труда»* се отказва да редактира изданията на *«Съюза»* с изключение на брой 5—6 на *«Работник»* и брошурите на В. И. Ленин *«Задачите на руските социалдемократи»* и *«Новият фабричен закон»*, издаването на които групата оставя за себе си. Оттогава *«Съюзът»* започва да издава списанието на икономистите *«Рабочее Дело»*. Групата *«Освобождение на труда»* окончателно скъсва със *«Съюза»* и излиза от него през април 1900 г. на втория конгрес на *«Съюза»* в Женева, когато групата *«Освобождение на труда»* и нейните съмишленици напускат конгреса и създават самостоятелната организация *«Социалдемократ»*. През 1903 г. II конгрес на РСДРП решава *«Съюзът»* да бъде разтурен (вж. *«ВКП(б) в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК»*, ч. I, 1953, с. 45). — 437.
- ¹⁴³ В ръкописа на брошурата *«Задачите на руските социалдемократи»* на това място е написано не *«общество»*, а *«пр-во»* (*«производство»*). В първото издание на брошурата (1898 г.) тази дума е дешифрирана погрешно и е напечатано: *«правителство»*. Във второто издание (1902 г.), издадено от Ленин, тази явна грешка е поправена: думата *«правителство»* е заменена с думата *«общество»*. С тази поправка на Ленин брошурата е отпечатана през 1905 г. и в сборника *«За 12 лет»* през 1907 година. — 438.
- ¹⁴⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 457—458. — 444.
- ¹⁴⁵ Става дума за политиката, провеждана от министъра на вътрешните работи Н. П. Игнатиев (1881—1882 г.), който, според из-

раза на В. И. Ленин, се е стремил да «баламосва» либералите и играейки си на демократизъм, да прикрие преминаването на правителството на Александър III към открита реакция. С тази цел се свикват съвещания на «сведущи хора» (предводителите на дворянството, председателите на земските управи и други), за да бъдат обсъдени въпросите за намаляване на откупните плащания, за регулиране на преселванията, за реформа на местното самоуправление, дори е замислено да се свика трихилядно безгласно събрание, наречено «земски събор». Всички тези опити завършват с оставката на Игнатиев, след което започва «разюздана, невероятна безсмислена и зверска реакция» (В. И. Ленин. Съч. Т. I, с. 296). — 445.

¹⁴⁶ Групата «Освобождение на труда» — първата руска марксистка група, основана от Г. В. Плеханов в Женева (Швейцария) през 1883 година. Освен Плеханов в групата влизат П. Б. Акселрод, Л. Г. Дейч, В. И. Засулич, В. Н. Игнатов.

Групата «Освобождение на труда» извършва голяма работа по разпространяването на марксизма в Русия. Тя превежда на руски език, издава в чужбина и разпространява в Русия трудовете на основоположниците на марксизма: «Манифест на Комунистическата партия» на Маркс и Енгелс, «Наемен труд и капитал» на Маркс, «Развитието на социализма от утопия в наука» на Енгелс и други. Плеханов и неговата група нанасят сериозен удар на народничеството. Написаните от Плеханов през 1883 и 1885 г. две проектопрограми на руските социалдемократи, издадени от групата «Освобождение на труда», са важна стъпка за подготовката и създаването на социалдемократическа партия в Русия. Голяма роля при разпространяването на марксистките възгледи изиграват трудовете на Плеханов «Социализмът и политическата борба» (1883), «Нашите разногласия» (1885), «Към въпроса за развитието на монистичния възглед за историята» (1895). Но групата «Освобождение на труда» има и сериозни грешки: остатъци от народнически възгледи, подценяване революционността на селяните, надценяване ролята на либералната буржоазия. Тези грешки представляват зародиша на бъдещите меншевишки възгледи на Плеханов и на други членове на групата. Групата «Освобождение на труда» изиграва голяма роля при оформянето на революционното самосъзнание на руската работническа класа, макар че на практика не е свързана с работническото движение. В. И. Ленин посочва, че групата «Освобождение на труда» «само теоретично основа социалдемократията и направи първата крачка към работническото движение» (Съч. Т. 20, с. 283). Групата «Освобождение на труда» установява връзки с международното работническо движение и като се започне от втория конгрес на II Интернационал, проведен през 1889 г. (Париж), представя руската социалдемократия на всички негови конгреси.

На втория конгрес на РСДРП през август 1903 г. групата «Освобождение на труда» заявява, че прекратява своето съществуване. — 448.

- ¹⁴⁷ Ленин има предвид сборниците от статии *«Материали за историята на руското социално-революционно движение»*, издавани през 1893—1896 г. в Женева от «Групата на старите народоволци» (П. Л. Лавров, Н. С. Русанов и други). Излизат само четири издания на «Материалите» в пет книжки от предвижданите седемнадесет. — 449.
- ¹⁴⁸ *Бланкизъм* — течение във френското социалистическо движение, възглавявано от забележителния революционер и виден представител на френския утопичен комунизъм — Луи Огюст Бланки (1805—1881).
Бланкистите отричат класовата борба, очакват «избавление на човечеството от наемното робство не по пътя на класовата борба на пролетариата, а по пътя на заговор на незначително интелигентно малцинство» (В. И. Ленин. Съч. Т. 10, с. 401). Като подменят дейността на революционната партия с действията на тайна група заговорници, те не се съобразяват с конкретната обстановка, необходима, за да победи въстанието, и пренебрегват връзката с масите. — 450.
- ¹⁴⁹ Статията *«Бисери на народническото фантазърство»* е написана от Ленин в края на 1897 г., по време на заточението му в Сибир, за списание «Новое Слово»; Ленин все още не знае, че списанието е спряно от правителството през декември 1897 година.
През 1898 г. Ленин включва тази статия в сборника *«Икономически етюди и статии»*. — 463.
- ¹⁵⁰ *«Учениците»* — последователите на Маркс и Енгелс. Този термин се използва през 90-те години на XIX век като легално наименование на марксистите. — 466.
- ¹⁵¹ Има се предвид историко-етическата школа в политикономията, възникнала през 70-те години на XIX век в Германия, която придава голямо значение на етичните (нравствените) начала в икономическия живот. Нейни представители са Г. Шмолер, Л. Brentано и други катедърсоциалисти. — 470.
- ¹⁵² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 479. — 473.
- ¹⁵³ Изразът *«да се достигне до Херкулесови стълбове»* означава да се стигне до извънредно преувеличаване, до преувеличаване до краен предел. Херкулесовите стълбове според древногръцката митология били издигнати от Херкулес (Херакъл) и според представата на древните гърци представлявали края на света. — 477.
- ¹⁵⁴ *Коробочка* — героиня от поемата на Н. В. Гогол *«Мъртви души»* (1842), дребна помешчица, скъперница, дребнава и тъпа, «дървена глава», според израза на Гогол. Името на Коробочка е станало нарицателно и се използва за обозначаване на дребнава пестеливост и тъпоумие. — 480.

- ¹⁵⁵ Има се предвид периодът на дейността на А. А. Аракчеев, всесилен фаворит при Павел I и Александър I, с името на когото е свързана цяла епоха на неограничен полицейски деспотизъм и произвол на грубата военщина («аракчеевщина»). Характерна черта на аракчеевския режим са жестоките мерки против революционното движение на потиснатите маси и всяко свободомислие.
- Аракчеев се прославя особено с въвеждането на военни селища, които имат за цел да поевтинят издръжката на армията; населението на тези селища е било длъжно наред с изпълнението на военните си задължения да се занимава със земеделски труд и да се издържа. Във военните селища господствуват невероятна жестокост, поддържана с насилие, дисциплина и дребнаво регламентиране на живота. — 83.
- ¹⁵⁶ *Меркантилизъм* — система от икономически възгледи и икономическа политика на редица европейски държави през XV—XVIII в., която спомага да се трупат капитали и да се развива търговията. Привържениците на меркантилизма отъждествяват богатството на нацията с парите, смятайки, че общественото богатство се състои изключително в парите под формата на благородни метали. Държавите, които се придържат към меркантилната система, се стремят така да регулират външната си търговия, че да осигурят превес на износа на стоки над вноса. За тази цел се води политика на покровителство на отечествената промишленост, която се състои в регулиране на вноса на чуждестранни стоки с помощта на мита, субсидии на манифактурите и т. н. Икономическата политика на меркантилизма засилва експлоатацията на трудещите се. — 484.
- ¹⁵⁷ Така П. Б. Струве характеризира проекта на члена на научния комитет при Министерството на финансите Гуриев в статията «Текущи въпроси на вътрешния живот», публикувана с подпис П. Б. (вж. «Новое Слово», 1897, № 7, април, с. 238). — 484.
- ¹⁵⁸ Великият руски утопист — Н. Г. Чернишевски. — 486.
- ¹⁵⁹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 331—335. — 486.
- ¹⁶⁰ «Север» — седмично литературно-художествено списание; излиза в Петербург от 1888 до 1914 година. — 487.
- ¹⁶¹ *Гоголевската годеница* — Агафия Тихоновна, героиня от комедията на Гогол «Женитба» (1833). — 490.
- ¹⁶² К. Маркс и Ф. Енгелс. «Манифест на Комунистическата партия» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 428). По-долу Ленин цитира това място по-подробно (вж. бележката под линия на с. 492 на настоящия том.). — 491.
- ¹⁶³ Тук Ленин се позовава на с. 39 от списание «Новое Слово», кн. 9,

юни 1897 г., където се намира споменаваното място от статията му «Към характеристиката на икономическия романтизъм» (вж. настоящия том, с. 220). — 492.

¹⁶⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 510—511. — 492.

¹⁶⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 473—474. — 492.

¹⁶⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 8, с. 203—204. — 492.

¹⁶⁷ «Отечественные Записки» — литературно-политическо списание; започва да се издава в Петербург през 1820 г.; от 1893 г. се превръща в най-прогресивното за времето си списание. В списанието участвуват В. Г. Белински, А. И. Херцен, Т. Н. Грановски, Н. П. Огарьов и други. От 1846 г., след като Белински излиза от редакцията, значението на «Отечественные Записки» започва да намалява. От 1868 г., когато списанието преминава в ръцете на Н. А. Некрасов и М. Е. Салтиков-Шчедрин, настъпва период на нов разцвет на «Отечественные Записки»; по това време списанието групира около себе си революционно-демократичната интелигенция. След смъртта на Некрасов (1877) преобладаващо влияние в списанието придобиват народниците.

Списанието непрекъснато е преследвано от цензурата и през април 1884 г. е спряно от царското правителство. — 498.

¹⁶⁸ В Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС се пази конспект на книгата на Скалдин «В глухата провинция и в столицата», направен от К. Маркс (вж. Архив Маркса и Енгелса, том XI, 1948, с. 119—138), и екземпляр от тази книга, издадена в 1870 г., с негови бележки и подчертавания. Съпоставянето на конспекта на Маркс с труда на Ленин «От какво наследство се отказваме?» показва, че отношението на Маркс и Ленин към фактическия материал и изводите на автора на книгата съвпадат. — 498.

¹⁶⁹ «Селската реформа», която отменя крепостното право в Русия, е извършена от царското правителство през 1861 г. в интерес на крепостниците-помещици. Необходимостта от реформата е обусловена от целия ход на икономическото развитие на страната и нарастването на масовото селско движение против крепостническата експлоатация. «Селската реформа» е буржоазна реформа. Силата на икономическото развитие, което тласка Русия по капиталистически път, обуслави капиталистическото съдържание на реформата и «това съдържание изпъкваше толкова по-силно, колкото по-малко се орязваха селските земи, колкото по-пълно те се отделяха от помещическите, колкото по-малък беше размерът на данъка, даван на крепостниците» (В. И. Ленин. Съч. Т. 17, с. 109). «Селската реформа» е крачка по пътя на превръщането на Русия в буржоазна монархия. На 19 февруари 1861 г. Александър II подписва Манифест и «Закон» за селяните, излезли от крепостна зависимост. «Освободени» са всичко 22,5 млн.

помешчически селяни. Помешчическото земевладение обаче е запазено. Селските земи са обявени за собственост на помешчи-ка. Селянинът може да получи участък земя само съгласно уста-новената от закона норма (и то със съгласието на помешчика), срещу откуп. Селяните го изплащат на царското правителство, което е изплатило установената сума на помешчика. Според при-близителни изчисления, след реформата дворяните имат 71,5 млн. дес. земя, а селяните — 33,7 млн. десетини. Благодарение на реформата помешчиците си присвояват над $\frac{1}{3}$ и дори $\frac{2}{8}$ от селската земя.

Старата, баршчинната стопанска система е само подкопана от реформата, но не и унищожена. В ръцете на помешчиците оста-ват най-хубавите части от селските надели («отрязаните земи», гори, ливади, водопои, пасища и други). без които селяните не могат да водят самостоятелно стопанство. До сключването на сдел-ката за откупуването селяните се смятат за «временно задълже-ни» и работят за помешчика под формата на оброчи и барщина.

Руските революционни демократи начело с Н. Г. Чернишевски критикуват «селската реформа» заради крепостническия ѝ характер. В. И. Ленин нарича «селската реформа» от 1861 г. първото масово насилие над селяните в интерес на зараждащия се капитализъм в земеделието, помешчическа «чистка на земи-те» за капитализма.

За реформата от 1861 г. вж. статията на Ф. Енгелс «Социализ-мът в Германия» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 253—255) и трудовете на В. И. Ленин: «Петдесетгодишнината от пада-нето на крепостното право», «По повод на юбилея», «Селската реформа» и пролетарско-селската революция». Съч. Т. 17, с. 72—76, 106—116). — 499.

¹⁷⁰ Енгелс дава характеристика на Скалдин като умерен консерва-тор в статията «Soziales aus Rußland» («За обществените отношения в Русия») (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 18, с. 546). — 509.

¹⁷¹ Когато говори за идейното «наследство» на 60-те години на XIX в., Ленин е принуден по цензурни съображения да се позовава на Скалдин. А в действителност Ленин смята за главен предста-витель на посоченото «наследство» Н. Г. Чернишевски. В писмо-то си от 26 януари 1899 г., изпратено до А. Н. Потресов от зато-чението в Сибир, Ленин пише: «. . . аз никъде не предлагам да се приема наследство именно от Скалдин. Че наследство трябва да се приеме от други хора — това е безспорно. Струва ми се, че защита (от евентуални нападки на противниците) за мен ще бъде бележката на с. 237 (с. 509—510 от настоящия том. *Ред.*), в която имах предвид именно Чернишевски и мотивирах причини-те за неудобството да бъде взет той за паралел» (Съч. Т. 34, с. 10). — 510.

¹⁷² «Земледельческая Газета» — орган на Министерството на дър-жавните имоти (от 1894 г. — на Министерството на държавните имоти и земеделието); излиза в Петербург от 1834 до 1917 го-дина. — 515.

- ¹⁷³ *«Вестник Европы»* — месечно историко-политическо и литературно списание с буржоазно-либерална насока; издавано в Петербург от 1866 до 1918 година. В списанието се отпечатват статии против революционните марксиста. Редактор и издател на списанието до 1908 г. е М. М. Стасюлевич. — 519.
- ¹⁷⁴ Ленин има предвид Скалдин, от чиято книга той цитира тези думи (вж. Скалдин. В захолустъе и в столице. Спб. 1870, с. 285). — 524.
- ¹⁷⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съчинения, Т. 2, с. 88—89. — 529.
- ¹⁷⁶ Има се предвид статията на Г. В. Плеханов *«За материалистическо разбиране на историята»*, публикувана през 1897 г. с подпис Н. Каменски в кн. 12 (септември) на списание *«Новое Слово»* (вж. Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения в пяти томах. Т. II. 1956, с. 236—266). — 536.
- ¹⁷⁷ *«Schmollers Jahrbuch»* (*«Годишник на Шмолер»*), пълно название *«Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich»* (*«Годишник по законодателството, управлението и народното стопанство в Германската империя»*) — списание по политическа икономия; издавано от 1877 г. от немските буржоазни икономисти и представители на катедърсоциализма Ф. Холцендорф и Л. Brentano, а от 1881 г. — от Г. Шмолер. — 539.
- ¹⁷⁸ *«Неделя»* — либерално-народнически политически и литературен вестник; излиза в Петербург от 1866 до 1901 година. Вестникът се обявява против борбата срещу самодържавнето, проповядва така наречената теория на *«малките дела»*, т. е. призовава интелигенцията да се откаже от революционната борба и да се заеме с *«културничество»*. — 539.
- ¹⁷⁹ *«План на предговора към второто издание на брошурата «Задачите на руските социалдемократи»* е написан от Ленин през 1902 г., не по-късно от август; Ленин развива основните й положения в предговора (вж. настоящия том, с. 429—434). — 543.

ПОКАЗАЛЕЦ
НА ЛИТЕРАТУРАТА И ИЗТОЧНИЦИТЕ,
ЦИТИРАНИ И СПОМЕНАВАНИ
ОТ В. И. ЛЕНИН

Бабушкин, П. Д. Письмо в комиссию по исследованию кустарной промышленности в России от 19 февраля 1887 г.. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XVI. Спб., 1887, с. 594—595. — 408—409.

Белов, В. Д. Кустарная промышленность в связи с уральским горно-заводским делом. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XVI. Спб., 1887, с. 1—35. — 409.

Бельтов, Н. — вж. [Плеханов, Г. В.]

* *Благовещенский, П. А. Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям. Т. I. Крестьянское хозяйство. М., 1893. XVI, 266 с.* — 210.

Боборыкин, П. Д. По-другому. Роман в двух частях. — «Вестник Европы», Спб., 1897, № 1, с. 119—187; № 2, с. 567—639; № 3 5—74. — 429, 430.

[*Богданович, А. И.*] *Насущный вопрос.* [Смоленск], изд. партии «Народного права», 1894, 41 с. (Вып. 1). — 437, 438.

Буняковский, В. Я. Опыт о законах смертности в России и о распределении православного народонаселения по возрастам. Прил. к VIII т. Записок Академии наук № 6. Спб., [1865]. VIII, 196 с. — 474.

В. В. — вж. [Воронцов, В. П.]

«*Вестник Европы*». Спб. — 519, 533.

— 1897, № 1, с. 119—187; № 2, с. 567—639; № 3, с. 5—74. — 526—527.

— «*Вестник Финансов. Промышленности и Торговли*», Спб., 1897. № 26, с. 850—853. — 266, 270, 272, 274, 275, 276, 293, 294, 296—297, 304.

* Със звездичка са отбелязани книгите, в които има бележки на В. И. Ленин. Тези книги се палят в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС.

Витте, С. Ю. [Циркуляр министра финансов чинам фабричной инспекции]. — «Летучий Листок «Группы народолюбцев», [Спб.], 1895, № 4, 9 декабря, с. I—II, в отд.: «Приложения»; «Русские Ведомости», М., 1896, № 112, 24 апреля, с. 1; «Русское Слово», М., 1896, № 107, 22 апреля, с. 3. — 105, 107, 111, 112, 113—114, 261.

Волгин, А. — вж. [Плеханов, Г. В.]

[Воронцов, В. П.] В. В. Наши направления. Спб., 1893. VI, 215 с. — 229, 518.

— *Немецкий социал-демократизм и русский буржуазизм.* (П.: Струве. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России). — «Неделя», Спб., 1894, № 47, 20 ноября, с. 1504—1508; № 48, 27 ноября, с. 1543—1547; № 49, 4 декабря, с. 1587—1593. — 195, 549.

— *Очерки кустарной промышленности в России.* Спб., 1886. III, 233 с. — 393—482.

— *Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве.* Спб., 1892. VI, 261 с. — 346—347.

Гогол, Н. В. Женитба. — 490.

— *Мъртви души.* — 397, 398, 401, 411, 417, 421, 422, 480.

[Даниельсон, Н. Ф.] Николай—он. Апология власти денег, как признак времени. — «Русское Богатство», Спб., 1895, № 1, с. 155—185; № 2, с. 1—34. — 195.

-- *Нечто об условиях нашего хозяйственного развития.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 4, с. 1—34; № 6, с. 86—130. — 189, 237, 239.

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* Спб., 1893. XVI, 353, XVI с. — 147, 151—152, 154, 159, 160, 171, 178, 182, 188, 189, 201, 204, 205, 208—209, 210, 219, 223, 224, 225, 228, 229, 236, 237.

«Деловой Корреспондент». Екатеринбург, 1887, № 148, 22 сентября, с. 1—2. — 398.

Дурново, И. Н. Циркуляр Дурново Победоносцеву. Совершенно достоверно. — 77—80.

Егунов, А. Н. Кустарные промыслы в Пермской губернии, в связи с добывающей промышленностью. (Извлечение из отчета 1892 г. А. Н. Егунова). — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб. 1895, с. 128—173. (М-во земл. и гос. имуществ: Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики). — 350, 409, 414—415.

* *Ежегодник министерства финансов*. Вып. I. На 1869 год. Сост. под ред. А. Б. Бушена. Спб., 1869. VIII, 618 с. — 341, 382.

Заяжий. Наша выставка. Кустарный отдел. — «Деловой Корреспондент», Екатеринбург, 1887, № 148, 22 сентября, с. 1—2. — 398.

[Закон] *о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих* [3 июня 1886 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате». Спб., 1886, № 68, 15 июля, ст. 639, с. 1390—1405. — 20, 21, 25, 26, 31, 32, 42, 46, 48, 55, 59, 60, 106—107, 263—264, 280, 281, 287, 288.

[Засулич, В. И.] *Иванов, В. Плохая выдумка*. (По поводу романа г. Боборыкина «По-другиму»). — «Новое Слово», Спб., 1897, № 12, сентябрь, с. 1—19. — 537, 538.

«*Здоровье*». Спб., 1879, № 122, с. 382—384; № 123, с. 403—405. — 386.

«*Земледельческая Газета*». Спб., 1873, № 9, 3 марта, с. 129—133. — 515.

Зибер, Н. И. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Опыт критико-экономического исследования. Спб., 1885. VII, 598 с. — 155, 170, 177, 178, 179.

Иванов, В. — *вж.* [Засулич, В. И.]

Ингрэм, Д. История политической экономии. Пер. с англ. под ред. И. И. Янжула. М., Солдатенков, 1891. XI, 322, IV — 193.

Инструкция чинам фабричной инспекции по применению... мнения Государственного совета о продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. — «Правительственный Вестник», Спб., 1897, № 242, 5(17) ноября, с. 1—2; № 243, 6(18) ноября, с. 1—2. — 296—297, 300, 301, 303, 304, 305, 307.

«*Искра*». [Лондон] 1902, № 23, 1 августа, с. 2—4; № 24, 1 сентября, с. 2—4. — 431.

Каменский, Н. — *вж.* [Плеханов, Г. В.]

Карышев, Н. А. Народнохозяйственные наброски. ХХХIII. Затраты губернских земств на «экономические мероприятия». — ХХХIV. — К вопросу о задолженности частного землевладения. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 5, с. 1—26. — 515.

[*Катков, М. Н.*] *Москва, 28 мая*. [Уводил]. — «Московские Ведомости», 1886, № 146, 29 мая, с. 2. — 24—25, 41.

- Короленко, С. А. *Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях*. Спб., 1892. XX, 844 с. (Деп. земледелия и сельской пром-сти. С.-х. и стат. сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V). — 222, 375.
- Корсак, А. К. *О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России*. М., 1861. 310 с. — 178.
- *Красноперов, Е. И. *Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в г. Екатеринбурге в 1887 г.* Вып. I—III. Пермь. изд. Пермск. губ. земства, 1888—1889. (Работы статистического бюро, учрежд. при Пермск. губ. зем. управе). — 317, 329, 330, 354, 364, 381, 383, 385, 386, 387, 388, 390, 398, 408, 409.
- Крилов, Н. А. *Лев на ловле*. — 306.
- Лавров, П. Л. *О программных вопросах*. — «Летучий Листок «Группы народолюбцев», [Спб.], 1895, № 4, 9 декабря, с. 19—22. — 449—450, 453—455.
- Левитский, Н. В. *О некоторых вопросах, касающихся народной жизни*. — «Русские Ведомости», М., 1897, № 239, 30 августа, с. 3. — 417—423.
- [Ленин, В. И.] Ленин, Н. *Две тактики социал-демократии в демократической революции*. изд. ЦК РСДРП, Женева, тип. партии, 1905. VIII, 108 с. (РСДРП) Пред. загл. авт. И. Ленин. — 435.
- [Ленин, В. И.] Ленин, Н. *Задачи русских социал-демократов*. С предисл. И. Аксельрода, Женева, изд. РСДРП, 1898. 32 с. — 434, 435—436, 544, 546.
- Ленин, Н. *Задачи русских социал-демократов*. Изд. 2-е. С предисл. автора и П. Б. Аксельрода. Женева, изд. Загр. лиги русск. рев. соц.-дем., 1902. XI, 24 с. — 429, 430, 432, 435, 543, 546.
- Ленин, Н. *Задачи русских социал-демократов*. 3-е изд. Женева, изд. ЦК РСДРП, 1905 [1], 37 с. 435.
- Т—н, К. *К характеристике экономического романтизма. Сисмонди и наши отечественные сисмондисты*. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 7, апрель, с. 25—50; № 8, май, 25—60; № 9, июнь, с. 26—53; № 10, июль, с. 18—32. — 492.
- *К характеристике экономического романтизма. Сисмонди и наши отечественные сисмондисты*. — В кн.: [Ленин В. И.] Ильин, В. Экономические этюды и статьи. Спб. тип. Лейферта, 1899, с. 1—112. — 493, 494, 520.
- *Объяснение закона о штрафах, взимаемых с рабочих на фабри-*

- ках и заводах. (Спб., тип. «Группы народолюбцев»), 1895. 56 с.
На тит. л. вых. дан.: Херсон, тип. Субботина. — 263.
- *Перлы народнического прожектерства.* — В кн.: [Ленин, В. И.] Ильин, В. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, с. 201—225. — 415.
- *Ильин, В. Развитие капитализма в России.* Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, 1899. XIII, 480 с.; 2 л. диагр., VIII л. табл. — 142, 162, 182.
- *Революционный авантюризм.* — «Искра», [Лондон], 1902, № 23, 1 августа, с. 2—4; № 24, 1 сентября, с. 2—4. — 431.
- *Революция учит.* — «Пролетарий», Женева, 1905, № 9, 26(13) июля, с. 1. — 435, 436.
- *Ленин, Н. Что делать?* Наболевшие вопросы нашего движения. Stuttgart, Dietz, 1902. VII, 144 с. — 429—430, 435—436, 545, 546—547.
- *Ильин, В. Экономические этюды и статьи.* Спб., тип. Лейферта, 1899. 290 с. — 415, 493—494, 520.
- Лермонтов, М. Ю., А. О. Смирновой.* — 424.
- «Летучий Листок «Группы народолюбцев».* [Спб.], 1892—1895, № 1—4. — 437.
- № 4, 1895, 9 декабря, с. 19—22, с. I—II. — 105, 107, 111, 112, 113, 114, 261, 449, 450, 453—455.
- Мальтус, Т.-Р. Опыт о законе народонаселения или изложение прошедшего и настоящего действия этого закона на благоденствие человеческого рода, с приложением нескольких исследований о надежде на отстранение или смягчение причиняемого им зла.* Пер. П. А. Бибииков. Т. 2. Спб., 1868. 468 с. — 175.
- Манифест социально-революционной партии «Народного права».* [Позив]. 19 февраля 1894 года. [Смоленск], 1894. 1 л. — 437, 454.
- Мануилов, А. А. Капиталистическая идиллия.* [Рецензия на кн.:] Герхарт фон Шульце-Гевеверниц. Крупное производство, его значение для экономического и социального прогресса. — Этюд из области хлопчатобумажной промышленности. Под ред. и с предисл. П. Б. Струве. В прил. лекция Филипповича: «Экономический прогресс и успехи культуры». 1897. — «Русское Богатство», Спб., 1897, № 11, с. 78—93. — 472—473, 490.
- Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии.* Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — 190, 191, 218, 237—240, 444, 491, 492—493.

- * *Маркс, К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.* — В кн. Маркс, К. Собрание исторических работ. Полный пер. с нем под ред. и с примеч. В. Базарова и И. Степанова. [Спб.], Скирмунт, [1906], с. 137—268. — 213.
- *Временный устав Товарищества.* 21—27 октября 1864 г. — 13—14.
- *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I—III. 1867—1894 гг. — 11, 135—136, 179, 536.
- *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — 170, 171, 220, 235, 251—252.
- *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. 2. Кн. II. Процесс обращения капитала. Спб., [тип. министерства путей сообщения (Бенке)], 1885. XXI, 403 с. — 159—160.
- *Критика Готской программы.* Замечания к программе германской рабочей партии 5 мая 1875 г. — 193—194.
- *Критика некоторых положений политической экономии.* Пер. с нем. П. П. Румянцева под ред. А. А. Мануилова. М., Бонч-Бруевич, 1896. XII, 160 с. — 190—191, 208—209, 212.
- Маркс, К. Общий устав Международного Товарищества Рабочих.* Около 24 октября 1871 г. — 13, 14.
- *Предисловие к первому изданию* [первого тома «Капитала»]. 25 июля 1867 г. — 250.
- *Собрание исторических работ.* I. Борьба классов во Франции 1848—1850 г. II. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. III. Революция и контрреволюция в Германии. Прил.: I. Ф. Энгельс. Введение к «Борьбе классов во Франции». II К. Каутский. Предисловие к «Революции и контрреволюции». Полный пер. с нем. под ред. и с примеч. В. Базарова и И. Степанова [Спб.], Скирмунт, [1906]. 456 с. — 212.
- *Теории прибавочной стоимости* (IV том «Капитала»). Январь 1862 г. — июль 1863 г. — 12.
- Материалы для истории русского социально-революционного движения.* Вып. I, X [1—2], XI, XVI. С прил. «С родины и на родину», №№ 1, 3—7. Женева, изд. «Группы старых народовольцев» 1893—1896. — 449.
- Материалы для статистики Красноуфимского уезда Пермской губернии.* Вып. V. Ч. I (Заводский район). Казань, изд. Красноуфимского уезд. земства, 1894. 420 с. — 375—376.
- Материалы к оценке земель Нижегородской губернии.* Экономическая часть. * Вып. XI. Семеновский уезд. Н.-Новгород, изд. Ниже

городского губ. земства, 1893. X, 675 с. (Статистическое отделение Нижегородской губ. зем. управы). — 385.

Мейер, Р. Доход. — В кн.: Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, с. 283—328. — 193.

Микулин, А. А. Очерки из истории применения закона 3-го июня 1886 года о найме рабочих на фабриках и заводах Владимирской губернии. (Изд. неофиц.) Владимир, 1893. 103 с. — 35, 48, 49, 50, 51.

Минский, Н. М. При свете совести. Мысли и мечты о цели жизни. Изд. 2-е, Спб., 1897. XVI, 228 с. — 497.

Михайловский, Н. К. Литература и жизнь. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 10, с. 45—77. — 481.

— *Литература и жизнь.* О совести г. Минского, страхе смерти и жажде бессмертия. — О наших умственных течениях за полвека. — О новых словах и «Новом Слове». — О речи проф. Светлова. — О г. Волынском и скандалистах вообще. — «Русское Богатство», Спб., 1897, № 10, с. 161—195. — 497, 498, 519, 532—549.

— *Литература и жизнь.* О народничестве, диалектическом материализме, субъективизме и проч. — О страшной силе г. Novus'a, о моей робости и о некоторых недоразумениях. — Н. Н. Златовратский. — «Русское Богатство», Спб., 1897, № 11, с. 115—139. — 491, 493, 494.

Михайловский, Я. Т. Заработная плата и продолжительность рабочего времени на фабриках и заводах. — В кн.: Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур м-ва финансов, 1893, с. 273—303 (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго), отдел XXIII. — 36—37, 46.

Моллесон, И. И. Очерк шерстобитного и валяльного (или пимокатного) промыслов в гигиеническом отношении. — «Здоровье», Спб., 1879, № 122, с. 382—384; № 123, с. 403—405. — 386.

Москва, 18 января. — «Московские Ведомости», 1885, № 19, 19 января, с. 3. — 23, 24.

«*Московские Ведомости.* — 281, 506, 532—533.

— 1885, № 19, 19 января, с. 3. — 23, 24.

— 1886, № 146, 29 мая, с. 2. — 24—25, 41.

— 1891, № 185, 7 июля, с. 3—5; № 192, 14 июля, с. 3—5. — 497, 532, 539.

Н. — он, Николай — он — вж. [Даниельсон, Н. Ф.]

Н—ч. Раскол в русской социал-демократии. — «Освобождение», Париж, 1905, № 72, 21 (8) июня, с. 356—357. — 435.

Наказ чинам фабричной инспекции. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1894, № 104, 27 июня, ст. 704, с. 2189 — 2212. — 38, 40, 41.

Насущный вопрос — вж. [Богданович, А. И.]

«Неделя». Спб., 1894, № 47, 20 ноября, с. 1504—1508; № 48, 27 ноября, с. 1543—1547; № 49, 4 декабря, с. 1587—1593. — 195, 539.

Некрасов, Н. А. Памяти Добролюбова. — 5.

«Новое Время». Спб., 1886, № 3686, 5(17) июня, с. 3. — 23.

Новое выступление русских либералов. — «Революционная Россия», [Женева], 1902, № 9, июль, с. 3—5. — 431.

«Новое Слово», Спб. — 214.

— 1897, № 7, апрель, с. 25—50, с. 229—243. — 484—485, 492.

— 1897, № 8, май, с. 25—60; № 9, «июнь», с. 26—53; № 10, июль, с. 18—32. — 492.

— 1897, № 12, сентябрь, с. 1—19, . 70—98. — 526—527, 535—536.

— 1897, № 1, октябрь, с. 55—84. — 491, 492, 493.

О введении в действие правил о надзоре за благоустройством и порядком на частных горных заводах и промыслах и о найме рабочих на сии заводы и промыслы [9 марта 1892 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1892, № 114, 15 октября, ст. 1099, с. 2756. — 55.

О надзоре за благоустройством и порядком на частных горных заводах и промыслах и о найме рабочих на эти заводы и промыслы [9 марта 1892 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1892, № 40, 24 апреля, ст. 410, с. 757—763. — 55.

О преобразовании фабричной инспекции и должностей губернских механиков и о распространении действия правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих [14 марта 1894 г.] — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1894, № 45, 31 марта, ст. 358, с. 971—980. — 55.

- О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности [2 июня 1897 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, с. 2135—2139. — 261, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 451.
- О распространении на губернии Царства Польского закона о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры и о надзоре за заведениями фабричной промышленности [11 июня 1891 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1891, № 75, 23 июля, ст. 799; с. 1911—1913. — 55, 56.
- О распространении на Егорьевский уезд Рязанской губернии изъясненных в уставе о промышленности постановлений о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих [30 июля 1893 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1893, № 130, 31 августа, ст. 1064, с. 2983. — 56.
- О распространении на некоторые губернии правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих, а также об издании нового штата фабричной инспекции [2 июня 1897 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 63, 17 июня, ст. 792, с. 2190—2194. — 287—288.
- Орехово-Зуево. (Корреспонденция «Нового Времени»). — «Новое Время», Спб., 1886, № 3686, 5 (17) июня, с. 3, в отд.: «Внутренние известия». — 23.
- Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. [По сведения за 1879 г.] Спб., 1881. IX, 753 с. — 382, 386.
- Орлов, П. А. и Будагов. С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. [По сведения за 1890 г., с дополнительными сведения за 1893 и 1894 г.]. Изд. 3-е, испр. и знач. доп. Спб., 1894. XVIII, 827 с. — 332, 382.
- «Освобождение». Щутгарт — Париж. — 431, 432, 433.
— Париж, 1905, № 72, 21(8) июня, с. 356—357. — 435.
- Островский, А. Н. В чужом пиру похмелье. — 216.
- «Отечественные Записки». Спб., 1867, № 9, кн. 2, с. 319—381; № 10, кн. 2, с. 620—680; 1868, № 11, с. 255—287; № 12, с. 503—620; 1869, № 11, с. 141—186; № 12, с. 427—468. — 498.

— 1872, № 5, с. 30—50; № 6, с. 161—182. — 511.

Отчет о капиталах и оборотах и о деятельности кустарно-промышленного банка Пермского губернского земства за 1895 год. Сост. правлением банка. Пермь, 1896. 144 с. — 409.

Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895. 228 с. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики). — 350, 409, 414—417.

* *Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губернии.* Пермь, 1896, IV, 365 с.; 232 л. табл.; 8 с.; XVI л. диагр.; 1 л. карт. (Обзор Пермского края). — 312—416.

П. Б. — *вж.* Струве, П. Б.

Периодические издания. «Русское Богатство», март. «Русский Вестник», апрель «Вестник Европы», апрель. «Русское Обозрение», март. [Рецензия]. — «Русская Мысль», М., 1896, № 5, с. 225—237, библиографический отдел. — 214—216.

«*Пермские Губернские Ведомости*». 1896; № 183, 27 августа, с. 3. — 410.

Песков, П. А. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Владимирского округа. Спб., 1886. 73 с.; 68 л. табл. (III. Владимирский фабричный округ). — 35.

[*Плеханов, Г. В.*] *Бельтов, Н. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю.* Ответ гг. Михайловскому, Карееву и комп. Спб., 1895, 288 с. — 197, 528, 535.

— *Новый поход против русской социал-демократии.* Женева, изд. «Союза русских социал-демократов», 1897. 55 с. — 449.

— *Каменский, Н. О материалистическом понимании истории.* (Essais sur la conception matérialiste de l'histoire par Antonio Labriola, professeur à l'université de Rome, avec une préface de G. Sorel. Paris, 1897). — «Новое Слово», Спб., 1897, № 12, сентябрь, с. 70—98. — 535—536.

— *Волгин, А. Обоснование народничества в трудах г-на Воронцова (В. В.)* Критический этюд. Спб., 1896. VI, 283 с. — 181, 221, 230, 343—344.

Положение о горнозаводском населении казенных горных заводов ведомства министерства финансов. Спб., 1861. 14 с. — 409.

[*Положения 19 февраля 1861 года о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости*]. — 500, 501.

Правила о продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. — «Прави-

тельственный Вестник», Спб., 1897, № 221, 9 (21) октября, с. 1. — 296, 297, 300, 301—302, 303—304, 305—306, 307.

Правила о хранении и расходовании штрафного при фабриках капитала. [4 декабря 1890 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1891, № 2, 4 января, ст. 24, с. 23—24. — 43, 44, 45—46, 52—53, 54, 56, 57, 59, 60.

[*Правительственное сообщение о летних забастовках на петербургских мануфактурах.*] — «Правительственный Вестник», Спб., 1896, № 158, 19(31) июля, с. 1—2. — 111, 113, 116.

«*Правительственный Вестник*». Спб., 1896, № 158, 19 (31) июля, с. 1—2. — 111, 113—116.

— 1897, № 221, 9(21) октября, с. 1. — 296, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 305—306, 307.

— 1897, № 242, 5(17) ноября, с. 1—2; № 243, 6(18) ноября, с. 1—2, — 296, 297, 300, 301, 303, 304—305, 307.

Продолжительность и распределение рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 26, с. 850—853. — 266, 270—272, 274, 275, 276, 292—294, 226, 297, 304.

Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896]. XI, 1249 с. (М-во финансов. Комисс. по заведованию устройством Всеросс. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 471—435, 436.

«*Пролетарий*». Женева, 1905, № 1—9, 27(14) мая — 26(13) июля. — 443—444.

— № 9, 26(13) июля, с. 1. — 435—436.

Промыслы Московской губернии. Вып. I—V*. М., изд. Моск. губ. земства, 1879—1883. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI, вып. I—II; т. VII, вып. I—III). — 179, 317.

Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896. VIII, 328 с. — 193.

**Пругавин, В. С. Промыслы Владимирской губернии.* Вып. I, IV. М., Баранов, 1882. — 316.

[*Прудон, П.-Ж.*] *Критический разбор теории Мальтуса, сделанный Прудоном в сочинении «О справедливости».* — В кн.: Мальтус, Т.-Р. Опыт о законе народонаселения. . . Пер. П. А. Бибииков. Т. 2. Спб., 1868, с. 424—442, в отд.: «Приложения». — 175.

- «Работник». Женева, 1896, №№ 1 и 2. — 6—7, 437.
- «Революционная Россия». [Женева], 1902, № 9, июль, с. 3—5. — 431.
- Решетников, Ф. М. Подлиповцы. — 420.
- Рикардо, Д. Сочинения. Пер. Н. Зибера. С прил. переводчика. Спб., Пантелеев, 1882. XXVI, 659 с. — 166.
- Родбертус-Ягцов, И.-К. Социальные письма к фон Кирхману. — 163, 193.
- Розанов, В. В. В чем главный недостаток «наследства 60—70 годов»? — «Московские Ведомости», 1891, № 192, 14 июля, с. 3—5. — 497, 532, 539.
- Почему мы отказываемся от наследства? — «Московские Ведомости», 1891, № 185, 7 июля, с. 3—5. — 497, 532, 539.
- «Русская Мысль». М., 1885, № 3, с. 123—150; № 4, с. 36—54. — 202.
- 1896, № 5, с. 225—237. — 213—216.
- «Русские Ведомости». М. — 422—423.
- 1886, № 144, 29 мая, с. 3. — 23, 28, 31, 36, 60, 263.
- 1896, № 112, 24 апреля, с. 1. — 105, 107, 111, 112, 113—114 261.
- 1897, № 239, 30 августа, с. 2—3. — 417—423.
- «Русское Богатство». Спб. — 61, 213, 422, 465—466, 473, 477, 481, 487, 519, 533, 534, 535, 539.
- 1894, № 4, с. 1—34; № 6, с. 86—130. — 189, 237, 239.
- 1894, № 10, с. 45—77. — 481.
- 1895, № 1, с. 155—185; № 2, с. 1—34. — 195.
- 1895, № 5, с. 52—77, с. 171—197. — 61—68, 422, 465, 482, 519.
- 1896, № 5, с. 1—26. — 514.
- 1896, № 6, с. 19—42. — 465.
- 1896, № 7, с. 24—53, с. 133—169. — 123—124, 160—161, 162, 163, 167—168, 175, 176—177, 191, 213, 222, 227, 232—233, 239, 465.
- 1896, № 8, с. 38—58. — 123—124, 131, 163—165, 183, 184, 191, 193, 196, 213, 233—234, 237, 238, 239—240.

- 1896, № 12, с. 93—114. — 514, 515.
- 1897, № 2, с. 162—169. — 465.
- 1897, № 3, с. 196. — 123.
- 1897, № 4, с. 139—158; № 6, с. 127—153; № 7, с. 130—157. — 465.
- 1897, № 10, с. 161—195. — 497, 498, 519, 532—549.
- 1897, № 11, с. 78—93, с. 115—139. — 472, 473, 490, 491, 493, 494.
- «Русское Слово». М., 1896, № 107, 22 апреля, с. 3. — 105, 107, 111, 112, 113—114, 261.
- Салтыков-Щедрин, М. Е. *Дневник провинциала в Петербурге.* — 248.
- *Похороны.* — 248.
- С. *Петербург, 3 марта 1873 г. [Уводна].* — «Земледельческая Газета», Спб., 1873, № 9, 3 марта, с. 129—133. — 515.
- **Сборник статистических сведений по Московской губернии.* Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. III. М., изд. Моск. губ. земства, 1883. 204 с. — 178.
- Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1889 годы.* Спб., изд., деп. торговли и мануфактур, 1889—1891. (Материалы для торгово-пром. статистики). — 334.
- Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890—1891 год.* Спб., 1893—1894. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Материалы для торгово-пром. статистики). — 335.
- Свод законов Российской империи, издания 1857 года.* Т. 7. Уставы монетный, горный и о соли. Спб., 1857. 814, II с. — 409, 413, 415, 416.
- Свод законов Российской империи.* Т. 10. Ч. I, Спб., 1887. 488 с. — 399.
- Свод законов Российской империи.* Т. 11. Ч. II. Спб., 1887. 825 с. — 26—33, 34—41, 42, 43, 47—49, 50, 51, 52—53, 54, 57, 59, 60, 72, 73.
- Синдикаты во Франции.* — «Русские Ведомости», М., 1897, № 239, 30 августа; с. 2—3. — 421, 422.
- Скалдин. *В захолустье и в столице.* — «Отечественные Записки», Спб., 1867, № 9, кн. 2, с. 319—381; № 10, кн. 2, с. 620—680; 1868, № 11, с. 255—287; № 12, с. 503—620; 1869, № 11, с. 141—186; № 12, с. 427—468. — 498.

- Скалдин. В захолустье и в столице.* Спб., 1870, 451 с. — 498, 511, 523.
- Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов.* С примеч. Бентама, Бланки, Буханана, Гарнье, Мак-Куллоха Мальтуса, Милля, Рикардо, Сзя, Сисмонди и Тюрго. Пер. П. А. Бибииков. Т. 1—2. Спб., 1866. — 131, 164.
- «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате». Спб., 1886, № 68, 15 июля, с. 1390—1405. — 20, 21, 25, 26, 31, 32, 42, 46, 48, 50, 59, 60, 106—107, 263—264, 280—281, 286—288.
- 1891, № 2, 4 января, с. 23—24. — 43, 44, 45, 46, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 60.
- 1891, № 75, 23 июля, с. 1911—1913. — 55, 56.
- 1892, № 40, 24 апреля, с. 757—763. — 55.
- 1892, № 114, 15 октября, с. 2756. — 55.
- 1893, № 130, 31 августа, с. 2983. — 56.
- 1894, № 45, 31 марта, с. 971—980. — 55.
- 1894, № 104, 27 июня, с. 2189—2212. — 38, 40, 41.
- 1897, № 62, 13 июня, с. 2135—2139. — 261—295, 296, 297, 299—300, 301, 302, 303, 304, 307, 451.
- 1897, № 63, 17 июня, с. 2190—2194. — 288.
- «Социал-Демократ». Лондон, 1890, кн. 1, февраль, с. 176—185; Женева, 1890, кн. 2, август, с. 42—61. — 11—12.
- Струве П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России.* Вып. I. Спб., 1894. X, 291 с. — 193, 194, 202, 220, 221, 534, 539.
- *Novus. На разные темы.* — «Новое Слово», Спб., 1897, № 1, октябрь, с. 55—84. — 491, 492, 493.
- *П. Б. Текущие вопросы внутренней жизни.* — «Новое Слово», Спб., 1897, № 7, апрель, с. 229—243. — 484—485.
- Требование по общему согласию рабочих.* — «Русские Ведомости», М., 1886, № 144, 29 мая, с. 3, в ст.: О беспорядках рабочих на фабрике товарищества Никольской мануфактуры. — 23, 28, 31, 32, 36, 68, 263.
- Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов.* Т. I—XIII. Спб., 1863—1877. — 501.
- Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в*

- России*. Вып. I—XVI. Спб., 1879—1887. — 317, 386, 393, 408, 409.
- Туган-Барановский, М. И. *Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь*. Спб., 1894. IV, 513 с. — 159, 162.
- *Русская фабрика в прошлом и настоящем*. Историко-экономическое исследование. Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Спб., Пантелеев, 1898. XI, 496 с. — 525.
- Указатель фабрик и заводов Европейской России*. — вж. Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.
- Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским* — вж. Орлов, П. А.
- Устав горный*. В кн.: Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Т. 7. Спб., 1857, с. 1—495. — 409, 413, 415, 416.
- Устав о промышленности*. — В кн.: Свод законов Российской империи. Т. 11. Ч. II. Спб., 1887, с. 1—125. — 26—33, 34, 41, 42, 43, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 72—73.
- Фабрично-заводская промышленность и торговля России*. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур м-ва финансов, 1893. 747 с. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 36—37, 46.
- Харизоменов, С. А. *Значение кустарной промышленности*. — «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, с. 414—441; № 12, с. 543—597. — 394.
- * — *Промыслы Владимирской губернии*. Вып. II—III, V. М., Баранов, 1882, 1884. — 316.
- Хемницер, И. И. *Метафизик*. — 410.
- Шарапов, С. *Русский сельский хозяин*. Несколько мыслей об устройстве хозяйства в России на новых началах. С прил. 15 неизд. писем А. Н. Энгельгардта к А. Н. Куломзину. Бесплатное прил. к журн. «Север» за 1894 г. Спб., Ремезова, 1894. III, 168 с. — 487, 490.
- Энгельгардт, А. Н. *Из деревни*. — «Отечественные Записки», Спб., 1872, № 5, с. 30—50; № 6, с. 161—182. — 511.
- *Из деревни*. 11 писем (1872—1882 гг.). Спб., Суворин, 1882. 493 с. — 517.
- *Из деревни*. 11 писем. 1872—1882. Спб., 1885. 563 с. — 511, 518, 524, 525.

- Энгельс, Ф. *Анти-Дюринг*. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. 1876—1878 гг. — 11, 12, 220.
- *Внешняя политика русского царизма*. — «Социал-Демократ», Лондон, 1890, кн. 1, февраль, с. 176—185; Женева, кн. 2, август, с. 42—61. Загл.: Иностранная политика русского царства. — 11—12.
- *И. Ф. Беккеру*. 15 октября 1884 г. — 12.
- *К жилищному вопросу*. Вторая половина мая 1872 г. — январь 1873 г. — 11—12.
- *Людвиг Фейербах*. Пер. с нем. Г. Плеханова. С двумя прил. и с объяснительными примеч. переводчика. Женева, тип. «Социал-Демократа», 1892. IV, 105 с. (Б-ка современного социализма. Серия II. — Вып. I). — 11—12.
- *Предисловие к «Крестьянской войне в Германии»*. 1 июля 1874 г. — 7.
- *Предисловие к немецкому изданию 1890 года [«Манифеста Коммунистической партии»]*. 1 мая 1890 г. — 13—14.
- *Происхождение семьи, частной собственности и государства*. (Пер. с 4-го нем. изд.) Изд. 3-е, испр. Спб., тип. Трей, 1895. XVI, 172 с. — 11—12.
- *Развитие научного социализма*. Пер. с нем. В. Засулич. 2-е изд. С двумя прил.: 1. Фридрих Энгельс (биографический очерк). 2. Теория насилия (против Дюринга). Женева, тип. «Социал-Демократа», 1892. XV, 84 с. (Б-ка современного социализма. Серия I. — Вып. II).. — 11.
- *Фридрих Энгельс о России*. 1) Ответ П. Н. Ткачеву (1875 г.). 2) Послесловие к нему (1894 г.). Пер. с нем. В. Засулич. Женева, тип. «Социал-Демократ», 1894. VII. 38 с. (Б-ка современного социализма. Серия II. — Вып. III). — 11—12.
- [Эфруси, Б. О. *Некролог*]. — «Русское Богатство», Спб., 1897, № 3, с. 196, в. ст.: Анненский, Н. Хроника внутренней жизни. Пересмотр положения о крестьянах. — А. Н. Майков. — Б. О. Эфруси. — 123.
- *Социально-экономические воззрения Симонда де Сисмонди*, «Русское Богатство», Спб., 1896, № 7, с. 138—168; № 8, с. 38—58. — 123—124, 131, 160—161, 162, 163—164, 167—168, 175, 176—177, 183, 184, 191, 192, 196, 213, 222, 227, 232—234, 237, 238, 239—240.
- Южаков, С. Н. *Вопросы гегемонии в конце XIX века*. — «Русская Мысль», М., 1885, № 3, с. 123—150; № 4, с. 36—54. — 202.

- *Вопросы просвещения*. Публицистические опыты. Реформа средней школы. — Системы и задачи высшего образования. — Гимназические учебники. — Вопрос всенародного обучения. — Женщина и просвещение. Спб., 1897. VIII, 284 с. — 415, 463, 465, 487, 489, 490, 491.
- *Дневник журналиста*. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 12, с. 93—114. — 514, 515.
- *Дневник журналиста*. По поводу недавних толков о среднем учебном деле. — О задачах и системах высшего образования. — Университетский вопрос в русской печати. — Переходные экзамены. Гимназические учебники. — О гимназических учебниках. — О гимназических учебниках. История. Итоги. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 6, с. 19—42; № 7, с. 24—53; 1897, № 2, с. 162—169; № 4, с. 130—158; № 6, с. 127—153; № 7, с. 130—157. — 171.
- *Из современной хроники*. Женщина и просвещение. — «Русское Богатство», Спб., 1895, № 5, с. 171—197. — 465.
- *Просветительная утопия*. План всенародного обязательного среднего образования. — «Русское Богатство», Спб., 1895, № 5, с. 52—77. — 61, 68, 422, 465, 482, 525.
- «*Юридический Вестник*». М., 1883, № 11, с. 414—441; № 12, с. 543—597. — 394.

Adler, W.] *Das Leben von Friedrich Engels*. — «Arbeiter-Zeitung», Wien, 1895, № 214, 7. August, S. 2—6. — 12.

Atkinson, W. *Principles of Political economy; or, the laws of the formation of national wealth: developed by means of the Cristian Law of Government; being the substance of a case delivered to the Hand-loom weavers commission*. London, Whittaker, 1840. XVI, 247 p. — 206.

Bernstein, E. *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. — 162.

Boisguillebert. *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs, ou l'on découvre la fausse idée qui règne dans le monde à l'égard de ces trois articles*. — In: *Economistes-financiers du XVIIIe siècle*. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire. Paris, 1843, p. 394—424. — 205—206.

«*Deutsch-Französische Jahrbücher*». Paris, 1844, 1. u. 2. Lfg., S. 96—114. — 10.

- «*The Edinburgh Review or Critical Journal*». Edinburgh — London, 1819, v. XXXII, N LXIV, p. 453—477. — 138—140.
- Engels, F. *The condition of the working class in England in 1844*. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnetzky. New York, [1887]. VI, 200, XI p. — 170, 220, 227, 228, 250, 256, 275, 492.
- *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, Wigand, 1845. 358 S.
- 8—10, 170, 220, 227—228, 250, 256.
- *Soziales aus Rußland*. Leipzig, Verl. der Genossenschaftsbuchdruckerei, 1875. 16 S. — 510.
- *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*. — «Deutsch-Französische Jahrbücher», Paris, 1844, 1. u. 2. Lfg., S. 86—114. — 10
- Engels, F. u. Marx, K. — см. Marx, K. u. Engels, F.
- Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Bd. 3. Jena, Fischer, 1892. — 193.
- Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. — 124, 250.
- Heine, H. *Du hast Diamanten und Perlen, hast alles, was Menschen begehrt*. . . — 397.
- «*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*». Leipzig, 1896, 3. Hft., S. 51—100; 4. Hft., S. 73—136. — 538—539.
- Labriola, A. *Essais sur la conception matérialiste de l'histoire*. Avec une préf. de G. Sorel. Paris, Giard et Brière, 1897. 349 p. (B — que Socialiste Internationale. III). — 491.
- Lippert, J. *Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de*. — In: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893, S. 676—680. — 124, 447.
- MacCulloch, D.-R. *Mr. Owen's Plans for Relieving the National Distress*. Review of R. Owen's works]. — «*Edinburgh Review*», Edinburgh — London, 1819, v. XXXII, N LXIV, p. 453—477—139—140.
- Marx, K. u. Engels, F. [*Die deutsche Ideologie*. Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten, Feuerbach, B. Bauer und Stirner und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten. IV. Kap. II. Bd.]. — «*Das Westphälische Dampfboot*», Paderborn, 1847, [August], S. 439—463, [September], S. 505—525. [Titel:] Karl Grün: Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien (Darmstadt, 1847), oder Die Geschichtsschreibung des wahren Sozialismus. — 250.

- [*Die deutsche Ideologie*. Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten, Feuerbach, B. Bauer und Stirner und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten. Fragmente IV. Kap. II. Bd.]. — «Die Neue Zeit» XIV Jg., 1895—1896, Bd. II, № 28, S. 49—52. In Art.: P. Struve. Zwei bisher unbekannte Aufsätze von Karl Marx aus den vierziger Jahren. — 250.
- *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik*. Gegen Bruno Bauer und C^o. Frankfurt a. M., Literarische Anstalt (I. Rütten), 1845. VIII, 336 S. — 9—10, 519.
- *Manifest der Kommunistischen Partei*. London, «Bildungs — Gesellschaft für Arbeiter», 1848. 30 S. — 10.
- Marx, K. u. Engels, F. Der Volkstribun, redigiert von Herrmann Kriege in New-York*. — «Das Westphälische Dampfboot», Bielefeld, 1846, [Juli], S. 295—308 — 250.
- [*Der Volkstribun, redigiert von Herrmann Kriege in New-York*]. — «Die Neue Zeit», XIV. Jg., 1895 — 1896, Bd. II, N 27, S. 7—11. In Art.: P. Struve. Zwei bisher unbekannte Aufsätze von Karl Marx aus den vierziger Jahren, — 253.
- Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. 3. Aufl. Hamburg, Meißner, 1885, VI, 108 S. — 492—493.
- *Discours sur la question du libre échange, prononcé à l'Association démocratique de Bruxelles, dans la séance publique du 9 Janvier 1848*. — 248.
- *Das Elend der Philosophie*. Antwort auf Proudhons «Philosophie des Elends». Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Mit Vorw. und Nolen von F. Engels. Stuttgart, Dietz, 1885. XXXVII, 209 S. — 108, 204, 205, 214.
- — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2-te Aufl. Hamburg, Meißner, 1872. 830 S. — 339, 361, 389, 492.
- — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S. — 12, 135, 141, 144, 145, 159, 160, 194.
- — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 1. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. XXVIII, 448 S. — 12, 147.
- — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIV bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. — 12, 141, 194—195, 196, 209, 252, 486.

- *Rede über die Frage des Fleihandels, gehalten am 9. Januar 1848 in der demokratischen Gesellschaft zu Brüssel.* — In: Marx, K. Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons «Philosophie des Elends». Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Mit Vorw. und Noten von F. Engels. Stuttgart, Dietz, 1885, S. 188—209. — 154, 248, 249, 250—256.
- *Theorien über den Mehrwert.* Aus dem nachgelassenen Manuskript «Zur Kritik der politischen Ökonomie», Hrsg. von K. Kautsky. Bd. II. T. 1. David Ricardo. Stuttgart, Dietz, 1905. XII, 344 S. — 198—199.
- *Zur Kritik der politischen Ökonomie.* Dezember 1857 — Januar 1859. — 190.
- Meyer, R. Einkommen.* — In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 3. Jena, Fischer, 1892. S. 45—67. — 193.
- «*Neue Rheinische Zeitung*». Köln. — 11.
- «*Die Neue Zeit*». XIV. Jg., 1895—1896, Bd. II, N 27, S. 7—11; N 28, S. 49—52. — 250.
- Novus* — вж. Струве, П. Б.
- Perière, I. Leçons sur l'industrie et les finances, prononcées à la salle de l'athénée.* Suivies d'un projet de banque. Paris, 1832. [2], 105 p. (Religion Saint-Simonienne). — 208—209.
- Schittlowsky, Ch. Revuen.* — «*Sozialistische Monatshefte*», Berlin, 1902, 2. Bd., N 9, S. 754—755. — 481.
- «*Schmollers Jahrbuch*» — вж. «*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*».
- Schulze-Gävernitz, G. Die Moskau-Wladimirsche Baumwollindustrie.* — «*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*», Leipzig, 1896, 3. Hft., S. 51—100; 4. Hft., S. 73—136. — 538—539.
- Sismondi, J.-C.-L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* 2 v. Paris, Delaunay, 1819. — 124.
- *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* 2-e éd. 2 v. Paris, Delaunay, 1827. — 124—203, 216—237, 244—248, 250, 255.
- «*Sozialistische Monatshefte*». Berlin, 1902, 2. Bd., N 9, S. 754—755. — 460.
- «*Sozialpolitisches Centralblatt*». Berlin, 1893, Bd. 3, N 1, 2. Oktober, S. 1—3. — 220—221.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абрамов, Я. В. (1858—1906) — публицист-народник, сътрудник на списанията «Отечественные Записки», «Дело», «Устой», на вестник «Неделя» и други; автор на разкази из народния живот и на много статии по обществено-икономически въпроси, сектанството и народното образование. Пропагандира теорията за «малките дела» и «тихата културна работа». — 519, 532, 533.

Адлер (Adler), Виктор (1852—1918) — един от организаторите и водачите на австрийската социалдемократия; започва политическата си дейност като буржоазен радикал, от средата на 80-те години участва в работническото движение. В 1886 г. Адлер основава вестник «Gleichheit» («Равенство»), от 1889 г. е редактор на централния орган на австрийската социалдемократия «Arbeiter-Zeitung» («Работнически вестник»). През 80—90-те години поддържа отношения с Ф. Енгелс, но наскоро след смъртта на Енгелс се смъква до реформизма и става един от водачите на опортюнизма на конгресите на II Интернационал. По време на Първата световна война от 1914—1918 г. Адлер заема центристка позиция, проповядва «класов мир» и се бори против революционните действия на работническата класа. През 1918 г., след като в Австрия е установена буржоазна република, за кратко време е министър на външните работи. — 12.

Александър III (Романов) (1845—1894) — руски император (1881—1894). — 445.

Аткинсън (Atkinson), Уилям — английски икономист от 30—50-те години на XIX в., протекционист, противник на класическата школа на буржоазната политическа икономия. Основен труд на Аткинсън е «Основи на политическата икономия» (1840). — 206.

Б

Бабушкин, П. Д. — жител на Нижне-Сергинска волост на Красноуфимски уезд, Пермска губерния. — 408.

Базаров (Руднев)*, В. А. (1874—1939) — литератор-икономист и философ, преводач на трудове на К. Маркс и Ф. Енгелс; участвува

* В скобите с курсив се посочват истинските фамилии имена.

в социалдемократическото движение от 1896 година. През 1905—1907 г. Базаров сътрудничи на редица болшевишки издания, през периода на реакцията се отдръпва от болшевизма, един от главните привърженици на махистката философия. През 1917 г. — меншевик-интернационалист, един от редакторите на меншевишкия вестник «Новая Жизнь»; обявява се против Великата октомврийска социалистическа революция. От 1921 г. Базаров работи в Държавния планов комитет на СССР. В 1931 г. е осъден по делото на контрареволуционна меншевишка организация. — 213.

Бауер (Bauer), *Бруно* (1809—1882) — немски философ-идеалист, един от най-видните младохегелци, буржоазен радикал, автор на редица трудове по история на ранното християнство; след 1866 г. — националлиберал, привърженик на Бисмарк. Идеалистическите възгледи на Бауер са разкритикувани в трудовете на К. Маркс и Ф. Енгелс «Светото семейство, или критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания» (1844) и «Немска идеология» (1845—1846). — 10.

Бауер (Bauer), *Едгар* (1820—1886) — немски публицист, младохегелцианец; брат на философа-идеалист Бруно Бауер. Идеалистическите възгледи на Е. Бауер са разкритикувани в труда на К. Маркс и Ф. Енгелс «Светото семейство, или критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания» (1884). — 10.

Бекер (Becker), *Йохан-Филип* (1809—1886) — деец на германското и международното работническо движение, приятел и съратник на К. Маркс и Ф. Енгелс, на младини — майстор на четки. Бекер е активен участник в революцията от 1848—1849 г., командува народното опълчение по време на баденско-пфалцкото въстание. След поражението на революцията Бекер, който, според думите на Енгелс, е бил «обикновен демократ-республиканец», се присъединява към пролетарския социализъм на Маркс и Енгелс, участва в организирането на I Интернационал (1864), редактира органа на немските секции на Интернационала в Швейцария списание «Vorboten» («Предвестник»). Бекер защитава в Интернационала линията на Маркс, макар че в редица случаи, особено през първия период от борбата с анархистите, проявява теоретична незрелост и колебания. — 12.

Белов, В. Д. — икономист, от 1885 г. член на Комисията по изследване на кустарната промишленост в Русия, автор на доклада «Кустарната промишленост във връзка с уралското миннозаводско дело», публикуван в свезка XVI на «Трудовете» на Комисията (1887), и на редица трудове по икономически въпроси. — 409.

Белтов, Н. — *вж.* Плеханов, Г. В.

Бернщайн (Bernstein), *Едуард* (1850—1932) — немски социалдемократ, родоначалник на ревизионизма, един от ръководителите на II Интернационал. От 1881 до 1890 г. — редактор на нелегалния

орган на германската социалдемокрация «Der Sozial-Demokrat» («Социал-Демократ»). След смъртта на Енгелс в труда си «Проблеми на социализма» (1896—1898) и в книгата си «Предпоставките за социализъм и задачите на социалдемократията» (1899) Бернщайн ре-визира философските, икономическите и политическите основи на революционния марксизъм под формата на тяхното «преразглеждане». Отрича марксистката теория за класовата борба, учението за неизбежния крах на капитализма, за социалистическата революция и диктатурата на пролетариата. «За революцията на пролетариата опортюнистът се е отучил и да мисли» — казва В. И. Ленин, имайки предвид Бернщайн (Съч. Т. 25, с. 453). Отказвайки се от крайната цел на пролетариата — социализма, Бернщайн смята за единствена задача на работническото движение борбата за реформи, насочени към «подобряване» на икономическото положение на работниците при капитализма, и провъзгласява опортюнистичната формула: «движението е всичко, крайната цел — нищо.»

Теоретичните възгледи на Бернщайн и неговите последователи, както и практическата им опортюнистична дейност довеждат до пряко предателство спрямо интересите на работническата класа, което завършва с краха на II Интернационал. Бернщайн беше противник на Съветския съюз. — 162.

Бибиков, П. А. (1832—1875) — преводач и публицист, издал 13 тома на преведените от него съчинения на А. Смит, Т.-Р. Малтус, А. Бланки и др.; автор на книгата «Критически етюди» (1865) за Фурие, Чернишевски и други. — 131, 175.

Благовешченски, Н. А. (род. в 1859 г.) — курски земски статистик, съставител на книгата «Общ статистически сборник на стопанските сведения по земските преброявания по домакинства. Т. I. Селско стопанство» (1893) и на др. статистически трудове. След Октомврийската социалистическа революция работи в Курското губернерско статистическо бюро. — 210.

Боборикин, П. Д. (1836—1921) — руски писател от края на XIX — началото на XX в., през 1863—1865 г. — издател на списание «Прочитна библиотека», след това сътрудник на списание «Вестник Европы»; автор на много романи, повести, разкази, очерци и песни из живота на руската буржоазия и интелигенция, написани във фейлетонно-прегледен стил. Романът му «По друг начин» (1897), в който се показва изопачено борбата между народниците и марксистите, предизвиква оправдани протести сред прогресивната общественост. — 527—528.

Боуринг (Bowring), Джон (1792—1872) — английски буржоазен политически деец, лингвист и литератор, един от ръководителите на «Лигата против житните закони»; през 50-те години — висш колониален чиновник (консул, а след това губернатор на Хонконг), който провежда колонизаторската политика на Англия в Далечния Изток. — 249.

Брайт (Bright), *Джон* (1811—1889) — английски буржоазен деец, фабрикант, собственик на манифактура, един от водачите на фритредерското движение и основател на «Лигата за борба против житните закони». Нападайки демагогски аристокрацията и представяйки се за защитник на интересите на народните маси, същевременно Брайт подкрепя съюза между буржоазията и аристокрацията, обявява се против законодателното намаляване на работния ден и другите искания на работниците. От края на 60-те години той е един от водачите на партията на либералите и заема редица министерски постове в либералните кабинети. — 249.

Боагилбер (Boisguillebert), *Пиер* (1646—1714) — френски икономист, предшественик на физиократите, автор на труда «Подробно описание на Франция» (1695) и на други икономически произведения, сложили началото на класическата буржоазна политическа икономия във Франция. Боагилбер не разбира неразривната и естествена връзка на парите със стоквата размяна; приписва им само служебната връзка на средство за обръщение; твърди, че цялото богатство на нацията се състои в селскостопанските продукти; кротивник на меркантилизма. К. Маркс дава висока оценка на изказванията на Боагилбер против феодалното потисничество и експлоатацията на селяните. — 190, 205—206.

Буняковски, В. Я. (1804—1889) — виден руски математик, автор на повече от 100 научни съчинения в областта на математиката, най-значителен от които е «Основи на математическата теория на вероятностите» (1846), както и на редица трудове по статистика на населението («Опит относно законите на смъртността в Русия и относно разпределението на православно население по възраст» (1865), «За вероятната численост на контингентите на руската армия през 1883, 1884 и 1885 година» (1875) и др. От 1858 г. Буняковски е главен експерт на правителството по въпросите на статистиката и застраховането; от 1864 до 1889 г. — вицепрезидент на Академията на науките, избран е за почетен член на редица руски научни дружества и университети. — 474.

Бутаков, З. Ф. — търговец, собственик на рогозарска фабрика в град Оса, Пермска губерния. — 386.

В

В. В. — *вж.* Воронцов, В. П.

В. И. — *вж.* Ленин, В. И.

Вагнер (Wagner), *Адолф* (1835—1917) — немски буржоазен икономист и реакционен политически деец. Като представител на «кадетърсоциализма» Вагнер проповядва буржоазно-либералния реформизъм, смята, че експлоатацията на работниците от капиталистите може да бъде премахната с помощта на държавното законодателство. Активно сътрудничи на Бисмарк и е един от главатарите на

християнсоциалистическата партия. Реакционните икономически възгледи на Вагнер бяха използвани от хитлеристите при тяхната «социалистическа» демагогия и възхваляването на «тоталитарната» държава.

Основни трудове на Вагнер: «Общо или теоретично учение за народното стопанство» (1879), «Основи на политическата икономия» (1892—1894). — 240.

Верховски, В. П. (род. в 1837 г.) — адмирал; през 1890—1895 г. командир на петербургското пристанище, управител на корабостроителния завод «Ново Адмиралтейство», от 1896 г. — началник на главното управление на корабостроенето и снабдяването, по-късно — член на съвета по търговско мореплаване от страна на Морското министерство. — 27, 56.

Вите, С. Ю. (1849—1915) — руски държавен деец от края на XIX и началото на XX в., изразяващ интересите на «военно-феодалния империализъм» в царска Русия, убеден привърженик на самодържавието, стремил се монархията да бъде запазена с незначителни отстъпки и обещания на либералната буржоазия и жестоки репресии спрямо народа; един от организаторите на смазването на революцията от 1905—1907 година. Като министър на пътищата (февруари — август 1892), министър на финансите (1892—1903), председател на Министерския съвет (края на 1905 — април 1906) със своите мероприятия в областта на финансите, миническата политика, железопътното строителство, фабричното законодателство и други, провеждани в интерес на едрата буржоазия, Вите спомага за развитието на капитализма в Русия и засилването на зависимостта ѝ от империалистическите държави. «Министър-посредник» — такава характеристика му прави В. И. Ленин. — 38, 41, 105, 107, 112, 113—114, 261—262, 304.

Волгин, А. — *вж.* Плеханов, Г. В.

Волински, А. (Флексер, А. Л.) (1863—1926) — реакционен изкуствовед и критик, проповедник на теорията за изкуство за изкуството; един от ръководителите на списание «Северний Вестник». В статиите си, събрани в книгата «Руски критици» (1896), Волински се опитва да развенчае революционно-демократичната публицистика.

След Великата октомврийска социалистическа революция Волински работи в съвета на Дома на изкуствата, в колегиата на издателство «Всемирная литература», председател на управата на ленинградското отделение на Общоруския съюз на писателите (1920—1924), ръководи хореографския техникум. — 532, 533.

Воронин, И. А. (род. в 1842 г.) — собственик на Резвоостровската памукотъкачна манифактура в Петербург (сега Резвоостровска тъкачна фабрика), председател на управата на акционерното манифактурно дружество «И. А. Воронин, Лютш и Чешер» (1895—1918), директор на управата на Дружеството на екарисажните заводи

(1891—1913), член на Комитета на дружеството за съдействие на руската търговия и промишленост. — 117.

Воронцов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — руски икономист и публицист, един от идеолозите на либералното народничество през 80—90-те години, автор на книгите: «Съдбата на капитализма в Русия» (1882), «Очерци за кустарната промишленост в Русия» (1886), «Прогресивни течения в селското стопанство» (1892), «Нашите направления» (1893), «Очерци по теоретична икономия» (1895) и други, в които твърди, че в Русия няма условия за развитие на капитализма, защитава дребния стокопроизводител и идеализира селската община. Воронцов проповядва примиряване с царското правителство и се обявява решително против марксизма. Възгледите на Воронцов критикува Г. В. Плеханов в съчинението си «Обосноваване на народничеството в трудовете на г-н Воронцов (В. В.)» (1896). В. И. Ленин в изказванията и трудовете си от 90-те години разобличава докрай реакционните възгледи на Воронцов. — 124, 137, 143, 147, 159, 169, 195, 214, 229, 241, 245, 322, 323, 329, 338, 340, 346—347, 380, 393—394, 407, 422, 512, 515, 518, 523, 526, 534, 535, 539.

Г

Грег (Greg), Уйлям Ратбън (1809—1881) — едър английски фабрикант, публицист-фритредер; в 1842 г. става лауреат на «Лигата против житните закони» за съчинението си «Селското стопанство и житните закони», в което доказва колко благоприятно за едрите фермери е отменяването на житните закони. — 251—252.

Гриневич, П. Ф. — *вж.* Якубович, П. Ф.

Д

Даниелсон, Н. Ф. (Н. — он, Николай — он) (1844—1918) — руски писател-икономист, един от идеолозите на либералното народничество през 80—90-те години; в своята политическа дейност отразява еволюцията на народниците от революционни действия против царизма към примиряване с него. През 60—70-те години Даниелсон е свързан с кръжоците на революционната различинна младеж. В началото на 1870 г. е арестуван. Даниелсон завършва започнатия от Г. А. Лопатин първи превод на «Капиталът» на К. Маркс на руски език. При работата си над превода на «Капиталът» той си кореспондира с К. Маркс и Ф. Енгелс, като в тази преписка засяга и проблемите на икономическото развитие на Русия. Даниелсон обаче не разбира същността на марксизма и по-късно се обявява против него. В 1893 г. издава книгата «Очерци за нашето следреформено обществено стопанство», която заедно с трудовете на В. П. Воронцов служи като главна теоретична обосновка на възгледите на либералното народничество. В редица свои трудове В. И. Ленин остро кри-

тикува Даниелсон и изцяло разобличава същността на реакционните му възгледи. — 125, 138, 143, 147, 150—152, 154, 159—160, 169, 171, 178—182, 188—190, 195, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 208—209, 211, 219, 220—221, 223, 225, 228, 229, 237, 239, 241, 322, 338, 340, 407, 488, 422, 518.

Дианов, М. И. — директор-ръководител на Николската мануфактура на дружеството на Сава Морозов-син и К^о в село Николское, Покровский уезд, Владимирска губерния (днес влязло в чертите на град Орехово-Зуево, Московска област). — 24.

Дурново, И. Н. (1830—1903) — руски реакционен държавник, представител на царската бюрокрация. Министър на вътрешните работи (1889—1895) след това председател на Комитета на министрите (1895—1903); провежда дворянската политика на Александър III, въвежда институцията на земските началници, нова наредба за земските учреждения, която лишава селяните от изборно представителство, засилва преследването на националните малцинства в Русия, строгостта на цензурата и т. н. — 77—79.

Дюринг (Dühring), Ойген (1833—1921) — немски философ и икономист. Философските възгледи на Дюринг представляват еkleктична смесица от позитивизъм, метафизически материализъм и идеализъм. Неговата реакционно-утопична система на «социалитарното» стопанство идеализира пруските полукрепостнически форми на стопанството. Вредните и объркани възгледи на Дюринг по въпросите на философията, политическата икономия и социализма намират подкрепа сред някои социалдемократи в Германия което е било много опасно за все още неукрепналата партия. Вземайки под внимание това, Енгелс се обявява против Дюринг и критикува възгледите му в книгата си «Анти-Дюринг. Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг» (1877—1878). В книгата си «Материализъм и емпириокритицизъм» (1909) и в редица други произведения Ленин нееднократно критикува еkleктичните възгледи на Дюринг.

Основни трудове на Дюринг: «Курс по философия» (1875), «Критическа история на политическата икономия и социализма» (1871), «Курс по политическа и социална икономия» (1873). — 11, 220.

Е

Егунов, А. Н. (1824—1897) — статистик и икономист; служи в стопанския департамент на Министерството на вътрешните работи и в Министерството на земеделието и държавните имоти, заместник-председател на отдела по политикономия и селскостопанска статистика в Свободното икономическо дружество (1888). През 1892 г. Егунов е командирован от Министерството на държавните имоти в Пермска губерния за изследване на кустарните производства. — 350, 409, 414—415.

Енгелгард, А. Н. (1832—1893) — публицист, народник, известен с обществено-агрономическата си дейност и организационния си опит във воденето на рационално стопанство в имението си Батишчево, Смоленска губерния. В книгата си «Развитието на капитализма в Русия» (глава трета, § VI) В. И. Ленин прави характеристика на стопанството на Енгелгард, като с неговия пример показва утопичността на народническите теории. Енгелгард е автор на отпечатаните в списание «Отечественные Записки» писма «От село» (в отделно издание излизат в 1882 г.) и на редица други трудове по въпросите на селското стопанство; редактор на първия руски «Химический Журнал» (1859—1860). — 511—517, 524, 525.

Енгелс (Engels), Фридрих (1796—1860) — бащата на Ф. Енгелс, текстилен фабрикант. — 7, 8.

Енгелс (Engels), Фридрих (1820—1895) — един от основоположниците на научния комунизъм, вожд и учител на международния пролетариат, приятел и съратник на К. Маркс (биографични сведения и кратка характеристика на дейността и трудовете му вж. в статията на В. И. Ленин «Фридрих Енгелс»). — 5—13, 79, 159, 160, 161—162, 164, 170, 192, 202, 227—228, 243, 244, 249—250, 256, 473, 485, 491, 492—493, 510, 522.

Ефрусси, Б. О. (1865—1897) — литератор-икономист от народническото направление, сътрудник на списание «Русское Богатство» и на списанието с либерална насока «Мир Божий». Главни трудове: «Социално-икономическите възгледи на Симонд дьо Сисмонди» (1896), «Нов курс по политическа икономия» (разбор на книгата на проф. Георгиевски) (1896), «Различните учения за дохода от капитала» (1897). Ефрусси превежда на руски език най-важните глави от книгата на Сисмонди «Нови принципи на политическата икономия» (1897). — 5—14, 79, 159, 160, 161—162, 164, 170, 192, 220, 227—228, 243, 244, 249—250, 256, 472, 485, 491, 492—493, 510, 522.

Ж

Житловски, Х. И. (род. в 1865 г.) публицист, на младини — народоволец; в края на 80-те години емигрира в Швейцария, става един от организаторите на «Съюза на руските социалисти-революционери» в Берн (1894). След това, продължавайки да поддържа тясна връзка с партията на социалистите-революционери, Житловски става един от идеолозите на еврейското дребнобуржоазно националистическо движение, участва в организирането на еврейската социалистическа работническа партия (СЕРП), един от нейните ръководители и теоретици. Изявява се като критик на марксизма. След манифеста от 17 октомври 1905 г. Житловски се завръща в Русия, но след това емигрира отново. — 431.

З

Засулич, В. И. (Иванов, В.) (1849—1919) — видна участничка в народническото, а след това и в социалдемократическото движение в Русия. Революционната дейност на Засулич започва в 1869 година.

Тя членува в народническите организации «Земя и воля» и «Чорни передел». След като в 1880 г. емигрира в чужбина, в началото на 80-те години тя скъсва с народничеството и преминава на позициите на марксизма. През 1883—1884 г. участва в създаването на първата руска марксистка организация — групата «Освобождение на труда». През 80—90-те години Засулич превежда на руски език «Нищета на философията» на К. Маркс, «Развитието на социализма от утопия в наука» на Ф. Енгелс, написва «Очерк по история на Международното дружество на работниците» и труд за Ж.-Ж. Русо; сътрудничи в изданията на групата «Освобождение на труда», в списанията «Новое Слово» и «Научное Обозрение», където помества редица литературно-критически статии. В 1900 г. Засулич влиза в редакцията на Лениновия вестник «Искра» и на списание «Заря».

След разцеплението на партията в 1903 г. Засулич става един от водачите на меншевиизма и влиза в редакцията на меншевишкия вестник «Искра». В 1905 г. се завръща в Русия, през периода на реакцията се присъединява към ликвидаторите, по време на Първата световна война от 1914—1918 г. стои на позициите на социалшовинизма. Засулич се отнася отрицателно към Великата октомврийска социалистическа революция. — 12, 526—527.

Зибер, Н. И. (1844—1888) — руски икономист, публицист, професор в катедрата по политическа икономия и статистика при Киевския университет; сътрудничи в редица радикални и либерални списания от 80-те години. По време на пребиваването си в Лондон през 1881 г. лично се запознава с К. Маркс и Ф. Енгелс. Зибер е един от първите в Русия популяризатори и пропагандатори на икономическите трудове на К. Маркс; той се старее не само да изложи идеите на «Капиталът», но и отстоява икономическото учение на Маркс в борбата против «критиците» му.

Зибер обаче разбира марксизма едностранчиво, революционно-критическата страна на учението на Маркс му остава чужда. През 1871 г. написва дисертацията «Теорията за стойността и капитала на Д. Рикардо във връзка с по-късните допълнения и разяснения», за която К. Маркс се изказва положително в послеслова към второто издание на първи том на «Капиталът». Преработен и допълнен, този труд на Зибер е издаден в 1885 г. под заглавие «Дейвид Рикардо и Карл Маркс в техните обществено-икономически изследвания». Широко известни са и трудовете му «Икономическата теория на Маркс» (публикуван през 1876—1878 г. в списанията «Знание» и «Слово»), «Очерци за първобитната икономическа култура» (1883) и други. — 155, 166, 170, 177, 178.

И

Иванов, В. — *вж.* Засулич, В. И.

Илин, Вл., Илин, Владимир — *вж.* Ленин, В. И.

Ингрем (Ingmat), Джон-Келс (1823—1907) — английски икономист и филолог, професор в Дъблинския университет, президент на ико-

номическия отдел на Британската асоциация на науките, автор на «История на политическата икономия» (1888) и на редица статии по икономически въпроси в Британската енциклопедия. По теоретичните си възгледи Енгрем стои близко до историческата школа на политическата икономия. — 193.

К

К. Т. — *вж.* Ленин В. И.

Каменски, Н. — *вж.* Плеханов, Г. В.

Каришев, Н. А. (1855—1905) — икономист и статистик, земски деец; сътрудничи на вестник «Русские Ведомости», на списанията «Земство», «Русское Богатство» и други. От 1891 г. — професор в Юриевския (Тартуския) университет, след това в Московския селскостопански институт. Автор на много икономически и статистически книги и статии по въпросите на икономиката на селското стопанство на Русия, в които защитава възгледите на либералните народници. Каришев защитава общинното земевладеене, производителните артели и други кооперации. В редица свои трудове и изказвания В. И. Ленин остро критикува реакционните възгледи на Каришев. — 515.

Короленко, С. А. — икономист-статистик, служи в Министерството на държавните имоти, след това като чиновник за специални поръчения при държавния контрольор. От 1889 до 1892 г. по поръчение на Министерството на държавните имоти работи над книгата «Свободният наемен труд в собственическите стопанства и предвижването на работниците във връзка със статистико-икономическия преглед на Европейска Русия в селскостопанско и промишлено отношение» (1892), издадена от Департамента на земеделието и селската промишленост. — 222, 375.

Корсак, А. К. (1832—1874) — руски икономист и публицист, автор на книгата «За формите на промишлеността изобщо и за значението на домашното производство (на кустарната и домашната промишленост) в Западна Европа и Русия» (1861), научното значение на която се изтъква от В. И. Ленин. Корсак установява разликата между фабриката и манифактурата, разглеждайки ги като форми на едрото производство. — 179.

Красноперов, Е. И. (ум. в 1897 г.) — пермски земски статистик, автор на книгата «Кустарната промишленост в Пермска губерния на Сибирско-уралската научно-промишлена изложба в град Екатеринбург през 1887 г.» (1888—1889) и на други статистически трудове за Пермска губерния. — 317, 387.

Кривенко, С. Н. (1847—1906) — публицист, представител на либералното народничество, автор на трудовете «По повод на културните самотници» (1893), «Писма от пътуването» (1894) и др.; сътруд-

ник на списание «Отечественные Записки», един от редакторите на либерално-народническото списание «Русское Богатство», а по-късно на либерално-буржоазния вестник «Сын Отечества». В трудовете си Кривенко проповядва примиряване с царизма, замазва антагонизма между класите и експлоатацията на трудещите се, отрича капиталистическия път на развитие на Русия. Възгледите на Кривенко са остро критикувани от В. И. Ленин, а по-късно от Г. В. Плеханов в труда му «Към въпроса за развитието на монистичния възглед върху историята» (1895). — 214.

Л

Лабриола (Labriola), Антонио (1843—1904) — италиански литератур и философ; в края на 80-те години скъсва с буржоазната идеология и става марксист. В 1895 г. Лабриола издава книгата «В чест на «Манифест на Комунистическата партия»». Тази книга и излязлата в 1896 г. книга «За историческия материализъм» съставят първите две части на «Очерци по материалистическото разбиране на историята». Анализ на «Очерците» прави Г. В. Плеханов в статията си «За материалистическото разбиране на историята» (вж. Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения в пяти томах. Т. II, 1956, с. 236—266).

В трудовете си Лабриола излага основите на материалистическото разбиране на историята, остро критикува реакционната философия на Хартман, Ницше и Кроче и се обявява против буржоазните критици на марксизма и ревизионистите. — 490.

Лавров, П. Л. (1823—1900) — виден идеолог на народничеството, представител на субективната школа в социологията; автор на книгата «Исторически писма» (1868—1869), която оказва голямо влияние върху руската народническа интелигенция, и на редица книги по история на обществената мисъл, революционното движение и история на културата («Народници-пропагандисти от 1873—78 година», «Очерци по история на Интернационала» и др.). Лавров е родоначалник на реакционната народническа теория за «героните» и «тълпата», отричаща обективните закономерности на общественото развитие и разглеждаща прогреса на човечеството като резултат от дейността на «критически мислещите личности».

Лавров е член на дружеството «Земя и воля», по-късно на партията «Народна воля». Намирайки се в емиграция от 1870 г., издава списание «Вперёд» (Цюрих — Лондон, 1873—1876), редактор е на «Вестник Народной Воли» (1883—1886), участвува в редактирането на народоволческите сборници «Материали за историята на руското социално-революционно движение» (1893—1896); член на I Интернационал, познава се с Маркс и Енгелс и води кореспонденция с тях. — 449—450, 453—455.

Левитски, Н. В. (род. в 1895 г.) — либерален народник, икономист, сътрудничи на вестник «Русские Ведомости», секретар на земска управа, практикува като адвокат. През 90-те години Левит-

ски организира редица земеделски артели в Херсонска губерния, около които народниците вдигат голяма шумотевица, смятайки ги като едно от средствата за предотвратяване на капитализма. В действителност тези артели спомагат само за диференциацията на селяните и се разпадат бързо. — 417—423.

Ленин, В. И. (Улянов, В. И., В. И., Илин, Владимир Илин, К. Т., К. Т—ин, К. Т—н, Н. Ленин) (1870—1924) — биографични данни. — 68, 119, 162, 182, 240, 311, 424, 425, 429—430, 434, 435, 436, 463, 492, 495, 518, 520, 539, 546—547.

Липерт (Lippert), Юлиус (1839—1909) — австрийски буржоазен историк и етнограф, популяризатор, автор на трудовете «Религията на европейските културни народи: келти, славяни, германци, гърци и римляни в техния исторически произход» (1881), «Християнството, народните вярвания и народните обичаи» (1882), «История на културата» (1886—1887) и други. — 124, 250.

М

Мак-Кълък (MacCulloch), Джон Рамси (1789—1864) — английски буржоазен икономист, изопачава и вулгаризира учението на Рикардо, защитник на капиталистическата експлоатация. Сътрудничил на списанията «Scotsman» («Шотландец») и «Edinburgh Review» («Единбургски преглед»).

Основен труд на Мак-Кълък е «Принципи на политическата икономия» (1825). — 139—140.

Майер (Meuer), Роберт (1855—1914) — австрийски икономист, професор във Виенския университет. Основен труд на Майер е «Същност на дохода» (1887). — 193.

Малтус (Malthus), Томас Робърт (1766—1834) — английски реакционен буржоазен икономист, един от основоположниците на човеконенавистническата теория за населението. В труда си «Изследване на закона за населението» (1798) Малтус се опитва да докаже, че причината за свръхнаселението и мизерията на трудещите се трябва да се търси не в икономическите условия на капитализма, а в природата, в абсолютния недостиг на средства за съществуване на земята. Според «теорията» — схема на Малтус производството на средства за съществуване се било увеличавало само в аритметична прогресия, докато населението — в геометрична. С този предлог Малтус оправдава войните и епидемиите като средства за намаляване броя на населението и призовава трудещите се да се въздържат да влизат в брак. «Научните изводи на Малтус — пише Маркс — са изфабрикувани с оглед на интересите на господстващите класи изобщо и по-специално на реакционните елементи от тези господстващи класи. А това значи: Малтус фалшифицира науката в угода на интересите на тези класи» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. II, с. 123—124). В Русия към възгледите на Малтус се

придържат Струве, Булгаков и други. Съвременната империалистическа буржоазия възражда малтусианските теории, използвайки ги като оръдие за борба против трудещите се и за оправдаване на империалистическата политика. — 167, 168, 174, 175, 198.

Мануилов, А. А. (1861—1929) — руски буржоазен икономист, виден деец на кадетската партия, един от редакторите на вестник «Русские Ведомости». През 1905—1911 г. — ректор на Московския университет, през 1907—1911 г. — член на Държавния съвет, през 1917 г. — министър на народната просвета в буржоазното Временно правителство. Завърнал се от емиграция, след Октомврийската социалистическа революция Мануилов преподава в съветски висши учебни заведения. Главни трудове на Мануилов: «Арендуването на земя в Ирландия» (1895), «Понятието стойност според учението на икономистите от класическата школа» (1901), «Политическа икономия. Курс лекции». Част I (1914) и други. — 472—473, 490, 494.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883) — основоположник на научния комунизъм, гениален мислител, корифей на революционната наука, вожд и учител на международния пролетариат (вж. статията на В. И. Ленин «Карл Маркс (кратък биографичен очерк с изложение на марксизма)» — Съч. Т. 21, с. 31—82). — 5—14, 79, 135—136, 137, 138, 141—142, 144—145, 159, 163, 165, 167, 170, 177, 179, 182, 189, 190—191, 192, 193—194, 196, 198—199, 204, 207—208, 209—210, 211—212, 213, 235, 237—240, 243, 244, 248—256, 472—473, 485, 486, 491, 492—493, 494, 522, 528, 536.

Микулин, А. А. — инженер-механик, фабричен инспектор на Владимирски окръг, а след това старши фабричен инспектор в Херсонска губерния, автор на трудовете «Очерци от историята по прилагането на закона от 3 юни 1886 година» (1893), «Фабрично-заводската и занаятчийската промишленост в Одеското градоначалство, Херсонска губерния и Николаевското военно губернаторство...» (1897) и други — 35, 48, 49, 50.

Мил (Mill), Джон Стюърт (1806—1873) — английски буржоазен философ, логик и икономист, един от видните представители на позитивизма. През 1865—1868 г. член на долната камара на английския парламент. Главни философски трудове на Мил: «Система на силогистичната и индуктивната логика» (1843) и «Преглед на философията на сър Уйлям Хамилтън» (1865). Основен икономически труд — «Принципи на политическата икономия» (1848). Мил спада към онези представители на буржоазната политическа икономия, които, според определението на Маркс, «се стараеха да съгласуват политическата икономия на капиталистите с исканията на пролетариата, които повече не можеха да бъдат игнорирани» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 19). Мил прави крачка назад в сравнение с Рикардо, той се отказва от теорията за трудовата стойност и я заменя с вулгарната теория за производствените разходи. Мил се опитва да обясни печалбата на капиталистите с псевдонаучната теория за въздържането, каквото уж имало при капиталистите по отно-

шение на потреблението. По проблемата за населението Мил е привърженик на теорията на Малтус. Н. Г. Чернишевски критикува икономическите възгледи на Мил в бележките си към превода на книгата му «Принципи на политическата икономия» (1860—1861) и в труда си «Очерци из политическата икономия (по Мил)» (1861). — 135.

Милеран (Millerand), Александър Етиен (1859—1943) — френски политически деец, социалист-реформист. През 1899 г. влиза в реакционното буржоазно правителство на Франция, в което сътрудничи с палача на Парижката комуна генерал Галифе. В. И. Ленин разобличава милеранизма като предателство спрямо интересите на пролетариата, като практически израз на ревизионизма и разкрива социалните му корени.

След като в 1904 г. е изключен от социалистическата партия, Милеран образува заедно с бивши социалисти (Бриан, Вивиани) партия на «независимите социалисти». През 1909—1910, 1912—1913, 1914—1915 г. заема различни министерски постове. След Великата октомврийска социалистическа революция Милеран е един от организаторите на антисъветската интервенция; през 1920—1924 г. — президент на Френската република. През юни 1924 г., след като на изборите побеждават левите буржоазни партии, отказали да сътруднячат с него, Милеран е принуден да подаде оставка. През 1925 и 1927 г. избиран за сенатор. — 544

Мински, Н. (Виленкин, Н. М.) (1885—1937) — руски поет, в първите си произведения отразява упадъчните настроения сред интелигенцията от 80-те години; по-късно декадент, проповедник на буржоазния индивидуализъм в изкуството. Мински изказва своите реакционни, религиозно-мистични възгледи в публицистичните си книги «При светлината на съвестта. Мисли и мечти за целта на живота» (1890) и «Религия на бъдещето. (Философски разговори)» (1905). След Великата октомврийска социалистическа революция — емигрант. — 507.

Михайлов, Н. Н. (1870—1905) — зъболекар; провокатор, по донос на когото през декември 1895 г. е арестуван В. И. Ленин и групата на «старите» — членове на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа»; от 1902 г. чиновник в Департамента на полицията; в 1905 г. убит в Крим от есери. — 117—118.

Михайловски, Н. К. (1842—1904) — един от най-видните теоретици на либералното народничество, публицист, литературен критик, философ-позитивист, един от представителите на субективната школа в социологията. Литературната дейност на Михайловски започва в 1860 г., през 70-те години той съставя и редактира изданията на народниците. Михайловски е един от ръководителите на списание «Отечественные Записки», сътрудничи на вестник «Русские Ведомости», на списанията «Северный Вестник», «Русская Мысль», от 1892 г. става редактор на списание «Русское Богатство», на страниците на което води ожесточена борба с марксистите.

Критика на възгледите на Михайловски се прави в труда на В. И. Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (1894) и в други произведения. — 221, 466, 481, 490, 491—493, 494, 497, 512, 519, 520, 533—540.

Михайловски, Я. Т. (род. в 1834 г.) — главен фабричен инспектор в Департамента на търговията и манифактурата при Министерството на финансите (1883—1894), автор на редица трудове по въпросите на народното образование и фабричното законодателство. — 36—37, 46.

Молесон, И. И. (1842—1920) — руски санитарен лекар, един от видните дейци на земската медицина. Работи в земствата на различни губернии (Саратовска, Пермска, Калужка, Тамбовска и др.). Занимава се с въпросите по организацията на здравеопазването, демографията, училищната хигиена, история на земската медицина и други. — 386.

Морз (Morse), Артър — английски фритредер. В 1842 г. получава наградата на «Лигата против житните закони» за съчинението «Селското стопанство и житните закони», в което доказва, че последица от отменяването на житните закони ще бъде увеличаването на цените на житото, което е благоприятно за фермера и работника. — 251.

Морозов, Т. С. (ум. в 1889 г.) — московски индустриалец, собственик и директор на управата на Николската манифактура на дружеството Сава Морозов-син и К^о в Николское, Покровски уезд, Владимирска губерния (днес влязло в чертите на град Орехово-Зуево, Московска област). — 22, 23, 24, 28, 31, 35, 36, 42.

Мюрон (Muiron), Жуст (1787—1881) — френски социалист-утопист, ученик и последовател на Фурие. — 202, 233—235.

Н

Н.—он, Николай—он — *вж.* Даниелсон, Н. Ф.

О

Оуен (Owen), Робърт (1771—1858) — велик английски социалист-утопист; остро критикува основите на капиталистическия строй, но не съумява да разкрие истинските корени на противоречията на капитализма; смята, че основната причина за социалното неравенство се крие в недостатъчната разпространеност на просветата, а не в самия капиталистически начин на производство и че тя може да бъде премахната посредством разпространяване на знанията и социални реформи, за които той предлага широка програма. Оуен се бори за законодателно ограничаване на работния ден, за охрана на труда и обществено възпитаване на децата.

Оуен си представя бъдещото «рационално» общество като свободна федерация на неголеми (с не повече от три хиляди членове) самоуправляващи се комуни. Обаче опитите на Оуен да осъществи своите идеи на практика претърпяват неуспех. През 30—40-те години Оуен взема активно участие в професионалното и кооперативното движение и прави извънредно много за просветата на работниците. Оценявайки значението на дейността на Оуен за английското работническо движение през XIX в., Енгелс пише: «Всички обществени движения, всички действителни успехи, постигнати в Англия в интерес на работниците, са свързани с името на Оуен» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 271).

Главни трудове на Оуен са «За формирането на човешкия характер» (1813), «Доклад пред графство Ланарк относно плана за намаляване на обществените бедствия» (1820), «Книга за новия нравствен мир» (1836—1844). — 202, 233—235.

П

Перейра (Pèreire), Исак (1806—1880) — едър финансист от епохата на Наполеон III, оглавява парижката акционерна банка «Société générale du Crédit mobilier», занимаваща се със спекулативни машинации. Автор на редица трудове по въпросите на кредита; на младия последовател на Сен Симон. — 209—210.

Песков, П. А. — лекар, през 80—90-те години на XIX в. — фабричен инспектор във Владимирския фабричен окръг. — 35.

Плеханов, Г. В. (Белтов, Н., Волгин, А., Каменски, Н.) (1856—1918) — първият пропагандатор на марксизма в Русия, непримирим борец за материалистическия мироглед, виден деец на руското и международното работническо движение. През 1875 г., още като студент, Плеханов установява връзка с народниците, с работниците от Петербург и се включва в революционната дейност. В 1877 г. влиза в народническата организация «Земля и воля», а в 1879 г., след нейното разцепление, застава начело на новосъздадената организация на народниците «Чорний передел». След като в 1880 г. емигрира в чужбина, Плеханов скъсва с народничеството и през 1883 г. в Женева създава първата руска марксистка организация — групата «Освобождение на труда». Плеханов написва много трудове по философия, история на социално-политическите учения, по въпросите на теорията на изкуството и литературата, които представляват ценен принос в съкровищницата на научния социализъм. «За 20 години, 1883—1903 — пише В. И. Ленин — той даде маса превъзходни съчинения, особено против опортюнистите, махистите и народниците» (Съч. Т. 20, с. 371). В. И. Ленин нарича философските трудове на Плеханов най-добрите в международната марксистка литература. Плеханов обаче допуска сериозни грешки: той недооценява революционната роля на селяните, разглежда либералната буржоазия като съюзник на работническата класа; признавайки на думи идеята за хегемония на пролетариата, на практика се обявява против същността на тази идея.

След II конгрес на РСДРП Плеханов застава на позициите на примиренството спрямо опортюнистите, а след това се присъединява към меншевиките. През периода на първата руска революция от 1905—1907 г. Плеханов има извънредно големи разногласия с болшевиките по основните въпроси на тактиката. По-късно той на няколко пъти се отдръпва от меншевиките, колебаейки се между меншеvizма и болшеvizма; през 1908—1912 г., когато меншевиките тръгват по пътя на ликвидирането на нелегалните организации на партията, Плеханов се обявява против ликвидаторството и оглавява групата на «меншевиките-партийци». По време на Първата световна война от 1914—1918 г. стои на позициите на социалшовинизма. След Февруарската буржоазнодемократическа революция от 1917 година Плеханов се завръща в Русия и заема позиция на подкрепа на Временното правителство; отнася се отрицателно към Великата октомврийска социалистическа революция.

Най-важни теоретични трудове на Плеханов: «Социализмът и политическата борба» (1883), «Нашите разногласия» (1885), «Към въпроса за развитието на монистичния възглед върху историята» (1895), «Очерци по история на материализма» (1896), «Обосноваване на народничеството в трудовете на г-н Воронцов (В. В.)» (1896), «За материалистическото разбиране на историята» (1897), «Към въпроса за ролята на личността в историята» (1898) и други. — 12, 180, 197, 221, 230, 244—245, 449, 528, 534, 535—536.

Победоносцев, К. П. (1827—1907) — реакционен държавен деец на царска Русия, оберпрокурор на Синода, фактически шеф на правителството и главен вдъхновител на разюзданата крепостническа реакция при царуването на Александър III, продължил да играе голяма роля и при Николай II. През целия си живот води упорита борба с революционното движение. Решителен противник на буржоазните реформи от 60-те години, привърженик на неограниченото самодържавие, враг на науката и просветата. По време на подема на буржоазнодемократическата революция през октомври 1905 г. е принуден да подаде оставка и да се откаже от политическа дейност. — 77, 79.

Покомарьов, А. М. — собственик на кожарски завод в град Кунгур, Пермска губерния, изкупвач. — 382.

Пругавин, В. С. (1858—1896) — руски икономист, земски статистик, либерален народник; автор на трудовете «Занаятчийските производства във Владимирска губерния». Св. I, IV (1882), «Селската община, кустарните производства и земеделското стопанство в Юриевски уезд, Владимирска губерния» (1884) и др.; сътрудничи на списанията «Юридический Вестник», «Русская Мысль» и на вестник «Русские Ведомости». — 316.

Прудон (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) → френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от основоположниците на анархизма. В 1840 г. публикува книгата «Какво е собственост?». Прудон мечтае да увековечи дребната частна

собственост и от дребнобуржоазни позиции критикува едрата капиталистическа собственост, предлага да се основе специална «народна банка», която с помощта на «безвъзмезден кредит» ще помогне на работниците да се сдобият със собствени средства за производство и да станат занаятчии. Също такъв реакционен характер има и утопията на Прудон за създаването на специални «обменни банки», с помощта на които трудещите се щели да осигурят «справедлив» пласмент на продуктите на своя труд и същевременно нямамо да засегнат капиталистическата собственост върху оръдията и средствата за производство. В 1846 г. издава книгата «Система на икономическите противоречия, или философия на нищетата», в която излага дребнобуржоазните си философско-икономически възгледи. В труда си «Нищета на философията» Маркс унищожително критикува книгата на Прудон, като показва научната ѝ несъстоятелност. Избран през периода на революцията от 1848 г. в Учредителното събрание, Прудон осъжда революционните действия на работническата класа. Той одобрява бонапартисткия преврат от 2 декември 1851 г., след който във Франция се установява режимът на Втората империя. — 135, 139, 175, 207, 208, 536.

Пугачов, Е. И. (ок. 1742—1775) — донски казак, ръководител на най-голямото антифеодално въстание на селяните и казаците в Русия, обхванало през 1773—1775 г. Приуралнето, Прикамнето, Югозападен Сибир, долното и средното Поволжие.

През тези години в страната се появяват много самозванци под името на убития император Петър III. Самозванството е форма на проява на «царистките» илюзии на селяните в борбата им против феодалното потисничество. За да вдигне народа на въстание, Пугачов се представя за уж спасения Петър III. Природният ум, смелостта, голямата енергия, забележителните способности на организатора, съчетани с житейски опит, с познаване психиката и настроението на потиснатите маси, а така също с придобитите в походите познания по военното и по-специално артилерийското дело, правят Пугачов вожд на селското въстание. В своите манифести Пугачов призовава селяните и казаците към въстание, обещава земя и свобода на трудещите се и предписва да се отмъщава на дворяните, помещиците и правителствените власти. В края на август 1774 г. армията на Пугачов е разбита. Пугачов избягва в Заволжките степи, предаден е на царските власти от предатели и през януари 1775 г. е екзекутиран в Москва. Образът на Пугачов се запазва в народните песни и предания. — 78.

Р

Разин, С. Т. (ум. в 1671 г.) — донски казак, един от представителите на разбунтувалото се селячество, както го нарича В. И. Ленин, ръководител на най-голямата селска война в руската държава в края на 60-те години на XVII век. В продължение на цялата селска война, обхванала през 1667—1671 г. огромни пространства (Воронеж, Тамбов, Арзамас, Нижни Новгород, Кострома, Симбирск,

басейните на Волга и Дон), Разин постоянно се ползва с голяма любов и авторитет сред народните маси, които виждали в него вожд в борбата за освобождение.

Като всички ръководители на селски движения през феодалната епоха Разин няма ясна политическа програма и споделя царистките илюзии на селяните — вярата в «добрия цар». След поражението на основните сили на въстаниците край Симбирск Разин тръгва към Дон; през април 1671 г. е заловен от предатели, предаден на царското правителство и през юни 1671 г. екзекутиран (разкъсан на четири) в Москва. — 78.

Рикардо (Rikardo), Дейвид (1772—1823) — виден английски икономист, автор на трудовете «Принципи на политическата икономия и данъчното облагане» (1817), «За покровителствуването на земеделието» (1822) и на други трудове, с които завършва класическата буржоазна политическа икономия. Защищавайки интересите на буржоазията в борбата ѝ с остатъците от феодализма, Рикардо отстоява принципа на свободната конкуренция, настоява да се премахнат всички ограничения, спъващи развитието на капиталистическото производство. Историческото значение на Рикардо за икономическата наука се състои преди всичко в теорията му за трудовата стойност, която той се стреми да постави в основата на цялата политическа икономия. Развивайки теорията за стойността на А. Смит, Рикардо доказва, че стойността се определя от труда, изразходван за производството на стоката, и от този източник възникват както работната заплата на работника, така и нетрудовите доходи — печалбата и рентата. Той открива противоположността между работната заплата на работника и печалбата на капиталиста, т. е. открива сблъскването на интересите на пролетариата и на буржоазията в сферата на обръщението. Класовата ограниченост на Рикардо обаче му попречва да направи истински научен анализ на капитализма, да разкрие тайната на капиталистическата експлоатация. Рикардо смята стокото производство и капитализма за вечна и естествена форма на общественото производство. Той не разкрива социалната природа на стойността, не вижда разликата между стойността и цената на производството и не може да разбере произхода и същността на парите.

Теоретичните възгледи на Рикардо се критикуват от К. Маркс в «Капиталът», «Теории за принадлежната стойност» и други произведения. — 135, 139, 145, 150, 166, 167, 191—192, 195—196, 197, 198—199.

Родбертус-Ягецов (Rodbertus-Jagetzow), Йохан Карл (1805—1875) немски вулгарен икономист, едър пруски земевладелец, един от теоретичните на «държавния социализъм». Родбертус смята, че противоречията между труда и капитала могат да се разрешат в рамките на държавния строй с помощта на редица реформи, проведени от пруската юнкерска държава; разчита, че ще бъде запазена, както пише Енгелс, «привилигираната класа поне през близките 500 години» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 189). Родбертус не е могъл да даде научно обяснение на произхода на принадлежната стой-

ност; причината за икономическите кризи вижда в недостатъчното потребление на трудещите се маси, а не в основното противоречие на капитализма.

Основни трудове на Родбертус: «Към опознаването на нашия държавно-стопански строй» (1842), «Социални писма до фон Кирхман» (1850—1851, 1884). — 135, 141, 157, 162—163, 164, 165, 166, 193.

Розанов, В. В. (1856—1919) — реакционен философ, публицист и критик; проповядва идеализъм и мистика; през 90-те години сътрудник на вестниците «Московские Ведомости», «Новое Время» и на списание «Русский Вестник», в които се обявява в защита на самодържавието и православието. — 497, 532.

Руге (Ruge), Арнолд (1802—1880) — немски публицист, младохегелианец; буржоазен радикал. През 1884 г. в Париж заедно с Маркс издава списание «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Немско-френски годишници»). Скоро Маркс скъсва с Руге. През 1848 г. е депутат във франкфуртското Национално събрание, числи се към лявото крило; през 50-те години — един от водачите на немската дребнобуржоазна емиграция в Англия; след 1866 г. — национал-либерал, привърженик на Бисмарк, изказва се в печата за обединяването на Германия под хегемонията на Прусия. — 10.

С

Сазонов, Г. П. (род. в 1857 г.) — представител на реакционното народничество, един от «полицейските народници», според изрече на Ленин; автор на трудовете «Неотчуждаемостта на земите на селяните във връзка с държавно-икономическата програма» (1889), «Да съществува или да не съществува общината?» (1894) и други. От 1899 до 1902 г. Сазонов редактира вестник «Россия» с умерено-либерална насока, издаван със средства на московските индустриалци. След 17 октомври 1905 г. става член на черносотническия «Съюз на руския народ», свързан е с Г. Распутин. — 519.

Сартаков, Л. И. — собственик на кожарски завод в град Кунгур, Пермска губерния, изкупвач. — 383.

Сен Симон (Saint-Simon), Анри Клод (1760—1825) — велик френски социалист-утопист; критикува капиталистическия строй и предлага програма за заменянето му с общество, основано върху принципите на асоциацията. Сен Симон смята, че в новото общество всички трябва да се трудят и че ролята на хората трябва да отговаря на трудовите им успехи; прокламира идеята за сътрудничество между промишлеността и науката, за централизирано и планово производство. Но у Сен Симон, както пише Енгелс, «наред с пролетарската насока беше запазила още известно значение и буржоазната» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 20). Той не засяга частната собственост и лихвите от капитала, отнася се отрицателно към политическа-

та борба и революцията, тъй като не разбира историческата мисия на пролетариата, смята, че правителствените реформи и нравственото възпитание на обществото в духа на новата религия ще доведат до унищожаване на класовите противоречия, и разчита на проповядването на любов към народа, което адресира до богатшите.

Главни произведения на Сен Симон: «Писма на един гражданин на Женева до неговите съвременници» (1802), «Увод към научните трудове на XIX век» (1807—1808), «За индустриалната система» (1823—1824), «Новото християнство» (1825). — 209.

Сисмонди (Sismondi), Жан Шарл Леонар Симонд, дьо (1773—1842) — швейцарски икономист и историк. В началото на дейността си Сисмонди се присъединява към буржоазната класическа школа в политическата икономия, след това се изявява като представител на дребнобуржоазния социализъм, родоначалник на икономическия романтизъм, изразяващ възгледите на дребните производители. Сисмонди показва ярко противоречията на капитализма, но не успява да разкрие техните основи. Той не разбира прогресивните тенденции на едрото капиталистическо производство, опитва се да търси образци в старите отношения и традиции, в цеховата организация на промишлеността и в патриархалното селско стопанство, които съвсем не отговарят на изменилите се икономически условия.

Ленин прави разгърната критика на учението на Сисмонди в труда си «Към характеристиката на икономическия романтизъм». Основни икономически трудове на Сисмонди: «Нови принципи на политическата икономия или за богатството в отношението му към населението» (1819) и «Етюди по политическа икономия» (1837—1838). — 119, 123—256, 492.

Скалдин (Еленев, Ф. П.) (1828—1902) — руски писател-публицист, през 60-те години — представител на буржоазния либерализъм, сътрудничи на списание «Отечественные Записки». По-късно се присъединява към крайните реакционери, става член на Главния цензурен комитет, на Главното управление по печата и на Съвета при министъра на вътрешните работи, обявява се в защита на русификаторската политика на царизма във Финландия. — 498—511, 515, 516, 523.

Скворцов-Степанов, И. И. (1870—1928) — един от най-старите участници в руското революционно движение, виден партиен и съветски държавен деец, литератор-марксист, автор на много икономически, исторически и антирелигиозни трудове, преводач и редактор на трите тома на «Капиталът» и на редица други трудове на К. Маркс и Ф. Енгелс.

Участник в революционното движение от 1892 г., член на РСДРП — от 1896 г., от края на 1914 г. — болшевик. През периода на първата руска буржоазнодемократическа революция работи активно в болшевишката литературно-лекторска група при Московския партиен комитет; в 1906 г. — делегат на IV (Обединителен) конгрес на РСДРП, на който конгрес застава на ленинска позиция. През 1907 и 1911 г. Скворцов-Степанов е предложен от болшевиките за депу-

тат в Държавната дума. През периода на Столипиновата реакция защитава неправилни възгледи по аграрния въпрос и се отнася примиренчески към фракционната група «Вперьод», но под влияние на Ленин преодолява грешките си. Много пъти арестуван и заточаван заради революционната си дейност. И. И. Скворцов-Степанов е активен участник във Великата октомврийска социалистическа революция, член на Военно-революционния комитет в Москва, първият народен комисар на финансите на съветската република; много пъти е избран за член на ВЦИК и ЦИК на СССР, член е на Централната ревизионна комисия на РКП (б) (X—XIII конгрес), член на ЦК на ВКП(б) (от XIV конгрес), редактор на редица съветски и партийни органи, директор на института «Ленин» при ЦК на ВКП (б), член на Президиума на Комунистическата академия. — 213.

Смит (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. В труда си «Изследване върху природата и причините на богатството на народите» (1776) за пръв път провъзгласява за източник на стойността всеки труд, в който и отрасъл на производството да е изразходван той. Като изхожда от тази теза, прави много важния извод, че работната заплата на работника представлява част от неговия продукт и се определя от стойността на средствата му за съществуване, че източникът на доходите на капиталистите и земевладелците също е трудът на работниците. Смит пръв посочва, че капиталистическото общество се състои от три класи: работници, капиталисти и земевладелци. Но ограничен от буржоазния си мироглед, той отрича, че в това общество се води класова борба. Като отбелязва заслугите на Смит за развитието на политическата икономия, Маркс едновременно с това показва буржоазната ограниченост, противоречивостта и погрешността на възгледите му. Правилното определяне на стойността на стоката със съдържащото се в него работно време Смит смесва със стойността на самия труд. Твърдейки, че при капитализма стойността се образува само от доходите — работната заплата, печалбата и рентата, той погрешно изпуска стойността на постоянния капитал, изразходван при производството на стоката. Погрешните тези на Смит се използват от вулгарните буржоазни икономисти за целите на идеологическата защита на капитализма. В. И. Ленин, макар и да характеризира Смит като велик идеолог на прогресивната буржоазия, в редица свои трудове критикува отделни тези от неговото учение. — 130, 131, 133, 135, 136, 138—139, 141—145, 149, 152—153, 154, 157—158, 159, 164, 192, 194, 225, 413, 510—511.

Стасюлевич, М. М. (1826—1911) — публицист, професор-историк и обществен деец, виден представител на умерения буржоазен либерализъм, мечтаещ за конституционна монархия по английски образец. От 1866 до 1908 г. издава и редактира списание «Вестник Европы», през 1881—1882 г. — вестник «Порядок». — 509—510, 519.

Степанов — вж. Скворцов-Степанов, И. И.

Струве, П. Б. (П. Б., Novus) (1870—1944) — руски буржоазен икономист и публицист, през 90-те години — най-видният предста-

вители на «легалния марксизъм», сътрудник и редактор на списанията «Новое Слово» (1897), «Начало» (1899) и «Жизнь» (1900). «Велик майстор на ренегатството» — така В. И. Ленин нарича Струве (Съч. Т. 13, с. 505). Още в първия си труд «Критични бележки към въпроса за икономическото развитие на Русия» (1894), критикувайки народничеството, Струве «критикува» и «допълва» икономическото и философското учение на К. Маркс, солидаризира се с представителите на вулгарната буржоазна политическа икономия, проповядва малтусианството. В началото на 900-те години Струве скъсва окончателно с марксизма и социалдемократията, преминава в лагера на либералите; един от теоретичните и организаторите на буржоазно-либералния «Съюз за освобождение» (1904—1905) и редактор на нелегалния му орган «Освобождение» (1902—1905). От момента на образуването на партията на кадетите в 1905 г. е член на нейния ЦК. След поражението на революцията от 1905—1907 г. Струве става водач на дясното крило на либералите; от началото на Първата световна война от 1914—1918 г. — един от агресивните идеолози на руския империализъм. След Великата октомврийска социалистическа революция — върл враг на съветската власт, член на контрареволуционното правителство на Врангел, белоемигрант. — 189, 194, 202, 220—221, 432, 435, 472, 481, 484—485, 491, 492, 493, 534, 539.

Т

Талалаев, В. Т. (род. в 1871 г.) — започва революционната си дейност през 90-те години като студент в Петербургския университет, в началото на 1894 г. е арестуван за пропагандиране на революционните идеи сред младежите и изселен за 2 години в Новгород под полицейски надзор; там взема участие в обзавеждането на тайна печатница, в която се отпечатват нелегални издания и в която се предвижда да се издава вестник «Трибун» (вестникът така и не излязъл). Талалаев поддържа връзка с членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа». През август 1897 г. е арестуван отново и в 1898 г. заточен за 5 години в Източен Сибир. — 117.

Т—ин, К., Т—н, К. — *вж.* Ленин. В. И.

Томпсън (Thompson), Уилям (около 1785—1833) — ирландски икономист, социалист-утопист, последовател на Р. Оуен, представител на групата икономисти, която, както пише Ф. Енгелс, «през двадесетте години обърна теорията за стойността и за принадлежната стойност на Рикардо в интерес на пролетариата против капиталистическото производство, биеше буржоазията с нейното собствено оръжие» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 16). Критикува капитализма и е привърженик на преустройството на обществото във федерация на кооперативни комуни. Основни трудове на Томпсън: «Изследване на принципите за разпределяне на богатството, които най-много допринасят за човешкото щастие» (1824), «Възнагражденият труд» (1827).

«Практически съвети за бърза и икономическа организация на общините» (1830). — 202, 233—235.

Торнтънови — собственици на фабрика за сукно в Петербург, основана в 1841 г. (сега комбинат за тънки и технически сукна «Е. Телман»). — 69, 70, 72.

Туган-Барановски, М. И. (1865—1919) — руски буржоазен икономист, през 90-те години — виден представител на «легалния марксизъм», сътрудник на списанията «Новое Слово» (1897), «Начало» (1899) и др.; критикува Маркс. През периода на първата руска буржоазнодемократическа революция — член на кадетската партия; през 1917—1918 г. активен деец на буржоазната контрареволуция в Украйна, министър на финансите на украинската Централна рада. Основни трудове на Туган-Барановски от 90-те години: «Промислените кризи в съвременна Англия, техните причини и влиянието им върху живота на народа» (1894), «Руската фабрика в миналото и днес». Т. I, (1898) и други. — 159, 161, 189, 520.

Фомински, В. Е. — собственик на кожарски завод в град Кунгур, Пермска губерния, изкупвач. — 382, 383.

Фурие (Fourier), Шарл (1772—1837) — велик френски социалист-утопист. Фурие остро и задълбочено критикува буржоазния строй и рисува картината на бъдещото «хармонично» човешко общество, изградено върху основата на познаването на човешките страсти. Фурие е противник на насилствената революция, смята, че преминаването към бъдещото социалистическо общество може да се осъществи в резултат от мирното пропагандиране на образцовите фаланстери (трудова асоциация), в които доброволният и привлекателен труд ще стане необходимост за човека. Фурие обаче, както отбелязва Ф. Енгелс, се отличава с непоследователност: той не отменя частната собственост и в неговите фаланстери има богати и бедни, капиталисти и работници.

Главни произведения на Фурие: «Теория за четирите движения и общите съдби» (1808), «Новият стопански и социетарен свят. . .» (1829) и други. — 202, 233—235.

Харизоменов, С. А. (1854—1917) — виден руски земски статистик, икономист. През 70-те години на XIX в. членува в народническата организация «Земя и воля», след разцеплението ѝ се присъединява към «Чорни передел»; в 1880 г. се отдръпва от революционното движение и започва да се занимава със статистика. Харизоменов изследва кустарните производства във Владимирска губерния, работи по обследването на домакинствата в Таврическа губерния, ръководи

земските статистически изследвания в Саратовска, Тулска и Тверска губерния, написва редица статии по икономически въпроси в списанията «Русская Мысль» и «Юридический Вестник».

В. И. Ленин често използва данните на Харизоменов в трудовете си от 90-те години. — 316, 393—394.

Хегел (Hegel), *Георг Вилхелм Фридрих* (1770—1831) — един от най-големите немски философи — обективен идеалист. Философията на Хегел е завършек и връх на немския идеализъм от края на XVIII и началото на XIX век. Историческата заслуга на Хегел е задълбоченото и всестранно разработване на идеалистическата диалектика, която е един от теоретичните източници на диалектическия материализъм. Според Хегел, целият естествен, исторически и духовен свят се намира в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие; обаче той разглежда обективния свят, действителността като продукт на абсолютия дух, на абсолютия идея. В. И. Ленин нарича абсолютия идея теологична измислица на идеалиста Хегел. За философията на Хегел е характерно дълбокото противоречие между диалектическия метод и консервативната, метафизическата система, която всъщност поддържа тезата за спиране на развитието. По своите социално-политически възгледи Хегел е реакционер. К. Маркс, Ф. Енгелс и В. И. Ленин преработват критично диалектическия метод на Хегел и създават материалистическата диалектика, която отразява най-общите закони на развитието на обективния свят и на човешкото мислене.

Главни произведения на Хегел: «Феноменология на духа» (1806), «Науката логика» (1812—1816); «Енциклопедия на философските науки» (1817), «Философия на правото» (1821). Посмъртни издания: «Лекции по естетика, или философия на изкуството» (1836—1838) и «Лекции по история на философията» (1833—1836). — 7—8.

Хол (Hore), *Георг* (1811—1876) — английски фермер; в 1842 г. става лауреат на «Лигата против житните закони» за съчинението си «Селското стопанство и житните закони», в което доказва, че от отменяването на житните закони при намаляване на цената на житото няма да пострада нито фермерът, нито селският работник, а само собственикът на земя, тъй като нито една страна в света няма да може да произвежда толкова висококачествено и толкова евтино жито, както Англия. — 251.

Ч

Чернишевски, *Н. Г.* (1828—1889) — велик руски революционен демократ, учен, писател, литературен критик; един от забележителните предшественици на руската социалдемократия. Чернишевски е идеен вдъхновител и вожд на революционно-демократическото движение през 60-те години в Русия. Като социалист-утопист той смята, че е възможно да се премине към социализъм посредством селската община, но същевременно като революционен демократ «умееше да влияе върху всички политически събития от неговата епоха в

революционен дух, прокарвайки през преградите и спънките на цензурата идеята за селска революция, идеята за борба на масите за събаряне на всички стари власти» (В. И. Ленин. Съч. Т. 17, с. 110). Чернишевски гневно разобличава крепостническия характер на «селската» реформа от 1861 г., призовава селяните към въстание. В 1862 г. е арестуван от царското правителство и затворен в Петропавловската крепост, където престоява около две години, а след това е осъден на седем години каторжна работа и на вечно заселване в Сибир. Едва на преклонна възраст е освободен от заточението. До края на живота си той си остава пламенен борец против социалното неравенство, против всички прояви на политическо и икономическо потисничество.

Огромни са заслугите на Чернишевски в областта на развитието на руската материалистическа философия. Философските му възгледи са връх на цялата домарксозна материалистическа философия. Материализмът на Чернишевски има революционен, действителен характер. Чернишевски остро критикува различните идеалистически теории и се стреми да преработи диалектиката на Хегел в материалистически дух. В областта на политическата икономия, естетиката, художествената критика и историята Чернишевски показва образци на диалектически подход при изследването на действителността: К. Маркс, който четьял произведенията на Чернишевски, им дава много висока оценка и нарича Чернишевски велик руски учен. Ленин пише за Чернишевски, че той е «единственият истински велик руски писател, който съумя от 50-те години чак до 88-ата година да остане на равнището на цялостния философски материализъм. . . Но Чернишевски не е съумял, по-точно — не е могъл — отбелязва Ленин — поради изостаналостта на руския живот да се издигне до диалектическия материализъм на Маркс и Енгелс (Съч. Т. 14, с. 381).

На Чернишевски принадлежат редица блестящи произведения в областта на философията, политическата икономия, историята, етиката и естетиката. Литературно-критическите му произведения оказват огромно влияние върху развитието на руската литература и изкуство. От романа на Чернишевски «Какво да се прави?» (1863) се е възпитавало не едно поколение революционери в Русия и в чужбина. — 485, 510.

Ш

Шарапов, С. Ф. (1855—1911) — реакционен публицист, изразител и защитник на интересите на крепостническото дворянство: издател на вестниците «Русское Дело» (1886—1891, 1905—1907, 1909—1910), «Русский Труд» (1897—1899) и на редица периодични сборници. — 487—490.

Ш орин, А. И. — главен майстор в новата тъкачна работилница на Николската манифактура на дружеството «Сава Морозов-син и К^о» в село Николское, Покровски уезд, Владимирска губерния (днес влязло в чертите на град Орехово-Зуево). — 22—23, 36.

Шулце-Геверниц (Schulze-Gävernitz), *Герхарт* (1864—1943) — немски буржоазен икономист, професор по политическа икономия във Фрайбургския университет, катедърсоциалист, «възторжен поклонник на немския империализъм» (В. И. Ленин. Съч. Т. 22, с. 315). През 1892—1893 г. Шулце-Геверниц проучва текстилната промишленост и поземлените отношения в Русия и преподава в Московския университет. В трудовете си Шулце-Геверниц се опитва да обоснове възможността да се установи социален мир, «социална хармония» в капиталистическото общество, за да се подобри положението на всички класи: капиталисти, работници и селяни.

Главни трудове на Шулце-Геверниц от 90-те години: «Едрото производство и неговото значение за икономическия и социалния прогрес» (1892), «Очерци по общественото стопанство и икономическата политика на Русия» (1899).

Пропагандатор на идеите на Шулце-Геверниц в Русия е П. Б. Струве. — 472, 539.

Ю

Южаков, С. Н. (1849—1910) — един от идеолозите на либералното народничество, социолог и публицист. Сътрудничи на списанията «Отечественные Записки», «Вестник Европы» и други. Един от ръководителите на списание «Русское Богатство». Води ожесточена борба с марксизма. В. И. Ленин в труда си «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (вж. Събр. съч. Т. I, с. 117—322), особено във второто (ненамерено) издание, както и в статните си «Гимназиални стопанства и изправителни гимназии» и «Бисери на народническото фантазьорство» остро критикува политико-икономическите възгледи на Южаков. — 61—68, 202, 323, 407, 415, 422, 463, 465—487, 488, 489—490, 491, 514, 515, 518, 626, 534.

Юзов (Каблиц, И. И.) (1848—1893) — публицист-народник. През 70-те години Юзов участва в «отиването сред народа», през 80—90-те години става идеолог на либералното народничество; сътрудничи на либерално-народническия вестник «Неделя». Главни трудове на Юзов: «Основи на народничеството» (1882), «Интелигенцията и народът в обществения живот на Русия» (1885). — 519, 532—533, 535.

Я

Яковлев, Е. А. — собственик на петербургски механичен завод, произвеждащ газови и дизелови двигатели. — 51.

Якубович, П. Ф. (Гриневиц, П. Ф.) (1860—1911) — известен поет и писател, народоволец, ръководител на групата «Млада партия на Народна воля»; в 1887 г. осъден на смърт, заменена с каторга. По-

хъсно Якубович става член на редакцията на списание «Русское Богатство» и публикува в него в средата на 90-те години редица публицистични и литературно-критически статии под псевдоним Гриневич, П. Ф. — 466.

Novus — ~~ав.~~ Струве, П. Б.

ДАТИ ОТ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА В. И. ЛЕНИН

(1895—1897 година)

1895

- Зимата** Ленин в Петербург води занятия в работнически кръжоци.
Ленин разработва въпросник за проучване трудо-вите и жизнените условия на работниците, който се използва от пропагандистите при събирането на материала, необходим за агитационната работа.
- Февруари, 18 или 19 (март, 2 или 3)** Ленин участва в петербургското съвещание на членове на социалдемократическите групи от различни градове на Русия. На съвещанието присъствуват Г. М. Кржижановски, Я. М. Ляховски, Е. И. Спонти, Т. М. Копелзон (Гришин), обсъждат се въпросите за преминаване от пропагандиране на марксизма в малки кръжоци към масова политическа агитация и за издаване на популярна литература за работниците.
- Март, 15(27)** Ленин получава паспорт за чужбина.
- Април, 2 (14)** Ленин провежда съвещание на петербургската социалдемократическа група във връзка с предстоящото му заминаване за чужбина. На съвещанието присъствуват Н. К. Крупская, М. А. Силвин и други.
- Април, преди 25(7) май** Ленин провежда съвещание с група учителки от неделното училище (Н. К. Крупская, Л. М. Книпович и др.), на което присъствува и Г. М. Кржижановски.
Ленин участва заедно с В. В. Старков, С. И. Радченко, П. Б. Струве, А. Н. Потресов, Р. Е. Класон в подготовката на издаването на марксисткия сборник «Материали към характеристиката на нашето стопанско развитие».
Отпечатан е трудът на Ленин (под псевдоним *К. Тулин*) «Икономическото съдържание на народничеството и неговата критика в книгата на г-н Струве» в сборника «Материали към характе-

- ристиката на нашето стопанско развитие». Сборникът е конфискуван от царската цензура и почти целият му тираж е изгорен.
- Април, 25*
(май, 7) Ленин заминава за чужбина, за да установи връзка с групата «Освобождение на труда» и да се запознае със западноевропейското работническо движение. Преди заминаването си за чужбина Ленин отива в Москва заедно с И. Х. Лалаянец.
- Не по-рано от май и не по-късно от 7 (19) септември* По време на пребиваването си в чужбина Ленин конспектира книгата на К. Маркс и Ф. Енгелс «Светото семейство, или критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания».
- Май, 2(14)* Ленин пише от Залцбург (Австрия) писмо на майка си, Мария Александровна Улянова, съобщава ѝ за трудностите, свързани с овладяването на говоримия немски език.
- Май, 8 (20)* В писмо от Швейцария Ленин споделя с майка си, Мария Александровна Улянова, впечатленията си от пътуването, съобщава за срещата си със семейството на А. А. Шухт, което живее в Женева.
- Май* В Швейцария Ленин се запознава с членовете на групата «Освобождение на труда» (посещава в Женева Г. В. Плеханов, в Цюрих — П. Б. Акселрод, една седмица живее заедно с П. Б. Акселрод в село Афолтерн, близо до Цюрих), уговаря се за поддържане на постоянни връзки с тях и за издаването на сборника «Работник» в чужбина.
- Крия на май — юни* Ленин живее в Париж. Запознава се с П. Лафарг, виден деец на френското и международното работническо движение, зет на К. Маркс.
- Май, 27*
(юни, 8) Ленин в писмо до майка си, Мария Александровна Улянова, описва Париж и пита за семейните работи.
- Юни* В Париж Ленин конспектира първата част на книгата на Г. Льофранс «Очерк за движението на парижките комунари през 1871 година».
- Първата половина на юли* Ленин се лекува в един санаториум в Швейцария.
- Втората половина на юли и нача-* При пребиваването си в Берлин Ленин работи в обществената библиотека, запознава се с чужде-

- лото на септември* странната марксистка литература, посещава работнически събрания.
- Юли, 22 (август), 3)* Ленин слуша доклада на Щадхаген за аграрната програма на германската социалдемокрация на социалдемократическо събрание, проведено в работническото предградие на Берлин (окръг Niederbarnim).
- Юли, 27 (август, 8)* В Берлин Ленин посещава «Deutsches Theater» («Немски театър»), гледа драмата на Г. Хауптман «Die Weber» («Тъкачите»).
- Септември, 7 (19)* Ленин се завръща от чужбина. Той донася в куфар с двойно дъно нелегална марксистка литература. Полицейското наблюдение над него се засилва.
- Между 7 и 29 септември (19 септември и 11 октомври)* Ленин посещава Вилно, Москва и Орехово-Зуево, установява връзка с членовете на местните социалдемократически групи, уговаря се с тях относно подкрепата на задграничното издание на сборника «Работник».
- Септември, 29 (октомври, 11).* Ленин се връща в Петербург.
- Септември, 30 (октомври, 12)* Ленин посещава дом № 135 на Невския проспект, където живеят работници.
- Есента* Ленин създава в Петербург «Съюза за борба за освобождение на работническата класа».
- Под ръководството на Ленин социалдемократическата работа придобива широк, планомерен характер, води се усилена агитация сред работниците от фабриките и заводите, издават се нелегални позиви.
- Ленин се изказва на събрание на членовете на «Съюза за борба за освобождение на работническата класа» по организационни въпроси.
- Октомври, 1 (13)* Ленин посещава дом № 8/86 на 7 линия на Васи́левския остров, където живеят работници.
- Началото на ноември* Ленин пише писмо на П. Б. Акселрод в Цюрих, информира го за положението в социалдемократическите групи във Вилно, Москва, Орехово-Зуево, съобщава адреси и начини за конспиративна кореспонденция, моли да му се изпрати литература, бои. Интересува се за подготовката по из-

даването на сборник «Работник». Заедно с писмото Ленин изпраща за сборника «Работник» редица дописки за работническото движение в Русия.

Ноември, 7 (19) Ленин заедно с В. В. Старков посещава по време на стачката във фабриката на Торнтън работника Н. Е. Меркулов и му връчва 40 рубли, за да ги предаде на семействата на арестуваните работници.

Ноември, след 7 (19) Петербургският «Съюз за борба» издава написания от Ленин позив «Към работниците и работниците от фабриката на Торнтън.»

Ноември, 12 (24) Ленин заедно с В. В. Старков втори път посещава работника Н. Е. Меркулов и му предава възвания, които да бъдат разпространени във фабриката на Торнтън.

Средата на ноември Ленин пише писмо на П. Б. Акселрод в Цюрих, съобщава, че е получил отчета за конгреса на германската социалдемократическа партия в Бреслау, че е изпратил дописки за сборника «Работник», за връзката с печатницата на «Групата на народоволците», за предстоящото издаване на вестник «Рабочее Дело».

Ноември, 25 (декември, 7) Статията на Ленин «Гимназиални стопанства и изправителни гимназии» се публикува във вестник «Самарский Вестник».

Края на ноември Ленин ръководи съвещанието на членовете на «Съюза за борба за освобождение на работническата класа», на което се обсъждат въпросите за по-нататъшната работа и подготовката на първия нелегален орган на организацията — вестник «Рабочее Дело».

Есента — зимата Ленин се среща с членове на петербургската марксистка група и с напредничави работници в жилищата на И. В. Бабушкин, Н. Е. Меркулов, В. А. Шелгунов и други.

Ноември-декември, не по-късно от 8 (20) Ленин подготвя издаването на първия брой на нелегалния вестник «Рабочее Дело», орган на петербургския «Съюз за борба»; пише уводната статия «Към руските работници», статиите «За какво мислят нашите министри?», «Ярославската стачка от 1895 година» и др.; редактира всички материали на броя.

- Декември, 3 (15)* Започва отпечатването на брошурата на Ленин «Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците във фабриките и заводите».
- Декември, 6 (18)* Ленин се среща с членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» на традиционния студентски бал.
- Декември, 6 и 8 (18 и 20)* На заседание на ръководната група на «Съюза за борба», възглавявана от Ленин, се обсъжда подготовеният за печат първи брой на вестник «Рабочее Дело».
- Декември, нощта на 8 срещу 9 (на 20 срещу 21)* Арестуване на Ленин и на съратниците му от петербургския «Съюз за борба» (А. А. Ванеев, П. К. Запорожец, Г. М. Кржижановски, В. В. Старков и др.). При обиска и арестуването на А. А. Ванеев полицията изземва готовите за печат материали на първия брой на вестник «Рабочее Дело». След арестуването му Ленин е изпратен в предварителния затвор, където прекарва над 14 месеца.
- Декември, 21 (2 януари 1896 г.)* Първи разпит на Ленин в затвора.
- Не по-рано от 21 декември (2 януари 1896 г.)* От затвора Ленин пише шифровано писмо до Н. К. Крупская, съобщава за показанията си при разпита, моли домашните си да купят куфар, който да прилича на донесения от чужбина. Писмото не се е запазило.
- Края на годината* Ленин пристъпва към подготовката на книгата си «Развитието на капитализма в Русия».
- Ленин пише «Проектопрограма» на социалдемократическата партия.
- Края на 1895 — 1896 година* — В затвора Ленин кореспондира с арестуваните другари, установява връзка с останалите на свобода членове на петербургския «Съюз за борба», помага на «Съюза» със своите съвети и указания, изпраща навън написаните от него брошури и позиви.

1896

- Януари, 2 (14)* От предварителния затвор в писмо, адресирано до А. К. Чеботарева, Ленин съобщава на другарите, останали на свобода, за намерението си да работи над книгата «Развитието на капитализма»

в Русия». Изпраща списък на необходимите му книги, в който на условен език пита за съдбата на другарите от «Съюза за борба». Втората половина на писмото не се е запазила.

Януари, 14 (26) В писмо до сестра си, Ана Илинична Улянова-Елизарова, Ленин благодари за изпратените му книги, съобщава, че е изпратил списък на необходимите му книги, моли да му се предадат речници, необходими за преводите от немски.

Януари, 16 (28) Ленин пише писмо на сестра си Ана Илинична Улянова-Елизарова, моли да му се изпратят редица книги, включително II том на «Капиталът» на К. Маркс, «Към въпроса за развитието на монистичния възглед за историята» на Г. В. Плеханов (1895), съобщава, че работи над книгата на М. И. Туган-Барановски «Промислените кризи в съвременна Англия, техните причини и влиянието им върху живота на народа» (1894), препрочита съчиненията на Н. В. Шелгунов.

*Март, 30
(април, 11)*

Втори разпит на Ленин в затвора.

*Не по-рано от
март*

Статията на Ленин «Фридрих Енгелс», написана през есента на 1895 г., е публикувана в сборника «Работник» № 1—2.

*Преди 19 април
(1 май)*

Ленин пише първомайски позив. Позивът не се е запазил.

Май, 7(19)

Трети разпит на Ленин в затвора.

Преди 10(22) май

Ленин пише популярната брошура за работниците «За стачките», изчезнала при арестуването на Лахтинската печатница на народоволците.

*Май, 27
(юни, 8)*

Четвърти разпит на Ленин в затвора.

Юни—юли

Ленин пише «Обяснение на програмата» на социалдемократическата партия.

*Ноември, преди
25 (7 декември)*

Петербургският «Съюз за борба» издава написания в затвора от Ленин позив «До царското правителство».

Декември, 2(14)

Ленин пише молба до прокурора на петербургския окръжен съд, да му се разреши да предаде на сестра си Ана Илинична Улянова-Елизарова

писмо и два ръкописа: «Нови стопански движения в селския живот», «Очерци по политическа икономия от началото на XIX век».

1896 година

Ленин пише «Съобщение от името на «старите» до членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», с което предупреждава останалите на свобода членове на «Съюза» за провокатора Н. Михайлов.

1897

Януари, 29
(февруари, 10)

Утвърдена е присъдата на царското правителство за заточаването на Ленин в Източен Сибир под явен полицейски надзор за три години.

Февруари, 12(24)

Ленин получава разрешение да замине за заточение не по етапен ред, а за своя сметка с пътен лист.

Февруари, 13(25)

Ленин получава съобщение, под което се подписва, за заточаването му в Източен Сибир.

Февруари, 14(26)

Ленин излиза от затвора и получава разрешение да остане в Петербург до вечерта на 17 февруари (1 март).

Между 14 и
17 февруари
(26 февруари
и 1 март)

Ленин провежда в Петербург съвещания на членовете на петербургския «Съюз за борба», на които се срещат «старите», арестувани заедно с В. И. Ленин, членове на «Съюза» (А. А. Ванеев, Г. М. Кржижановски, П. К. Запорожец и др.), и «младите», останали на свобода. Между «старите» и «младите» се повежда разгорещена полемика във връзка с клоненето на «младите» към опортюнизма. Ленин критикува остро очертаващия се «икономизъм» на «младите».

Ленин се фотографира с членовете на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» А. А. Ванеев, П. К. Запорожец, Г. М. Кржижановски, А. Л. Малченко, Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум) и В. В. Старков, които отиват на заточение.

Февруари, 17
(март, 1)

Ленин отпътува от Петербург за заточението в Сибир през Москва.

Февруари, 18—22
(март, 2—6)

Ленин отсяда в Москва при майка си, като остава тук два дни повече от разрешените от полицията.

Между 18 и 22 февруари (2 и 6 март) В Москва Ленин посещава читалнята на библиоте-ката при Румянцевския музей (днес Държавна библиотека на СССР «В. И. Ленин»).

Февруари, 22 (март, 6) Ленин пише молба до Московското отделение на тайната полиция и моли да му се разреши да остане при майка си, докато от Петербург пристигне групата арестанти, отиващи в Сибир, за да се присъедини към нея.

Ленин получава пътен лист и писмено обещава да напусне Москва в 11 часа вечерта.

Ленин отпътува от Москва за Сибир, където е заточен.

Март, 2(14) По пътя (от гара «Об») Ленин пише писмо до майка си, Мария Александровна Улянова; споделя впечатленията си от пътуването, съобщава ѝ за самочувствието си, за срещата си по пътя с лекаря В. М. Крутовски.

Март, 4(16) Ленин пристига в Красноярск.

Март, 4 — април, 30 (март, 16— май, 12) В Красноярск Ленин се среща с политическите заточеници В. А. Букшнис, П. А. Красиков и други.

Март, 6 (18) Ленин пише от Красноярск молба до иркутския генерал-губернатор, в която моли поради слабото си здраве да бъде заточен в пределите на Красноярски или Минусински окръг, Енисейска губерния.

Март, 7 (19) Ленин получава от В. М. Крутовски препоръчително писмо до красноярския библиофил търговеца Г. В. Юдин, за да се занимава в неговата библиотека.

Март, 9 — април, 30 (март, 21 — май, 12) По време на пребиваването си в Красноярск, Ленин работи над въпросите на икономическото развитие на Русия, като използва книгите от личната библиотека на Юдин.

Март, 15(27) Ленин изпраща осъдения по делото на «Съюза за борба» Я. М. Ляховски, който отива на заточение в Иркутска губерния.

Март, 15—16 (27—28) В писмо до майка си Мария Александровна Улянова Ленин изразява безпокойството си за другарите, които пътуват за заточението на държавни разносници, съобщава, че работи в градската библио-

- тека и в библиотеката на Юдин, моли да му пишат по-често.
- Март, 26
(април, 7)* Ленин пише писмо на майка си, Мария Александровна Улянова, моли сестра си, Ана Илинична Улянова-Елизарова, да му намери «Годишник на Министерството на финансите». Св. I (1869), «Статистически известия на Руската империя». Сер. I. Св. 6 (1872) и съставения от Д. А. Тимирязев «Статистически атлас на най-главните отрасли на фабрично-заводската промишленост в Европейска Русия с поименен списък на фабриките и заводите». Св. 3 (1873); съобщава адреса, на който може да се изпраща кореспонденцията.
- Април, 4(16)* Ленин посреща на гарата в Красноярск другарите от «Съюза за борба» (А. А. Ванеев, Г. М. Кржижановски, Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум) и В. В. Старков), пристигнали с група заточеници.
- Преди 5
(17) април* Ленин изпраща от Красноярск телеграма в Петербург до другарите, за да издействуват А. А. Ванеев да бъде заточен в пределите на Минусински окръг, Енисейска губерния Телеграмата не се е запазила.
- Април, 5(17)* В писмо до майка си, Мария Александровна Улянова, Ленин изразява задоволството си, че на него, К. М. Кржижановски и В. В. Старков е определено да останат в Минусински окръг, пише, че е прочел списание «Новое Слово».
- Между 5 и 17
април (17 и 29)* В писма до майка си, Мария Александровна Улянова, Ленин съобщава, че за място на заточението му е определено село Шушенское. Писмата не са се запазили.
- Април, 17(29)* Ленин пише писмо на сестра си, Ана Илинична Улянова-Елизарова, моли с хонорара за статията «Към характеристиката на икономическия романтизъм» да купи «Занаятчийските произведения във Владимирска губерния». Св. 3—5 (1882—1884), «Указател за фабриките и заводите в Европейска Русия» (1894) и други книги, да му изпише вестници; да съобщи предварително за заминаването си за чужбина, тъй като ще има заръки за нея; съобщава за намерението си да се занимава с преводи.
- Април, 24
(май, 6)* Ленин получава срещу разписка пътен лист до село Шушенское.

- Април, 29*
(май, 11) Ленин пише молба до енисейския губернатор да му се отпусне предвидената от закона помощ за храна, дрехи и жилище.
- Април, 30*
(май, 12) Ленин заминава от Красноярск през Минусинск за село Шушенское, където е определено да излежи заточението си.
- Април—юли* Трудът на Ленин «Към характеристиката на икономическия романтизъм» се публикува в кн. 7—10 на списание «Новое Слово».
- Май, 6 (18)* Ленин пристига в град Минусинск заедно с Г. М. Кржижановски и В. В. Старков.
- Май, 7(19)* Ленин пише молба до минусинския полицейския началник да му се отпусне помощ.
- Май, 8(20)* Ленин напуска град Минусинск и още същия ден пристига в село Шушенское, Минусински окръг, Енисейска губерния.
- Май, 18(30)* Ленин в писмо до майка си, Мария Александровна Улянова, и сестра си, Мария Илинична Улянова-Елизарова, описва село Шушенское, възразява против тяхното идване при него поради трудния път и неуредиците, интересува се за споровете между редакцията на списание «Новое Слово» и самарските марксисти, съобщава на Мария Илинична, че е получил извадките от книгите, моли да му изпраща каталози на книгите.
- Май, 25*
(юни, 6) Ленин пише писмо на сестра си, Ана Илинична Улянова-Елизарова, моли я да му изпише редица списания, посочва кои книги са му особено нужни и къде могат да се намерят.
- Юни, 8(20)* Ленин в писмо до сестра си, Ана Илинична Улянова-Елизарова, в Швейцария моли да му изпраща чуждестранни каталози и вестници, изказва желанието си да получи оригиналите на класиците по политическа икономия и философия в евтино издание.
- Юни, 15(27)* В писмо до М. Т. Елизаров Ленин съобщава, че е получил вестниците и изтъква, че за литературната си работа му са необходими книги от столичните библиотеки.
- Юли, 3(15)* Ленин пише писмо на сестра си, Мария Илинична Улянова, в което се дава програмата на занятията

по изучаване на марксизма, между източниците се посочват органите на германската социалдемократия «Vorwärts» («Напред») и «Neue Zeit» («Ново време»). Писмото не се е запазило.

Юли, 19(31)

Ленин в писмо до майка си, Мария Александровна Улянова, и сестра си, Мария Илинична Улянова, съобщава как върви работата му над книгата «Развитието на капитализма в Русия».

Август, 16(28)

Ленин пише писмо до П. Б. Акселрод в Цюрих, съобщава, че е получил неговите и на Г. В. Плеханов отзиви за брошурата «Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците във фабриките и заводите», изказва желание да пише за работниците.

Август, 17(29)

Ленин в писмо до майка си, Мария Александровна Улянова, съобщава, че пише статия (има се предвид «Кустарното преброяване от 1894/1895 г. в Пермска губерния и общи въпроси на «кустарната» промишленост»); ядосва се, че изпратените на негово име книги още не са получени.

Лятото

Ленин пише брошурата «Новият фабричен закон». Брошурата се издава в чужбина от групата «Освобождение на труда» в 1899 година.

*Август —
септември, не
по-късно от
7(19)*

Ленин пише статията «Кустарното преброяване от 1894/95 г. в Пермска губерния и общи въпроси на «кустарната» промишленост». В статията си Ленин използва материали от статистически книги. По книгите «Очерк за състоянието на кустарната промишленост в Пермска губерния» (1896); Красноперов, Е. И. «Кустарната промишленост в Пермска губерния на Сибирско-уралската научно-промишлена изложба в град Екатеринбург през 1887 година.» Св. I—III (1888—1889) и други Ленин прави бележки и подчертава.

*Септември,
7(19)*

Чрез М. Т. Елизаров Ленин изпраща на П. Б. Струве писмо и статията си (има се предвид «Кустарното преброяване от 1894/95 г. в Пермска губерния и общи въпроси на «кустарната» промишленост»).

Септември, 27—28 Ленин отива в Минусинск; среща с народоволци-
(октомври, 9—10) те, народоправците и други политически заточеници.

Септември, 29— От Минусинск Ленин пристига в село Тесинское
октомври, 4 при заточениците-социалдемократи, където пре-
(октомври, 11—16) карва пет дни.

Септември Ленин пише статията «По повод на една вестни-
карска бележка».

Октомври, 12(24) В писмо до майка си, Мария Александровна Уля-
нова, Ленин съобщава, че е получил списание
«Вопросы философии и психологии», за пътува-
нето си до Минусинск и Тесинское, за кореспон-
денцията си с А. П. Скляренко и И. Х. Лалаянец.
Моли да му се изпрати каталогът на Петровската
библиотека.

Октомври,
19(31) В писмо до майка си, Мария Александровна, и
сестра си, Мария Илинична Улянова, Ленин мо-
ли да му изпращат библиографска литература,
съобщава, че се надява скоро да получи отговор
от редакцията за изпратената статия («Кустар-
ното преброяване от 1894/95 г. в Пермска губер-
ния и общи въпроси на «кустарната» промишле-
ност»), споменава за Л. Мартов (Ю. О. Цедербаум)
и А. А. Ванеев.

Ноември Самоволно отлъчване на Ленин от село Шушен-
ское в Минусинск.

Не по-рано от
ноември Ленин пише «Приложение» към брошурата «Но-
вият фабричен закон».

Декември,
10(22) В писмо до майка си, Мария Александровна Уля-
нова, и сестрите си, Мария Илинична Улянова и
Ана Илинична Улянова-Елизарова, Ленин дава
положителна оценка за книгата на А. Лабриола
«Очерци по материалистическото разбиране на
историята» (1897), съобщава, че е получил вто-
рата свезка на «Материали по описанието на
занаятчийските производства във Вятска губер-
ния» (1890), «Сборник на углавните и поправител-
ните наказания от 1885 година» (1895), «Устав за
наказанията, налагани от мировите съдии» (1897),
съобщава, че изписва книги от книжарския склад
на А. М. Калмикова.

Ленин пише писмо на П. Б. Струве, с което пред-
лага да се публикува в списание «Новое Слово»
преводът на втората част от книгата на А. Лаб-
риола «Очерци по материалистическото разбира-
не на историята». За това предложение той съб-

шава същия ден в писмото си до Н. К. Крупская. Писмата не са се запазили.

Декември, 21
(2 януари,
1898 г.)

В писмо до майка си, Мария Александровна Улянова, и сестрите си, Мария Илинична Улянова и Ана Илинична Улянова-Елизарова, Ленин благодари за изпратените му книги, съобщава, че ще получи препоръките, необходими за получаване на книги от петербургската юридическа библиотека; пише, че е подготвил статия за списание «Новое Слово», моли да му изпратят «Нищета на философията» (1896), «Към критиката на Хегеловата философия на правото» (1895) на К. Маркс и «Ролята на насилието в историята» (1897) на Ф. Енгелс, издадени от «Интернационалната социалистическа библиотека» на френски език.

Декември, 24—
2 януари 1898 г.
(януари, 5—14)

При Ленин в Шушенское десет дни живее Г. М. Кржижановски.

Декември, 27
(8 януари 1898 г.)

В писмо до майка си, Мария Александровна Улянова, Ленин съобщава, че е изпратил статия до списание «Новое Слово».

Края на годината Ленин пише брошурата «Задачите на руските социалдемократи». Брошурата е издадена в чужбина от групата «Освобождение на труда» в 1898 година.

Ленин пише статиите «Бисери на народническото-фантазьорство» и «От какво наследство се отказваме?», публикувани в сборника «Икономически етюди и статии» в 1898 година.

1897 година

Намирайки се на заточение, Ленин продължава да поддържа връзка с центровете на работническото движение в Русия и с групата «Освобождение на труда» в чужбина, а така също си кореспондира със социалдемократите, заточени на други места; продължава да работи по подготовката на книгата «Развитието на капитализма в Русия.»

Ленин помага с юридически съвети на селяните от село Шушенское и други съседни селища от окръга.

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Предговор</i>	VII
1895 г.	
Фридрих Енгелс.....	1—14
Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците във фабриките и заводите.....	15—60
I. Какво представляват глобите?.....	19
II. Как се налагаха глоби преди и какво предизвика из- даването на новите закони за глобите?.....	21
III. По какви поводи фабрикантът може да налага глоби?.....	26
IV. Колко големи могат да бъдат глобите?.....	34
V. Какъв е редът за налагане на глоби?.....	37
VI. За какво трябва да се изразходват според закона па- риите от глобите?.....	42
VII. За всички ли работници важат законите за глобите?.....	54
VIII. Заключение.....	57
Гимназиални стопанства и изправителни гимназии (<i>«Рус- ское Богатство»</i>).....	61—68
*Към работниците и работничките от фабриката на Торнтън.....	69—73
За какво мислят нашите министри?.....	75—80
*Проект и обяснение на програмата на социалдемократи- ческата партия.....	81—110
Проектопрограма.....	83
Обяснение на програмата.....	87

* Със звездичка са отбелязани заглавията, дадени от Института по марк-
свъзм-ленинизъм при ЦК на КПСС.

1896 г.

До царското правителство.....	111—116
*Съобщение от името на «старите» до членовете на Петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа».....	117—118

1897 г.

Към характеристиката на икономическия романтизъм. <i>Сисмонди и нашите отечествени сисмондисти</i>	119—256
---	---------

Глава I. Икономическите теории на романтизма.....	124
I. Стеснява ли се вътрешният пазар вследствие разоряването на дребните производители?.....	125
II. Възгледите на Сисмонди за националния доход и капитала.....	130
III. Изводите на Сисмонди от погрешното учение за двете части на годишното производство в капиталистическото общество.....	136
IV. В какво се състои грешката на ученията на Ад. Смит и Сисмонди за националния доход?.....	141
V. Натрупването в капиталистическото общество.....	145
VI. Външният пазар като «изход от затруднението» при реализацията на свръхстойността.....	152
VII. Кризата.....	157
VIII. Капиталистическата рента и капиталистическото свръхнаселение.....	165
IX. Машините в капиталистическото общество.....	175
X. Протекционизъм.....	182
XI. Общото значение на Сисмонди в историята на политическата икономия.....	190
Постскриптум.....	198
Глава II. Характерът на критиката на капитализма при романтиците.....	199
I. Сантименталната критика на капитализма.....	199
II. Дребнобуржоазният характер на романтизма.....	211
III. Въпросът за нарастването на индустриалното население за сметка на земеделското.....	217
IV. Практическите пожелания на романтизма.....	222
V. Реакционният характер на романтизма.....	229

VI. Въпросът за митата върху житото в Англия в оценката на романтизма и на научната теория	243
Новият фабричен закон.....	257—308
I. Какво предизвика издаването на новия фабричен закон?.....	261
II. Кое трябва да се смята за работно време?.....	264
III. С колко новият закон намалява работното време?.....	267
IV. Какво смята законът за «нощно време» за работниците?.....	269
V. Как Министерството на финансите доказва, че да се ограничи извънредният труд би било «несправедливо» спрямо работника?.....	272
VI. Какви права дава новият закон на министрите?.....	277
VII. Как нашето «християнско» правителство орязва празниците за работниците.....	281
VIII. С какво е осигурено изпълнението на новия закон?.....	287
IX. Ще подобри ли новият закон положението на работниците?.....	290
X. Какво значение има новият закон?.....	293
Приложение.....	296
I.	296
II.	297
III.	299
IV.	299
V.	303
VI.	303
VII.	307
Кустарното преброяване от 1894/95 г. в Пермска губерния и общи въпроси на «кустарната» промишленост.....	311—416
Първа статия.....	313
I. Общи данни.....	314
II. «Кустарят» и наемният труд.....	326
III. «Общинно-трудова приемственост».....	337
Втора статия.....	343
IV. Земеделието на «кустарите».....	343
V. Големи и малки предприятия. — Доходи на кустарите.....	359

Т р е т а с т а т и я.....	378
VI. Какво представлява изкупвачът?.....	378
VII. «Отрадни явления» в кустарната промишленост.....	396
VIII. Народническата програма за промишлена политика.....	402
По повод на една вестникарска бележка.....	417—423
Задачите на руските социалдемократи.....	425—461
Предговор към второто издание.....	429
Предговор към третото издание.....	435
Към петербургските работници и социалистите от «Съюз за борба».....	458
Бисери на народническото фантазърство. С. Н. Южаков. Просветни въпроси. Публицистични опити. — Реформа на средното училище. — Системи и задачи на висшето образование. — Гимназиални учебници. — Въпросът за общо-народното обучение. — Жената и просветата. СПб., 1897. С. VIII + 283. Цена 1 р. и 50 к.....	463
I.	465
II.	466
III.	473
IV.	476
V.	480
VI.	484
VII.	491
От какво наследство се отказваме?.....	495—540
I. Един от представителите на «наследството».....	498
II. Прибавката на народничеството към «наследството».....	511
III. Спечелило ли е «наследството» от връзката с народничеството?.....	518
IV. «Просветителите», народниците и «учениците».....	530
V. Г-н Михайловски за отказването на «учениците» от наследството.....	532

ПОДГОТВИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ

* План на предговора към второто издание на брошурата «Задачите на руските социалдемократи».....	543—545
* Незавършен вариант на предговора към второто издание на брошурата «Задачите на руските социалдемократи».....	546—547

Списък на неиздирените трудове на В. И. Ленин от периода 1895—1897 г.....	549—554
Списък на трудовете, в редактирането на които е участвувал В. И. Ленин.....	555
Списък на трудовете, преведени от В. И. Ленин.....	556
Списък на трудовете, за които се предполага, че принадлежат на В. И. Ленин.....	557
Бележки.....	558—593
Показалец на литературата и източниците, цитирани и споменавани от В. И. Ленин.....	594—614
Именен показалец.....	615—642
Дати от живота и дейността на В. И. Ленин.....	643—655

И Л Ю С Т Р А Ц И И

Портрет на В. И. Ленин. — 1897 г.....	XIV—1
Титулната страница на сборника «Работник», в който е отпечатана за пръв път статията-некролог на В. И. Ленин «Фридрих Енгелс». — 1896 г.....	3
Титулната страница на брошурата на В. И. Ленин «Обяснение на закона за глобите, налагани на работниците [във фабриките и заводите]. — 1895 г.....	17
Корицата на списание «Новое Слово», в което са отпечатани за пръв път статиите на В. И. Ленин «Към «характеристиката на икономическия романтизъм» и «По повод на една вестникарска бележка». — 1897 г.....	121
Корицата на брошурата на В. И. Ленин «Новият фабричен закон». — 1899 г.....	259
Корицата на сборника статии на В. И. Ленин «Икономически етюди и статии».....	309
Корицата на 2-рото издание на брошурата на В. И. Ленин «Задачите на руските социалдемократи». — 1902 г.....	427
Къщата в село Шушенское, в която е живял [по време на заточението си В. И. Ленин.....	462—463

В. И. ЛЕНИН
Събрани съчинения
том втори
Второ издание

Редакция «Класици на марксизма-ленинизма»

Редактор
Станимира Даковска
Редактори-рецензенти
Донка Данчева и Недялка Хрисчева
Художник
Жеко Алексиев
Художествен редактор
Александър Хачатурян
Технически редактор
Стефан Христов
Коректор
Емилия Кръстева

Издателски № 6193
Даден за набор на 7. III. 1979 г. Подписан за печат на 16. X. 1979 г.
Излязъл м. октомври
Печатни коли 42,25. Издателски коли 35,49
Формат 84x108/32. Тираж 8110
Цена 1,60 лв.

Код 12 $\frac{9531172611}{0010-2-79}$

Партиздат — София, бул. «В. И. Ленин» № 47
ИПК «Д. Благоев» — София, ул. «Н. Ракички» № 2